GOVERNMENT OF INDIA

ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

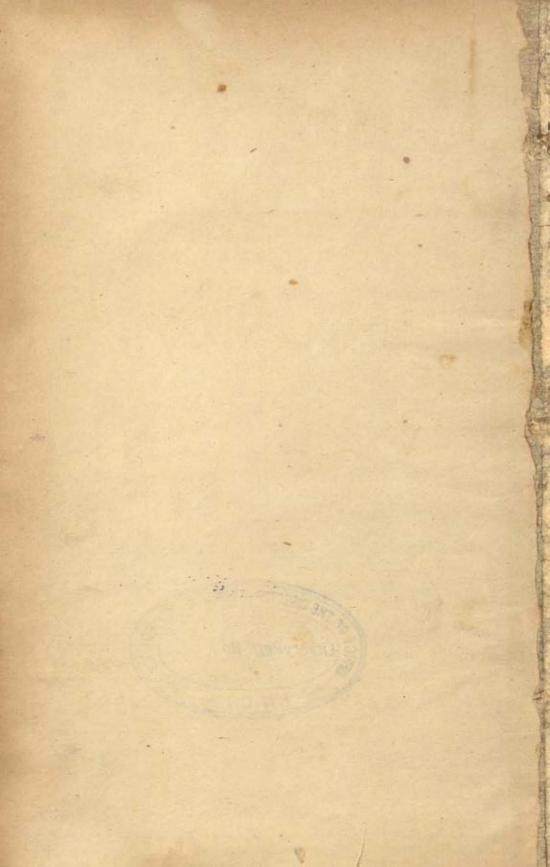
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL LIBRARY

ACCESSION NO. 23952

CALL No. Sa3A/Kau/Gan.

D.G.A. 79

SERIES

No. LAXIX.

THE

ARTHASASTRA

OF

KAUTALYA -

with the commentary Srimula of

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA T. GANAPATI SÁSTRÍ.

HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIATIO SOCIETY OF GREAT BRITAIN AND ISELAND,

Curator of the Dopartment for the Publication of Sandwit Monneripts, Trivandrum.

23952

EDITED BY THE COMMENTATOR.

Part 1-1 & 2 Adhikaranas.

D3844

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

Sa3A Kau Gan

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SI PERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.

1924

[The copyright in the text and in the first edition of the Commentary in Sanskrit is reserved with the Government of Travancore. All other rights in the commentary are reserved with the author thereof.]

Date 2.7.56.

Oall No. Sa.3A Kauf Gan.

अनन्तरायनसंस्कृतप्रनथाविः।

ग्रन्थाङ्गः ७९.

कोटलीयम्

अर्थशास्रं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण ठण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेवकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा महामहोपाध्यायेन त. गणपतिशास्त्रिणा विरवितया श्रीमृलाख्यया व्याख्यया

समुपेतं तेनैव संशोधितम् ।

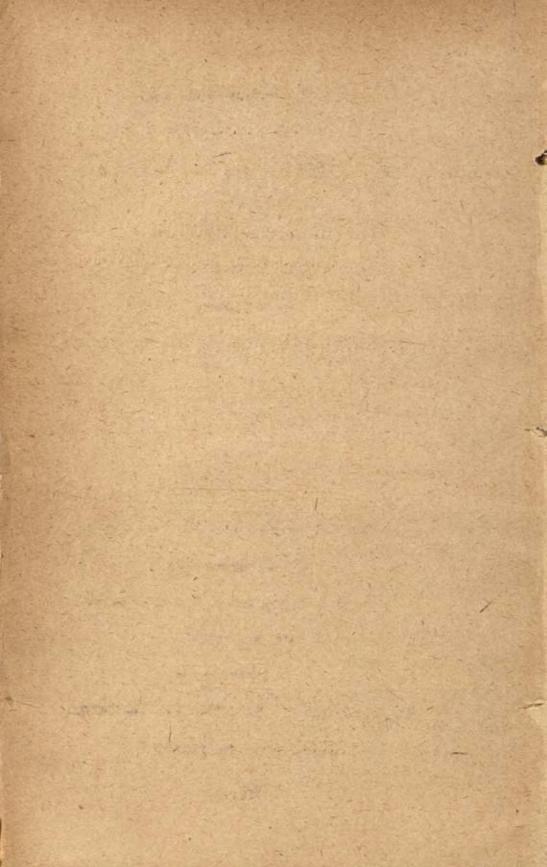
प्रथमः सम्पुटः - प्रथमद्वितीयाधिकरणे ।

अनन्तशयने

महामहिमश्रीम् लकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोकम्बाब्दाः १०९९, कैस्लाब्दाः १९२४.

To My August Sovereign, Colonel His Highness,

Sri Mula Rama Carma,

RULASEKHARA KIRITAPATI.

Whose Auspicious Rule

Has surpassed

In Beneficence, Wisdom and Prosperity,

The record

Of even the Narendra of Kautalya,

1 Dedicate.

By Gracious Permission,

This edition of the renowned Arthasastra

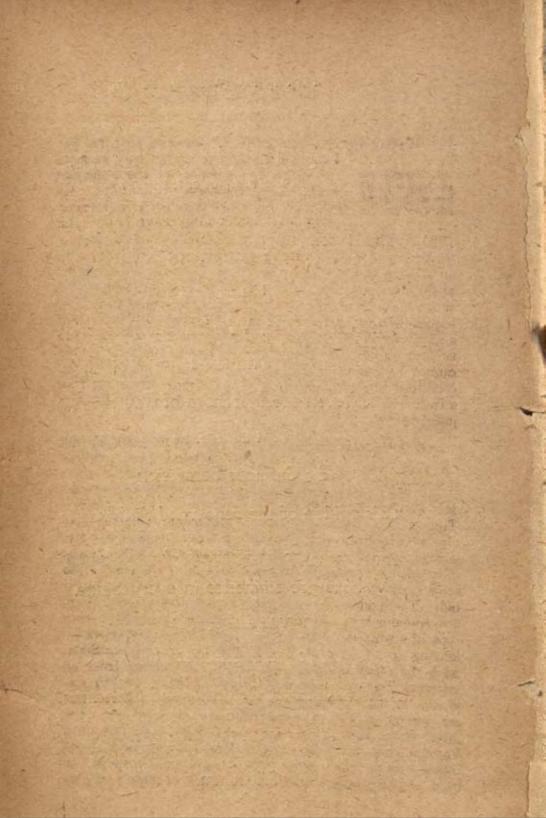
Of the illustrious Sage.

Whose pre-eminence in every Sastra

Was only equalled

By his transcendent Skill

As Administrator, Reformer and Statesman,
Along with my Bhashya
SriMulam

INTRODUCTION.

It gives me great pleasure to announce that the Trivandrum Sanskrit Series has now been enriched by the addition of the important work, the Arthasastra of Kautalya. An edition of this work based on a single manuscript was first brought out in the year

1909 by Mr. Shāma Sāstrī B. A., PH. D., in the Mysore Government Sanskrit Series. When I read through it with an amount of concentration which the rareness and the merit of the work would demand, I found it abounded with errors, such as, the word of a previous sentence joined to a subsequent sentence and vice versa. The work has apparently a simple style and a choice vocabulary, but the nature of the subjects dealt with is such that even a talented pandit cannot hope to easily understand it. What then will be the condition if it contains errors too? It then struck me that a fresh edition, based on sufficient manuscript materials, was indispensable.

Accordingly, I made a search for new manuscripts and lighted upon two palm-leaf manuscripts of 2. Acquisition of the work among a large number of other new manuscripts. important works, in the library of Swāmiar Matham at Thirupparpu near Kottayam in North Travancore. They are complete and written in Malayalam characters and almost free from errors. One of them, marked \$ in this edition, appears to be three or four centuries old and many of its leaves are either extremely decayed or missing. other marked a is a recent manuscript and is about a century old. The Madras Government Oriental manuscripts Library also contains two manuscripts, one being an almost correct copy of a palm-leaf manuscript in Malayalam characters belonging to the Raja of Edappalli in the Travancore State. while the other in Telugu characters, transcribed from an incorrect Telugu manuscript beginning from the 7th prakarana in the Kantakasodhana Adhikarana. These two are marked a and a respectively and variants have been taken from them. A fifth manuscript copy also was found to exist in the Government Mss. Library Cochin, but this was even more worn-out than the manuscript . It bears striking resemblances to the latter in respect of size,

characters and hand-writing. But in view of its exceedingly decayed condition, I have not made use of it.

When I set about revising the text with the help of these materials, I heard that Mr. Shama Sastrī had rendered his edition into English. I obtained a copy of it in order to see whether it would be of any use to my edition.

But it seemed to me that many passages were not cor-

rectly translated. For example:

"मर्यादां स्थापयेदाचार्यानमात्यान् वा य एनमपायस्थानेभ्यो वारथेयुः, डामाः नाकिकामतोदेन वा रहसि प्रमाधन्तमभितुदेयुः ॥"

(1-अधिः 7-अध्याः)

After giving general instruction in regard to some of the duties of Kings, Kautalya mentions in the above passage the supreme duty of making Acharyas and ministers a barrier, as it were, of the Kings. The meaning of the passage is, that a King should appoint, as a barrier, either Acharyas or Ministers who would boldly and effectively check him whenever he shows inclination to stray away from the path of righteousness. Here, Kautalya gives expression to a noble conception of Government, the summum bonum of the subjects, namely, a King, though he has control over all his subjects, should appoint certain persons who would keep him under control. Mr. Shama Sastri has taken the passage in opite a different sense. He renders it thus: "those teachers and ministers who keep him from falling a prey to dangers, and who, by striking the hours of the day as determined by measuring shadows warn him of his careless proceedings even in secret shall invariably be respected." I do not see how this meaning was made out. If the word मयादा is taken as meaning 'respect' in Sanskrit as it does colloquially in Tamil, Telugn and Canarese, those who study the Arthasastra will not grasp the real meaning and perceive the noble conception of Acharya Kautalya. Now, it appeared to me that the parification of the text alone will not suffice, that the meaning has also to be preserved from misinterpretations and, to attain this object, a commentary should also be added to the text.

After a persistent search, I obtained manuscripts of two
4. Fragments of commentaries from the Madras Government
oriental library. One of them was a fragmentary copy of a learned Sanskrit commentary, called Pratipadapanchika by Bhattasvämin,

containing the portion from the 8th to the last chapter of the second adhikarana only. The other contained a portion of a commentary known as Nayachandrikā by Mādhavayajvan from the 7th Adhvaya in the 7th adhikarana up to a portion of the 4th adhyaya in the 12th adhikarana. Their source appears to be a palm-leaf manuscript belonging to the Kerala country. But they were so full of errors and gaps that it seemed a hopeless task to make anything out of them without the help of better manuscripts. In these circumstances and as there appeared to be no chance of discovering other manuscripts, I did not think it advisable to send the fragments to the press. But I worked at them stremously and understood the text-portions handled therein. Besides, a palm-leaf manuscript of an ancient Malayalam version of the Arthasastra on the line of Bhattasvamin's commentary was found to exist in the Palace Library. It runs up to the end of the 7th adhikarana and appears to be about two, or three centuries old. An exactly similar copy was also found I in the Madras Government Oriental Manuscript Library and I had occasion to make use of it. But the copies of the Malayalam version were defective, containing omissions of many passages, of even five or six chapters consecutively in one place; yet they were of considerable help to me in determining the correct readings and in understanding the text-These were all the materials I had the good fortune to collect.

The work teems with several topics, which, owing to their technical character, can be grasped only with the help of traditional instructions or commentaries. In the absence of these materials, our ignorance in regard to many topics would be perpetual.

When the meaning of the text was somewhat grasped after spending many laborious days over the materials, the desire arose in me to place it before the public. Since no ancient commentary in its publishable shape is available. I thought of writing one of my own and wrote it on the method of the ancient commentaries. I have given my commentary the significant name of "Srīmūlam"—literally, the source of prosperity—after the name of His Highness the Mahā Rāja of Travancore Srī Mūlam Tirunāl, whose enlightened patronage has ever been the pole-star in my literary enterprises. The text along with the commentary is now being printed.

In the present edition, the text has undergone a scrutinising search in the light of the new
features of the new
edition.

The present edition, the text has undergone a scrutinising search in the light of the new
materials and consequently, it can be said
to have assumed quite a new shape. Variant
readings in good numbers and of considerable importance, that are not seen in the Mysore edition.

able importance, that are not seen in the Mysore edition, have been inserted while spurious ones are all eliminated and other errors rectified. Such of the variants that have special import to convey are dealt with in the commentary. Improvements of this nature will be obvious from a perusal of the text and the commentary.

7. The book divided into three parts. The first is now issued; the second and the third will follow in due time.

There are 15 adhikaranas in this work and the first part contains the first two adhikaranas. The next six adhikaranas will go to form the second part and the rest the third. The first adhikarana known as analysis of 21 chapters and the second avagaantifactor is made up of 36 chapters. The contents of these two adhikaranas are given in the list attached to this part.

The anthor of this work is the venerable āchārya, known by the three names, Kautalya, Chāṇakya and Vishṇagupta. He was called Kautalya having been born in Kutala Gotra and Chāṇakya after his native land Chaṇaka. The name Vishṇagupta "protected by Vishṇa"—was given him by his father during the nāmakarana ceremony. Kautilya (कारमण) is certainly a misnomer. For, neither the term Kautilya nor its root Kutila is explained in Nighaṇtus as Gotrarishi and crooked. On the other hand, the word Kuṭala is mentioned by Kesayasvāmin in his Nānārthārṇavasamkshepa as meaning both Gotrarishi and an ornament—

"अय स्वाद इटको गोत्रकृत्यूयाँ पुंसि नप् पुनः। विवादाभरणेऽय त्रिः इटिलं इम्चिते भवेत्। तगरे क्री तगरपादिकायां खियामिति॥"

From this it is clear that Kantalya is the correct name having for its root Kutala. It is further corroborated by the fact that all the manuscripts of the text and the commentaries noticed before, read throughout as Kautalya and not

Kautilya. But the mistake was observed and corrected by me only after the first 40 pages were printed.

History has it that Acharva Kautalya, having been slighted by the Nandas, overthrew them and placed Chandragupts Maurya on the throne of the Magadha empire. The Archa-clogical researches of India have shown that Chandragupta reigned from 321—298 B. C. and Kāmandaka and other later writers on Indian polity refer to Kautalya and his Arthasastra

as authority for their works.

It may be said that Visvarapāchārya alias Suresvarāchārya, a disciple of the great Sankarāchārya, does not mention Kautalya and his Arthasāstra when dealing with topics relating to Arthasāstra in his commentary, Bālakrīdā, on the Yājnavalkyasmriti (T. S. S. No. 74). But, from this, it must not be hazarded that either Kautalya was not earlier than Visvarāpa or unknown to the latter. For, though Visvarāpa knew the Arthasāstra of Kautalya, there are grounds to justify his omission to make mention of it, as will be seen from the following quotation from my introduction to the Bālakrīdā:—

"It is, however, a special feature of the Balakrīdā evidencing to its high antiquity as well as its author's regard for ancient works, that among the multitude of works and authors that it cites as authority, there is none that is generally assigned to the Christian era, but all of them, being Vedic works and Smritis of the Vedic type and their authors, belong to the centuries that preceded Christ. Then again, when context required quotations from an authority on the Arthasastra, our author does not resort to Kautalya but to Brihaspati* and Visālāksha, the predecessors of Kautalya, as is seen from the following:—

A manuscript of the work called Barhaspatyashtra exists in our possession and also in the Government Oriental Mss. Library Madras; and it has recently been published in Devanagari characters, in Labore. I doubt whether that work is the Arthasastra of Brihaspati quoted by Kantalya. For, no subject of importance pertaining to Arthasastra is dealt with in it; its merit as a literary composition is of a poor order and the present quotations from Brihaspati are not also found in it. Besides, while Kantalya says that, according to the school of Brihaspati, the Vidyas are two viz., Varta and Dandaniti, "stri questional factor of Brihaspati, the Vidyas are two viz., Varta and Dandaniti, "stri questional factor of Brihaspati, the published Barhaspatyasutra is a point not in favour of its authenticity. But probably it is a work of trilling interest baving a few maxima gathered mainly from the Arthasastra of Brihaspati; just like the small work which, with some moral sayings of the Arthasastra of Kautalya, goes by the name of Charakyasutra and is published as a work of Charakyasutra and is published as a work of Charakyasutra.

"यदाइ बृहस्पतिः—'स्वधमंविदनुरकः श्रुचिरनुद्धत उद्युक्तो वृद्धकाकविधीतिनिगमेतिहासकुशलोऽन्यसनी मृदुरभंशाखकृतयोग्यो हत्सक्षपुरुपाचाराहोरात्रयामनिगमेतिहासकुशलोऽन्यसनी मृदुरभंशाखकृतयोग्यो हत्सक्षपुरुपाचाराहोरात्रयामनिगमेतिहासः समर्रचितः द्यूरोऽनुरक्तोऽभेद्यः पचिविशेषत्र वृद्धिताकारकुशलः
प्रतिहारः स्यात् । वनकुलकाकजातिसात्रयगुणवयःक्षीकायुरादानगमनकस्पनायान्
वृष्णातभयो विजयोजितमना हत्त्रध्यक्षः स्थात् । क्षेत्रजातिसात्रयगुणकक्षणवाहनासङ्गोऽत्यर्थसमर्थः श्रुचिरनुद्धतोऽनुरुपोऽभाष्यक्षः स्थात् । सन्धिमदसन्धानस्थानज्ञोउनुरकः श्रुचिदंशः स्मृतिमान् देशकालको दर्शानीयो नीतिगतिकः प्राज्ञो वासी दृतः
स्थात् । दभवत वक्तमवंशप्रभवः श्रुद्धो मनुवृहस्यत्युशनःशास्यविद् दण्डनीत्यादिकृशलोऽशलोऽजिह्यः सम्मानासम्मानाविकृतो विगतसीः कार्योकार्यविनिश्चितमतिरहार्यः सर्वोपथाद्यदो गृदमस्त्रो मन्त्री स्यात् । अविकार्योऽविककेन्द्रियः प्रतापवान्
सुभगः सुमुखोऽकृपणोऽप्रमादी दक्षो दाक्षिण्यचारित्ररक्षणार्थमधिकरणसन्दिग्धविकेकृद्धपरिकः स्थात् । इति ।" (Yajmavalkya Adhyaya I, Sloka 307).

तथाच बृहस्पतिः—'ब्रह्मश्रहस्तृतिपुण्याहशन्दैर्चिव्योत्याय सन्ध्यासुपास्य देव-पितृबाक्षणान् मनसा वा नमस्कृत्य धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धावन्चकगृंदीताशुधाया-तथामविश्वासोत्यज्ञासकपरिवृतः' इति" (Yājnavalkya Adhyāya I, Sloka "एवडन्च विशासाक्षाः—

> वन्यान् वनगतिनित्यं मण्डलस्थांस्तथाविषैः। चारैरालोच्य सत्कृषोजिनीपुर्नूरदीर्घरक्॥" (Yājnavalkya Adhyāya I, Sloka 328).

This, I think, is quite as it should be. For it is the proper practice of a commentator that he should supply deficiencies in the statements of an author, advisedly left out to be learnt from other sources, by having recourse to those writers who are known either as ancient or as contemporary authority to the author himself, but not to those that are posterior to the author. Visvarapacharva must have taken the Arthasastra of Brihaspati and Visalaksha to be Arsha works known to Yajnavalkya and therefore quoted from them to supplement Yajnavalkya's statements, but not from Kantalya who was posterior to Yainavalkya. And as for the fact that Kantalya was later than Yainavalkya there need be no shadow of doubt. When dealing with Pratilomajaputras i, e. sons begotten by men of lower through women of higher castes, Kautalya defines Suta as a son begotten by a Kshatriya through a Brahmana woman and Magadha as a son begotten by a Vaisya through a Kshatriya woman, and hastens to restrict the application of

[·] Brit spati mentions his name in his work as does Kantelys.

his definition in the case of Suta of Puranic celebrity, and Magadha the Panegyrist, both sprung up from the holy sacrificial ground of the king Prithu, by way of saying 'five-factoric qui number against factoric.' (Kautalya Adhyaya-64). This means that Suta otherwise known as Roma-harshana who narrated the Puranas to Saunaka and Magadha who is mentioned along with Suta in the Puranas, are distinct from Suta and Magadha born in the inverse order of castes; and that both of them excel the Brahmanas and Kshatriyas in purity of birth. This is quite in keeping with the Puranas which state,

'हस्ते तु दक्षिणे तस्य दृश्वा चक्रं पितामहः। विष्णोर्दसं पृथुं मत्वा परितोषं परं यदौ ॥ तस्येव जातमात्रस्य यद्ये पैतामहे शुभे। स्तः स्त्यां समुत्यवः सौत्येऽहानि महामते!॥ तस्मिचेव महायद्ये ज्ञे प्राज्ञोऽध्य मागधः॥'

(Vishina Purana, Amsa I Chap. 13).

'बह्मणः पौष्करे यज्ञे सुखाई वितते सति । पृषद्ग्यात् समुखनः स्तः पौराणिको हिजः॥ वक्का वेदादिशास्त्राणां जिल्लालामध्यमीवत्।'

(Agni Purana Chap. 1).

'त्वया स्त ! महाबुदे! भगवान् ब्रह्मवित्तमः। इतिहासपुराणार्थे व्यासः सम्यगुपासितः॥ त्वं हि स्वायम्भुवे यशे सुलाहे वितते सति। सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः॥'

(Kāurma Purāņa Chap. I).

That is Sata of Puranic celebrity, the pupil of Vyasa, not being born of the womb of a mother, was far above the Sata of the Pratilomaja class and he was a Brahmana and an incarnation of God. Hence it is possible to infer that Kautalya otherwise known as Chanakya knew well of Sata, the Puranas as well as their wide celebrity. It is certain, therefore, that centuries must have intervened between Sata and Kautalya before the latter could have believed in the works of Sata as Puranas of archaic celebrity. When it is said that Sata flourished centuries before Kautalya, it naturally follows that Yajnavalkya (or a pupil of his), the author of the smriti, who studied his Yajurveda under Vaisampayana, a contemporary of Sata, also lived long before Kautalya.

And accordingly we see that Kautalya reveals his high regard for and acquaintance with the Yajnavalkyasmriti by adopting it ad verbum, ad sensum as well as by explaining and supplementing it when the latter treats of Sahasadandas in the second Adhyaya. The following are quoted here as instances. Here is a sloka from the Yajnavalkyasmriti:—

'करपाददतो भक्के छेदने कर्णनासबोः । मध्यो दण्डो वणाद्वेदे मृतकस्पहते तथा ॥'

and a sentence of similar nature from Kautalya is this:-

मृतकस्पमशाम्यतं अता हस्तपाद्पाद्पात्वमः । वाणिपाद्यस्तमङ्के कर्णनासाछेदने व्यविदारणे चान्यत्र दुष्टवणेभ्यः ।

(DharmasthIya Adhyaya 19).

Here are other slokas from the Yājnavalkyasmriti:—
'स्वच्छन्द्विधवागामी विक्रुष्टेऽनिभावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डाळ्योत्तमान् स्पृशन् ॥
गृद्रमवितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपयं कुर्वबयोग्यो योग्यकमंकृत् ॥
वृपक्षत्रपद्मनां च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।
साधारणस्यापळापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
पितापुत्रस्वस्त्रातृद्दम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
एवामपतितान्योन्यस्यागी च शतदण्डमाक् ॥'

The following are the parallel sentences from Kantalya:—
'विधवां सन्द्रवासिनीं प्रसद्धाधिचरतः, चण्डालस्यायांन् स्पृशतः, प्रसाससमाप्रानिभिषावतो, निष्कारणमभिषावनं कुवैतः शसाः (दण्डाः)।

बाक्यजीवकादीन् देवीपतृकार्येषु भोजयतः शस्यो दण्डः।

श्वयवाक्यानुयोगमनिवृष्टं कुर्वतो, युक्तकमेणि चायुक्तस्य, श्रुद्वपशुकृषाणौ पुं-स्रवोपवातिनो, दास्या गर्भमीपधेन पातयतथा, पूर्वः साहसन्थ्यः ।

पिठापुत्रयोद्रेन्पयोश्रोतृसगिन्योमांतुळभागिनेययोः शिष्याचार्ययोशं परस्पतम-पतितं सजतः स्वार्याभिप्रवातं प्राप्तमध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः, कान्तारे मध्यमः।'

(Dharmasthiya Adhyāya 20).

Compare one more instance from the Smriti:—
'स्वन्थं यक्ष बन्नाति वर्त यक्ष प्रमुख्यति ।
अन्नासन्यवद्दारं च स दाच्यो दममुत्तमम्॥'

with Kantalya's,

पुरुषमदन्त्रनीयं बसतो बन्धयतो बदं वा मोझयतो बालमप्राप्तन्यवहारं बभतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः ।'
(Dharmasthfya Adhyaya 20)-

It can be clearly seen from the above quotations of Kantalya that the words in black alone are his own and that the rest are the same as those found in the Smriti. The word स्वच्चन्द in the line स्वच्चन्द्विधवागामी is an adverb and means "of one's own accord but not with the consent of Vidhavā", while च्छन्दवासिनीम् in Kautalya means छन्देन वसन्तीम् that is, remaining taciturn without feeling lustful. When Kantalya says शप्यवास्यानुयोगमनियदं क्वतः, we should not take it to be anything other than his comments on ware sive sta of the Smriti. शायवाक्यानुयोग means the demand of judges for statements on oath from witnesses and others. It is face i. e., permissible for Judges, they being authorised in it for the conduct of judicial investigations. What is निचड for one is also go i. e., a right for the same, as it comes within the sphere of one's duties or as it is worthy of being done by the same. While for others it is अनिस्ट and अयुक्त as it does not come within the sphere of their duties or as it is not worthy of being done by them. It follows from this that the words निमृद, युक, स्वाधिकारविषय and अब्रुहानाई are of the same meaning as also the words अनिसृष्ट, अयुक्त, स्वाधिकाराविषय, and are, contrarily. And in the opinion of Kautalya this unauthorised demand for statements on oath is what is meant by the word area of the Smriti. But the Mitakshara gives quite a different interpretation of the passage without consulting Kautalya on the point.

Similarly, we should explain the sentences अयोग्यो योग्य-क्षेट्र and पुक्काणि चायुक्त to be of the same meaning. योग or नियोग means a privilege and one having योग is युक्त and one deserving of योग is योग्य. Thus the difference between योग्य and you is but nominal and both really mean the same

thing."

Again, Yajnavalkya emits to mention the punishment for throwing filth such as urine, dung etc upon others, but his commentator, Visvarupa, tells us that the word निष्युत in 'अने वर्षाचित्रक्ष्यकार दिश्वा: स्पतः' (याज्ञवस्य अध्या. २. को० २३८.) is indicative of and includes also the urine, dung etc. And, what the word निष्युत indicates, Kautalya expresses explicitly in 'तर्षाचेन्यः पाद्धविद्याया च वर्षणः । इदिम्ब्रप्रीयादिभिद्रोदद्यापणः ।' Thus, it is evident that Kautalya was indebted to the Smritis and his position in respect of the Smritis was that of a commentator. It, therefore, follows that the contention, namely Yajnavalkya is posterior to Kautalya, is untenable.

It is clear, from a perusal of the Arthasastra, that Kautalya was a master in the varied fields of knowledge, and that he was the possessor of an intuitive vision. Hence, it is not improbable that he should have tried his hand on other Sastras too. We know that the commentator, Bhattasvāmin, has referred to a work called Dhātu-Kantalya in the Akarakarmāntapravartana and Varāhamihira quotes him in the Brihatsamhitā thus:—

'भव्यणेवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचि दासादयेदनिलवेगवदीन पारम् । न त्वस्य कालपुरुषाच्यमहार्णवस्य गच्छेत् कदाचिद्वनृषिमैनसापि पारम् ॥'

(Part I. p. 68).

Besides, the author of the commentary, Jayamangala, on the Vatsyayana Kamasutra, commenting on किंदितविकस्प refers to a work of Kantalfya—

"तद् यथा कौटकीयं-

दावेः श्रान्तस्य कादेश्र स्वरयोध्भयोरपि । बिन्दूष्मणोर्विषयांसाद् दुवीधमिति संज्ञितम् ॥"

There are some archaic usages in the work such as quite.

11. Archaic usages. sideration in the last part of the work.

Kantalya often refers to his predecessors in the field whose names are as follow:—

of Kantalya.

(1) Manavas (the followers of Manu).

(2) Barhaspatyas (the followers of Brihaspati).

(3) Ousanasas (the followers of Sukra).

(4) Bhāradvāja (Dronāchārya).

(5) Visālāksha.

(6) Parāsara (प्रसिद्धः). (7) Pisuna (Nārada).

(8) Kaunapadauta (Bhīshma). (9) Vātavyādhi (Uddlava).

(10) Bāhudantīputra (Indra).

Among these ten founders of the school of Arthasastra, nothing particular is known about Visalaksha, but passages from his Arthasastra, cited by Visvarupa, have already been given.

The Arthasastra describes a method of Government by which a king should rule for the welfare 13. Aribasastra, a of his millions of subjects, just as a learned glorious work. householder, treading the path of virtue, alert in the performance of his duties, ever cautious and dexterous in preventing the treachery of his enemies, works so ably for the well-being of his own family. There is no legitimate taxation of the subjects, no fair distribution of wealth, which is not touched upon in this work. Kautalya advocates a system of watching the conduct of the subjects as well as of officers of grades and of meting out punishment to them when found guilty, which will tend to prevent quarrels between subjects, oppressions by officers and courtiers and seditions propaganda. The institution of espionage is mentioned as the life-blood of Government, a means to ascertain the purity or impurity in the conduct of all subjects. To be brief, protection of one's own Kingdom first and when that is ensured, enterprise for the acquisition of enemies' territories-this is the sum-total of the duties of a king and the best methods of achieving it are discussed fully in the work. In all respects, the Arthasastra of Kautalya surpasses all other similar sastraic works and we are led to infer that the Government of the ancient kings in India, based on the principles of Kautalya, existed for the ultimate benefit of the governed and excited universal admiration.

The publication of an adequate English rendering of the Arthasastra, which would be in accord with the correct interpretations proposed in the commentary now presented to the world, and which would illustrate the text by abundance of historical notes, will prove a very real boon to the cause of the study of Indian polity. I have hopes that the task will be undertaken and accomplished in the not distant future, by a scholarly friend, who has given many years to the study of the Arthasastra.

Trivandrum, 4-6-1923.

T. GANAPATI SÄSTRI.

The same of the series of the FRITTE STATE THE STATE OF THE S The second secon AND A CONTRACT OF THE PARTY OF 是本本·中央的方面 一个四个一个人的人一个一种的 中国的一种一种一种一种一种一种一种的 SPACE TO SEE STATE OF THE RESERVE people 1 - to 1 was the will to 1 year to the other which what is to be my feet and DE THE OTHER PROPERTY OF THE THE RESERVE OF THE PARTY OF THE PARTY OF · 大学のでは、一次のでは、115日からでき ARREST TO THE PARTY OF THE PART

उपोद्धातः।

दिष्टचा वर्धते अनन्तश्चयनसंस्कृतग्रन्थाविकिर्यम् अर्थशासस्य कौटळीयस्य सम्यक्संशोधनादिपत्यप्रसमुचितपतिकर्मसम्पद्यागमुखोपयोज्यतां नीतस्य चिरादात्मित प्रथनमासादयन्ती ।

अर्थशास्त्रं नामेदं हस्तिलिखितैकादर्शाश्रये श्रीमित शामशाबिणि शोधके मैसूरराजकीयमन्थमालायां १९०९ तमे केस्ताब्दे प्रथमं प्रकाशितमासीत् । अपूर्व मन्थ-स्तिमित्यास्थोद्रेकप्रगुणितावधानचेतसा तस्मिन् मया सपदि परिशीलिते बहुचः पाठाशुद्धय उपलब्धाः, पूर्ववाक्ययोज्यस्य पद-

सपित परिशीलिते बहुचः पाठाशुद्धय उपलब्धाः, पूर्ववाक्ययोज्यस्य पद-स्योत्तरवाक्येन सह योजनमुत्तरवाक्ययोज्यस्य पूर्ववाक्येन सह योजनित्येव-ज्ञातीयं च बहुशो दृष्टम् । लिलतोचितपदवाक्यरचनरुचिरोऽप्ययं शास्त्रप्रन्थः प्रमयमाहात्म्यात् पण्डितेनाप्यभियोगवता दुरववेश्यार्थः; सोऽपि चेदशुद्धपाठः का वार्तेति चिन्तयतो मे तदेवाङ्करितः कश्चिदभिप्रायः अर्थशास्त्रस्यानेका-दर्शसंवादनेन मूलं सम्यक् शोषायत्वा मुद्रयेयं, कथमन्यशा प्रन्थस्याविकृतं स्वरूपं कृतरक्षं स्यादिति ।

तत आदर्शन् प्रयत्नतो विचिन्वता एतद्राज्यान्तर्गततिरुपार्षुप्रदेशवितनो यतीन्द्रमहस्य मन्धाळ्याज्जराजर्गसहार्षकानामन्थावतंसिताद् द्वौ अर्थशास्त्रस्य कोटलीपस्य समभौ ताळपत्रादर्शी केरलीयिलेभी गुद्धप्रायौ मया समासादितौ। तयोरेकः जीर्णबुदितबहुपत्रः त्रिचतुरशतवर्षमृद्धप्रेक्षणीयः कःसंज्ञः, अन्य उपशतवर्षदेशीयो दृद्धपत्रः ख.संज्ञः। मद्रास्राजकीयहस्तिलिपमन्थसंमहे च द्वावादशौँ दृष्टौ, ययोरेक एतद्राज्यान्तर्गतेटप्पळ्ळिराजभवनसम्बन्धिकेरलीयिलिपतालपत्रमन्थात् प्रतिरूपितः समभः गुद्धपायः, अपर आन्ध्रलिपिमन्थादशुद्धपायात् कुतश्चित् प्रतिरूपित आन्ध्रलिपिः कण्टकशोधनाधिकरणीयससम्बकरणोपक्रमः। आभ्यां ग. घ. संज्ञाभ्यां पाठभेदाः सर्वे पृथगुवित्य संगृहीताः।
पञ्चमोऽपि कश्चिदादर्शः कोचिराजकीयमन्थशालायां दृष्टः। किन्तु सोऽस्म-

दीयस्य कःसंज्ञादर्शस्य ज्येष्ठो लिप्याकृतिपरिमाणैः समान एकहस्तिलिपकरः मतिपत्रत्रुदितभ्यिष्ठांशः स्पर्शासह उपयोगाक्षम इत्युपेक्षणीयः संवृत्तः ।

इमामादर्शसम्पद्मवष्टभ्यारव्वे कौटलीयस्य मया संशोधने कापि

१. व्याद्म्यानयोजः वार्ता समाकाणिता — कौटलीयस्य नाम मैसूरराजनावस्यकता । कीयअन्यमालायां प्रकाशितस्यरूपस्य शोषकः कम
पानुवादः, सोऽस्मयत्नस्य किश्चिद्पकरिष्यतीत्याशया । किन्तु तस्योपोद्धातेऽनुवादकेन स्वयमेवोक्तं — नायं मूलस्यामिरूपोऽनुवाद इति । पुस्तके च
बहवो मूलांशाः कृतसन्देहाङ्का एव दृष्टाः । अकृतसन्देहाङ्केष्विष तेषु बहवो

ऽसम्यव्यक्षकाशिताथी उपलब्धाः । तंश्वकमुदाहरणार्थं दर्शयामः —

अस्ति हि प्रथमाधिकरणस्य सप्तमाध्यायशेषे वाक्यं — "मर्यादा स्थापयेदाचार्यानमात्यान् वा य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानालिकाप-तोदेन वा रहिस प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः" इति । राजीपवृतस्य कांश्चित् प्रका-रान् प्रथममभिषाय सर्वेत्कृष्टः प्रकारोऽनेन वाक्येनोपदिइयते आचार्यामात्य-मर्यादीकरणं नाम ! उत्पथपसक्तमात्मानमनिवारिताः सन्तो ये वारयेयुः, तथाविधानाचार्यानमात्यांश्वात्मनो मर्योदामिव मर्योदाम् अलङ्कनस्थानं स्थाप-यत आत्मनो नियामकान् करुपयेदिति तदर्थः । अर्थविशेषमीदृशम्पदिशता चाचार्येण राजा सर्वनियामकं सन्तमात्मानमपि नियन्तं कांश्चिदवश्यमधि-कारयेदित्येवं रूपः सर्वजनैकान्तहितः परमोदारः स्वाभिषाय आविष्कृतो भवति । स एप वानयस्यार्थ आज्ञलभाषानुवादकेन नोपात्तः किन्त्वन्यशै-वार्थः प्रतिपन्नः । स एवं बाह — 'आचार्यानमात्यान् वा पुजयेदि'ति । अयम्बः केन पदेन कया वृत्या समार्पेत इति न वयं विदाः । यदि मयोदा-शन्दस्य कर्णारद्रमिलान्धादिभाषाव्यवहारगतबहुमानार्थत्वप्रसिद्धिविस्नम्भात् संस्कृतेऽपि बहुमानार्थस्वमुच्येत, हन्त तर्छनुवादप्रमाणका व्युत्पित्सवः पदा-र्भमग्राहिताः स्युः, अभिप्रायमहिमानं च यशोक्तमाचार्यस्य नुवाद्भक्ता अग्रा-हिताः स्युः । अन्यद्प्येवङ्जातीयमनुवादे बहु द्रष्टुं शक्यम् । तेनेयं मे बु-द्धिरूपना — कौटलीयस्य म्लशोधनमात्रेण न किञ्चित् कृतं स्यात्, अ-र्बोऽपि तस्या निद्धितगुणाङ्गलभाषानुचादादिसुलभाभयोऽन्यथाप्रतिपत्तिभयो रक्षणीय इति, अर्थाद् अर्थशास्त्रं व्याख्यानीपेतं कृत्वा प्रकाशयेयामिति ।

अथ कृते व्याख्याविचये प्रतिपद्पिञ्चका नाम श्रीभट्ट्यामिपणीता प्रोडस्वभावा काचिद् व्याख्या द्वितीयाधिकरणाष्ट्रमा-काभः। व्यायादिस्तद्धिकरणसमाप्त्यन्ता मद्रास्राजकीयप्र-न्थशालातो लब्धा, अन्या च श्रीमाधवयज्वप्रणीता

नयचन्द्रिकाख्या सप्तमाधिकरणीयसप्तमाध्यायादिद्वादशाधिकरणचतुर्थाध्यायै-कदेशावसाना । उमे अप्येते केरलदेशलक्षजीर्णतालपत्रमातृकातः प्रतिरू-पिते । अशुद्धयश्च तयोस्तथाविधाः, यथा मातृकान्तराण्यनुपजीव्य शोध-यितुं न शक्याः, बहुलाश्च ताः । मन्यपङ्कयश्च तयोर्वहुत्र परिलुप्ताः। अस्या-मवस्थायां मानुकान्तरोपलम्भे च सम्भावनापदवीदवीयसि तयोः शिरःपाद-हदयाविकलयोर्व्याखण्डयोर्मुद्रणं समीचीनं न भवेदिति नाहतम् । किन्तु मया तयोस्तीव्रमभियुजानेन तत्तन्म्लार्था अवगन्तुं पारिताः। किञ्च, पाचीन-केरलभाषात्मकः कश्चित् तालपत्रमन्थो द्वित्रशतवर्षवृद्धः कौटलीयार्थशास्त्रार्थ-प्रतिपादनपरो भट्टस्वाम्यनुमायी अत्रत्यराजकीयमन्थशालायां सप्तमाधिकर-णावधिरुपलब्धः । यस्य सर्वात्मना संघमी मद्रास्राजकीयग्रन्थशालायामप्या-दर्शोऽस्ति । यद्यप्ययमञुद्धोऽन्तरान्तरा गलितबहुवाक्यः पञ्चषाध्यायविक-लश्च, तथापि तन्मूलार्थपरिज्ञानं प्रति मूलपाठनिश्चयं प्रति च स मे महान् सहायोऽभवत् । सेयमियती प्रमेयज्ञानसामग्री भाग्यवद्यात् समवहिता सम्पन्ना । अर्था नाम साम्प्रदायिकोपदेशैकसमधिगम्याः शास्त्रेऽस्मिन् बहुतराः । न चे-दियती यथोक्ता सामग्री लब्धामविष्यत् , तेष्वस्माकमान्ध्यं कतिपयेषु शाध-तिकमेवामविष्यत्।

तदेवम् उपलब्धेषु म्लकोशेषु व्याख्याशेषु च चिरामियोगात् कथ-क्चिद्वगतोऽर्थशास्त्रस्य मूलार्थः । ततस्तिसम् व्युत्पित्सम् प्रति प्रकाशायितव्ये तं पुरातनव्याख्या-वाक्यानामलाभादास्मगुम्फितैरेबोपलब्धप्राग्व्याख्यानच्छायानुजीविभिर्वाक्येर्य -धाप्रमाणं प्रकाशयेयमित्यभिसन्धिमान् अभूवम् । व्यरच्यं च महता यत्नेन यथाभिसन्धि व्याख्यानम् ।

मदीयस्य व्याख्यानप्रणयनसमुद्यमस्यारम्भे सफलत्वसम्पत्तौ च मद्रक्ष-कस्य महामहिन्नो विश्वमण्डलिकरीटपतेः श्रीमृलरामवर्ममहाराजस्य कृपैवैका श्रीपद्मनाभक्षपानुकारिणी कारणमभवदिति कृत्वा व्याख्यानस्यास्य तन्नामधेय- सम्बन्धयुक्तं व्यपदेशं समुचितं मन्यमानः श्रीमूलमिति संज्ञां श्रियः सम्पदो मूळं व्याख्येयमन्थद्वारेणत्यनुगतार्थामकार्षम् । असानमहाराजो हि मूलनक्षत्र-युक्तकालजातत्वात् श्रीमूलाख्यया लोके प्रख्यायते । तेनानेन व्याख्यानेन समुपेतं कृत्वार्थशास्त्रमिदानी मुद्रियतुमुपकान्तम् ।

अस्य तु संशोधितस्य स्वरूपं संस्कारविशेषपरिमहात् प्रत्यमतामिव प्रतिपन्नम् । अत्र हि उपलब्धान् म्लादर्शान् ब्या-

प्रातपन्त । जन ह उत्तर्जन प्राप्त । स्वांशान् भाषाटीकां चानुरुध्य पाठाः परीक्षिताः; मेस्रपुस्तकानुपल्डका बहवः साधुपाठाः संयोजिताः, तद्दृष्टा अपपाठा निर-स्ताः, अन्यच तद्दृष्टमसौष्ठवं परिहृतम् । अर्थवन्त आदर्शोपलन्धाः पाठभेदा व्याद्यायामुपादाय प्रदर्शिताः । प्रजातीयं सौष्ठवं मूलव्यास्ययोः परिशीलने मुनोधमिति न विविच्यते ।

अस्य विपुलस्वात् त्रिभिः सम्पुटैः प्रकाशनमुचितमिति प्रथमोऽयं अस्य विपुलस्वात् त्रिभिः सम्पुटैः प्रकाशनमुचितमिति प्रथमोऽयं अस्य विपुलस्वात् त्रिभिः सम्पुटैः प्रकाश्यते । द्वितीयतृतीयौ च सम्पुटौ

कमेण प्राकाश्यमचिराद् गमिष्यतः।

पञ्चदशाधिकरण्यात्मकस्यार्थशास्त्रस्याद्यमधिकरणद्वयं प्रथमसम्पुटेऽसिन्
निवेशितम् । ततः षडिषकरणी द्वितीयसम्पुटे, ततः सप्ताधिकरणी तृतीयसम्पुटे
च निवेशियम्यते । तत्र प्रथमं वैनियकाधिकरणम् एकविंशत्यध्यायात्मकं,
द्वितीयमध्यक्षप्रचाराधिकरणं पद्त्रिशदध्यायात्मकम् । तद्गताश्च विषयाः
प्रभेयानुकमण्यां समुदिष्टाः ।

सस्य शास्त्रस्य प्रणेता तत्रभवान् आचार्यः कौटल्यश्राणकयो वि-रणुगुप्त इति तिथा संज्ञायते । कुटलो नाम गोत्र-८. कीटल्यादिसंज्ञाः । प्रवर्तकर्षिः तस्य गोत्रापत्यं कौटल्य इति संज्ञा गोत्र-

निबन्धना, चणको देशविशेषस्तत्सम्बन्धाचाणकय इति देशनिबन्धना, विणुना गुन्नो रक्षित इत्यधिका विष्णुभक्तेन पित्रा नामकरणसंस्कारकाले कृता
विर्णुगुप्त इत्येषा सांस्कारिकी संज्ञा। अत एवाह कामन्दकीयनीतिसारजयमञ्चला— "विष्णुगुप्तायेति सांस्कारिकी संज्ञा, चाणक्यः कौटल्य इति हे
जन्मभूमिगोत्रनिबन्धने" इति । कौटिल्य इतीकारमध्योऽपपाठः, तस्य वा
ध्यञ्गकतेः कुटिलशब्दस्य वा गोत्रविक्कोभयार्थताया अभिधानमन्ये किन
द्यादर्शनात् । निरिकारस्य तु कुटलशब्दस्य गोजप्रवर्तकक्रियाचकत्वस्य
दर्शनात् । तथाच नानार्थाणवसंस्रेषे केश्वस्यास्याह —

"अथ स्यात् कुटलो गोत्रकृत्यृषौ पुंसि नप् पुनः । विद्यादाभरणेऽथ त्रिः कुटिलं कुल्चिते भवेत् ॥ तगरे तु क्की तगरपादिकायां श्चियामिति । " इति ।

अतः कुटलशब्दप्रकृतिकयव्पत्ययान्त एवायं कौटल्यशब्द इति नि-णयः । अत एव सर्वेषु मूलादशेषु उपलब्धव्याख्यानाशेषु भाषाटीकायां च कौटल्य इत्येव निरिकाराः पाठा ऐकरूप्येण दृश्यन्ते, न तु कौटिल्य इती-कारमध्यः पाठः कचिद्यि । स पुनरपपाठोऽन्धपरम्पराधातोऽस्यापि अन्थ-सम्पुटस्य चत्वारिशत्तमानतेषु पत्रपृष्ठेप्वनवधानादापतितः । तत उपरिष्टात् तु साधुपाठ एव निवेशितः ।

आचार्यचाणक्यो मगधेपुकुसुमपुरं स्वपरिभवामधी तदीश्वरान् नन्दानुत्म्ल्य तद्यि सिंहासने चन्द्रगुप्तमाभिषिचेति हि
भतीतमीतिश्वम् । तस्य चन्द्रगुप्तममकालिकस्य जीवितसमयश्च कैस्तपाचीना चतुर्यश्चताव्दी पुराकृत्तचित्रकर्रभ्यृहितः सुप्रसिद्धः ।
समरित च ततोऽर्वाचीनाः कामन्द्कादयस्तं च तदीयमर्थशास्तं च । किन्तु
विश्वरूपाचार्यः श्रीशङ्करभगवत्पाद्शिष्यात् सुरेश्वराचार्योदनंतिरिक्तः स्वपणीतायां याज्ञवरूक्यस्मृतिव्याख्यायां चालकिद्वायाम् (अनन्तश्यनसंस्कृतप्रम्थाविष्ठमकाशितायाम्) अर्थशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटल्यं कौटलीयं वा न
स्मृतवान् । तावता कौटलीयं तत्पूर्वकालिकं न भवतीति वा तस्याविदितमिति वा न शक्यं शिक्ततुं, यस्माद् विदितस्यापि तस्यास्मरणे न्यायोऽस्माभिस्तद्रभोद्वाते प्रदर्शितः । यथा—

"अयं विशेष एको बालकीडायामभिल्श्यते तजरतमत्वप्रत्यायकः तदीयजरतमप्रत्येकभक्तत्वप्रत्यायकथ्य, यत् केस्तोत्तरकालभवः कथ्यद् प्रन्यो प्रन्थकारो वा नात्र स्मृतः, किन्तु केस्तपूर्वकालभवा आम्नायाः स्मृतयः स्मृती-स्तत्करपाश्चेत्येत एव नियमेन स्मृताः। तत्राप्यर्थशास्त्रस्मरणप्रसक्ते कौटली-यार्थशास्त्र नोदाद्वतम्, अपितु कौटलयस्याप्युपजीव्यं वार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थशास्त्रमिहोदाहृतम् —

''यथाह बृहस्पतिः — 'स्वथमीविदनुरक्तः शुचिरनुद्धत उगुक्तो देश-काळवित्रीतिनिगमेतिहासकुशलो ऽज्यसनी मृदुरर्थशास्त्रकृतयोग्यो हस्त्यश्चपुरु-पाचाराहोरात्रयामनिर्गमविनिश्चितमातिश्च स्वपरवलवलावलज्ञो वलाधिकृतः स-नापतिः स्यात् । कुलाह्य उग्चक्तो भृद्धदात्तः समरचितः शूरोऽनुरक्तोऽमेद्यः "तथाच वृहस्पतिः—'ब्रह्मश्रङ्गस्तुतिपुण्यादशव्दैर्विबुध्योतथाय सन्ध्या-मुपास्य देविपतृत्राह्मणान् मनसा वा नमस्कृत्य धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धावज्ञ-कगृहीतायुधायातयामविश्वासोत्पन्नासन्नपरिवृतः' इति"।(आचाराध्याये ३२३ तमक्षोकव्याख्यायाम्)

"एवञ्च विशालाक्षः —

'वन्यान् वनगतैनित्यं मण्डलस्थांस्तथाविषैः । चौररालोच्य सरकुर्याज्जिगीषुर्दूरदर्धिहरू ॥ '

(आचाराध्याये ३२८ तमस्रोकव्याख्यायाम्)

इति च । युक्तं चैतत् — अन्ये । हे अन्यान्तरसुमहत्विधानुक्तमाकाङ्दय-माणमर्थं अन्यकारशज्ञाततमाद् वयः प्रकृष्टात् समानवयसो व। अन्यान्तरा-दुद्भृत्य व्याख्याता दर्शयितुमहीति न तु तदर्वाचीनादिति सामुदाचारिको न्यायः । विश्वरूपाचार्यश्च वार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थशास्त्रं भगवता याज्ञ-बल्क्येन प्रज्ञातमार्थं अन्यममन्यतः अतस्तदीयेनार्थनार्थाकाङ्कां पूरितवान् । कौटलीयं तु तद्वीक्कालभयं याज्ञवल्क्येनाप्रज्ञातिनिति बुद्ध्या नोदाहृतवान् ।

त च कौटरपस्य याज्ञवरुग्यादवीचीनत्वे कश्चित् सन्देहोऽस्ति ।
तथाहि —कौटरयस्तावद् अर्थशास्त्रस्य चतुःपष्टितमाध्याये प्रतिलोमजपुत्रप्रस्तावे
'वैदयात् क्षात्रियायां जातो मागधः, क्षात्रयाद् त्राह्मण्यां जातः सूत' इत्युक्त्वा
पृथुयज्ञम्स्युत्पन्तस्य पौराणिकस्य स्ताख्यस्य मागधास्त्रस्य च पृथुस्तुतिविधायिनः प्रतिलोमजत्वश्रज्ञापाप्तिं मनास कुर्वस्तां परिहराति — पौराणिकस्त्वन्यः

सूतो मागध्य ब्रह्मक्षत्र। द्वेशेषतः' इति । अस्यार्थः — पुराणप्रवक्ता रोमइ-र्पणापरनामा यः सूतः, सः अन्यः उक्तात् प्रतिकोमजस्ताद् भिन्नः, यस्तत्त-हपठितः पुराणेषु मागधो नाम स च प्रतिकोमजमागधाद् भिन्नः । ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः विशेषेण युक्तः सूतो ब्राह्मणाद् विशिष्टः मागधः क्षत्रियाद् विशिष्ट इति । तथ्यं चैतत् — यतः,

> "हस्ते तु दक्षिणे तस्य हट्टा चक्रं पितामहः। विष्णोरंशं पृथुं मत्या परितोपं परं ययो।। तस्यैव जातमात्रस्य यशे पैतामहे शुभे। सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सीत्येऽहिन महामते!। तस्मिन्नेव महायशे जशे प्राग्नोऽथ मागधः॥"

इति विष्णुपुराणपथमांशत्रयोदशाध्याये,

"ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे मुत्याहे वितते सित । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥ वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलधर्मवित् ।"

इत्यमिपुराणप्रथमाध्यायें,

"त्वथा सूत! महाबुद्धे! भगवान् त्रकावित्तमः। इतिहासपुराणार्थे व्यासः सम्यगुपासितः॥ त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति। सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमेः॥"

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्यायं च व्यासिश्य्यपौराणिकमूतस्यायोगित एवीत्पत्तिः प्रतिलोमसूतिवलक्षणा कथ्यते; तथा तस्य द्विजत्वं च विष्ण्वंशसम्भूतत्वं च वर्ण्यते । तेन कौरस्यश्चाणक्यशिव्दतः पुराणानि तत्पवकतृस्तोत्पत्तिकथां, पुराणतत्प्रवक्षोः प्रामाण्यप्रसिद्धि च जानातोत्प्रवसातुं शक्यम् । तथाभूतश्चासौ स्तादितदूरविप्रकृष्टार्वाक्कालजन्मैव भवितुं युक्तः, अन्यथा स्तप्रोक्तेषु प्रन्येषु पुरातनत्वार्पत्वनिश्चयनिवन्धनः पुराणत्वसम्प्रत्यय एव नाभविष्यत् । एवश्च यथा स्तथाणक्यादित्राचीनः, तथा स्तस्तिधर्यस्वयज्ञवेदाचार्यवश्चम्यानशिष्यत्या स्तसमकालिको भवितुमहिन् पेकृतरष्टितिप्रवक्ता याज्ञ-वरक्ययोगीश्चरो (याज्ञवरक्षशिष्या एव वा) चाणक्यादितपुरातन इति किन्न वक्तव्यम् । अत एव कार्यव्यः कितप्रसाहसदण्डविधानपराणां केषाभिदः

याज्ञवरुवयस्मृतिद्वितीयाध्यायगतानां छायामर्थतः शञ्दतो ध्याख्यानतोऽधि-कार्थपूरणतथा स्ववावयरनुविद्धान आत्मनो याज्ञवरुक्यस्मृतावस्यां भक्तिव-हुमानपूर्त परिचयमाविष्करोति । तेषु कानिचिद्धस्तादुदाहरामः । तत्रैप एकः स्मृतिस्रोकः —

> ''करपाददन्तमङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो त्रणोद्भेदे सृतकल्पहते तथा ॥'' (याज्ञ० अ० २. स्रो० २२४)

इति । इदं तत्प्रतिच्छन्द्रपायं कौटलीयवावयम्-

"मृतकल्पमशोणितं वृतो इस्तपादपाराञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददःतभन्ने कर्णनासाच्छेदने त्रणविदारणे चान्यत्र दुष्ट-त्रणेभ्यः" । (काँट० धर्मस्थी० अध्या०१९) इति । एतेऽपरे स्मृतिश्लोकाः —

> "स्वच्छन्द्विधवागाभी विकुष्टेऽनिभधावकः । अकारणे च विकोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥ २४० ॥ श्रद्धपत्रजितानां च देवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शप्यं कुर्वलयोग्यो योग्यकम्कृत् ॥ २४१ ॥ वृषक्षुद्रपश्चनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २४२ ॥ पितापुत्रस्वस्त्रातृद्दम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपिततान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २४३ ॥" (याज्ञ अध्या० २)

इति । इमान्येतदनुविधाथीनि कौटलीयवाक्यानि —

'विधवां छन्दवासिनी पसद्याधिचरतः, चण्डाङस्यायान् स्प्रशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमनिधावनं कुर्वतः शत्याः (दण्डाः) । जीवकादीन् वृपछपत्रजितान् देविपतृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः । द्यपथवानयानुयोगमनिस्प्रष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, क्षुद्रपशु-वृषाणां पुंस्त्वोपधातिनो, दास्या गर्भमीषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दस्पत्योर्आतृशगित्योर्मातुरुभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः स्वायोभिषयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साह-सद्ण्डः कान्तारे मध्यमः।" (कौटली० धर्मस्थी० अध्या० २०) इति । एष स्मृतिस्रोकोऽन्यः —

"अवन्ध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुखति । अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥"

(याज्ञ ० अध्या ० २, श्लो ० २४९)

इति । इदं चैतदनुगामि कौटलीयवाक्यं —

"पुरुषमवन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो बालमपातव्य-वहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः" (कौटली० धर्मस्थी० अध्या० २०)

सर्वेष्वेषु कौटलीयवाक्येषु स्थूलाक्षरपदार्थाः परमधिकाः, अन्ये तु याज्ञवल्क्यसमृत्युक्ता एवेति स्पष्टम्। तत्र हि 'स्वच्छन्द्विधवागामी' इति स्मृ-तिवाक्ये स्वच्छन्द्मिति कियाविशेषणम्। स्वेच्छया, न तु विधवेच्छयापी त्यर्थः। कौटलीये छन्द्वासिनीमिति छन्देन वसन्ती तूष्णीं स्थितामकामय-मानामिति यावत्।

''अयुक्तं श्रपथं कुर्वन्'' इत्येतदेव व्याचष्टे कौटल्यः "श्रपथवाक्यानु-योगमिनसृष्टं कुर्वत'' इति, न पुनरन्यदेतदिति शङ्कनीयम् । तद्यथा— आधिकरिणकाः साक्ष्याद्यनुयोगं व्यवहारिनर्णयार्थं शपथवाचनपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति, सोऽयं शपथवाक्यानुयोगः । स आधिकरिणकानां निस्छो 'भवत्त्वयमायत्त' इति व्यवहारिनर्णयस्य तेभ्यो राज्ञार्षितत्वात् । निस्छश्च तेषां युक्तो भवित स्वाधिकारिवपय इति कृत्वा, अनुष्ठानोचित इति कृत्वा वा । अन्येषां तु सोऽनिस्छोऽयुक्तः, अधिकाराविषयत्वादनुष्ठानानर्हत्वाद्वा । एवच्च निस्छः, युक्तः, स्वाधिकारिवपयः अनुष्ठानार्ह इत्येकार्थगोचरा भवन्ति । अनिस्छः, अयुक्तः, स्वाधिकारिवपयः, अनुष्ठानार्ह इत्येकार्थगोचरा भवन्ति । अनिस्छः, अयुक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्ठानार्न्हं इति च वैपरीत्येन तथा । स एपो- ऽयुक्तः शपथवाक्यानुयोगः स्मृतौ शपथशब्देन विवक्षित इति कौटल्याभि-प्रायः । मिताक्षरायां तु व्याख्यान्तरं सम्भवमात्रेण वर्णितं द्रष्टव्यम् ।

तथा 'अयोग्यो योग्यकर्मकृत्', 'युक्तकर्मणि चायुक्तस्य' इत्यपि वाक्ये एकार्थे एव । योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्वति युक्तशब्दो वर्तते, तदर्हे च योग्यशब्द इति युक्तयोग्यशब्दाभ्यामाश्रयत्वाहत्वलक्षणरूपमेदेऽपि वस्तुतो योगाश्रयस्यैव प्रतिपादनात् ।''' इति । किञ्च याज्ञवल्क्यस्यते। सूत्रपुरीपादि-स्पर्शने दण्डो नोक्तः । तथापि तस्य सिद्धिस्तदाधिक्यसिद्धिश्च समर्थिता

''अमेध्यपार्षिणनिष्ठज्तस्पर्शने द्विगुणः एमृतः'' (याज्ञ अध्या० २. स्टो० २१८)

इति निष्ठचूतग्रहणस्य म्त्राद्यपलक्षकत्वं वदता व्याख्यात्रा।स एव स्मृतिवच-नस् चितो मृत्रपुरीषादिदण्डः कौटर पेन 'तैरेवासेव्यैः पादष्ठीविकाभ्यां च द्विगुणः छर्दिमृत्रपुरीषादिभिद्वीदशपणः' इति स्वशब्देनोक्त इति, असंशयं स्मृत्युप-जीवी तद्व्याख्यातृसधमी कौटरूयः। एतेन याज्ञवस्त्यसमृतः कौटलीयोपजी-वित्ववादो दूरनिरस्तो द्रष्टव्यः।

यथायं कौटल्यः कौटलीयालानायकारप्रमेयनिधानात् सर्वतन्त्रवेदी आर्षचक्षुण्मान् विज्ञायते, तथा मन्ये तन्त्रान्तरेष्वपि तस्य कृतिभिरवश्यं वर्तितव्यम् । तथाच भट्टस्वाभी स्वव्याख्यायाम् अध्यक्षमचाराधिकरणस्य द्वादशाध्याये 'शुल्वधातुशाकरसे'त्या-दिपदं व्याकुर्वन् धातुकौटलीयं नाम अन्यं नाम्नीपादके । वराहमिहिरः 'उक्तं चाचार्यविष्णुगुप्तेने'ति वदन् बृहत्संहितायां ज्योतिस्तन्त्रविषयं क्षोक्रमुदाह-राति —

> "अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचि-दासादयेदनिलवेगवद्येन पारम् । न त्वस्य कालपुरुषारूयमहार्णवस्य गच्छेत् कदान्विदनृषिर्मनसापि पारम् ॥"

> > (Part I. pp. 68)

इति । कामसूत्रजयमङ्गला च म्लेच्छितविकरपविवरणप्रसङ्गे काटलीयमन्यत् स्मरति —

"तद् यथा कौटलीयं — दादेः क्षान्तस्य कादेश्च स्वरयोरुमयोरिष । विन्दूष्मणोविषयांसाद् दुर्बोधमिति संजितम् ॥" इति । पश्चाहः उभयतोरात्रमित्यादयः परिमिता आर्षपयोगाः कौटलीये वर्तन्ते।

११. आर्थप्रयोगाः । तान् पश्चिमे सन्पुटे ।नेर्देश्यामः ।

१२ प्रांचार्यसम्प्राम्। आचार्यकी टल्येन समृताः प्रांचार्यास्तावदेते-

- १. मानवाः = मनुशिष्याः, अर्थानमनुः।
- २. बाईस्पत्याः = बृहस्पतिशिष्याः, अर्थाद् बृहस्पतिः

३. औशनसाः = शुक्रशिष्याः, अर्थात् शुक्रः।

भारद्वाजः = द्रोणाचार्यः ।

५. विशालाक्षः ।

🐫 पराशरः = (प्रसिद्धः) ।

७. पिशुनः = नारदः।

८. कौणपदन्तः = भीष्मः ।

९. वातव्याधिः = उद्भवः ।

१०. बाहुदस्तीपुत्रः = इन्द्रः।

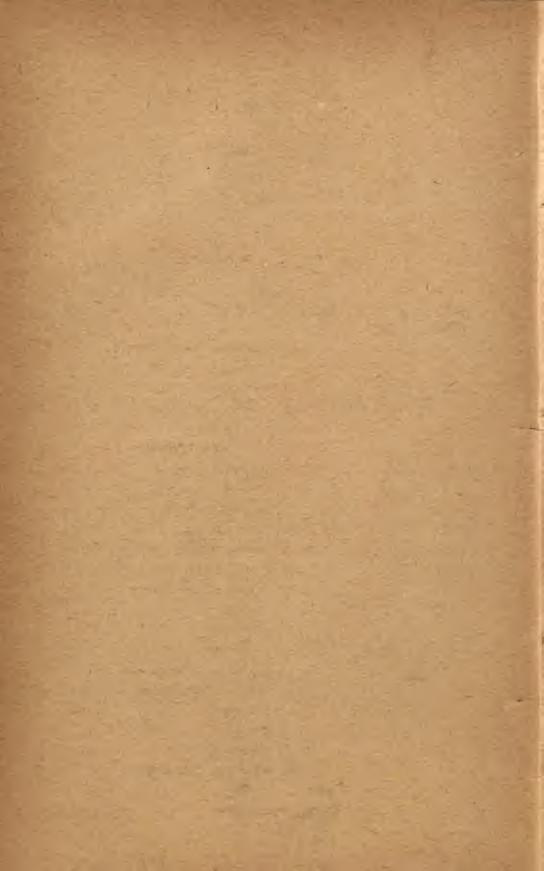
प्तेषु दशसु अर्थशास्त्रवर्तकेषु विशालाक्षः परं विशेषतो न विदितः । किन्तु तस्य वचनं विश्वरूपाचार्थप्रमाणितं पूर्वमुपदर्शितम् ।

धर्मप्रधानः कर्मकुश्रछोऽप्रमादी परप्रयुक्तकपटप्रतिविधानक्षमः विद्वा-नेकः कुटुम्बी स्वकीयमेकं कुटुम्बमिव, योगतः क्षेमत-

स्तदुभयसाधनगवेषणतश्च राजा स्वराष्ट्रगतानि कुटुस्वानां छक्षाणि चिन्तियतुं यथा प्रगल्भेत, तथा शासनसरणयः सामान्यतो विशेषतश्चात्रोपादेष्टाः । प्रजाम्यो धनसमुख्यापनस्य द्वारं नाम न तत् किश्चिदवशिष्यते, यदत्र न प्रदर्शितम् । उत्थापितस्य धनस्य न्याय्यं विनियोगस्थानमप्यत्रानुपादिष्टं न किश्चिद्रस्ति । प्रजानां प्रस्परसाद् युक्तोपयुक्ताध्यक्षामास्येभ्यः, राजवल्लभादिभ्यश्च पांडा यथा नोत्पर्यत, यथा च ते राजकार्यहानिकरं न कदापि चेष्टरन् , तथा तच्चिरतपरीक्षणमार्भा दृष्टदोषदण्डपणयनरीतयश्च प्रस्थापिताः । गृद्युरुषपप्रणिधानं नाम सर्वसाध्वसाधुवृत्तसाक्षात्कारसाधनं नानाप्रकारं मन्त्रवद् राज्यतन्त्रस्य जीवितस्थाने परिकल्पितम् । किं बहुना,
स्वराज्यपरिरक्षणं, सिद्धे तस्मिन् परराज्यपराक्रमणमितीदं राजः कार्यसर्वस्वं
यथा सम्यङ् निष्यत्रं स्यात् , तथा तदनुष्ठानिवधयो लोकोत्तराः स्थूलमध्यसूक्ष्माः शास्त्रऽस्मिन् न्यक्षेण प्रतिपादिताः । सर्वथा सजातीयसर्वशाक्षप्रन्थातिशाय्यस्यद्धतप्रस्थानमिदं के।दशीयम् । एतदनुसारिणी पूर्वेषां राज्यतन्त्रसरणिरेकान्तलोकहिता स्वाधायाः परां कोटिमधिक्रदाभवदि।ते चास्माद् प्रन्थाद्
वयमनुमिर्धाम्हे ॥

अनन्तशयनम् ।

त. गणपतिशास्त्री.

विषयानुक्रमणी।

विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् ।

भादित:	अधिकरणा-	प्रकरणम् .	विषयः	पृष्ठम्.
अध्याय:.	प्याय:.			
- 1	9		राजवृत्तिनांस प्रकरणाधिकरण-	
3 473			समुदेशः	9-29
3- 8	3-8	9	विद्यासमुद्देश:	२६-३३
3-	1/2	4-12 5	आन्वीक्षिकीस्थापना	25-24
3	*	18	त्रयीस्थापना	२९-३1
8	8.	21	वार्त्तादण्डनीतिस्थापना	43.44
- N-	9	· ?	बृद्धसंयोगः	३४-३व
4, 6	€,9	4	इन्द्रियज्ञयः	\$10-80
4	- · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	- 99	अस्पिड्वर्गस्यागः	34, 36
9	9	11	राजार्षवृत्तम्	38.80
6	8	38	अमात्योत्पत्तिः	83-88
4	4	4 -	मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः	84-30
90	10		उपथाभिः शौचाशीचज्ञानममा-	
			स्यानाम्	¥6-49
99-	3.3	0	गृहपुरुपोत्पत्तिः	42-40
93	13	- 6	गृहपुरुषप्रणिधिः	49-48
11	93	3	स्वविषये इत्याकृत्यपक्षरक्षणम् "	43-44
-98	18	10	परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः	50-00
94	74	99	मन्त्राधिकारः	08-F
94	84	15	ब्तप्रणिधिः	190-03
10	90	93	राजपुत्ररक्षणम्	68-69
96	16	18, 14	अवस्त्वकृतम् , अवस्ते च	
			वृत्तिः	30-52
45	45	95	राजप्रणिधिः	38-50

नावभ्यक्षः

304-399

30

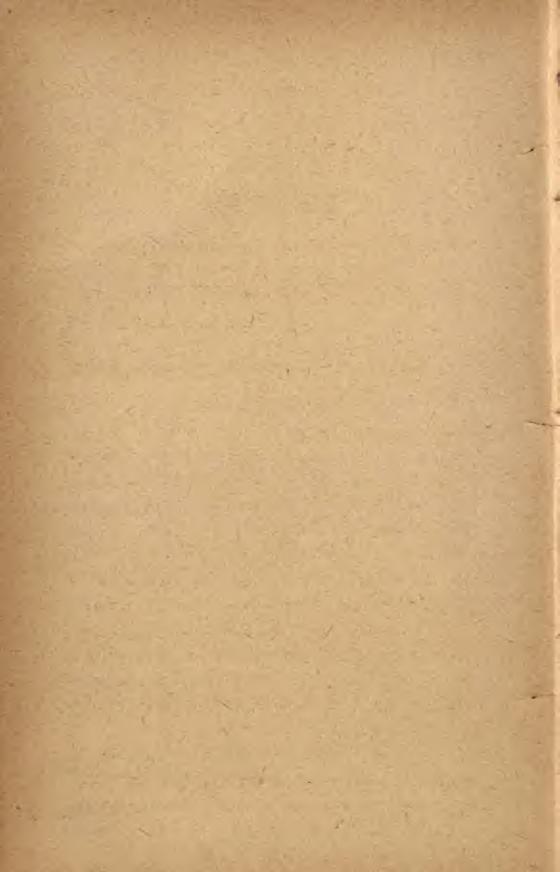
36

Br.

22

94

आदितः अध्यायः.	अधिकरणा- ध्याय:.	प्रकरणम् .	विषय:	पृष्ठम् .
40	29	186	गोध्यक्षः	393-399
49	3.	YU	अश्राच्यक्ष:	320-326
42	39	86	इस्त्रध्यक्षः	356-385
43	43	19	हस्त्वन्यक्षे हस्तिप्रचारः	223-235
48	33	89-49	स्थाध्यक्षः, पत्त्यध्यक्षः सेना-	
			पीतप्रचार्थ	\$\$4-580
44	\$8	43, 43	मुद्राध्यक्षः विविताध्यक्षश्र	\$84-\$83
48	24	48, 44	समाइर्त्प्रचारः, गृहपातिकवै-	
		11 2 2 2 2	देहकतापसन्यन्जनाः प्राणि-	
			ঘৰশ্ৰ	\$88-586
40	- 11	44	नागरिकप्रणिषिः	३५०-३५८

॥ श्रीः ॥ श्रीगणेशाय नमः । कौटिलीयम्

अर्थशास्रं

महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिरचितव्याख्योपेतम्।

विनयाधिकारिकं-प्रथममधिकरणम्।

ॐ नमः शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यः

विभेशं देवतां वाचं प्रणिपत्य गुरूनिष । व्याख्यानमर्थशास्त्रस्य कौटिलीयस्य कुर्मेहे ॥

अथ निष्विलिविद्याविचक्षणः स्वबुद्धिसामध्योपहृतनन्दराज्यसिंहासन् नारोपणानुगृहितचन्द्रगुप्तः कौटिल्यचाणक्यादिपर्यायपदवाच्यस्तत्रभवान् विष्णुगुप्ताचार्याक्षिवर्यसम्पत्तिहेतुम्तार्थार्जनोपायोपदेशप्रधानमर्थशास्त्रमारिष्सुः पूर्वाचार्यप्रणामलक्षणं मङ्गलमाचरति —

ॐ नमः शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

इति । ओमिति माङ्गलिकः शब्दः । नम इति प्रणामः । अस्तित्यध्याहारः । शुक्रबृहस्पतिभ्यां शुक्रोऽसुरगुरुः बृहस्पतिदेवगुरुः ताभ्याम् । 'नमस्त्वस्ती'- (२. १६)त्यादिना चतुर्थी । तौ हार्थशास्त्रप्रतिकेष्वाचार्थेषु कृटस्थाविति तस्प्रणामोऽत्यन्तमुचितः । तत्र शुक्रप्रणीतमोशनसं नाम , यत्सङ्गहात्मा शुक्र-नीतिः । बृहस्पतिप्रणीतं तु बाईस्पत्याख्यमिति द्रष्टव्यम् । अत एव शास्त्रक-र्तृत्वादाचार्यत्वविवक्षया तथोदेवतात्वाविवक्षणाद् 'देवताद्वनद्वे च' (६. ३.२६) इत्यानिक द्वन्द्वे न कृतः ।

स्वमन्थस्य निर्मूळत्वादिशङ्कानिराकरणपूर्वं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशं प्र-तिज्ञातुं भूमिकां रचयति — पृथिव्या इत्यादिना । पृथिव्या भूमेः, लाभे अ-पामायाः प्राप्तौ , पालने लव्यायाः परिरक्षणे च विषये । अर्थशास्त्राणि अर्थो नाम

प्रस्थारितानि मायशस्तानि संहंत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् । तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुदेशः —

१. विद्यासमुदेशः। २. दृद्धसंयोगः। ३. इन्द्रियजयः।

वृत्तः वर्तनं स्थितिः, सैव हि मनुष्याणां मुख्योऽर्थः । तया च मनुष्यसम्बन्धिन्या तदाधारम्ता म्मिरपङ्यते। एवछ मनुष्यवती मृमिरित्यर्थः । तस्याः लाभपालनोपायोपदेशकानि शास्त्राणि अर्थशास्त्राणि । यावन्ति, पूर्वाचार्येः शुक्रवृत्त्र्योक्त्या क्षित् कचिदात्भीयदर्शनानां प्रतिपादनं दर्शयति । सहत्य सङ्गृद्धा, एकमिद्मर्थशास्त्रं कृतम् एकं नानाशास्त्रविपक्षीणसमस्तविषयैकनिधानम् , इदं बुद्धिस्थम् अर्थशास्त्रं , कृतं भया प्रणीतम् । एतेन , मदीयस्यास्यैकस्य प्रन्थस्य परिशीलनात् कृतसपूर्वाचार्वदर्शनविज्ञानं सुखलभ्यमिति सूचयन् स्वशास्य समूलस्यं पूर्वाचार्थवर्शनविज्ञानं सुखलभ्यमिति सूचयन् स्वशास्य

तदिदमर्थशासं साशीतिशतसङ्ख्यैः प्रकरणैः तत्परिच्छित्तेश्च पश्चद्-शसङ्ख्यरिध करणैर्विभज्य प्रस्थापितम् । तेषु यथास्थानं वितत्य विशेषतो स्युत्पाद्विष्यमाणेषु प्रथमं विषयतः समाख्यातः क्रमत इयत्तया च किमपि सामान्यज्ञानं विशेषिजज्ञासानिभित्तं शिष्याणां जनिथतुं तत्समुद्देशं प्रतिजानिते — तस्यापिति । तस्य अर्थशास्त्रस्य, अयम् आरब्याययायोगस्यः प्रदर्शमानप्रकारः, प्रकरणिक्षकरणसमुद्देशः प्रकरणानामधिकरणानां च सर्वेषां समुद्देशः संक्षेपेण निर्देशः सिक्षमस्यस्थान्यभाष्यानित्यर्थः, क्रियत इति श्रेषः । प्रक्रियन्ते प्रकरणानीत्यधिकरणानि । अधिकियन्ते विषयीक्रियन्ते एषु प्रकरणानीत्यधिकरणानि ।

तत्र विनयाधिकारिकस्य प्रथमाधिकरणस्य प्रथमं प्रकरणं समुद्दिः शति — विद्यासमुद्देश इति । विद्यानाम् आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनी-तिरित्येतासां चतस्या समुद्देशः विद्यासमुद्देशः । तदाकृषं प्रकरणित्यार्थम् । विद्यासमुद्देश इत्येतच स्त्रानिति व्याहर्तव्यं , विस्तारार्हबहुलार्थगर्नत्यात् । स्त्रानेव चेदं तत्रकरणे 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः' इन् स्युपकम्य 'स्वधर्नकर्मानिरतो वर्तते स्वेषु वेद्यस्य' इत्यन्तिक्षिनिरच्यावैभेहता प्रयत्नेन-प्रपञ्च्यत इति स्त्रस्य तथाविधं व्याख्यानं भाष्यं भवितुमहिति ।

१. 'रहेंग्रेक' ग. पाठः,

४. अमात्योत्पत्तिः । ५. मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः । ६. उपयाभिः गौ-चाश्रीचज्ञानममात्यानाम्। ७. गृहपुरुषोत्पत्तिः। ८. गृहपुरुषम-णिधिः। ९, स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्। १०, परविषये

एवं 'प्रकरण।धिकरणसमुद्देश' इत्युक चरमुत्तराण्यपि 'वृद्धसंयोग' इत्यादीनि मुत्राणि भवन्ति , तत्तरप्रकरणगतानि प्रप-नवाक्यानि च भाष्याणि । एवम-धिकरणेषु सर्वेषु । एवज्च 'स्वयंगव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च' इति प्रन्थान्तोक्तिरुपपना भवतीति वेदितव्यम् ।

तत्र विनयविद्दीनो लोकशास्त्रव्यवद्दारेप्वशिक्षितो राजा राज्यरक्षणान-ह्त्बाद् वैनियकीषु विद्यान्यवस्यं विनेतन्य इत्यतो विद्यासमुद्देश इत्येतत् प्रकरणमादौ सूत्रितम् ॥ १ ॥

विद्याश्च वृद्धसंयोगाभावे छठ्धं न शक्या इति वृद्धसंयोग इति सूत्रम् ॥ २ ॥

वृद्धसंयोगश्च इन्द्रियजयमन्तरेण न लभ्य इति इन्द्रियजय इति सूत्रम् ॥ ३ ॥

वृद्धैविंद्यासु शिक्षितो जितेन्द्रियोऽपि सहायाभावे कार्ये साधियतुं न

क्षम इति तदनन्तरम् अमात्योत्पत्तिःसूत्रम् ॥ ४ ॥

अमारवाश्च केचिद् बुद्धिसाचिव्याय नित्यनैमिचिककर्मसाचिव्याय चापेक्षिताः, शान्तिकपौष्टिककर्मानुष्ठानाय चान्ये । तद्र्थे मन्त्रिपुरोहिताः कर्त-व्या इति मन्निपुरोहितोत्पत्तिस्ति सूत्रम्॥ ५ ॥

तैश्च सर्वपकारविशुद्धैभीव्यमिति उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममा-

त्यानाम इति स्त्रम् ॥ ६॥

उपधाशुद्धिर्गूहपुरुषानःतरेण ज्ञातुमशक्ष्येति तते। गृहपुरुषोत्पत्तिः इति सूत्रम् ॥ ७ ॥

तेषां च स्वाभिनियोगमन्तरेणाव्यापाराद् गृहपुरुषप्रणिधिः इति सूत्रम् । गृढपुरुवाणां प्रणिषिः प्रणिधानं तत्तत्कार्येषु स्वानिना नियोजन्मिति तदर्थः ॥ ८ ॥

तैश्र नियुक्तैः स्वराज्यगतान् कुद्रलुक्यादीन् विज्ञाय तद्देषपतिवि-धानं , परराष्ट्रगतान् विज्ञाय तेषां भेदनेन स्वपक्षे प्रवेशनं चावस्यकामिति स्व- कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः । ११. मन्त्राधिकारः । १२. द्तप्रणिधिः । १३. राजपुत्ररक्षणम् । १४. अवरुद्धत्वम् । १५. अवरुद्धे च हत्तिः । १६. राजप्रणिधिः । १७. निज्ञान्तप्रणिधिः । १८. आत्मरक्षितकम् । इति विनयाधिकारिकं प्रथमाधिकरणम् ॥

विषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् इति परिवषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः इति व सूत्रे। स्वदेशे कृत्याः शत्रुभेद्याः कुद्धादयः अकृत्याः अभेद्याः सुद्धदः, कृत्या-कृत्यानां पक्षाणां सङ्घानां शत्रूपजापाद् रक्षणमिति प्रथमस्त्रस्यार्थः । परराष्ट्रे ये कृत्याकृत्याः पक्षाः तेषासुपजापादिना स्वपक्षे संग्रहणमिति द्वितीयस्त्र-स्यार्थः ॥ ९,१०॥

स्वराष्ट्ररक्षणं परराष्ट्रहरणमित्येतावद् राज्ञः कर्मसर्वस्तम् । तस्य मन्त्रा-यत्तत्वाद् मन्त्राधिकारः इति स्त्रम्। कर्मणामारम्भोपायादिसम्प्रधारणं मन्त्रः, तस्याधिकारो मन्त्राधिकार इति ॥ ११॥

परराष्ट्रकरणीयानां स्वकर्मणां स्वयं कर्तुमशक्यतया दूतसापेक्षत्वाद् दूतप्रणिधिः इति सूत्रम् ॥ १२ ॥

यथा राजपुत्राः स्विपतिरं न दोहमाचरेयुः, तथा ते प्रयत्नेन परोपजा-पादिभ्यो रक्षणीया इति राजपुत्ररक्षणम् इति स्त्रम् ॥ १३॥

पित्रा कचिद्वरुष्य तथा रक्ष्यमाणः कुमारः पितिर कथं व्यवहरेत् , पिता च तस्मिन् कथमित्येतद् वक्तुं सूत्रे अवरुद्धृत्तम् इति अवरुद्धे च दृत्तिः इति च ॥ १४,१५॥

इत्थमात्मानं रक्षतो राज्ञो नियतकालां व्यापारपरिपाटीं वक्तुं सूत्रं रा-जप्रणिधिः इति । राज्ञः प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारपरिचिन्तनभित्यर्थः ॥१६॥

निशान्तप्रणिधिः इति सूत्रम् । निशान्तं राजभवनं, तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं देशसन्तिवेशादिचिन्तनम् ॥ १७॥

आत्मरक्षितकम् इति सूत्रम् । रक्षितमिति भावे कः , स्वार्थे च कः । राज्ञ आत्मरक्षणीपयिकं प्रकरणेऽस्मिन्नुपदिस्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति विनयाधिकारिकमित्यादि । विनयः विद्यादिशिक्षणं तस्याधि-कारः प्रस्तावो विनयाधिकारः , सोऽसिनस्तीति विनयाधिकारिकं नाम प्रथम-मधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१, जनपद्विनिवेशः। २, भूमिच्छिद्रविधानम्। ३, दुर्ग-विधानम् । ४. दुर्गविनिवेशः । ५. सन्निधातृनिचयकर्म । ६. स-

इत्थं प्रथमाधिकरणस्त्रिताष्टादशप्रकरणोपदिष्टवर्त्मना समासादितवि-नयसम्परको राजा तन्त्रावापयोरधिकारी भवति । तन्त्रं नाम स्वराज्यक्षेमसा-धनानुकूलः पञ्चस्वाबेष्वधिकरणेषु पञ्चनवत्या सूत्रैः प्रतिपाद्यमानोऽर्थः । आवापः शत्रुराष्ट्ररणानुकूतः पष्टादिषु त्रयोदशान्तेषु अष्टस्वधिकरणेषु सूत्रा-णामेकाशीत्या प्रतिपाद्यमानोऽर्थः, अर्थे ह्यनं विज्ञाय प्रवर्तमाना विजिगीषुः पर-राष्ट्रं स्ववशे करोतीति । तत्र येऽथीः द्वितीयेऽधिकरणे अध्यक्षप्रचाराख्ये अधा-त्रिंशता स्त्रैः प्रतिपाद्यन्ते, ये तृतीये धर्मस्थीये एकोनविंशत्या स्त्रैः, ये चतुर्थे दुर्गराष्ट्रपम्बन्धिकण्टकशोधनाख्ये त्रयोदशभिः सूत्रैः, ये च पत्रमे राजराज्यकण्टकशोधनपरे योगवृत्तनामि सप्तभिः सूत्रैः, तेष्वेव सर्वेष्वधीनं राज्यकुटुम्बभरणकर्मीति तभेतं चतुरधिकरण्यर्थं तन्त्रमाहुः, तत्रिधातोः कुटुम्ब-धारणार्थस्वात् । द्विस्त्रं प्रकरणद्वयात्मकं मण्डलयोनिसंज्ञमधिकरणं पष्टम्, प्कोनत्रिंशत्स्त्रयुक्तं पाड्गुण्यं सप्तपम्, अष्टस्त्रीरूपं व्यसनाधिकारिकमप्टमं, द्वादशसूत्रमभियास्यत्कर्माख्यं नव्मं, त्रयोदशस्त्रं साङ्गामिकं दशमं, द्विस्त्रं सङ्खवृत्तमेकाद्शं, नवस्त्रमावछीयसं द्वाद्शं, पर्स्त्रं दुर्गलम्भोपायास्यं त्रयो-द्शमित्येकाशीतिस्त्रामष्टाधिकरणी शतुराज्यहरणोपायोपदेशिनीमावापं व्यव-हरान्ति ।

त्रिस्त्रमौपीनयदं नाम चतुर्दशमधिकरणं तन्त्रावापयोरत्यन्तमनु-

गुणम् ।

एकस्त्रात्मकं तन्त्रयुक्तिसंज्ञं पञ्चद्शमधिकरणं कौटिल्यशास्त्राहता-स्तन्त्रयुक्तीद्वात्रिंशतं व्युत्पाद्यतीति स्थितिः।

तज स्वराज्यं रक्षतो राजधान्याद्यपेक्षणादध्यक्षप्रचाराधिकरणे जन-पद्दिनिवेश इति प्रथमं प्रकरणं सुत्रितम् ॥ १ ॥

स्वराज्यगतानां कृषिनिवासानर्हाणां गिरिवनश्वस्रपायाणां मुभागाना-मुपयोगप्रकारोपदेशार्थे सूत्रं भूमिच्छद्रविधानम् इति । भूमिच्छद्राणां इ-प्याद्यनहिभूभागानां विधानम् उपयोगप्रकार इत्यर्थः । भूमिच्छिदं कृष्य-योग्धे'ति यादवः ॥ २ ॥

देशस्य शञ्चनाक्रमणीयत्वसम्पत्तये दुर्गापेक्षणाद् दुर्गाविधानम् इति स्त्रं, दुर्गविनिवेश इति च ॥ ३, ४॥

माइर्तृसष्टुदयपस्थापनम् । ७. अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः। ८. समुदयस्य युक्तापहृतस्य पत्यानयनम् । ९. उपयुक्तपरीक्षा १०. जासनाधिकारः । ११. कोशप्रवेद्यरत्रपरीक्षा । १२. आकर कर्मान्तप्रवर्तनम् । १३. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः । १४. विशि-

सन्निधातनिचयकर्म इति सूत्रम् । सन्निधाता नाम धनादिकं सन्निवत्य निधाता । तस्य निचयकर्म धन।दिरक्षणव्यापार उच्यत इति सुत्रार्थः ॥ ५ ॥

समादर्वसमुदयप्रस्थापनम् इति स्त्रम् । सर्वायस्थानेभ्यो राजा-र्थानां सम्बद्ध समन्ताद्वा आहतां समाहती विषयबल्यध्यक्षः । समुद्यो धनो-स्थानं तस्य प्रश्थावनं मार्गपरिकरूपनं समुद्रयपस्थापनं समाहर्तुः समुद्रयप्रस्था-पनं समाहर्तृतमुद्यपस्थापनम् । समाहर्ता कया कया विषया समुद्यं प्रस्था-पथेदित्येतद्हिमन् पकरणे उपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः इति सूत्रम् । अक्षा गणनयोग्यानि रूप्यकादीनि तेषां पटलं स्थानम् अक्षपटलं तस्मिन्, गणनायां नियक्तो गाणिनकः तस्य कर्म गाणिनक्यं तस्य प्रस्तावो गाणिनक्याधिकारः॥ ७॥

समुद्यस्य युक्तापहृतस्य पत्यानयनम् इति स्त्रम् । उत्पत्रस्या-र्थस्य नियुक्तैः पुरुषरपहृतस्य पुनःप्रापणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उपयक्तपरीक्षा इति सूत्रम् । युक्तानाम् उपरि नियुक्ताः प्रत्ययित-प्रधा उपयक्ताः तेषां परीक्षा दोषगवेषणेति सुत्रार्थः ॥ ९ ॥

श्वासनाधिकारः इति सूत्रम् । तालपत्रादिषु लिख्यमानोऽर्थः जा-सनं तस्याधिकारो विधिरुच्यत इत्यर्थः ॥ १०॥

कोशप्रवेदयस्तनपरीक्षा राति सूत्रम् । कोशो भाण्डागारं तस्मिन प्रवेशायितं योग्यानां मणिमुक्तादीनां परीक्षणमत्रोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

्र आकरकभीन्तप्रवर्तनम् इति स्त्रम् । सुवर्णरजदरत्नासुत्पत्तिस्थान-माकरः, तस्य कर्मान्तः तस्क्रियानिश्चयः, तस्य प्रवर्तनं ज्यापारणमित्यर्थः ॥

अक्षज्ञालायां सुवर्णाध्यक्षः इति सूत्रम् । अक्षज्ञाला अक्षः गण्यं धनं मुब्रेग्रह्मप्यादि तस्य शाला तद्धरनशाला तस्यां सुवर्णाध्यक्षः सवर्णादि-घटनगणनाद्यधिकृतः लक्षणया तद्यापार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

खायां सौवर्णिकपचारः। १५. कोष्ठामाराध्यक्षः। १६. पण्या-ध्यक्षः । १७. कुष्याध्यक्षः । १८. आयुधामाराध्यक्षः । १९. तु-लामानपीतवम् । २०. देशकालमानम् । २१. शुल्काध्यक्षः । २२. सूत्राध्यक्षः। २३. सीताध्यक्षः। २४. सुराध्यक्षः।

विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः इति सूत्रम् । विशिखायाम् आपण-बीध्यां, सौदार्णिकप्रचारः सुदर्णानियुक्तस्य व्यापारः ॥ १४ ॥

कोष्टागाराध्यक्षः इति सूत्रम् । कोष्टमुदरं लक्षणया तत्योषणार्थं बी-हिगोधूमादिकमाहारद्रव्यं तस्य अगारं सङ्गहस्थानं तस्याध्यक्षः, अर्थात् तद्या-पारः ॥ १५ ॥

पण्याध्यक्षः इति सूत्रम् । विकेयद्रव्याध्यक्ष इत्यर्थः ॥ १६ ॥ क्रप्याध्यक्षः इति सूत्रस् । कुप्यं सारदारुवेणुविक्षवरुकादि तस्मिन् नियुक्तः कृष्याध्यक्षः ॥ १७ ॥

आयुधागाराध्यक्षः इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् ॥ १८ ॥

तुलामानपीतवम् इति सूत्रम् । तुला उन्मानसाधनं मानं कुडुबादि ताभ्यां पौतवं परिच्छेदनं तुलामानपौतवं, लक्षणया तत्संशोधनमित्यर्थः । तच्च वाणिजकाः कृटतुलामानव्यवहारिणो मा भूवन्नित्येतदर्थम् ॥ १९ ॥

देशकालमानम् इति सूत्रम् । देशो योजनगब्यतिकोशादिः कालख-टिलवादिः तयोर्भानं परिच्छेद इति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

शुल्काध्यक्षः इति सूत्रम् । खुल्कं पञ्चदशमागादिकं शुल्कव्यवहारे बक्ष्यमाणं राज्ञो देवं तस्याध्यक्षः, तद्यापार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सुत्राध्यक्षः इति मृत्रम् । मृत्रं कार्पासादिजस्तन्तुः तस्य अध्यक्षः तद्वानादिकारयिता ॥ २२ ॥

सीताध्यक्षः इति सूत्रम् । सीता कृषिः तस्या अध्यक्षः कृषितव-रुक्षा-युर्नेदी विज्ञाय प्रवर्तकः ॥ २३ ॥

मुराध्यक्षः इति सूत्रम । सुरा मधुमैरेयादि तस्या अध्यक्षः सन्धा-नविकयाद्यधिकृतः सुराध्यक्षः ॥ २४ ॥

मुनाध्यक्षः। २६. गणिकाध्यक्षः। २७. नावध्यक्षः। 24.

गोध्यक्षः । २९. अश्वाध्यक्षः । ३०. हस्त्यध्यक्षः । 26.

३१. रथाध्यक्षः। ३२. पत्त्यध्यक्षः। ३३. सेनापतिश्चारः ।

मुद्राध्यक्षः । ३५. विवीताध्यक्षः। ३६. समाहर्तुवचारः। 38.

सुनाध्यक्षः इति मूत्रम् । मृना मध्यपाणिवधस्थानं तस्या अध्यक्षः वध्यावध्यनियमनाद्यधिकृतः ॥ २५ ॥

गणिकाध्यक्षः इति सूत्रम् । धनमेव गणयन्तीति गणिका वेह्याः तासामध्यक्षः गणिकाध्यक्षः ॥ २६ ॥

नावध्यक्षः इति सूत्रम् । नावां यानपात्राणाम् अध्यक्षः आदेयराज-भागप्रहणाधिकर्ता ॥ २७ ॥

गोध्यक्ष: इति मुत्रम् । गवाम् उपलक्षणेन गोमहिषाजादीनां तदाजी-वानां गोपालादीनां च अध्यक्षः नियामक इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अश्वाध्यक्षः इति सत्रम् । अश्वानां लक्षणकुलादिकं विज्ञाय तद्रक्षणा-दिकर्मानुष्ठाता अश्वाध्यक्षः ॥ २९॥

हस्त्यध्यक्षः इति सूत्रम् । अश्वाध्यक्षवद् हस्त्यध्यक्षा व्याख्येयः ॥३०॥ रथाध्यक्षः इति सूत्रम् । रथानां देवरथादीनां घटनाखिकती रथा-ध्यक्षः ॥ ३१॥

पत्त्यध्यक्ष: इति सूत्रम् । पत्तयः पदातयः ये पादचारेण यध्यन्ते. तेष्वधिकृतः पस्यध्यक्षः ॥ ३२ ॥

सेनापतिप्रचारः इति सूत्रम् । सेनापतिः चतुरङ्गवलनेता तस्य प्रचारः सेनाविषयो व्यापारः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मुद्राध्यक्षः इति सूत्रम् । मुद्रा नाम राजचिह्नं राजनामधेयपतिमादि-हक्षणं यच्छासनपत्रादौ दीयते, तस्या अध्यक्षः पवर्तथिता ॥ ३७ ॥

विवीताध्यक्षः इति सूत्रम् । विवीतं तृणजलवान् अकृष्यः प्रदेशः पश्चर्यः तस्याध्यक्षः तद्यापार इत्यर्थः ॥ ३५॥

समाहर्तपचारः इति सूत्रम् । समाहर्ता आयस्थानेभ्यो राजार्थसंप्राहको जनपदाध्यक्षः तस्य प्रचारो व्यापारः जनपदचिन्तनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

३७. गृहपतिकवैदेहकतापसन्यञ्जनाः प्रणिधयः । ३८. नागरिकप्र-णिषिः । इत्यध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणम् ॥

१. व्यवहारस्थापना । २. विवादपदनिवन्यः । ३. विवाहसं-युक्तम्। ४. दायविभागः। ५. वास्तुकम्। ६. समयस्यानपाकर्म।

युद्पतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः इति सूत्रम् । गृहस्थ-वणिक्-तपस्विवेषाः प्रणिवयः गृहपुरुषाः । अर्थात् तेषां जनपदेषु नियो-जनम् । तच समाहर्नुकार्योपयोगिने जनपद्वृत्तानतज्ञानाय ॥ ३७ ॥

नागरिकप्रणिधिः इति सूत्रम् । नगरे नियुक्तो नागरिकः, तस्य प्राणिधिः प्रणिधानं व्यापारचिन्तनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ।

इतीत्यादि । अध्यक्षप्रचारोऽध्यक्षाणां व्यापारः ॥

अथ धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् । धर्मस्था नाम धर्मशास्त्रज्ञाः धर्म-शास्त्रानुसारेण व्यवहारनिर्णयकर्मण्याधिकृताः । तेपामिदं धर्मस्थीयं तान्निर्णेय-व्यवहारपद्मतिपादकमित्यर्थः। तत्र प्रथमं सूत्रं — व्यवहारस्थापना इति । कीहरा व्यवहारः सिध्यति कीहरा न सिध्यतीति व्यवस्थापनमिति सुत्रार्थः ॥ १ ॥

विवादपदनिवन्धः इति सूत्रम् । विवादपदस्य निवन्धः पूर्वोत्तरप-क्षात्मना पत्र आरोपणं, तत्पूर्वकं चिन्तनमित्यर्थः ॥ २ ॥

विवाइसंयुक्तम् इति सूत्रम् । विवाहा अष्टविधाः ब्राह्मादयः, तत्स-म्बद्धो व्यवहार इत्यर्थः । एतच प्रकरणं त्रिभिरध्यायैर्वितन्यते ॥ ३ ॥

दायविभागः इति सुत्रम् । दायः पितृपितृब्यादिधनं तस्य विभागः । अयमपि त्रिभिरध्यायैविंतस्यते ॥ ४ ॥

वास्तुकम् इति स्त्रम् । वस्तु गृहारामक्षेत्रादि तत्सम्बद्धं वास्तु-कम् । इदमध्यायत्रयेण वितन्यते । तत्र तृतीयाध्याये उत्तरमपि प्रकरणं प्रवे-शितम् ॥ ५ ॥

समयस्यानपाकमं इति सूत्रम्। इदमहं करिष्यामीत्यभ्युपगमात्मा सद्देतः, इदमनेन कर्तव्यमिति बहुभिः सम्भूय कृतो वा सङ्केतः समयः।

७. ऋणादानम् । ८. औपनिधिकम् । ९. दासकर्पकरकल्पः । १०. सम्भूयसमुख्यानम् । ११. विकीतकीतानुशयः । १२. द्त्तस्यानपा-कमे । १३. अस्वामिविकयः । १४. स्वस्वामिसम्बन्धः । १५. साइ-सम् । १६. वाक्पारुप्यम् । १७. दण्डपारुप्यम् । १८. यूतसमाह्यम् ।

तस्य अनुपाकर्म त्यागाभावः इति सूत्रार्थः । इदं प्रकरणं वास्तुकप्रकरणी-यविवीतक्षेत्रपथिं सान्युत्पादनाध्याये व्युत्पादितम् ॥ ६ ॥

ऋणादानम् इति स्त्रम् । ऋणमहण्निर्यातनसम्बद्धो व्यवहार इत्य-र्थः॥ ७॥

औपनिधिकम् इति स्त्रम्। उपनिधिनिक्षेपः, तत्सम्बद्धमनुष्ठानमी-पनिधिकम् ॥ ८॥

दासकर्मकरकल्पः इति स्त्रम् । अत्यन्तपारार्ध्यमासाद्य गुश्रूपका दासाः, भृत्यर्थे शुश्रृषकाः कर्मकराः तेषां करुपः तत्सम्बन्धी विधिः ॥ ९ ॥

सम्भूयसमुत्थानम् इति स्त्रम् । वाणिजकैरन्यैर्वा समुदेत्यारभ्यमाणं कार्ये सम्भूयसमुत्थानम् ॥ १०॥

विकीतकीतानुशयः इति स्वम् । विकीतं म्ल्यमादाय दत्तं पण्यं कीतं मूल्यं दत्त्वा गृहीतं, तयोविषये अनुशयः विकयविषयः कयविषयश्च पश्चाचाप इत्यर्थः ॥ ११॥

द्त्तस्यानपाकमं इति सूत्रम् । दत्तस्य धर्माचर्थे वाचा दत्तस्य अनपाकर्म अप्रदानम् । एतच विषयविशेषे पुनर्हरणस्याप्युपठक्षणम् ॥ १२॥

अस्वामिविकयः इति स्वम् । अस्वामी परद्रव्यव्यवहर्ता तेन कतो विकयः अस्वामिविकयः ॥ १३ ॥

स्वस्वामिसम्बन्धः इति स्त्रम् । स्पष्टार्थम् ॥ १४॥ साइसम् इति सृत्रम् । सहसा कृतं कम साइसं प्रसमकर्म ॥ १५ ॥ वाक्पारूप्यम् इति स्त्रम् । वाचा कुत्सनभत्सेनादिकमित्यर्थः ॥१६॥ दण्डपारुष्यमिति स्त्रम् । दण्डेन करणेन पारुष्यं परुषकर्म द्रोहो दण्डपारुष्यम् ॥ १७ ॥

१९. मकीर्णकानि । इति धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ॥

१. कारुकरक्षणम् । २. वैदेहकरक्षणम् । ३. उपनि पातपती-कारः । ४. गृहाजीविनां रक्षा । ५. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवमकाशनम् । ६. बङ्कारूपकर्माभिग्रहः। ७. आशुमृतकपरीक्षा । ८. वाक्यकर्मा-

चूतसमाहयम् इति स्त्रम् । चूतम् अञ्जकीडा समाहयः अजकुकु-टादिप्राणिदेवनं तयोः समाहारः धृतसमाह्यं, तत्सम्बद्धो व्यवहारः प्रकरणे-**ऽस्मिन्नभिधीयत इ**त्यर्थः ॥ १८॥

मकीर्णकानि इति सुत्रम् । उक्तविवादपदानन्तर्गतानि याचितकाद्यदा-नादिनिमित्तानि विवादपदानि प्रकीर्णकानि, तान्यत्रामिधीयन्ते इत्यर्थः ॥ १९॥

इति धर्मस्थीयमित्यादि । एवमेकोनर्विशतिप्रकरणं धर्मस्थीयमधिकरणं वृतीयं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ कण्टकशोधनास्यं चतुर्थमधिकरणम् । तत्रेदं प्रथमं सूत्रं — का-**रुकरक्षणम् इति । कारुकाः तक्षायस्कारस्वर्णकारादयः तेभ्यः कृटकर्मका-**रिभ्ये। देशस्य रक्षणमिहाभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

वैदेहकरक्षणम् इति सूत्रम् । वाणिजकेभ्यः पौतवापचारिभ्यो रक्ष-णमित्यर्थः ॥ २ ॥

उपनिपातपतीकारः इति स्त्रम् । उपनिपाताः दैविकानि महाभयानि तेषां प्रतीकारः ॥ ३ ॥

गृहाजीविनां रक्षा इति स्त्रम् । ये गृहं लखमहणेन स्वामिनं प्रजाश्च वश्चयन्त आजीवन्ति ते गुढाजीविनः तेषां रक्षा तेश्यो देशस्य रक्षणाम-सर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धन्यञ्जनैर्माणवप्रकाञ्चनम् इति स्त्रम् । सिद्धन्यज्ञनाः मुण्डज-टिलतापसवेषा चुर्ताः तैः करणैः माणवपकाशनं माणवस्य प्रकोमनविद्यायाः प्रकाशनम् । तच्च चोरादिग्रहणार्थम् ॥ ५ ॥

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः इति स्वम् । आत्मनः परान् प्रति परेषामा-

नयोगः । ९. सर्वाधिकरणरक्षणम् । १०. एकाक्रवधनिष्क्रयः । ११. शुद्धश्रित्रश्च दण्डकल्पः । १२. कन्याप्रकर्म । १३. अतिचार-दण्डः । इति कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ॥

स्मानं प्रति च राज्ञा द्विरूपा, रूपं सलोप्त्रदर्शनं, कर्म सन्धिच्छेदादि, एतैः अभिग्रहः चोराणां ग्रहणमिति सुत्रार्थः ॥ ६ ॥

आश्रमतकपरीक्षा इति स्त्रम् । आश्र मृतकस्य परीक्षा किमयं स्वयं मृतः उत परेण मारित इति परीक्षणम् ॥ ७ ॥

वाक्यकर्मानुयोगः इति स्त्रम् । वाक्यानुयोगः कर्मानुयोगश्चोति स-त्रार्थः । तत्र वाक्यानुयोगः उपपत्तियुक्तैः सामवादैश्चोरप्रच्छा, कर्मानयोगः कशाप्रहारादिना चोरविचारणा ॥ ८॥

सर्वाधिकरणरक्षणम् इति सूत्रम् । अधिकरणशब्देन लक्षणया अध्य-क्षप्रचाराधिकरणोक्ता अध्यक्षास्तानियम्यः पुरुषाश्चे गृह्यन्ते । तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रजानां धनस्य च रक्षणमिति स्त्रार्थः ॥ ९ ॥

एकाङ्गवधनिष्कयः इति स्त्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः कर्ण इत्येव-ज्ञातीयं तस्य वधरछेदनम् एकाज्ञवधः तद्यक्ता निष्कयः वधस्थानीयो धन-दण्डश्च १०पञ्चाशत्यणादिः ॥ १० ॥

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकरुपः इति स्त्रम् । शुद्धः चित्र इति द्विविधो द-ण्डविधिः । तत्र शुद्धः अक्वेशमारणं, चित्रः क्वेशमारणंमं ॥ ११ ॥

कन्याप्रकर्म इति सूत्रस् । कन्याया अपुष्पितायाः क्षियाः प्रकर्म दुषणम् । तस्तम्बद्धो दण्डविधिरत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिचारदण्डः इति स्त्रम् । अतिचारः अभक्ष्यभक्षणम् अगन्याग-मनम् इत्येवमादिः तिन्निमित्तो दण्ड उच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति कण्टकशोधनमित्यदि। एवं त्रयोदशपकरंणं दर्गराष्ट्रकण्टकश्चे -धनपातिपादकं चतुर्थमधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१. दाण्डकर्मिकम् । २. कोशाभिसंहरणम् । ३. भृत्यभ-रणीयम् । ४. अनुजीविद्यत्तम् । ५. सामयाचारिकम् । ६. रा-ज्यप्रतिसन्धानम् । ७. एकै धर्यम् । इति योगवृत्तं पञ्चममधिक-रणम् ॥

अथ योगवृत्तं नाम पञ्चममाधिकरणम् । योगो विस्रव्धधाती तद्वृतं तचोपांशुदण्डादिकम् । राजराज्यकण्टकविषय उपांशुदण्डादिप्रयोगोऽस्मिन्न-धिकरणेऽभिधास्यते । तत्रेदं प्रथमं स्त्रं — दाण्डकर्भिकम् इति । दण्ड उपां-शुक्धः तस्य कर्म प्रयोगः दण्डकर्म तस्सम्बद्धमिहोच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

कोशाभिसंइरणम् इति स्त्रम् । कोशस्य सुवर्णादेः अभिसंहरणं पूर्वत आधिक्येन सङ्ग्रहणमर्थकुच्छ्रपाप्तावित्यर्थः ॥ २ ॥

भृत्यभरणीयम् इति स्त्रम्। भृत्याः बुद्धौ शास्त्रे कर्मणि च साहा-य्यदायिनः तेषां भरणं पोषणं तत्सम्बद्धं भृत्यभरणीयम् ॥ ३ ॥

अनुजीविष्टत्तम् इति स्त्रम्। अनुजीविनो मन्त्रिप्रभृतयः तैः स्वामिनि कथं वर्तितन्यमित्येतदत्रोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सामयाचारिकम् इति सूत्रम् । समयोः व्यवस्था आचारः अनुष्ठानं समयाचारमधिकृत्य प्रवृत्तं सामयाचारिकम् ॥ ५॥

राज्यप्रतिसन्धानम् इति सूत्रम् । राज्यस्य प्रतिसन्धानं राजव्य-सने सात तत्पुत्रानिभिच्य यत् परिचिन्तनममात्यैः क्रियते तदिहोच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकास्मिलध्याये समावेशितम् ॥ ६ ॥

एकै अर्थम् इति स्त्रम् । एकस्यैव राजपुत्रस्यैकातपत्रमेश्वर्यं कर्तव्यम् इत्येतदुच्यत इत्यर्थः । एकप्रहणं बहूनामैश्वर्यकरणे अराजकत्वपसङ्ग इति द्योतनार्थम् ॥ ७ ॥

इति योगवृत्तिमित्यादि । एवं सप्तपकरणं योगवृत्तास्त्रं पञ्चममधि-करणं समुद्दिष्टिमित्यर्थः ॥

^२. प्रकृतिसम्पदः । २. शमन्यायामिकन् । इति मण्डलयोनिः पष्टमधिकरणम् ॥

१. पाइगुण्यसमुद्देशः । २. क्षयस्थानवृद्धिनिश्रयः । ३. सं-श्रयवृत्तिः । ४. समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः । ५. हानसन्धयः ।

अथावापो यावत् त्रयोदशमधिकरणम् । तत्र षष्ठं मण्डलयोनिर्नाम । विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनारूयचतुरवयवं मण्डलं, योनिः उत्तराधिकरणार्थस्य षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं च तद् योनिश्च मण्डलयोनिः मण्डलात्मा षा-ड्गुण्यप्रकृतिरित्यर्थः । तत्र प्रथमं मृत्रं — प्रकृतिसम्पद् इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्मधुहत्कोशराष्ट्रपृथेवलानि तासां सम्पदः अपेक्षितगुणपुष्कलता इ-होच्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रमव्यायामिकम् इति स्त्रम् । कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः व्यायामस्तु कर्मारम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे प्र तिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति मण्डलयोनिरित्यादि । एवं द्विप्रकरणं मण्डलयोन्यधिकरणं पष्ठ समुद्दिष्टमित्वर्थः ॥

अथ पाइगुण्याविकरणे प्रथमं स्त्रं-पाइगुण्यसमुदेश इति । सन्ध्यादीनां षड्गुणानां संक्षिप्य प्रतिपादनिर्मति सृत्रार्थः ॥ १ ॥

तत् किमर्थमित्यपेक्षायां क्षयस्थानदृद्धिनिश्चय इति मूत्रम् । क्षयो हासः, स्थानं तादवस्थ्यं, वृद्धिः उपचयः, तेषां निश्चयः स्वरूपात्रधारणम् । तदिहोच्यत इत्यर्थः । प्रकरणिदं पूर्वं चैकस्मिन्नध्याये समावेशितम् ॥ २ ॥

क्षीणकार्यं वक्तुं सूत्रं संश्रयद्वातिः इति । प्रवलमाश्रित्य वर्तनमिति मत्रार्थः ॥ ३ ॥

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः इति सृत्रम् । समः अञ्जणा स-इश्रशक्तिः, हीनः निकृष्टः, ज्यायान् उत्कृष्टः । आसु तिस्व्यनस्थासु गुण-स्थापनात्रीच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इीनसन्ध्य इति सूत्रम् । हीनेन कोशदण्डम्भीः प्रदाय करणीयाः सन्धय इह वर्ण्यन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

 ^{&#}x27;णनि' क. पाठः.

६. विगृह्यासनम् । ७. सन्धायासनम् । ८. विगृह्ययानम् । ९. सन्धाययानम् । १०. सम्भूयप्रयाणम् । ११. यातव्यामि-त्रयोरभिग्रहचिन्ता । १२. क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम् । १३. सामवायिकविषरिमर्शः । १४. संहितवयाणिकम् । १५. परिपणिता-

विगृह्यासनम् इति स्त्रम् । शत्रुणा सह विगृह्य शत्रोधीन्यादिमाप्ति-प्रतिघातं कृत्वा स्वविषये स्थितिरिति स्त्रार्थः ॥ ६ ॥

सन्धायासनम् इति मूत्रम् । अभियानाशकौ परेण सन्धि कृत्वा-वस्थानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विगृह्मयानम् इति मूत्रम् । पार्षणमाहादिभिः सह विग्रहं कृत्वा परं प्रति अभियानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सन्धाययानम् इति मूत्रम् । पार्ष्णिप्राहादिभिः सह सन्धि कृत्वा शत्रमहिश्य यानभित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्भूयत्रयाणम् इति मृत्रम् । समहीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदेत्य प्रयाणीमत्यर्थः ॥ १० ॥

यातव्यामित्रयोरभिष्रद्विन्ता इति सूत्रम्। अरिसम्पशुक्तो व्यसनी-च यातःयः, अभित्रो नित्यापकारी शत्रुः, अभिग्रहो यानम् । यातव्या-मित्रयोः कतरं प्रति यानमनुष्टेयामिति सम्मधारणीमहोच्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षयलोभिवरागहेतवः पक्तीनाम् इति स्त्रम् । क्षयः गजवाजि-पुरुषधनादीनामपचयः, लोभः आतितृष्णा, विरागः प्रद्वेषः, तदुत्पचिहेतवोऽमा-त्यादीनामिहाभिधीयन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सामवायिकविपरिमर्शः इति सूत्रम् । समवायेन चरन्ति सामवा-े यिकाः विजिमीध्वनुयाथिनो राजानः तेषां विपरिमर्शः गुरुलघुभावचिन्तन-मित्यर्थः ॥ १३ ॥

संदितप्रयाणिकम् इति स्त्रम् । संदितयोः अन्योन्यकृतसन्धिकयोः शत्रुविजिगीष्वोः प्रयाणं भिन्नदिकं यानं, तदिह प्रतिपादत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

परिपणितापसताथ सन्धयः । १६. द्वेधीभाविकाः सन्धिविकमाः । १७. यातव्यष्टितः । १८. अनुप्राह्ममित्रविशेषाः । १९. मित्र-हिरण्यभूमिकर्मसन्धयः । २०. पार्ष्णिब्राहचिन्ता । २१. हीनग्रक्ति-पूरणम् । २२. वलवता विगृह्योपरोधहेतवः । २३. दण्डोपनत-

परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धयः इति स्वम् । देशकाल-कार्यव्यवस्थया कृतः सन्धिः परिपणितसन्धः, तद्विपरीतोऽपरिपणितसन्धः, कुतोऽपि निमित्तात् स्वपक्षादपस्तेन पुनः सन्धिः अपस्तसन्धिः, त इमे सन्धय इह ब्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वैथीभाविकाः सन्धिविकमाः इति स्त्रम् । सन्धिविष्रहोपादानं द्वैचीमावः तत्सम्बद्धाः सन्धिविकमाः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यातव्यवृत्तिः इति सूत्रम् । यातव्यो विजिगीषुः तस्य सामवायिकेषु वृत्तिः यातव्ये सामवायिकानां वृत्तिश्चोच्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनुत्राखिमत्रविशेषाः इति सृत्रम् । सृस्येकान्तरा राजानो मित्राणि। तत्र कानि मित्राणि साहाय्यदानेनानुष्राद्याणि कानि नेति विचाराऽत्र कियत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

मित्रहिरण्यभूमिकमसन्थयः इति मृत्रम् । मित्रेण हिरण्येन मृन्या कमणा च ये सन्धयः पणवन्धाः त इहाभिधीयन्त इत्यर्थः । इदं प्रकरणं चतुरध्यायीरूपम् ॥ १९॥

पार्षिणब्राहचिन्ता इति सूत्रम् । पार्षिणब्राहावस्थापन्नस्य विजिगीपोः चिन्ता अनुष्ठानविचार इत्यर्थः ॥ २० ॥

हीनशक्तिपूरणम् इति मृत्रम्। अपवितानां प्रसुमग्रोत्सादशक्तीनां वर्धनमिहोच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति स्वम्। शबलेन शबुणा सह वि-गृह्य दुर्गप्रवेशस्य कारणान्यभिश्रीयन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दण्डोपनतद्वत्तम् इति स्त्रम् । दण्डेन बलेन उपनतः अधःकृतः तदवस्थापनस्य विजिगीपोर्वेलवन्तं प्रत्यनुष्टानमुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्तम् । २४. दण्डोपनायिवृत्तम् । २५. सन्धिकर्म । २६. सन्धि-मोक्षः । २७. मध्यमचरितम् । २८. उदासीनचरितम् । २९. म-ण्डलचरितम् । इति पाद्गुण्यं सप्तमप्यिकर्णम् ॥

१. प्रकृतिव्यसनवर्गः । २. राजराज्ययोव्यसनचिन्ता ।

दण्डोपनायिष्टत्तम् इति स्त्रम् । दण्डेन बलेन शत्रुमात्मनः सभीप-मुपनयति उपनमयतीति दण्डोपनायी तदवस्थस्य विजिगीपोर्वृत्तमुच्यत इ-त्यर्थः ॥ २४ ॥

सन्धिकर्म इति सूत्रम् । सन्धेः शपथादिना दृढीकरणमुच्यत इ-त्यर्थः ॥ २५ ॥

सन्धिमोक्षः इति सूत्रम् । सन्धिनिमित्तं प्रहीकृतः सन्धिरित्युपचर्यते तस्य मोक्षो मोचनमुच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मध्यमचरितम् इति स्त्रम् । मध्यमेषु विजिगीषोष्टीचिरुच्यत इत्य-र्थः । एतदादिपकरणत्रयमेकस्मिन्नध्यायें सन्निवेशितम् ॥ २७ ॥

उदासीनचरितम् इति स्त्रम् । उदासीनं प्रति विजिगीयोरनुष्टानम-भिषीयत इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

मण्डलचरितम् इति सूत्रम् । मण्डलम् अरिमित्रलक्षणम् । तत् प्रति विजिगीषोरनुष्टानमुच्यत इति सुत्रार्थः ॥ २९ ॥

इति पाइगुण्यं सप्तमभिकरणमिति । एवमेकोनत्रिंशत्पकरणं षाइगुण्याधिकरणं सप्तमं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ व्यसनाधिकारिकेऽधिकरणे प्रथमं मूत्रं - प्रकृतिव्यसनवर्गः इति । प्रकृतयः स्वाप्यमात्यादयः, व्यसनानि गुणप्रातिलोम्यादीनि, तेषां वर्गः समृहोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

राजराज्ययोर्ज्यसनचिन्ता इति सूत्रम् । राजा स्वामी, राज्यम् अमास्यादिपकृतिपञ्चकं द्रव्यप्रकृतिपञ्चकं च, तयोर्व्यसन्चिन्ता व्यसनगुरु-रुपुभावसम्प्रधारणमुच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

३. पुरुषव्यसनवर्गः । ४. पीडनवर्गः । ५. स्तम्भनवर्गः । ६. कोश-सङ्गवर्गः । ७. वलव्यसनवर्गः । ८. भित्रव्यसनवर्गः । इति व्यस-नाधिकारिकमष्ट्रमभीकरणम् ॥

१. शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् । २. यात्राकालाः ।

पुरुषव्यसनवर्गः इति सूत्रम् । पुरुषस्य व्यसनानि व्यसनप्रभवा दोषाः तेषां वर्गीऽ।मेधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

पीडनवर्गः इति सुत्रम् । अम्युदकादिनिमित्ताः शक्त्यपचयाः पीड-नानि, तेषां वर्गः: संख्यास्वरूपगारवलाघवतोऽभिधीयत इत्यर्थः । एतदादि-प्रकरणत्रयमेकिस्मन्नध्याये समावेशितम् ॥ ४ ॥

स्तम्भनवर्गः इति सूत्रम् । स्तम्भनं प्रस्यूहोक्त्या राजकार्योपरोषः तद्भेतृनां वर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

कोशसङ्गवर्गः इति स्त्रम् । कोशस्य राजार्थस्य सङ्गः अपदानं कोशसङ्गः तद्धेतुवर्गः उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

बल्ड्यस्तवर्गः इति स्त्रम् । वलं चतुरक्षं सैन्यं मीलभृतकादिभेदेन षड्विधं तस्य व्यसनवर्भः अमानिताविमानितादित्रयिश्वात्मकारोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मित्रव्यसनवर्गः इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् । प्रकरणद्वयमिद्मेकाध्या-यगतम् ॥ ८॥

इति व्यसनाधिकारिकमित्यादे । एवमष्टप्रकरणं व्यसनाधिकारेण प्रवृत्तमष्टममधिकरणं समुद्धिः।।त्यर्थः॥

अथ अभियास्यत्कर्मारूयं नवममधिकरणम् । अभियास्यतो विजिगीपोः अभियानात् प्राक् ।चेन्तनीयमर्थजातमास्मन्नधिकरणे उपदेक्ष्यते । तत्र प्रथमं स्त्रं — शक्तिदेशकालवलावलज्ञानम् इति । शक्तेदेशस्य कालस्य च बलाबलज्ञानमुपदिश्यत इत्यर्थः । इदं प्रकरणमुत्तरं चैकाव्यायगते ॥ १ ॥

यात्राकालाः इति स्त्रम् । शहुं पति आभयानं यात्रा तद्योग्याः कालाः ऋतव उच्यन्त इत्यर्थः॥ २॥

३. वरुरेपादानकालाः। ४. सन्नाहगुणाः। ५. प्रतिवलकमे । ६. पश्चा-त्कोपचिन्ता । ७. बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपश्तीकारः । ८. क्षयव्यय-लाभविपरिमर्शः । ९. बाह्याभ्यन्तराक्षायदः । १०. दृष्यश्रतुः संयुक्ताः । ११. अर्थानर्थसंत्रययुक्तः । १२. तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः । इत्यभियास्यत्कर्मे नवममधिकरणम् ॥

बलोपादानकालाः इति सूत्रम् । बलानि मौलभृतकादीनि षद् तेषास् उपादानकालाः उद्योजनसमयाः । अमुकबल्ममुकसमये समुद्योजयितन्यमि-त्ययमर्थे इह चिन्त्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सञ्चाह्युगाः इति सूत्रम् । सन्नाहः शकावरणश्रहणं तस्य गुणाः श्रेष्ठत्वप्रकाराः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रतिबलकर्म इति सूत्रम् । परबलामिभवसमर्थं बलं प्रतिबलं, तस्य करणप्रकार उच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पश्चात्कोपचिन्ता इति मृत्रम् । पश्चात्कोपः पार्धिणग्राहादिकृतः कोपो दाह्यविलोपादिः, स इह चिन्त्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाच्याय-गते॥६॥

बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः इति मूत्रम् । बाह्यप्रकृतयो रा-ष्ट्रमुख्यान्तपालादयः, आभ्यन्तरप्रकृतयो मन्त्रिपुरोहितादयः, तासां कोपो व्यलीकजानेताश्चत्तविकारः, तस्य प्रतिविधानमुच्यत इति सुत्रार्थः॥ ७ ॥

क्षयच्ययलाभविपरिमर्शः इति मूत्रम् । क्षयो युग्यपुरुवापचयः, •ययो हिरण्यधान्यापचयः, लाभो यानफलं भूम्यादिवातिः, तेवां विनिरमर्शः गौरवलाधवसम्प्रधारणमाभिधीयत इत्यर्थः ॥ ८॥

बाह्याभ्यन्तराश्चापदः इति मृत्रम् । बाह्यापदः बाह्यराष्ट्रमुख्यान्तपा-लाबुत्पादिता ।वेपदः , आश्यन्तरापदः मन्त्रिपुरेतदिताध्यापिताः, तासां स्व-ऋषं प्रतिविधानं चापदिश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्ण्यशत्रुसंयुक्ताः इति सृत्रम् । दूष्याः कृत्याः पौरजानपदास्तन्मु-रूपाश्च, शत्रवः सहजक्वत्रिमादयः, तत्संयुक्तास्तदुत्पादिताः आपद इति वि-शेष्यमनुवर्तते । ता इहोच्यन्ते सक्दपतः प्रतिविधानतश्चेत्यर्थः ॥ १०॥

१. स्कन्धावारनिवेशः । २. स्कन्धावारप्रयाणम् । ३. ब-लब्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् । ४. कृटयुद्धविकल्पाः । ५. स्वसैन्यो-त्साइनम्। ६. स्ववलान्यवलव्यायागः। ७. युद्धभूमयः

अर्थानर्थसंशययुक्ताः । इति सूत्रम् अर्थो मित्रहिरण्यभूम्यादिः। अनर्थस्तलाज्ञाः शरीरनाशश्च, संशयः अर्थप्राणयोः सन्देहः, तैर्यका आपद उच्यन्त इत्यर्थः । इद्मुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ॥ ११ ॥

तासाम्रपायविकल्पजाः सिद्धयः इति सृत्रम् । तासां पूर्वीकाना-मापदाम् उपायविकरुपजाः उपायाः प्रशमार्थाः सामादयः तेषां विकरुपः श्रयोगभेदः तज्जनिताः सिद्धयः प्रतीकारा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मेत्यादि । एवं द्वादशपकरणमभियास्यत्कर्माख्यं नव-ममधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः॥

अथ दशमे साङ्गामिकेऽधिकरणे अथमं सूत्रं — स्कन्धावारनिवेशः इति । सैन्याबासस्थानं स्कन्धावारः तस्य निवेशो निर्माणविधिरुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्कन्धाबारभयाणम् इति सूत्रम् । स्कन्धावारस्य कटकस्य देश-कालाद्यनुगुणसन्नाहपुरस्सरमभिषेणनमुच्यत इत्यर्थः । इद्मुत्तरं च प्रकरणमेका-ध्यायगतम् ॥ २ ॥

वलन्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् इति सूत्रम् । अमानितविमानिता-दीनि बलव्यसनानि अवस्कन्दकाला दीर्घकान्तारानुदकाद्यध्वगमनकालाः तेभ्यः सैन्यसंरक्षणमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कृटयुद्धविकल्पाः इति स्त्रम् । कृटयुद्धं नाम कपटयुद्धं बलव्यसना-वस्कन्दकालादिच्छिद्रमुपलभ्य शत्रुहिंसनं, तस्य विकल्पाः भेदाः कथ्यन्त इत्यर्थः । एतदादिपकरणत्रयमेकाध्यायगतम् ॥ ४ ॥

स्वसैन्योत्साहनम् इति स्त्रम् । आत्मबोधानां संप्रामगुणसंकीर्तना-दिना युद्धोत्साहजननमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

८. पत्त्यश्वरथइस्तिकमाणि । ९. पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहवि-भागः। १०. सारफल्गुवलविभागः। ११. पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि। ?२. दण्डभोगमण्डलासंहतच्यूहच्यूहनम् । १३. तस्य प्रतिच्यूहसं-स्थापनम् । इति साङ्घामिकं द्शममिधिकरणम् ॥

स्ववलान्यवल्यायोगः इति स्त्रम् । स्वसैन्यस्य परसैन्यापेक्षया व्यायोगः विशिष्टमायोजनं व्यवस्थापनं दिक्सूर्यवाताद्यानुगुण्यं यथा स्यात् तथा व्यूहरचनामिति यावत् । तदिहोच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

युद्धभूमयः इति स्त्रम् । युद्धानुगुणाः समस्थिराभिकाशादिलक्षणाः म्मयः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पत्त्यश्वर्थहस्तिकर्माणि इति सूत्रम् । पत्तिः पदातिः तदादीनां व्यापारा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो च्यूहविभागः इति स्त्रम् । पक्षौ प-न्चन्यूहात्मना स्थाप्यमानस्य बलस्य वहिः पुरस्तात्कोट्यौ , कक्षौ पश्चादन्तः-पार्श्वे, उरस्यम् मध्यम्, एषां पञ्चानां व्यूहविशेषाणां बलपरिमाणानुगुण्येन ब्युह्विभागोऽभिधीयत इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकाध्यायगतम् ॥ ९ ॥

सारफल्गुवलविभागः इति स्त्रम् । सारवलं पितृपैतामहत्वादि-दण्डसम्पयुक्तं , ताद्विपरीतं भीरुकं वा फल्गुवलं , तयोविंभागो विभज्यावस्था-पनं चिन्त्यत इति स्त्रार्थः ॥ १० ॥

पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि इति स्त्रम्। स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

दण्डभोगमण्डलासंहतन्यूहनम् इति स्त्रम् । दण्डन्यूहो भोग-व्युहो मण्डलव्युहः असंहतव्युहः इत्येतेषां प्रकृतिव्युहानां तद्विकृतिव्यूहानां च रचनमभिधीयत इत्यर्थः । इद्मुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ॥ १२ ॥

तस्य मतिब्यूइसंस्थापनम् इति खुत्रम् । तस्य दण्डादिब्यूह्नस्य अर्थाद् दण्डादिन्यूहानां प्रतिन्यूहस्थापनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति साङ्घामिकं दशममधिकरणमिति।संमाममधिकृत्य पत्रतं सांमा-मिकं तदाख्यं दशममधिकरणम् इत्यं त्रयोदशपकरणकं समुद्धिमित्यर्थः॥

- १. भेदोपादानानि । २. उपांशुदण्डः । इति सङ्घनुमेकाद-शमधिकरणम् ॥
- १. दृतकर्म । २. मन्त्रयुद्धम् । ३. सेनामुख्यवधः । ४. मण्ड-लप्रोत्साइनम् । ५. शस्त्राभिरसमाणेषयः । ६. विवधासासम-

अयैकादको सङ्घवृत्तेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रं — भेदोपादानानि इति। मेदः सङ्घविश्छेषोपायः तस्य उपादानानि प्रयोगा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

उपांशुद्रण्डः इति सूत्रम् । तृष्णीदण्डः निगृहवध उच्यत इ-त्यर्थः ॥ २ ॥

इति सङ्गद्रचभकादशमधिकरणियति । सङ्घः शबीपजीविनां सङ्घी-भावकबळानां राजाविधेयानां समृहः, तरिमन् वृतं ताहिधेयीकरणानुकृछे राज्ञो व्यापारः तस्मातेपादकम्, एवं ाद्वेनकरणम् एक दशमाधेकरणं समुहिष्ट-मित्यर्थः। एतच्काध्यायम् ॥

अथ आवर्णयसं नाम द्वादशमाधेकरणम्। अवलीयान् दुवेलतरः त-स्येदमायलीयसं भवले सन्विमनिच्छाते साते दुर्बेटतरा क्रायम्। तदिह प्र-तिपाद्यम् । तत्र प्रथमं सूत्रं — दूतकर्भ इति । दूता नाम निस्द्रार्थाः परि-मितार्थाः शासनहरा इति त्रिविधाः तेषां व्यापारोऽभिर्धायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

मन्त्रयुद्धम् इत्व स्त्रम् । मन्त्रः ५ इत्किर्वः तेन युद्धं मन्त्रयुद्धम् । तच शत्रुषदुर्भवश्चगानेकम्मिपतिनाशोदाहरण।दिनः शत्रोर्मितसुपजनथ्य व-ञ्चनम् । तदिहो च्यत इति स्त्रार्थः ॥ २ ॥

सेनामुख्यबधः इति सूत्रम् । सना चतुरङ्गबलं तत्र मुख्याः सेनापः त्याद्यः तेषां वधोपाय उच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं चेकाध्यायगतम् ॥ ३ ॥

मण्डलघोरपाइनम् इति सूत्रम् । मण्डलं भित्रादिमण्डलं तस्य ब्रोत्साहनम् आत्मरकार्थमुद्योजनं विजिगीपुणा कर्तव्यमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

असामिरसप्रणिवयः इति स्त्रम् । शसामिरसानां गृदप्रयोगा उ-च्यन्त इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् ॥ ५ ॥

सारवधः । ७. योगातिसन्धानम् । ८. दण्डातिसन्धानम् । ९. एक-विजयः । इत्यावलीयसं द्वादशमधिकरणम् ॥

१. उपजापः । २. योगवामनम् । ३. अपसर्पविणिधिः । ४. पर्युपासनकर्भ । ५. अवमर्दः । ६. लब्धप्रश्चमनम् । इति दुर्गलम्भो-पायस्रयोदशमधिकरणम् ॥

विवधासारप्रसारवधः इति सूत्रम् । विवधः पर्याहारः उपचारात् पर्याहारवाही स्वप्रजासकाशलग्रायभारानेता, आसारः सुद्धद्वलं, प्रसारो वनाद् यवतेन्धनाहती, तेनां वध उच्दत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगातिसन्धानम् इति सूत्रम् । योगः कपटापायः देवतागृहप्रवेशा-द्यवसरे अत्रोरुपरि शिलायन्त्रनीक्षणभितिपातनादः तेनातिसन्धानमुच्यत इत्सर्थः । एतदादिपकरणत्रवनेक ध्यायान्तर्गतम् ॥ ७ ॥

दण्डातिसन्धानम् इति स्त्रम् । दण्डो वधपरिक्केशाधिहरणादिः, तेन शत्रोराभिभवनमुच्यत इस्पर्थः ॥ ८॥

एकविजयः इति स्त्रम् । एकेन सहायानिरपेक्षेणेव विजिगीपुणा विजयः शत्रोर्शभभव उच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्याबळीयसमित्यादि । एवं नवप्रकरणमाबळीयसं द्वादशम्धिकरणं समुद्धिष्टिमित्यर्थः ॥

अथ त्रयोदशं द्रीलम्भोपायास्त्रमधिकरणमारभ्यते । द्रीस्य परकी-यस्य प्राप्युपायोऽ, प्रकाधेकरण उपदिश्यते । तत्र प्रथमं सूत्रम् — उपजाप इति । उपजापो भदः उच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

योगवामनम् इति स्त्रम् । योगो मुण्डजिटलिदिवेशान्यत्वसहणं तेनो-पायेन वामनं शत्रोर्दुर्गात्रिककामणमामेधीयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अपसर्पत्रणिविः इति मूत्रम् । अपसर्पा गूढपुरुषाः तेषां पणिघानं शत्रुविषये निवासनमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

५ चुपासनकर्भ इत्ते स्त्रम् । परहुर्व पारत उपासनकर्म सैन्यानेवास-नव्यापार उच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् ॥ ४ ॥

अवमर्दः इति सूत्रम् । अवमर्दः परदुर्गेश्रह्मं तत् कदाकेन प्रकारेण कर्तव्यमित्ययमधीं अनेधीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. परवातप्रयोगः । २. प्रलम्भनम् । ३. स्ववलोपघातप्रती-कारः । इत्यौपनिषदं चतुर्दशमिकरणम् ॥

१. तन्त्रयुक्तयः। इति तच्चयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् ॥

लब्धप्रशमनम् इति सूत्रम् । विजिगीषुणा लब्धस्य शत्रुदुर्गादेः प्रशमनं लब्धप्रशमनम् । तच्च दुर्गादिवासिनाम् अपूर्वभूपविविषयशङ्काद्यपोइ-नेन विजिगीषौ विसम्भजननम् । तद्मिधीयत इति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

इति दुर्गलम्भोपाय इत्यादि । एवं पट्प्रकरणं दुर्गलम्भोपायास्यं त्रयोदशमधिकरणं समुद्दिष्टामित्यर्थः ॥

अथौपनिषदं चतुर्दशमधिकरणम् । उपनिषत् शञ्जजयोपायरहस्यं तद्धिकृत्य प्रवृत्तमौपनिषदम् । तत्र प्रथमं सूत्रं — पर्धातप्रयोग इति । शञ्जवधार्य औषधप्रयोग उच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रसमनम् इति मृत्रम् । औषधमन्त्रप्रयोगद्वारेण क्षुद्धतीकारिकेष्य-करणादिना शत्रुवञ्चनमुच्यत इत्यर्थः । अद्भुतोत्पादनं भैषज्यमग्रप्रयोग इति द्विधा विभन्न प्रकरणमिदमध्यायद्वयेने वितन्यते । तत्र मार्जारोष्ट्रादिचक्षुस्सा-धितचूर्णादिकं भैषज्यं दृश्यादृश्यकरणादिसाधनं , 'बिल वैरोचनिम'त्यादि-र्मन्त्रः ॥ २ ॥

स्ववलोपचातमतीकारः इति स्त्रम् । स्वबल्स्य स्वसैन्यस्य परप्रयुक्त-विषाग्वदृषणादिनिमित्तो य उपघातः तस्य प्रतीकारोऽभिषीयत इत्यर्थः ॥ ३॥

इत्यौपनिपद्मित्यादि । एवं त्रिप्रकरणम् औपनिषदं चतुर्दशम-धिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः । औपनिषदिकमित्यपि पाठः । तदाणन्तादृन् ॥

अधान्तिमं तन्त्रयुक्तिनीम पश्चदशम्धिकरणम् । तन्त्रं तन्त्रावापात्म-कमिदमर्थशास्त्रं तस्य युक्तिः व्याख्यानीपायम्तो न्यायः स इह प्रतिपा-द्यते । तत्रेदं सूत्रं — तत्रयुक्तय इति । तन्त्रीपयुक्ता युक्तयः अधिकरण-विधानादयो द्वात्रिशदिसम् प्रकरणेऽभिधीयन्त इति सृत्रार्थः ॥ १ ॥

इति तन्त्रयुक्तिरित्यादि । एवमेकपकरणकमिदं तन्त्रयुक्त्याधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥ शाससमुदेशः पश्चदशाधिकरणानि सपञ्चाश्चदथ्यायशतं सा-श्रीति प्रकरणशतं पद् श्लोकसहस्राणीति ।

> सुखप्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदिनिश्चितम् । कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तप्रनथविस्तरम् ॥ इति कौटिलीयार्थकास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः राजवृक्तिः॥

अथ सर्वप्रकारेयचारूयनेन कृत्स्नस्य शास्त्रस्य समुद्देशमाह — शास्त्र-समुदेश इत्यादि । श्लोक इह द्वात्रिंशद् अक्षराणि, येषां समुदाय एको प्रन्थ इति गण्यते । शेषं स्पष्टम् ।

न्युत्पित्सुप्ररोचनार्थे स्वशास्त्रस्य तन्मृग्यगुणपुष्कलतां श्लोकेनाह —
सुखेत्यादिना । सुखं क्रेशासहं प्रहणं बुद्धिर्येषां ते सुखप्रहणाः सुकुमारमतयः
तैरिप विश्वेयं विज्ञातुं शक्यम् । तदन्यविश्वेयत्वं तु कैमुत्यसिद्धम् । तत्त्वार्थपदिनश्चितं तत्त्वम् अर्थस्य याधात्म्यं, अर्थः शब्दामिषेयः, पदं वाचकशब्दः,
तत्त्वतोऽर्थतः पदत्तश्च निश्चितम् । किं यधाप्रतिपादितमेवार्थस्य याधात्म्यम्
उतान्यदिप स्यादिति सन्देहानुत्थापकं तत्त्वनिश्चितम्, अर्थपदयोरन्यूनानितिरकत्या सन्देहाजनकम् अर्थपदिनश्चितमिति बोद्धव्यम् । तत्त्वार्थपदानि निश्चितानि यस्मित्रिति बहुन्नीहिर्वा । तदा तु निश्चितशब्दस्य परनिपात आहिताम्न्यादित्यात् साध्यः ।

इतीत्याद्यध्यायसमाप्तिवान्यम्। तत्र प्रान्ते राजवृत्तिरिति प्रतिपाद्यसूच-नम्, एतद्यायसंक्षिप्तस्य कृत्सनशास्त्रार्थस्य राजसम्बन्ध्व्यापारात्मकत्वात् ॥

> इति कौटिलीयार्थशाख्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे प्रथमोऽभ्यायः राजवृत्तिः ॥

श्रकरणं विद्यासमुदेशः — आन्वीक्षिकीस्थापना ।
 आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्रेति विद्याः ।
 त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्रेति मानवाः, त्रयीविश्रेषो ह्यान्वीिक्ष-कीित ।

वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति वाईस्पत्याः, संवरणमात्रं हि त्रयी लो-कयात्राविद इति ।

अथ समुद्देशनिर्देशकमेण अधिकरणप्रकरणानि व्याख्येयानि । तत्र तायत् प्रथमाधिकरणस्यादिमं प्रकरणं द्वितीयादिभिक्षिभिरध्यायैः प्रपञ्च्यते । विद्यासमुद्देश इति हि प्रथमं स्त्रम् । कास्ता विद्या इत्याकाङ्कायामाह — आन्वीक्षिकीत्यादि । अर्थतत्त्वस्य हेतुभिः परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्या इति आन्वीक्षिकी हेतुविद्या । ऋग्यजुःसामानि त्रयी तेषाम् अभिचारकर्म-ज्ञानादिफलादथवेवेदाद् भिन्नप्रस्थानतया पृथक्पिक्किनिवेश्यानां सम्म्यक-क्रतुकार्यसाथकत्वात तत्समुदायस्य त्रयीति संज्ञा । कृषिः पागुपाल्यं विणज्या च वार्त्ता । दण्डनीतिस्तु राजनीतिः । इति एवं प्रसिद्धा इति शेषः ।

तत्र मनुशिष्याणां पक्षमाह — त्रयीत्यादि । आन्वीक्षिकी त्रयोदिशेषो हि त्रय्यनुगामितया त्रय्यर्थविचाररूपतया च त्रय्याः प्रकार एव न विद्यान्तरमित्यर्थः । तत्र त्रय्यनुगामिनी आन्वीक्षिकी साङ्ख्ययोगतर्कशाः ज्ञाणि, अन्या तु पूर्वोत्तरभीमांसे । आह च कामन्दकः —

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते॥"

इति ।

बृहस्पतिशिष्याणां मतमाह — बात्ती दण्डेत्यादि । त्रय्या विद्यान्तर-त्वाभावे हेतुमाह — संवरणमात्रं द्दीति । त्रयी, लोकयात्राविदः वार्तादण्ड-नित्यनुष्ठानलक्षणलोकतःत्रविदुषः, संवरणमात्रं हि नास्तिकोऽयमिति लोकनि-न्दाद्वारसंवृतिसाधनमेव केवलम् । लोकतन्त्रसम्यङ्निवेहणसमर्थमपि त्रयप-रिमाहिणं सन्तं नास्तिक इति लोको निन्देदिति त्रयीपरिमहस्य यभोक्तनि-न्दाद्वारगोपनमात्रफलत्वेनाल्पप्रयोजनत्वाल सा विद्यान्तरामित्यभित्रायः । त्रयी-निरासेन तदन्तर्गताया आन्वीक्षिक्या अपि निरासः सिद्धः । दण्डनीतिरेका विद्येत्यौक्षनसाः, तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति ।

चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः। ताभिर्धमीयौ यद् विद्यात्,

तद् विद्यानां विद्यात्वम् ।

साइयं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी । धर्माधर्मा त्रय्याम् । अर्थानथीं वार्चायाम् । नयापनयौ दण्डनीत्याम् । वलावले चेतासां हेतु-

मतान्तरमाह — दण्डनीतिरेकत्यादि । दण्डनीतिः, एका एकैव, विद्या प्राधान्येन विद्याच्यपदेशमईतीत्यर्थः । इति, औशनसाः शुक्रिशिष्याः, कुतः, सर्वासां विद्यानामारम्भाः योगक्षेमाः, तस्यां हि प्रतिबद्धाः दण्डनीतावेव प्रतिष्ठिताः, इति कुत्वा । यद् वक्ष्यति — 'आन्वीक्षिकीत्रयीवार्चानां योग- क्षेमसाधनो दण्डः' (अध्या० ४) इति ।

स्वमतमाह — चतस्र एवेत्यादि । विद्याः चतस्र एव, एवकारेण त्रित्वा-दिपक्षव्यवच्छेदः । आसां विद्यात्वविद्यान्तरत्वयोर्विद्यात्वमादौ निर्वचनभक्षया स्थापयति — ताभिरित्यादि । विद्यात्वं नाम धर्मार्थवेदनकरणत्वम् । तद्या-न्वीक्षिक्यादिषु चतस्रपु अविशिष्टमित्यर्थः । विद्यान्तरत्वं तु परस्परविसद्दश-स्वरूपफलनिरूपणेन यथाकमं स्थापयिष्यते ।

तत्रान्वीक्षिक्याः स्वरूपमाह — साङ्ख्यमित्यादि । साङ्क्यं प्रकृतिपुरुपिवेचकं शासं कपिलपोक्तं, योगः प्रत्याहारध्यानधारणादिप्रतिपादकं महेन्धरप्रोक्तं, लोकायतं न्यायशास्त्रं ब्रह्मगाग्योक्तम् । एतिव्रतयात्मिकान्वीक्षिकी । धर्माधर्मी त्रय्यामित्यादिना त्रय्यादीनां फलस्चनम् , तच्चान्वीक्षिकीफलस्य तद्विसद्दशत्वन्युत्पादनार्थम् । धर्माधर्माविति, प्राधान्येन प्रतिपाद्याविति शेषः । तेन त्रय्यामर्थानर्थनयापनयानामानुषिक्रिकतया कचित् कचित् प्रतिपाद्येनऽप्यविरोधः । एवं वार्तादण्डनीत्योरि शेयम् । तत्र धर्माऽध्ययनयजनादिः, अधर्मः धर्मासमक्षणादिः । अर्थः कालबीजवापादिजन्यं फलम्, अनर्थोऽकालबीजवापादिजन्यम् । नयो ज्यायसा सन्ध्यादिः येन योगक्षेमो निष्पाद्यते, अपनयस्तु ज्यायसा विप्रदादिः येन योगक्षेमो निष्पाद्यते, अपनयस्तु ज्यायसा विप्रदादिः येन योगक्षेमो निष्पाद्यते, अपनयस्तु ज्यायसा विप्रदादिः येन योगक्षेमो विहन्यते । एतासां त्रय्यादीनाम् । हेतुभिरन्वीक्षमाणाः नयायैः सन्प्रधारयन्ती । व्यसन इत्यादिनोपकारस्वरूपोक्तिः ।

भिरन्वीक्षमाणान्वीक्षिकी लोकस्योपकरोति, न्यसनेऽभ्युदये च बुद्धि-मवस्थापयति, प्रज्ञानान्यक्रियावैशारद्यं च करोति ।

प्रदीपः सर्वविद्यानाम्रुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां श्रन्थदान्वीक्षिकी मता ॥

इति कौटिकीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः विद्यासमुदेशे भान्वीक्षिकीस्थापना ॥

बुद्धिमनस्थापयित अविकृतां करोति, बुद्धिर्दुः से यथा नोद्विजेत मुस्ते च न प्रह्रप्येत् तथा तां नियच्छतीत्यर्थः । यदाहुः — 'न प्रह्रप्येत् मुस्तं प्राप्य नोद्विजेतामुखादिपि' इति । प्रज्ञावाक्यिकयावैशार्यं विचारवचनकर्ममु पाटवस्।

प्रदीप इति । आन्वीक्षिकी सर्वविद्यानां प्रदीपः परीक्षणसाधनत्वात् । सर्वकर्मणाम् उपायः भारम्भादिफलाधिगमपर्यन्तानुष्ठानवैचित्र्यप्रतिमोत्पादक-त्वात् । सर्वधर्माणां शश्चद् आश्रयः वैदिकलौकिकानां सर्वेषां धर्माणामन्दिक्षा-वधार्यत्वात् सर्वदा आश्रयभूता। एवच त्रस्यादिविसद्दशस्त्ररूपफलत्वादान्वी-क्षित्र्या विद्यान्तरत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः ।।

इति कौटिलीयार्थभाक्षव्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाभिकरणे द्वितीयोक्ष्यायः विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना ॥ १. प्रकः विद्यासमुद्देशः — त्रयीस्थापना । --

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोबिचितिज्योतिषमिति चाङ्गानि ।

एष त्रयीधर्मश्रतुर्णा वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौप-कारिकः।

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्र-इश्रेति । क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च । वै-इयस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिष्या च । शुद्रस्य द्वि-जातिशुभूषा वार्चा कारुकुशीलवकर्म च।

गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानपिंभिर्वैवाह्यमृतुगामित्वं दे-

वित्रतिथिभृत्येषु त्यागः शेषभाजनं च।

त्रयश्थिपनार्थे तत्स्वरूपमाह — सामेत्यादि । सामवेदः ऋग्वेदो य-जुर्वेद इति त्रयस्वयीपदवाच्याः , अथर्ववेदः, इतिहासवेदो महाभारतादिश्च वेदपदार्थाः । शिक्षा वर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम् । कल्पः कत्वनुष्ठानोपदे-शपरम् आश्वलायनादिप्रणीतं मूत्रम् । व्याकरणं शब्दानुशासनं पाणिनी-यादि । निरुक्तं निर्वचनशास्त्रं यास्कपणीतम् । छन्दोविचितिः छन्ददशास्त्रं पैक्रलादि । ज्योतिषं सूर्योदिगत्यादिप्रतिपादकं शास्त्रम् ।

त्रस्याः फलं वक्तुमाह — एष इति । एष त्रयीधर्मः त्रस्युपदिष्टी धर्मः, चतुर्णो त्राह्मणादिवर्णानां त्रह्मचर्याद्याश्रमाणां च औपकारिकः उपकारफणः। कस्मात्, स्वर्धमस्थापनात् स्वर्धमेषु स्थापनात् स्वधमीनुपदिश्य तेषु नियन्त्र-णाद्, अर्थाद् वणीश्रमाणाम् ।

वर्णधर्म विवृणोति — स्वधर्म इत्यादि । शस्त्राजीवः शस्त्रेण आजीवो पृत्तिः। भूतरक्षणं प्राणिपालनम्। ऋषिपाशुपाल्ये कृषिः केदरियु वीजवापपरि-कर्मादिविधानम् , पाशुपालयं पशुपालनकर्म गवाश्वादीनां पोषणचिकितसादि । वणिज्या ऋयविकयन्यवहारः । द्विजातिशुश्रूषा द्विजातयो ब्रह्मक्षेत्रिययैक्याः तेषां परिचरणम् । वार्चा कृषिपाशुपाल्यवणिज्याः । कारुकुशीलवकर्म शान्पि-कर्म चारणकर्म च।

भाश्रमधर्ममाह- गृहस्थस्येत्यादि । गृहिणः स्वकर्माजीवः स्ववर्णोक्त-कर्मणा वृत्तिः। तुरुयैः कुलादिना समानैः। असमानपिभिः भिलापिगोत्रैः। वैवाह्य

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽप्रिकार्याभिषेकौ भैक्षवतत्वमाचार्ये माणान्तिकी वृत्तिस्तद्भावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा ।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्ये भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्रा-भिषेकौ देवतापित्रतिथिपुजा वन्यश्राहारः।

परिवाजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्ग-त्यागो भैक्षपनेकत्र अरण्यवासो बाग्राभ्यन्तरं च शौचम्। सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनस्यानृशंस्यं क्षमा च।

विवाहः, स्वांधं प्यञ् । ऋतुगामित्वं ऋतुः पुष्पस्नानदिनादूर्ध्वे दादशनिशाः तस्मिन् स्त्रीगमनशीलत्वम्। शेषमोजनं देवादिदत्तावशिष्टाशनम्।

ब्रह्मत्यादि । ब्रह्मशब्दो वेदवाची तद्ग्रह्णार्थे दण्डाजिनधारणादि-लक्षणे वर्त वर्तते, तचरितुं शीलमस्येति ब्रह्मचारी तस्य व्रह्मचारिणः । स्वा-ध्यायः स्ववेदाध्ययनम् । अभिकार्याभिषेकौ अभिशुश्रूषात्रिषवणस्नाने । भैक्ष-वतस्वं भैक्षं भिक्षावृत्तिः वतस्वं वितित्वं गोदानान्तं कर्म तदुभयम्। एवं तावदु-पकुर्वाणस्य वेदम्यचारिण आसमावर्तनादनुष्ठानम् । नैष्ठिकस्य विशेषमाह-आचार्ये प्राणान्तिकी दृत्तिरित्यादि । गुरुकुले आप्राणोत्क्रमणकालभाविनी स्थितिः । गुरुपुत्रे आचार्यपुत्रसमीपे । सन्नस्नारिणि वा समानशाखाच्यायिनि वा बृद्धे । कार्येति शेषः ।

वानप्रस्थस्योत्यादि । वानप्रस्थस्य वने प्रकरेण तिष्ठतीति वनप्रस्थः, बनप्रस्थ एव वानप्रस्थः स्वाथेंऽण्, तस्य । त्रहाचयेम् अध्वरेतस्त्वम् । म्मी शय्या स्थिष्डिले शयनम् । अग्रिहीत्रं सायंपातरनुष्टेयमग्रिकार्यम्, अग्रये होत्रं हिवराज्यादि यर्हिमस्तदिति व्युत्पत्तिः, तच अभियकिकालकानं च अ-ब्रिहोत्राभिषेकौ । वस्य आहारः कन्दमूलफलादिः।

परिवाजकस्येत्यादि । परिवाजकस्य परित्यज्य सर्वे वजतीति परि-बाजकः संन्यासी तस्य । संयतेन्द्रियत्वं जितेन्द्रियता । अनारम्भः नैष्कर्म्भ । निष्किञ्चनस्वं निस्स्वस्वम् । सङ्गत्यागः पत्रजितान्तरेणापि संसर्गपरिहारः । अनेकत्र भैक्षं प्राणयात्रापर्यासस्यालस्य बहुषु गृहेषु भिक्षित्वा प्रहणम् । बाह्या -भ्यन्तरशौचं कायवाङ्मानसनैर्मस्यम् ।

सर्ववर्णाश्रमसाधारणान् धर्मानाह - सर्वेषामिति । अनस्या गुण -पश्चपातः । आनुशंस्यम् अनिष्ठुरत्वम् ।

स्वधमः स्वर्गायानन्त्याय च । तस्यातिक्रमे लोकः सङ्करादु-च्छिद्येत।

> तस्मात स्वधर्म भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्। स्वधर्म संदधानो हि मेल्य चेह च नन्दति ॥ व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः। त्रय्या हि रिक्षतो लोकः प्रसीद्ति न सीद्ति ॥ इति काटिलीयार्थशास्त्र विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे श्रयीस्थापना ॥

स्वधर्भः किम्बमादर्तव्यस्तत्राह — स्वधमे इति । स्वर्गाय परलोक-मुखाय । आनन्त्याय च इहाविनाशाय मोक्षाय वा । अतिक्रमे उल्लाने । सद्भरादुच्छियेत अनुष्ठातृब्यवस्थाविरहेण कर्मसद्भराद् वर्णसद्भराच उत्सादं प्राप्नुयात् । अयमाशयः — वर्णाश्रमधर्मा हि यथोक्ता अविवादसिद्धलोक-योगक्षेमहेतुभावाः तदुपासकवीजक्षेत्रसंकान्ततदनुष्ठानवासनासनाभैः तत्तद्वर्णा-श्रमिभिरेव स्वकुलधर्मत्वबुद्ध्या भक्तिश्रद्धापुरस्सरमनुष्ठीयमानाः सन्तः सौष्ठ-विविशेषं प्रतिपत्तं लोकोपकारे च कमपि कमप्यतिशयमाधातुं क्षमन्ते । ते चेद्व्यवस्थमन्यैः कथञ्चिद्नुष्टीयेरन् ध्रुवं तर्हि सौष्ठवाद्वीयेरन् , लोकोपकारे च नातिशयमाद्धीरन्, अनुधानबाह्यतां च क्रमेणासाद्येयुरिति धर्मव्याकुळी-भावाक्रीकविनादाः स्यादिति।

अतः किं कर्तव्यं तत्राह - तस्मादित्यादि । भूतानां मनुष्याणाम् । न व्यभिचारयेत् व्यभिचरन्तं नानुमन्येत । स्वधर्मे सन्द्धानः सम्यगन्छ।-पयन् । प्रेत्य परलोके, ल्यप्पतिरूपो निपातः ॥

वर्णाश्रमधर्भविधानद्वारेण त्रय्या महाफलत्वं वदन्नध्यायमुपसंहरति-व्यवस्थितेत्यादि । व्यवस्थिता वर्णाश्रमप्रतिबद्धा आर्थमर्यादा सदाचारनियमो यस्य स व्यवस्थितार्थमर्थादः । प्रसीदाति मोदते । न सीदित न नश्यति ।

> इति कौटिलीवार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे तृतीयोऽष्यायः विद्यासमुद्देशे त्रबीस्थापना ॥

१. प्रकः विद्यासमुद्देशः — वात्तंदण्डनीतिस्थापना ।

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिभदा-नादौपकारिकी। तथा स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम् ।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीति-र्दण्डनीतिः अलब्धलामार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, रुद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च । तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्।

नह्यवंविधं वद्योपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः।

व्यथ वार्ताया विद्यात्वं स्थापयितुं स्वरूपादिकमाह — कृषिपाशु-पाल्ये इत्यादि । कृषिः क्षेत्रवीजवापपरिकमीदिप्रतिपादंकं शास्तं पराश्ररप्रो-क्तं, पाशुपाल्यं गवाश्वादिपालनप्रकारोपदेशकं शास्तं गौतमशालिहोत्रादिप्र-णीतम् । वणिज्या कयविकयव्यवद्वारतन्त्रं विदेहराजप्रणीतम् । धान्येत्यादि । तत्र हिरण्यम् अकुप्यं सुवर्णादि । कुप्यं स्वर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादि तैजसं सारदास्वेणुवल्लीवल्कादिकमतैजसं च । विष्टिः कर्मकरः । तया कोशदण्डाभ्यां वार्त्या जनिताभ्यां कोशदण्डाभ्यां कोशो धननिचयः दण्डः सेना ताभ्यां । स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति स्वायत्तीकरोति, अर्थोद् राजा ।

दण्डनीतेः स्वरूपादिकमाह—आन्वीसिकीत्यादि । योगक्षेमौ साध-यतीति योगक्षेमसाधनः । दण्डो दमः सामादिषु प्रधानम्त उपायिवशेषः । अथवा दण्डस्थत्वाद् राजा दण्डः । सति दण्डमये छोक भान्वीक्षिक्यादिषु सम्यक् प्रवर्तते , न त्वितरथेति दण्डस्यान्वीक्षिक्यादियोगक्षेमसाधनत्वं विश्वे-यम् । अत एवाहुः—

"सर्वो दण्डजितो छोको दुर्छमी हि शुचिः कचित्। दण्डस्य हि भयात् ऋत्स्रं जगद् भोगाय कल्पते॥"

इति । तस्य नीतिः नयनमनुष्ठानम् अर्थात् तदुपदेशशासम् । अरुठ्यस्त्राभा-र्थेत्यादि दण्डनीतेः फलकथनम् । दण्डेन सरुठ्यं स्वयते, स्वयं परिरक्ष्यते परिरक्षितं वर्ध्यते, वर्धितं च तीर्थेषु पुण्यक्षेत्राध्यरादिषु विनियुज्यते । तस्मा-दिति । तस्मात् लोकवृत्तेर्दण्डनीत्यधीनत्वात् । नित्यम् उद्यतदण्डः सर्वदा दण्ड-प्रणयनोद्यक्तः स्वाद् । अर्थाद् राजा ।

नहीत्यादि । एवंविधं यथा दण्डस्तथाविधम् । वशोपनयनम् अनायचा-यत्तीकरणसाधनम् । नद्यस्ति नास्त्येव । नेति कौटिल्यः । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्रेजनीयः । मृदुदण्डः परिभूयते । यथाईदण्डः पूज्यः । सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थ-कामैयोजयति । दुष्प्रणीतः कामकोधाभ्यामज्ञानाद् वान्यस्थपरिवाज-कानपि कोपयति, किमङ्ग पुनर्गृहस्थान् । अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमु-द्वावयति । वलीयानवलं हि मसते दण्डधराभावे । तेन गुप्तः मभवतीति ।

चतुर्वणीश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः। स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु।।

इति कीटिलीयायंशाखे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे वान्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च । विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

तिममं दण्डसामान्यस्राघावादमाचार्याणां प्रतिषेधति — नेति । तत्र कारणवचनं तीक्ष्णेत्यादिना । तीक्ष्णदण्डः उप्रदण्डः , भृतानाम् उद्वेजनीयः उद्वेगजनकः उद्विजन्तेऽस्मादित्यपादानेऽनीयर् । यथाहिदण्डः युक्तदण्डः देश-कालापराधानुगुण्यप्रयुज्यमानदण्डः, पूज्यः लोकबहुमान्यः। सा पूज्यता युक्तस्य दण्डस्य लोकाभ्युद्यहेतुत्वादित्यभिप्रायवानाह् — सुविज्ञातेत्यादि । सुविज्ञातप्रणीतः सुष्ठु शास्ततोऽवगस्य प्रयुक्तः । अयथावत् प्रणीतस्याप्रणीतस्य वा दण्डस्य सर्वानर्थहेतुत्वमाह् — दुष्पणीत इत्यादिना । कामकोघाभ्याम्ज्ञानाद् दुष्पणीतः कामात् कोधादज्ञानाच्चायथावत् प्रयुक्तः । किं पुनर्गृहस्यान् , संयतेन्द्रियानपि यः कोपयित सोऽसंयतेन्द्रियान् कोपयिति किम् वक्तव्यम् । अक्रेत्युपदेश्यसम्बोधनम् । मात्स्यन्यायमिति महान् हि मत्स्यः क्षुद्रं मत्स्यं प्रसत इति बळवता दुर्वलस्य यत् पीडनं स मात्स्यन्याय इत्युच्यते । वल्रीयानित्यादि । दण्डधरामावे दण्डप्रणेतुरभावे। तेन गुप्तः प्रभवति सुप्रणीनेन दण्डेन रक्षितः अर्थाद् दुर्वलः प्रभवति बळयक्तो भवति ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — चतुर्वणेंत्यादि । स्वधर्मकर्माभिरतः वर्णा-श्रमधर्मकर्मानुष्ठानपरः । स्वेषु वेश्मसु वर्तते स्वास्थ्येन वसर्तात्यर्थः । दण्ड-पालनाभावे हि स्वगृहेऽपि स्वास्थ्यवृत्तिर्दुर्लभेति ॥

इति कौटिजीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे वार्तास्थापना दण्डनीविस्थापना च । विद्यासमुद्देशः समाप्तः॥

11

२ प्रक वृद्धसंयोगः।

तस्माद् दण्डम्लास्तिस्रो विद्याः । विनयम्लो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः ।

कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । क्रिया हि द्रव्यं विनयति ना-द्रव्यम् । शुश्रुषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम् ।

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद् विनयो नियमश्र ।

वृद्धसंयोग इति सूत्रम् । वृद्धा आन्वीक्षिक्यादिविद्याकोविदाः तैः संयोगः शिष्याचार्यभावलक्षणः सम्बन्धोऽभिधीयत इति सुत्रार्थः ।

तस्मादित्यादि । तस्मात् चतुर्वणीश्रमस्य लोकस्य राज्ञा सुविज्ञात-प्रयुक्तदण्डमुखेन पाल्यमानस्येव स्वधर्मकर्मानुष्ठानप्रवणतोत्पादात्, तिस्रो विद्याः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्जालक्षणाः, दण्डमूलाः दण्डाधीनस्थितिकाः । द-ण्डश्च विनयलक्षणेन शास्त्रविज्ञानेन दत्तहस्तः प्राणिनां योगक्षेमसम्पत्तिहेतुरि-त्याह— विनयेत्यादि ।

कृतक इत्यादि । तत्र विनयः, कियया अभियोगलक्षणया निर्वृतः कृतक इत्येकः । विनापि कियां वासनावशात् सिद्धः स्वाभाविक इत्यपरः । यथा हि संस्करणाभियोगः शाणघर्षणादिः द्रव्यं खन्यादिप्रभवं पाषाणादिविशेषं संस्करोति न पुनरद्रव्यं यंकमपि शिलादिखण्डं, तथा विद्याभियोगः स्वतिसद्धशु-श्रृणादिवुद्धिगुणसम्पन्नमेव जनं संस्करोति, न त तद्रहितम् । बुद्धिगुणाश्च तेऽष्टौ भवन्ति — शुश्रृपाश्रवणप्रहणधारणविज्ञानोद्द्यापोहतस्वाभिनिवेशाख्याः । तत्र शुश्रुषा श्रवणाहेषु श्रोतुमिच्छा, तस्यां सत्यां श्रवणम् आसेवा, प्रहणं श्रुतार्थज्ञानं, धारणं गृहीताविस्मरणं, विज्ञानं घारितेष्वर्थेषु साध्यसाधनादिस्व-रूपविवेकज्ञानम्, जहः शब्दानुक्तस्य लिङ्गेनावगितः, अपोहो युक्त्यपेतस्य हानं, तत्त्वाभिनिवेशो वस्तुयाधारम्यज्ञानम् ।

एवं विद्याधिकारिणं तदनधिकारिणं चोक्त्वा विद्याग्रहणकाले शिष्येणा-चरणीयमाह — विद्यानां त्विति । विद्यानाम् आचार्यप्रामाण्याद् यस्या विद्याया यो य आचार्य उपदेष्टा तस्य प्रामाण्यात् तद्ध्ययनकाले तं तं शिष्यं प्रति धर्मानुशासनप्रभविष्णुत्वात्, यथास्वं तचदाचार्यानुशासनानतिकमेण वृत्तचौलकर्मा लिपि सङ्ख्यानं चोपयुञ्जीत । वृत्तोपनयनस्व-यीमान्वीक्षिकीं च शिष्टभ्यः, वार्त्तामध्यक्षेभ्यः, दण्डनीतिं वनतृत्र-योनतृभ्यः ।

ब्रह्मचर्यं च आ षोडशाद् वर्षात्। अतो गोदानं दारकर्म च। अस्य नित्यश्च विद्यादृद्धसंयोगो विनयदृद्धचर्यं, तन्मूलत्वाद् विनयस्य।

पूर्वमहर्भागं इस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् , पश्चिम-मितिहासश्रवणे । पुराणमितिवृत्तमाल्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थ-

विनयः शिक्षणम्, 'आह्तश्चाप्यधीयीत' इत्युक्तप्रकारं, समुदाचारो वा गुर्वागमनोपवेशादौ प्रत्युत्थानानुपवेशादिः, नियमश्च गुरुपरिचरणादिव्रतं च, अर्थाच्छिप्यस्य भवति ।

वृत्तेति । वृत्तचौलकर्मा कृतचौलः त्रिवर्षः पञ्चवर्षा वेत्यर्भः, लिपिम् अक्षरम्, संख्यानं गणितं च, उपयुद्धीत नियमपूर्वमधीयीत । त्रयीमित्या-दिनाप्येतत् सम्बध्यते । वृत्तोपनयनः लब्धगायत्रयुपदेशः, त्रयीम् आन्वीक्षिकीं च, शिष्टेभ्यः सम्यगधिगततद्विद्येभ्यः, उपयुद्धीत । वार्त्तीम्, अध्यक्षेभ्यः सीताध्यक्षादिभ्यः, उपयुद्धीत । दण्डनीतिं, वक्तृप्रयोकतृभ्यः प्रवचनप्रयोग-कुशलेभ्यः, उपयुद्धीत ।

ब्रह्मचर्यमिति । आ षोडशाद् वर्षात् षोडशं वयोऽभिव्याप्य, ब्रह्मचर्य, रक्ष्यमित्यार्थम् । अतः पश्चात्, गोदानं केशान्तकर्म, दारकर्म च विवाह-श्च । अस्य कृतदारस्य, विद्यावृद्धसंयोगः विद्यावृद्धैः सह परिचयः, नित्यः दार-कर्मोत्तरकालेऽप्यनुवर्त्यः । किमर्थं, विनयवृद्धर्थं विनयस्य शास्त्रसंस्वारस्य वृद्धये । कस्मात्, विनयस्य तन्मृलत्वाद् विद्यावृद्धसंयोगप्रभवत्वात् ।

भूयः कलाभ्यासं राज्ञ उपदेष्ठमाह — पूर्विमिति । पूर्वम् अहर्भागम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इस्त्यश्चरथपहरणविद्यास हस्तिचयीयामश्च-चर्यायां रथचर्यायाम् आयुधिवद्यायां च, विनयं शिक्षां, गच्छेत् । पश्चिमं तृतीयमहर्भागम् , इतिहासश्रवणे, विनयं गच्छेत् । इतिहासपदार्थविवरणं पुराणिमत्यादि । पुराणं त्राझादि । इतिवृत्तं श्रीरामायणमहाभारतादि । आ- ख्यायिका दिव्यमानुषादिचरितम् । उदाहरणं न्यायोपन्यासञ्चासं मीमांसादि,

शास्त्रं चेतीतिहासः। शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं च कुर्योद्, अगृहीतानामाभीक्ष्यश्रवणं च।

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञाया योगो योगादात्मवत्तेति विद्या-सामर्थ्यम् ।

> विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः। अनन्यां पृथिवीं सुङ्क्ते सर्वभूतद्दिते रतः॥

इति काँटिकीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः वृज्जसंयोगः॥

धर्मशासं मानवादि । अर्थशासम् औशनसवार्हस्पत्यादि । शेषं मध्यमम् अह-भागम् अहोरात्रभागमिति मूल्यन्थेषु पट्यते । तदा शिष्टं मध्यममहर्भागं, रात्रौ कार्यान्तरनिद्रादिविनियुक्तावशिष्टतया लभ्यमानं रात्रिभागं चेति व्यास्ययम् । अपूर्वमहणं प्रातिनवप्रमेयश्रवणं , गृहीतपारचयं गृहीतधारणार्थं चिन्तनं च कुर्यात् । अगृहीतानाम् आभीक्ष्यश्रवणम् ईषद्गृहीतानां सम्यक्मनः प्रवेशार्थं पुनःपुनः श्रवणं च ।

श्रुतादिति । श्रुतात् श्रवणात् , प्रज्ञा त्रैकालिकी बुद्धिः, उपजायते । प्रज्ञाया योगः शास्त्रोक्तानुष्ठानश्रद्धाः, योगाद् आत्मवत्ता मनस्विता सत्त्ववत्ता उपजायते । इति विद्यासामध्यम् इत्येतद् विद्याशक्तिजन्यं फलमित्यर्थः ।

विद्याविनीत इत्यादि । विनये शिक्षणे । अनन्यां नाथान्तरशून्याम् एकनाथामित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥

> इति कौटिलायार्थशालव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पन्नमोऽन्यायः वृद्धसंयोगः॥

प्रक. इन्द्रियज्ञयः — अस्पिड्वर्गत्यागः ।

विद्याविनयहेत्रिन्द्रयज्ञयः कामक्रोधलोभमानमद्हर्षत्यागात कार्यः । कर्णत्वमक्षिजिहाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्र-तिपत्तिरिन्द्रियजयः शास्त्रार्थानुष्टानं वा । कृत्सनं हि शास्त्रिपदिम-न्द्रियजयः

तद्विरुद्धद्वत्तिरवश्येन्द्रियश्रातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति-यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश करालथ वैदेहः, कोपाञ्जनमेजयो ब्राह्मणेषु

इन्द्रियजय इति सूत्रम् । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां जयः शब्दा-दिपु स्वस्वविषयेषु अविरुद्धा प्रवृत्तिः । सा शास्त्रसंस्कारमन्तरेण स्वत एव भवन्ती स्वामाविक इन्द्रियजयः, शास्त्रानुष्ठाननिष्ठावशाद् भवन्ती कृतकः। स इहोच्यत इति स्त्रार्थः । इदं च स्त्रमध्यायद्वयेन भाष्यते । वृद्धसंयोगा-नन्तरं तद्धेतुरिन्द्रियजयः प्रसक्त इति प्रकरणसङ्गतिः ।

विद्यत्यादि । विद्याविनयहेतुः विद्यासंस्कारकारणम् । कामेति । पर-स्नीविषयोऽभिलाषः कामः, हिंसाप्रवर्तकश्चित्तविकारः क्रोधः, परद्रव्येच्छा लोभः, बालिश्यादात्मन्यनुपमत्वनुद्धिमीनः धनविद्यादिप्रभवो गर्वो मदः, इष्टा-र्थप्राप्त्युपभागजन्या प्रीतिर्हर्षः, पडेते शत्रव इत्युच्यन्ते । एषां त्यागाद् वर्जनात् । अविप्रतिपत्तिः स्वत एवाविरुद्धा प्रवृत्तिः । शास्त्रार्थानुष्ठानं शास्त्रा-र्थेषु उपादेयत्वेन शास्त्रताऽवगतेषु शब्दस्पर्शादिषु अनुष्ठानं प्रदृतिनियमः। कृत्सं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजय इति अनुष्ठेयतया शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानः सर्वोऽर्थ इन्द्रियजयस्य कारणमित्यर्थः, कारणे कार्योपचारः।

तद्विरुद्धेत्यादि । तद्विरुद्धवृत्तिः शास्त्राविरुद्धानुष्ठानः । चातुरन्तोऽपि चतुरन्ता चतुरसमुद्रपर्यन्ता भ्मिः तस्या ईश्वरोऽपि । तत्र कामादिषु एकैकेन विनष्टेषु द्वौ द्वौ निदर्शयति — यथेत्यादिना । भोजवंदयो दाण्डक्यः कामाद् बाह्यणकन्यामपहृत्य तत्पित्रा शतः वन्धुराष्ट्रसहितो नष्टः, तथा विदेहाधिपः करालो ब्राह्मणीमभिलयन् ब्राह्मणेन शसो नष्टः । कोपाद् जनमेजयो नाम राजाश्वमेधे वर्तमाने ब्राह्मणैः सह कलहायितस्तच्छापान्नष्टः, तथा तालजङ्को

विक्रान्तः तालजङ्घश्र भृगुषु, लोभादैलश्रातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः सौवीरश्राजविन्दुः, मानाद् रावणः परदारानमयच्छन् दुर्योधनो राज्यादंशं च, मदाद् डम्भोद्धवो भूतावमानी हैहयश्रार्जुनः, हर्षाद् वातापिरगस्त्यमत्यासादयन् दृष्णिसङ्घश्च द्वैपायनमिति ।

एते चान्ये च वहवः श्रुत्युषद्वर्गमाश्रिताः । सवन्धुराष्ट्रा राजानो विनेश्वराजितेन्द्रियाः ॥ श्रुत्युष्ट्वर्गमुत्स्युज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः । अम्बरीषश्र नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

इति कंदिलायार्थशास्त्रं विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पष्टोऽध्यायः इन्द्रियजये अश्पिड्वर्गत्यागः ॥

भृगुषु विकम्य तच्छापाल्नष्टः । छोभाद् ऐछः पुरूरवा नाम राजा चातुर्वण्यंमितिमाल्रधनहरणेन पीडयंश्चातुर्वण्यंकोपाल्नष्टः, तथा सौवीरपितरजविन्दुः ।
छोभादेछो नैमिशीयल्लाक्षणयज्ञ्ञालां प्रविश्य ततोऽपिरिमितं धनं हर्तुमुद्युक्तो
बाक्षणशापाल्लष्ट इत्येतिहां कैश्चिद् वर्ण्यते । मानाद् रावणः सीतां रामायापयच्छन् नष्टः, तथा दुर्योधनो राज्यांशं पाण्डवेभ्योऽप्रयच्छन् नष्टः । मदाद्
राजा डम्भोद्भवो नाम कृतसर्वप्रजावज्ञानो नरनारायणाभ्यां सह युद्धमासाद्य
हतः, तथा हेह्याधिपः कार्तवीयों मदात् परशुरामपितिर प्रयुक्तापराधः परशुरामेण युद्धे हतः । हर्षाद् वातापिरसुरोऽगस्त्यं महर्षि वञ्चयन् यादवसस्थाः व्यासमितिसन्धित्सुस्ताभ्यां शसौ विनेशतः । इत्यैतिह्यानि ।

उक्ता राजान उपलक्षणम् , अन्येऽपि बहव आसन्नित्याह — एत इत्यादि ॥

अरिषड्वर्गस्यान्वयेऽनथं निदर्श व्यतिरेके निःश्रेयसप्राप्तिं निदर्शय-ति— शृत्रुषड्वर्गमित्यादि । जामदग्न्यः परशुरामः । नाभागा नभागसूनुः ।।

> इति कीटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पष्टोऽच्यायः इन्द्रियजये अरिषड्वगीस्थानः ॥

३. प्रक. इन्द्रियज्ञयः - राजविंवृत्तम् ।

तस्पादरिषडुर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्धसंयोगेन पज्ञां, चारेण चक्षुः, उत्थानेन योगक्षेमसाधनं, कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्था-पनं, विनयं विद्योपदेशेन, लोकिशयत्वमर्थसंयोगेन, हितेन दृत्तिम् ।

एवं वर्रयेन्द्रियः परस्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत् स्वमं लौस्यमनृतप्तु-द्धतवेषत्वमनर्थसंयोगं च, अधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निस्सुखः स्यात्। समं वा ब्रि-वर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको बत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मान-मितरौ च पीडयति ।

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः, अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ।

अस्मिन्नध्याये राजर्षिवृत्तमुच्यते । राजैव सन् य ऋषिः जितेन्द्रियः स राजर्षिः।

तस्मादित्यादि । तस्माद् अरिषड्वर्गत्यागस्य श्रेयस्साधनत्वात् । वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां कुर्वीत उत्पादयेत् विकासयेच । चारेण चक्षः कुर्वीत गृद-पुरुषं चक्षुस्थाने कुर्यात् स्वपरराष्ट्रवृत्तप्रत्यक्षीकरणार्थम् । उत्थानेन उद्योगेन, उत्थानमुद्योगः अनुष्ठानमिति पर्यायाः, योगक्षेमसाधनं योगक्षेमसम्पादनम् । कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम् इदमीदृशिमत्थं कर्तव्यिमत्याज्ञापनेन स्वधर्भे छोकस्य नियन्त्रणम् । अर्थसंयोगेन छोकाशियत्वम् अर्थस्य धनस्य स्वीकरणेन समुचितेषु पात्रेप्वर्पणेन च जनिषयत्वं । हितेन वृत्तिं तदात्वायत्योर्यत् पथ्यं तेन लोकयात्राम् । कुर्वतिति सर्वत्रानुषद्भः ।

एवामित्यादि । परस्रीद्रव्यहिंसाः परस्रियं परद्रव्यं परहिंसां च । स्व-प्नम् अयथोचितां निदाम् । लील्यं चापलम् अनृतं मिथ्याबादम् । उद्भतवे-षत्वम् अविनीतवेषताम् । अनर्थसंयोगम् उक्तस्यार्थसंयोगस्य प्रत्यनीकम् ।

धर्मेत्यादि । धर्मार्थाविरोधेन धर्मार्थयोरबाधेन कामं तृतीयपुरुषार्थम् । वोति पक्षान्तरे, तच अन्योन्यानुबन्धं त्रिवर्गं समं सेवेतेति । परस्परसंस्रष्टान धर्मार्थकामांस्तुल्यमात्रया सेवेतेत्यर्थः । सममसेवने को दोषस्तत्राह — धर्मा-र्थकामानां मध्ये एकः अन्यतमः अत्यासेत्रितः अतिमात्रं व्यसनितया सेवितः सन् इतरी अर्थकामी धर्मकामी धर्मार्थी वा, पाडयति हि ।

धर्मादीनां समप्राधान्यमरोचयमान आह - अर्थ एवेति । एवका-

मर्यादां स्थापयेदाचार्यानमात्यान् वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानाछिकामतोदेन वा रहसि ममाद्यन्तमभितुदेयुः।

> सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते । कुर्वीत सचिवांस्तस्मात् तेषां च शृणुयान्मतम् ॥

इति कौटिकीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः इन्द्रियजये राजधिवृत्तम् । इन्द्रियजयः समाप्तः॥

रेण धर्मकामयोरप्राधान्यमुक्तम् । तत्र हेतुरुच्यते — अर्थम्लौ हित्यादिना। अर्थम्लौ अर्थसाध्यौ ।

मूर्धाभिषिक्तं राजिष्वृत्तमाह — मर्यादामिति । आचार्यान् गुरून्, अमात्यान् मन्त्रिणो वा, मर्यादां स्थापयेत्, सीमां परिकल्पयेत् , ताद्धर्म्यात् ताच्छव्द्यम्, सीमामिवालङ्कनस्थानमात्मनो विद्ध्यादित्यर्थः । ते की-द्रशाः, ये एनं राजानम्, अपायस्थानेभ्यो वारयेयुः अनर्थकारणानुष्ठानेभ्यो । निवर्तयेयुः, रहासि प्रमाद्यन्तम् अन्तःपुरादाविष्ठप्रसजन्तमेनं, छायानालिकाप्रतोदेन छाया त्रिपौरुष्यादिरूपं छायाप्रमाणमतीत्विद्यिकावेदकं राजप्रणिधिप्रकरणे वद्यमाणं नालिका घटिकाप्रमाणं तदुभयरूपेण प्रतोदेन कार्यान्तर-कालातिपातम् चनद्वारा प्रसक्तेष्टकर्मप्रत्यूहजनकत्या मनोव्यथाकारित्वात् प्रतो-द्रतुल्येन पुनःपुनश्लायानालिकानिवेदनेनेत्यर्थः, अभितुदेयुर्वा परिव्यथययुश्च प्रमादभङ्कार्थम् ।

किमर्थे यथोक्तसचिवस्थापनेनात्मा परतन्त्रतां नीयत इति चेत् तत्रा-ह—सहायेत्यादि । सहायसाध्यं सहायनिर्वाद्यं न त्वेकािकनात्मना निर्वाद्यम् । तत्र दृष्टान्तः — चक्रमेकं न वर्तत इति, शकटादौ युक्तम् एकं चक्रान्तर-सहायरिहतं चकं न परिभ्रमिति । सचिवान् आचार्यानमात्यांश्च । शृणुयाच श्रुत्वानुतिष्टेच ॥

इति केंटिलीयार्थशास्त्रव्याक्यायां विनयाधिकारिके प्रवमाधिकरणे सप्तमोऽप्यायः इन्द्रियजये राजर्विवृत्तम् । इन्द्रियजयः समाप्तः॥

 ^{&#}x27;'नृपस्य ते हि सुहदस्त एव गुरवो मताः।
 य एनसुर्वधगतं वारयन्त्यनिवारिताः॥''— इति कामन्द्रकः।

४. प्रकः अमात्योत्पत्तिः।

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामध्येत्वादिति भार-द्वाजः, ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्तीति ।

नेति विशालाक्षः । सहकीिबतत्वात् परिभवन्त्येनम् । ये ग्रस्य गुग्रसधर्माणस्तानमात्यान् कुर्वात समानशीलव्यसनत्वात्, ते ग्रस्य मर्मञ्जभयात्रापराध्यन्तीति ।

साधारण एप दोष इति पराशरः। तेषामपि मर्मज्ञभयात् कृता-कृतान्यनुवर्तेत ।

अमास्योत्पत्तिरिति मूत्रम् । अमास्या नाम राजः सहायाः तेषामु-रपतिः करणिमहोच्यत इत्यर्थः । विद्यावृद्धसंयोगेन्द्रियजययुक्तोऽपि राजा स-हायमन्तरेण राज्यपालनं कर्तुमशक्त इति सहायापेक्षायां तदुत्पत्तिरुच्यत इति प्रकरणसङ्गतिः ।

के ताबदमात्यपदमईन्तीत्यपेक्षायां भारद्वाजादयः सप्ताचार्याः सप्तथा वर्णयन्ति । तत्र भारद्वाजस्य पक्षमाह — सद्दाध्यायिन इत्यादि । दष्टशीच-सामर्थ्यत्वात् शीचं हृदयशुद्धिः तच सामर्थ्यं कार्यनैपुण्यं च दृष्टं सहाध्ययन-काले प्रत्यक्षितं थेपां तेषां भावस्तत्वं तस्मात् । विश्वास्याः विश्वासयोग्याः ।

तं पक्षं विशालाक्षः प्रतिपेषित — नेतीत्यादि । परिभवन्ति अवजान्ति । के तर्बमात्याः कार्यास्तत्राह — ये हीति । गुद्धसधर्माणः गुद्धं शील-च्युतिः पारदारिकत्यादि तत्र समानाः । तथाविधानाममास्त्रीकरणे गुणमाह — ते हीति । ते हि मर्मज्ञभयात् अस्मन्मर्भज्ञो राजेति भयात् । अस्य नापराध्यन्ति अपराधं न कुर्वन्ति, यन्नेन शीलसौष्ठवमासाद्य स्वक्रमे सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

पराशरमतमाह — साधारण इति । एव दोषः दुइशीलतं, साधा-रणः गुह्मसधर्मणां राज्ञश्च समानः । अस्तु को दोष इति चेदाह — मर्मज्ञ-भयात् अमात्या मन्मर्मज्ञा इति भयात्, तेषामपि अमात्यानामपि, इतां-इतानि असुष्ठकृतानि कर्माणि अनुवर्तेत अनुसरेत्, अर्थोद् राजा । यावज्रयो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुपाधिपः। अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम्॥

य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वजुगृह्गीयुस्तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टातु-रागत्वादिति ।

नेति पिशुनः । भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः । सङ्ख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्ट-गुणत्वादिति ।

नेति कीणपदन्तः। अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता होते। पितृपैतामहा-नमात्यान् कुर्वीत, दृष्टापदानत्वात्। ते होनमपचरन्तमपि न त्यजन्ति, सगन्धत्वात्। अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते—गावो हासगन्धं गोगणम-तिक्रम्य सगन्धेष्वेवावतिष्ठन्ते इति।

अस्मिन्नर्थे श्लोकमाह — यावद्भण इत्यादि । गुग्रम् आचष्टे स्वं शीलभंशं प्रकाशयति । अवशः अधीरः । एवश्च गुग्रसधर्मणोऽमात्यान् न कुर्यादित्यभिप्रायः ।

कांस्तर्हि कुर्यादित्यत्राह — य एनिमिति । अनुगृह्णीयुः उपकुर्युः । उक्तं पक्षं खण्डयति — नेतीित । पिशुनः नारदः । तत्र हेतुरु- चयते — भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः , स्वशरीरनैरपेक्ष्येण राजरक्षणप्रवृत्तिनी- मायं सेवाधर्मः नतु बुद्धिगुणः बुद्धिगुणसम्पन्नश्चामात्यो भवितुमहैती- त्याशयः । संख्यातेत्यादि । ये संख्यातार्थेषु परिगणितद्रव्योत्पत्तिषु , कर्मसु नियुक्ताः अर्थे यथादिष्टं सविशेषं वा कुर्युः द्रव्यं क्छप्तसंख्यानूनं क्छप्तसंख्यानूनं क्छप्तसंख्यानूनं क्छप्तसंख्यानूनं क्छप्तसंख्या

नारदपक्षं कौणपदन्तो निराचष्टे—नेति कौणपेत्यादि । अन्येर्गुणैः धन-भावनातिरिक्तैर्विधास्यत्वानुरक्तत्वादिभिर्गुणैः । पितृपैतामहान् पितृपितामहक्त-मागतान् । दृष्टापदानत्वात् दृष्टं साक्षादनुभूतम् अपदानं पूर्ववृत्तं येषां ते दृष्टा-पदानाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । एतेन पूर्वपुरुषक्षीळप्रत्येयगुणत्वमुक्तम् । गुणान्तरमाह — ते हीति । अपचरन्तमपि एनम् आत्मापकारिणमपि स्वामि-नम् । सगन्धत्वात् सम्बन्धित्वात् परिचितत्वात् , सम्बन्धसामान्यवचन इह गन्धशब्दः । पशुदृष्टान्तमाह — अमानुपेष्विति । एतत् परिचयस्य परिचि-तात्यागकारणत्वम् । असगन्धम् अपरिचितम् । नेति वातव्याधिः, ते श्रस्य सर्वमृतगृश्च स्वामिवत् प्रचरन्तीति । तस्मानीतिविदो नवानमात्यान् कुर्वीत, नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं म-न्यमाना नापराध्यन्तीति ।

नेति बाहुदन्तीपुत्रः । शास्त्रविददृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत् । अभिजनप्रज्ञाशीचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यात् कुर्वात, गुणप्राधान्या-दिति ।

सर्वम्रपपन्नमिति कौटल्यः, कार्यसामध्यादि पुरुषसामध्ये कल्प्यते सामध्येतश्र ।

उक्तं पक्षं वातव्याधिनीनुमन्यत इत्याह — नेति वातेत्यादि। वातव्या-धिरुद्भवः श्रीकृष्णमन्त्री। ते कुलकमायता अमात्याः। अस्य सर्वमवगृद्धा स्वामिनः समस्तं विभवम्बष्टभ्य स्वामिवत् प्रचरन्ति स्वतन्त्रवृत्तयो भवेथुः। के तर्द्धमात्याः कार्या इत्याह — तस्मादित्यादि। नवान् पूर्वसम्बन्धरहितान्। दण्डधरं यमस्थाने मन्यमानाः राजानं यमबदुअदण्डं बुध्यमानाः।

इममपि पक्षं बाहुदन्तीपुत्रो न सहत इत्याह — नेति बाहिति । कुत इत्यत्राह — शास्त्रेत्यादि । नीतिशास्त्रमन्थनिष्णातस्त्रदर्थानुष्ठानपरिचयविकलः अमात्यकर्मस्र अवसादं प्राप्नुयात् अनिर्वाही स्यादित्यर्थः । कांस्तिर्हं अमात्यान् कुर्वीतेत्यत्राह — अभिजनेत्यादि । आभिजनो वंशशुद्धिः प्रज्ञा बुद्धतिशयः शौचमुपभाशुद्धिः शौर्यम् उत्साहशक्तिः अनुरागः स्वामिभक्तिः एतैर्युक्ता ये पुरुषाः तान् अमात्यान् कुर्वीत । कुतः, गुणप्राधान्यात् गुणानामेव प्रधानत्वात् ।

स्वमतमाह — सर्वमिति । सर्वम् उपपन्नं, शौचसामध्यदियो गुणाः स्वामिपरिभवादिदोषाश्च पूर्वोक्ताः सहाध्यायिप्रभृतिषु न्याय्याः । कृतः, हि यस्मात् कारणात् , पुरुषसामध्य पुरुषस्य तत्तद्विकारपद्योग्यता, कार्यसामध्यति पुरुषस्य तत्तद्विकारपद्योग्यता, कार्यसामध्यति सामध्यति कार्याणां सहाध्ययनकीडादीनां शक्त्या सामध्यन्ति प्रशाशास्त्रसंस्कारशौर्यादितारतम्ययोगित्वलक्षणात् , कल्प्यते व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । गुणदोषोभयोपपन्नत्वं वदता चार्थादिदमुक्तं भवति — सहाध्यायिप्रभृतयो न हेयाः विश्वास्यत्वादिगुणयोगात्, नापि मन्त्रिपदे कर्तव्याः परिभवादिदोषयोगात् , पारिशेष्यात् तु कर्मसचिवपदे कर्तव्याः तत्तद्गुणापेक्षेषु च कर्मम् देश-कालानुरोषेन नियोक्तव्या इति ।

विभज्यामात्यविभवं देशकास्त्री च कर्म च । अमात्याः सर्व एवेते कार्याः स्युनंतु मन्त्रिणः ॥

इति कैं।दलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः अमात्योत्पत्तिः॥

एतद्र्यकमध्यायप्रान्ते इलोकमाह — विभक्ष्येत्यादि । अमात्यविभवं विश्वास्यत्वाद्यमात्यगुणसम्पदम् । विभज्य यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य कर्मणः मुष्ठु निष्पत्तये यो गुणोऽपेक्ष्यते, तं तं यथायथं विविच्येत्यर्थः । सर्व एवते तत्तद्गुणवन्तः सहाध्याय्यादयः सर्वेऽपि । अमात्याः कर्मसिनवाः कार्याः, मन्त्रिणस्तु न कार्याः मन्त्रिपदे तु न निवेश्याः ॥

इति कीटलायार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रधमाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः अमास्योत्पत्तिः ॥ जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चश्चष्यान् प्राज्ञो धारिय-प्युर्दश्चो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्षेत्रसहः शु-चिमैत्रो दृढभक्तिः श्रीलवलारोग्यसन्त्वसंयुक्तः स्तम्भचापल्यवर्जितः संप्रियो वैराणामकर्तेत्यमात्यसम्पत् । अतः पादाधगुणहीनौ मध्यमा-बरौ ।

तेषां जनपद्मवग्रहं चाप्यतः परीक्षेत, समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचश्चष्मत्तां च ; कर्मारम्भेषु यज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च ; कथा-

मन्त्रियुरोहितोत्पत्तिरिति मृत्रम्। मन्त्री प्रधानामात्यः यस्मित्रायत्ताः कर्मसाचिवाः, पुरोहितः पुरोऽमे धीयते सर्वकार्येषु प्रमाणत्वेन निवेश्यत इति पुरोहितः, तयोरूत्पचिरिहाभिधीयत इत्यर्थः । इत्यमात्यसम्पदिति । अमात्यस्य मन्त्रिणो गुणवैभवम् एवम्प्रकारम् । जानपदत्वादयस्तु गुणप्रकाराः । तत्र जानपदः विजिगीषुराष्ट्रभवः। अभिजातः विशुद्धान्वयः। स्ववग्रहः शोभनवन्धु-रिति साम्प्रदायिकाः, सुखेनावमहीतुं प्रामादिकाकार्यप्रवृत्तेर्वार्यतुं शक्यः। कृतशिल्पः कृतं शिक्षितं गजाधारोहणस्थयुद्धायुषगान्धवीवद्यादिकं येन स तथा । चक्षुष्मान् अर्थशास्त्रं चक्षुः तदभिज्ञः । प्राज्ञः सहजबुद्धिसम्पनः । धारियण्युः अविस्मरणशीलः । दक्षः क्षिप्रकारी । वागमी मधुरोपपन्नवक्ता । प्रगल्मः प्रौढः। प्रतिपत्तिमान् प्रतिकर्तुं प्रतिवक्तुं च समर्थः, इतिकर्तव्यतानि-श्चयवान् वा । उत्साहप्रभावयुक्तः उत्साहयुक्तः पुरुषकारवान् प्रभावयुक्तः प्रभुशक्तिमान् । क्रेशसहः जितश्रमः । शुनिः चतुर्विधोपधाशुद्धः । मैत्रः सर्वत्र स्निम्बव्यवहर्ता । दृढभक्तिः अविचाल्यराजानुरागः । शील्रवलारोग्यसस्वसंयुक्तः शीलं सद्वृत्तं बलं देहशक्तिः आरोग्यं निर्व्याधित्वं सत्त्वं धैर्यम् एैर्त्युक्तः । स्तम्भचापल्यवर्जितः स्तम्भवर्जितः विगर्वः प्रणतिशिलो वा, चापल्यवर्जितः स्थिरप्रकृतिः । संप्रियः सौम्यदर्शनः । वैराणामकर्ता स्त्रीम्न्यादिनिमित्तानां वैराणामनुत्पादकः शमयिता च । एभिः पञ्चविंशतिगुणैः सम्पन्न उत्तमो मन्त्री । अत इति । अतः एभ्यो गुणेभ्यः, पादार्घगुणहीनौ मध्यमावसौ, चतुर्थोशगुणहीनो मध्यमः, अर्घगुणविहीनोऽधम इत्यर्थः।

जानपदत्वादिज्ञानोपायानाह — तेपामित्यादि । तेषां जानपदत्वा-दीनां मध्ये अथवा उत्तममध्यमाधमानां मन्त्रिणाम् । आप्यतः आप्तियोग्यात् योगेषु वाग्ग्मित्वं प्रागलभ्यं प्रतिभानवस्तं च; आपद्युत्साहप्रभावी क्रेशसहत्वं च; संव्यवहाराच्छीचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च; संवासिभ्यः शिलवलारोग्यसस्त्वयोगमस्तम्भमचापत्यं च; प्रत्यक्षतः संशियत्वम-वैरित्वं च।

परोक्षं कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम्। यौगपदात् तु कर्मणामने-कत्वादनेकस्थत्वाच देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारये-दित्यमात्यकर्म।

पुरोहितमुदितोदितकुल्ज्ञीलं पडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां

प्रत्येतन्याद् विश्वासचोग्यादित्यर्थः, 'आतिः प्रत्ययितत्वे स्यालामसम्बन्धयोरिप' इति केशवः। आप्तश्च यथादृष्टार्थवादी । परीक्षेत परीक्ष्य जानीयात् । समान-विद्येभ्यः तुल्यविद्याविद्वचः । कर्मारम्भेषु कार्यानुष्टानेषु । कथायोगेषु कार्य-कथनप्रसङ्गेषु । प्रतिभानवत्त्वं नवनवप्रज्ञान्मेषशाखित्वम् । संव्यवहारात् समाच-रणात् । संवासिभ्यः सहवासिभ्यः । प्रत्यक्षतः स्वयमनुभवात् ।

कस्मात् पुनर्जानपदत्वादिगुणज्ञाने प्रत्यक्षम् आसवाक्यमनुमानमिति त्रीणि प्रमाणानि आश्रयणीयानि, न पुनरेकमेवाश्रीयेतत्याशङ्कायामाह — प्रत्यक्षपरोक्षानुमेयेत्यादि। राजदात्तः दण्डनीतिप्रतिपाद्यो राजव्यवहारः। परीप्रविष्टम् आतवाक्यावगतम् । कृतेन अकृतावेक्षणमनुमेयम् अनुष्ठितेन कर्मौशेन करिष्यमाणांशपरिणामोत्येक्षणमनुमानायचित्यर्थः। एवश्च यतो राजद्विश्वि-प्रमाणावसेया ततिश्वप्रमाणपदशैनिमत्यभिप्रायः। किमर्थ महता प्रयासेन परीक्ष्यमाणपदशैनिमत्यभिप्रायः। किमर्थ महता प्रयासेन परीक्ष्यमाणपदशैनिमत्यभिप्रायः। किमर्थ महता प्रयासेन परीक्ष्यमाणपदशैनिमत्यभिप्रायः। किमर्थ महता प्रयासेन परीक्ष्यमाणयदशैनिमत्यभिप्रायः। किमर्थ महता प्रयासेन सद्यः करणीयानि च भवन्ति। तानि सर्वाणि साक्षादेव राज्ञा स्वयमनुष्ठातुं न शक्यन्त इति यथादेशकालं तेषामनुष्ठानसिद्धवर्थममात्या एव तत्र राज्ञा नियोक्तव्याः। एषितव्यास्य ते गुणवन्त एव कमीनुष्ठानसम्यक्त्वायेत्यावस्यकं तेषा महता प्रयासेन गुणपरीक्षणमिति। इत्यमात्यकर्मोति, एष मन्त्रयुत्पत्तिमकार उक्त इत्यर्थः।

पुरोहितोत्पत्तिमाह — पुरोहितमित्यादि । उदितोदितकुलशील्खादि-युक्तं पुरोहितं कुर्वीत । उदितोदितकुलशीलम् उदितोदितम् उदितैः शास्त्रो- च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणाम् अथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत । तमाचार्ये शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।

त्राह्मणेनेधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् । जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगमशस्त्रितम् ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे नवमोऽध्यायः मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः॥

केंविधामिजनादिमिः उदिताः समृद्धाः उदितोदिताः तेषां कुलं शीलं वृतं च यस्य तं तथाम्तम् , उदितोदितकुलजातम् उदितोदिताचारयुक्तं चेत्यर्थः । पडक्ने वेदे, दैवे ज्योतिश्शास्त्रे पूर्वकर्मपरिपाकलक्षणदैवपतिपादके, निमित्ते शकुनशास्त्रे, दण्डनीत्यां च, अभिविनीतं शिक्षितम् । दैवमानुपीणां देवकृतानां मानुपकृतानां च, आपदाम्, अर्थविभः अथर्वमन्त्रप्रयोगैः, उपायश्च साम्मदानादिमिश्च, प्रतिकर्तारं परिहर्तारम् । तिमिति । शिष्य आचार्यमिव, पृतः पितरमिव, भृत्यः स्वामिनमिव च, तम् अनुवर्तेत अनुसरेत् तत्परतन्त्रो भवेत् ।

एवश्च करणे अलब्धलामो भवतीत्यर्थकं स्रोकमाह — ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन यथोक्तगुणेन पुरोहितेन, एधितं विधितं, मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितं मन्त्रिणो यथोक्तगुणस्य मन्त्रेण अर्थानिश्चयेन अभिमन्त्रितं संस्कृतम्। अभिरक्षिनतिस्यपि पाठः। अत एव शास्त्रानुगं शास्त्रोक्तानुष्ठानपरं, क्षत्रं क्षत्रियकुंल कर्तृ, अशस्त्रितं सत् अशस्त्रयुक्तं सत्, युद्धं विनैवेत्यर्थः। शास्त्रानुगतशिक्तिति पाठे शास्त्रानुगमात्मकशस्त्रयुक्तं तदितिरिक्तशस्त्रानपेक्षमित्यर्थः। अन्त्यन्तम् एकान्ततः, अजितं जयति अलब्धं लभते॥

इति कौठलीयाभैशाखन्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे नवमोऽध्यायः मन्त्रिपुराहितोत्पक्षिः ॥ ६ प्रक. उपधाभिः शौचाशौचश्चानममात्यानाम्।

मन्त्रिपुरोहितसलः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वामात्यातु-पथाभिः शौचयेत् ।

पुरोद्दितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजा अव-क्षिपेत्। स सित्राभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यम्रपजापयत् — अधार्मि-कोऽयं राजा, साधु धार्मिकमन्यमस्य तत्कुळीनमबरुद्धं कुल्यमेकमग्रहं सामन्तमाटविक्मीपपादिकं वा प्रतिपादयामः। सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा।

उपधाभिः शौचाशौचझानममात्यानामिति स्त्रम्। उपधाभिः छठैः, अमात्यानां शौचाशौचञ्चानं शौचं स्वामिन्यदुष्टभावता अशौचं दुष्टभावता तयोज्ञीनम् अभिधीयत इति स्त्रार्थः। जानपदत्वादिगुणसम्पन्नोऽप्युपधाशुद्धि-विरहेऽमात्यत्वं नाईतीत्युपधाशुद्धिरुच्यत इति प्रकरणसङ्गतिः।

मन्त्रीत्यादि । मन्त्रिपुरोहितससः मन्त्रिपुरोहितसमुपेतः । सामान्येषु अधिकरणेषु साधारणेषु अप्रधानेष्वधिकारपदेषु । उपधामिः छठैर्वक्ष्यमाणैः । शौचयेत् शोधयेत् ।

छलप्रयोगमाह—पुरोहितिमिति। राजा अयाज्ययाजनाध्यापने याज-यितुमनर्हस्य वृषलीपत्यादेर्याजनेऽध्यापने च नियुक्तं चोदितम्, अमृष्यमाणम् अधर्मनियोजनेन कृष्यन्तं, पुरोहितम् अविभिष्ठेष्ठक्षणनिमित्तादिशास्त्रामिज्ञाप-देशचारिणः सञ्चारविशेषाः सित्रणः गृढपुरुषप्रणियौ वश्यमाणाः तैः प्रयोज्य-कर्तृमिः, एकैकम्, अमात्यं, शपथपूर्वम् उपजापयेत् भेदयेत्। उपजापस्य शप-यपूर्वत्वमनुद्रेदार्थम् । उपजापनप्रकारमाह — अधार्मिक इत्यादिना । अधा-मिकः अधमप्रवृतः । धार्मिकिमिति तत्कुलीनादिषु सर्वत्र सम्बध्यते । तत्कुलीनं प्रकृतराजवंशम्यम् । अवरुद्धम् अवरुध्य रक्ष्यमाणं तत्पुत्रादिकम् । कुरुयं राज-भावाईकुलोत्पनम् । एकप्रमहम् एकः तुरुयः सर्वरिवशेषं कियमाणः प्रमहः पूजा यस्य तं सर्वपृजितमित्यर्थः । सामन्तं विषयानन्तरं राजानम् । आट-विकम् अटवीपतिम् । भौपपादिकम् उपपादं प्रत्यन्तपर्वतसमीपे भवः तम् । सेनापतिरसत्प्रग्रहेणाविष्ठाः सित्रिभिरेकैकममात्यम्प्रणापयेछो-भनीयेनार्थेन राजविनाशाय — सर्वेषामेतद् रोचते, कथं वा तवेति । प्रत्याख्याने शुचिरित्यथोंपथा ।

परिवाजिका लब्धविश्वासान्तः पुरे कृतसत्कारा महामात्रमेकैक-मुपजपेत्— राजमहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया। महानर्थश्र भविष्यतीति। प्रत्याख्याने शृचिरिति कामोपवा।

मनइणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाइयेत् । तेनोद्देगेन राजा तानवरुन्ध्यात् । कापटिकश्छात्रः पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्त-

अथवा औपपादिकमिति अस्माभिः सम्भूय सम्प्रधारणीयमित्यर्थः; उपपादं समर्थनमईतीति ठक्। अस्य प्रतिपादयामः अस्य स्थाने निवेशयामः । एतद् उपन्यस्तं मतम् । कथं वा तव, मतमिति गम्यम् । प्रत्याख्याने शाचिः इत्यमुपजापितोऽमात्यो 'नाहमीदृशं कुर्यामि'ति यदि निरस्येत् तर्हि शुद्ध इत्यर्थः । इति धर्मोपधा धर्मस्थापनवाचोयुक्तचा छलनम् । स एव धर्मप्रधानेषु शोधनप्रकारः ।

अर्थोपधामाह — सेनापतिरित्यादि । असलप्रहेण अविक्षितः अपूज्य-पूजनेन निमित्तेन परिभूतः, अपूज्यपूजने राज्ञः। चोदितस्तदकुर्वकार्थमानाभ्यां हापित इत्यर्थः । लोभनीयेन उपजाप्यपुरुषकाभ्येन । राजविनाशायेत्युपजापफ-लमुच्यते । तदनुकूल उपजापप्रकारस्तु — अपथपवृत्तोऽयं राजा, साधु सत्पथ-वर्तिनमन्यमस्य स्थाने तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपाद्याम इत्येवमादिक्षपो गम्यः । सर्वेषामित्यादिकं तच्छेषवाक्यम् । लुव्धेप्वेष शोधनप्रकारः ।

श्चेणेषु त्रयोज्यां कामोपधामाह — परिव्राजिकेत्यादि । परिव्राजिका भिक्षकी । कृतसत्कारा राजमहिषीभिः पूजिता । अर्थश्च धनादिकं च ।

भयोपधामाह — मवहणेत्यादि । प्रवहणिनिमित्तं प्रवहणं नौविशेषः कृणीरथश्च, तेन जलस्वलयात्राकीडोधानभोजनादिकं गोष्ठीकौतुकं लक्ष्यते, तदर्थ-मित्यर्थः । आवाहयेत् आनीय मेलयेत् । तेनोद्वेगेन तिनिमित्तेन उद्वेगेन अक्ष-मया । तान् अमात्यान् । अवरुन्ध्यात् अर्थमानापहारादिनापकुर्यात् । कापटिक इति । पूर्वावरुद्धः राज्ञा पूर्वमपकृतः, छात्रः कापटिकः अध्यापकाध्येतृवृत्तिः मेकैकममात्यमुपजपेत् — असत्प्रहत्तोऽयं राजा, साध्वेनं इत्वा अन्यं प्रतिपाद्यिष्यामः । सर्वेषामेतद् रोचते, कथं वा तवेति । प्रत्याख्याने ग्रुचिरिति भयोषधा ।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेद्, अथोन् पथाशुद्धान् समाहर्तृसिनिधातृनिचयकर्मस्र, कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्य-न्तरविद्वाररसास्र, भयोपधाशुद्धानासन्नकार्येषु राज्ञः। सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात्। सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यद्दस्तिवनकर्मान्तेषुपयोजयेत्।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यात् स्वेषु कर्मस् । अधिकुर्याद् यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ॥

कापिटकारुयः गृदपुरुपविशेषः । तेषाम् अमात्यानां मध्ये, अर्थमानावक्षिसम् अर्थमानाभ्यां हापितम्, एकेकम् अमात्यम्, उपजपेत् राजसकाशाद् भेदयेत्। उपजापपकारकथनम् असत्प्रवृत्तः इत्यादिना । असत्प्रवृत्तः अशोभनकर्मप्रवृत्तः। इयमुपधा भीरुविषया ।

उपधाशुद्धानां यथायथं विनियोगस्थानान्याह—तत्रेत्यादि। तत्र उपधानुष्टयशोधितेषु मध्ये। धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मस्थानुवन्धिषु कर्मसु कण्टकशोधनेषु च वक्ष्यमाणेषु। स्थापयेत् नियुक्जीत । समाहर्नृसनिधातृनिचयकर्मसु च धनरक्षणलक्षणेषु। बाह्याभ्यन्तर्विहाररक्षासु बाह्याभ्यन्तरा ये विहाराः काम-क्रीडाः अर्थाद् विहारसाधनस्ता नृपश्चियः तद्रक्षणकर्मसु। तत्र बाह्या भोगिन्यः, आभ्यन्तर्यस्तु देव्य इति ज्ञेयम्। आसन्नकार्येषु शरीररक्षणादिकर्मसु। सर्वेति । सर्वोपधाशुद्धान् चतस्यव्यप्यपधासु दृष्टशौचान् । सर्वेति । सर्वोति । सर्वोपधाशुद्धान् चतस्यव्यप्यपधासु दृष्टशौचान् । सर्वेति । सर्वोसु उपधासु, अशुचीन्, खनिद्रव्यद्धितवनकर्मान्तेषु खनिः सुवर्णरजताद्यु-त्यिस्थानं द्वयवनं दास्योग्यवृक्षप्रायं वनं हस्तिवनं गजोत्यिवनम् एतत्स-म्बन्धिषु केर्मान्तेषु व्यापारस्थानेषु, उपयोजयेत् अर्थात् कायायासकर्मणि ।

तदिद्माचार्याणां मतिमत्यर्थकं छोकमाह — त्रिवर्गेत्यादि । त्रिवर्गभ-यसंशुद्धान् त्रिवर्गभयैर्धर्मार्थकामभयोपधाभिर्दष्टशौचान् । अधिकुर्यात् नियो-जयेत् । यथाशौचं तत्तच्छुद्धचानुगुण्येनः। नत्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्षमीश्वरः । शौचहेतोरमात्यानामेतत् कौटल्यद्श्नम् ॥ न द्पणमदुष्टस्य विषेणेवाम्भसश्चरेत् । कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥ कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा । नागत्वान्तं निवतेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ ॥ तस्माद् वाह्यमधिष्ठानं कृत्वा चार्ये चतुर्विधे । शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सन्निभिः ॥

इति कौरलीयार्थशासे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकाणे दशसोऽध्यायः उपधासि: शौचाशौचज्ञानसमात्यानाम् ॥

उक्तमाचार्यमतम् । स्वमतं तु नैवं , किन्तु अमात्यशुद्धिपरीक्षार्थे स्वात्मानं देवीं च विषयं नैव राजा कुर्यादित्येवंरूपित्याह — नत्वेवेत्यादि ।

कृत आत्मानं देवीं च न छक्षं कुर्यादित्यत्राह — न द्षणिमिति । अदुष्टस्य स्वभावाद् दोषशून्यस्य अमात्यादेः प्रतीकारसमर्थस्यापि, दृषणम् उपध्या वश्चनम्, अम्भसः ।विषेण दृषणिमय अम्भसः स्वभावतो जीवनहेतो- जंछस्य एकान्तमरणहेतुना विषेण दूषणिमव , न चरेत् न कुर्यात् । सित प्रतीकारसामर्थ्यं दृषणेन को दोष इत्यत्राह — कदाचिदित्यादि । अयमर्थः — अदुष्टोऽपि यद्यपधावशात् कदाचित् प्रकर्षण दुष्टान्तःकरणो भवेत्, तदानीम् अशक्यप्रतीकारस्तस्मकाशादनर्थ आपतेदिति ।

उपधाद्षिता च धीराणां बुद्धिर्यतमाना स्वाध्यवसितार्थसिद्धिमन्नाप्य नैव विरमतीत्याह — कृता चेत्यादि ।

कथं तर्द्धमात्याः शोधनीया इत्याकाङ्कायामाह — तस्मादिति । तस्माद् राजा , चतुर्विधे चार्ये उपघाप्रयोगे , बाह्यं बहिरङ्गं दृष्यम् , अधिष्ठानं लक्षं कृत्वा , अमात्यानां शौचाशौचं, सित्रिमिः सित्रेद्वारेण , मार्गेत परिक्षेत ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्यास्यायां विनेयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे दशमोऽध्यायः उपधानिः शैंचाशौचक्रानममात्यानाम् ॥

७. प्रक. गृदपुरुपोत्पत्तिः।

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गृदपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदा-स्थितगृहपतिकवैदेहकतापसब्यञ्जनान् सत्रितीक्षणरसद्भिश्चकीश ।

परमम्बः भगलभव्छात्रः कापटिकः । तमर्थमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्यात्-राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुश्चलं पश्यसि तत् तदानीमेव मत्यादिशेति।

प्रवरुयाप्रत्यवसितः प्रज्ञाशीचयुक्त उदास्थितः । स वात्तीकर्मप्र-दिष्टायां भूमौ प्रभूतिहरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत्। कर्मफलाच सर्व-पत्रजितानां ग्रासाच्छाद्नावसथान् प्रतिविद्ध्यात् । हत्तिकामांश्रोपज-

गृदपुरुषोत्पत्तिरिति स्त्रम् । अमात्यशौचाशौचपरीक्षणं गृदपुरुषा-नन्तरेण न शक्यं कर्तुमिति तदुत्पत्तिरुच्यत इत्यर्थः। तत्रास्मिन्नध्याये संस्था-त्पत्तिः , उत्तरस्यादौ सञ्चारोत्पत्तिः ।

उपधाभिरित्यादि । उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गः धर्मोपधादिभिः छलो-पायै: शोधितसचिववर्गः । उत्पादयेत् , राजा । के ते गृदपुरुषा इत्याकाह्ना-यामाह - कापिटकेत्यादि । चकारात् कुञ्जवामनिकरातमुक्तविषरजडान्ध-नटनर्तकगायनवादनवाग्जीवनकुशीलवा अपि गृह्यन्ते ।

परेति । परमर्मज्ञः परच्छिद्वेदी, पगल्भः प्रौढः, छात्रः अध्यापकाध्येतु-वृत्तिः निष्परिप्रहत्वाच्छरीरमात्रपरिच्छदो राजकार्यैकपरः। एवक्नुणः कापटिकः कपटवृत्तित्वात् तदारूययोच्यते । अस्य विनियोगमाह — त्रिप्तियादि । अर्थमा-नाभ्यां धनबहुमानाभ्याम् । यस्य यदकुशलं पश्यासि यस्य अमात्यादेः यद् अवद्यं चौर्यं परदाराभिमर्शनमित्येवज्ञातीयम् उपलमसे । प्रत्यादिश विज्ञापय ।

प्रवास्यादि । प्रवास्यवसितः चतुर्भाश्रमात् प्रतिनिवृत्तः सन्न्यासं प्राप्य ततरच्युतः, बौद्धशैववतादिच्युतानामपीदमुपलक्षणम् । प्रज्ञाशीचयुक्तः शक्रया मत्या शौचेन सन्त्रेन च युक्तः, उदास्थितः तदाख्यः । प्रभृतहिरण्या-न्तेवासी प्रमृताः प्रचुराः हिरण्यान्तेवासिनः धनानि शिष्याश्च यस्य स तथा-भूतः । अनेन वार्चाकर्मापेक्षिता मूलधनसम्पत् कर्मकरसम्पद्योक्ता । सः उदा-स्थितः, वार्ताकर्मप्रदिष्टायां कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यकर्मार्थे उपकल्पितायां, मूमी, कर्म वात्तीकर्म, कारयेद् अर्थादन्तेवासिमिः। कर्मफलाच सर्वेषव्रज्ञितानां सर्वेषां

^{&#}x27;त्यपसतः' ग. पाटः.

पेत् — एतेनैव वेपेण राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्य-मिति । सर्वेपत्रजिताश्च स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुः ।

कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः। स कृषि-कृमेप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण।

वाणिजको द्वतिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः। स वाण-कर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण।

मुण्डो जटिलो वा इत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । स नगराभ्याशे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रका-

स्वकर्मकरातिरिक्तानामिष सन्स्यास्यादीनाम्। सर्ववेषधारिणामित्यपि पाठः। तत्र वेषधारिणः सन्त्यासिशेवशाक्यदिगम्बराद्य एव ; ग्रासाच्छादनावसथान् अन्नवस्रवासस्थानानि, प्रतिविद्ध्यात् संविद्धीत । ग्रासादिप्रतिविधानस्य सर्वविषयत्वं प्रसिद्धधर्यं, प्रसिद्धिश्च तद्धिनवनवान्तेवास्युपस्थानार्थेति बोद्ध-व्यम् । वृत्तिकामान् स्वदीयमानग्रासादिना नित्यदेहयात्रां ये कामयन्ते तान्, उपजपेच उपजापेन वशीकुर्याच । एतेनैवेत्यादिरुपजापप्रकारः । अनेन परि-गृहीतेनैव बौद्धभिक्षपाशुपतादिवेषण राजप्रयोजनं परराष्ट्रवृत्तगवेषणरूपं युप्मा-भिरनुष्ठेयं, गृहतिपरराष्ट्रवृत्तान्तेश्च धान्यतण्डलादिश्चतिग्रहणकाले सित्धातव्य-मित्यर्थः । सर्वेति । स्वं स्वं वर्गस् उपजपेयुः बौद्धा बौद्धं पाशुपताः पाशुपतम् इत्येवं स्वस्वजातीयम् उपजपेयुः उपजप्य स्वसहायान् कुर्युः ।

कर्षक इति । वृत्तिक्षीणः कृषिवृत्त्या क्षयं प्राप्तः, प्रज्ञाशौचयुक्तः, कर्षकः कृषिशीलः, गृहपातिकव्यञ्जनः तन्नामा। तत्कृत्यमाह—सं कृषीत्यादि । भूगाविति समानं पूर्वेणिति, भूगावित्यादिकम् उदाास्थितकृत्योक्तेन तुल्यम् । तच 'प्रमृतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत् । कर्मफलाच सर्वगृहपतिकव्यञ्जनानां प्रासाच्छादनावसथानि'त्यादिकं यथोचितम्ह्यम् ।

वैदेहकव्यञ्जनसंज्ञमाह—वाणिजक इत्यादि। वृत्तिक्षीणः धनविरहाद् वाणिज्यवृत्तिच्युतः । भूमाविति समानं पूर्वेणोति । तच्च 'प्रमृतहिरण्यान्ते-वासी'त्यादिकं 'स्वं स्वं वर्गमुपजेपयुरि'त्यन्तं प्रवाजितशब्दस्थाने वैदेहकशब्दस्य यथास्मानयोजनेन बोद्धव्यम् ।

तापसन्यञ्जनास्यमाह — मुण्ड इत्यादि । मुण्डः भिक्षुक्षपणकादिः ।

शमश्रीयात्, गृहमिष्टमाहारम् । वैदेहकान्तेवासिनश्रेनं समिद्धयोगैर-र्चयेयुः । शिष्याश्रास्यावेदयेयुः - असौ सिद्धः सामेधिक इति । समेधाशास्तिभिश्वाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्व कर्माण्यभिज-नेऽवसितान्यादिशेदल्पलाभमित्रदाई चोरभयं दूष्यवधं तुष्टिदानं विदे-श्रवृत्तिक्कानम् इद्यय श्रो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति। जटिलः शैवपाशुपतादिः । शाकं हरितारूपं सस्यम् । 'म्लपत्रकरीरामफलका-ण्डाधिरूडकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविषं स्मृतम्॥' इत्युक्तरूपं, वृक्षम्लपत्रफलादिकं वा। यवसमुष्टि मुष्टिमेयं तृणम् । मासद्विमासान्तरम् एक-मासव्यवहितं मासद्वयव्यवहितं वा । इदमञ्जाकियाविशेषणम् । प्रकाशं सर्व-जनप्रत्यक्षं यथा भवति तथा । ईदृशं प्रकाशाश्चनं निराहार स्यात्यर्थम् । गृदम् अन्याविदितम् । वैदेहकेति । वैदेहकान्तेवासिनश्च वणिग्वृत्तयः शिष्याश्च, वनं तापसन्यक्तनं, सनिद्धयोगैः समिद्धैः समृद्धैः योगैः इष्टार्थलाभैः, अर्चयेयुः, संभावयेयुः । अथवा समिद्धयोगैः तापसप्रसादात् समृद्धार्थो वयमिति कप-टयक्तिभिः अर्चयेयुः धनदानादिना पूजयेयुरित्यर्थः । शिष्या इति । अस्य तापसस्य शिष्याश्च, असी तापसः, सिद्धः योगी, अत एव सामेधिकः समेधा भाविनी सम्पत्तिः तदभिज्ञः, इति आवेद्येयुः प्रख्यापयेयुः। एव-मारोपितमाहात्म्यस्तापसव्यञ्जनः किं कुर्यादित्याह - समेधाशास्तिभि-रिति । समेधाशास्तिभिः अभिगतानां भाविसम्पद्धिज्ञानाभिलापैस्तां प्रषु-मागतानाम् , अभिजने अवसितानि कर्माणि तत्कुलानिष्पन्नानि वृत्तानि, अङ्गविद्यया अङ्गानां शरीरावयनानां प्रश्नकालिकचेष्टाविशेषैः शुभाशुभन्निः प्रतिपादकेन ज्योतिपाकसाखेण, पुष्पशकळोत्यन्ये, सा त्वाकाशवाणी । शिष्य-संज्ञाभिश्च शिःयाणामञ्जिष्ट्राविलासादिस्चनैश्च, अदिशेत् कथयोदित्यर्थः। आदेष्टव्यान्तराण्याह -- अल्पलामं किञ्चिद्धनशासिम् , आदिशेत् , प्रष्टुर्भ-ध्यमस्य इत्यौचित्यलभ्यम् । अग्निदाहं चीरभयं च, आदिशेत्, प्रश्नकृतो राजापकारित्वे । दृष्यवधं ये दृष्याः कृत्याः प्रष्टारस्तेषां वधम् , आदिशेत् । तुष्टिदानं सन्तोपनिमित्तमर्थदानम्, आदिशेत्, प्रश्नकृतो राजोपकारिते । विदेशप्रवृत्तिज्ञानं दूरदेशवृत्तानतज्ञानम् आदिशेत् । इदमद्य श्वो वा भविष्यती-त्यादिशेत् । इदमद्य श्वो वा राजा करिष्यतीत्यादिशेत् । वाक्यान्त इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवझातीयमन्यचादिशेदित्यर्थः ।

१. 'तुष्टदा' क. स. पाठः.

तद्स्य गृढाः सत्रिणश्च संवाद्येयुः । सत्त्वभज्ञावाक्यशक्तिस-म्पन्नानां राजभाव्यमनुव्याहरेन्मन्त्रिसंयोगं च । मन्त्री वैषां वृत्ति-कर्मभ्यां वियतेत । ये च कारणादभिकुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत् , अकारणकुद्धान् तृष्णींदण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च।

> पुजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् । जानीयुः शौचमित्येताः पश्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ इति कौटलीयार्थशासे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे प्कादशोऽध्यामः गृहपुरुषोत्पत्तां संस्थात्वाताः ॥

आदिश्यतां काममीदशं, कथं पुनरिदं संवादिथितं शक्यमित्यत आह — तद्स्येति। अस्य तापसस्य, तद् आदेशनं, गृहाः सत्रिणः संवादये-युश्च यथार्थयेयुश्च, लामाग्निदाहादीनां प्रच्छन्नोत्पादनेनेत्यर्थसिद्धम्। सत्त्वेति । सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां धैर्यवृद्धिवाग्मिस्वप्रभुशक्तियुक्तानां राजभाव्यं राजसकाशाद् भाविनमर्थं धनादिलाभरूपं, मन्त्रिसंयोगं च मन्त्रिस-मागमं च, अनुव्याहरेत् आदिशेत् । आदेशसंवादनाय मन्त्रिकर्तव्यमाह — मन्त्रीति । मन्नी च अर्थाद् घटितसंयोगः, एयां वियतेत सत्त्वपन्नादिसम्पन्ना-नामर्थे विशिष्य यत्नं कुर्यात् । कथं वियतेतेत्यत्राह — वृत्तिकर्मभ्यां वृत्तिः आजीवः कमे व्यापारः ताभ्यां , सत्त्वप्रज्ञाद्यनुरूपवृत्तिकर्मपरिकरूपनेनेत्पर्थः । ये चेति । ये, कारणात् अपकाररूपात् , कुद्धाः कुद्धत्वेन कापटिकादिद्वारा विज्ञाताः, तान्, अर्थमानाभ्यां, शमयेत् शान्तकोधान् कुर्यात् । अकारणकुः द्धान् राजद्विष्टकारिणश्च तृष्णीदण्डेन उपांशुवधेन शमयेत्।

गृदपुरुवेषु मन्त्रिणः समुदाचार उक्तः । राज्ञस्तमाह — पूजिताश्चे-ति । राज्ञा , अर्थमानाभ्यां पृजिताः सन्तः अर्थाद् गृढगुरुपाः , राजोपजी-विनाम् अमात्यादीनां, शौचं शुद्धं जानीयुः । एतावता अध्यायार्थं तत्प्रान्ते सञ्चष्टे — इत्येताः पञ्च संस्थाः मकीर्तिता इति । इत्थं कापटिकाधेकैक-प्रधानाः पञ्च संस्थाः सम्यक् तिष्ठन्ति राजप्रयोजनकारिण आस्विति संस्थाः गृदपुरुषकर्मस्थानानि प्रकीर्तिताः ब्युत्पादिताः ॥

इति कांटलायार्थशास्त्रव्याख्यायां वित्रयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे एकादशोऽच्यायः गृदपुरुपोत्यती संस्थात्पत्तिः ॥

८. प्रकः गृहपुरुषप्रणिधिः।

ये चास्य सम्बन्धिनोऽवश्यभतेन्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां जम्भक-विद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्रिणः संसगीवद्या वा।

ये जनपदे शुरास्त्यकात्मानो इस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रति-योधयेयुस्ते तीष्ट्णाः ।

गृदपुरुपप्रणिधिरिति स्त्रम् । गृदपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं कार्येषु नियोजनिमहोच्यत इत्यर्थः। तत्र पूर्वाध्यायोहिष्टेषु गृदपुरुषेषु कापटि-कादीनां स्वरूपं वर्णितं, सत्रितीक्षणरसदिभिक्षुकीणां तु तद् वर्णनीयमविशय्यते। तदिहादाविभिधीयते । उभयेषां गूडपुरुषत्वाविशेषेऽप्यध्यायपृथक्तवकरणं कर्तृ-भेदबोतनार्थम् । कापटिकादीनां हि पञ्चानां मन्त्रिसहितो राजा कर्ता 'तम-र्धमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री त्र्यादि'त्युक्तत्वात् । सात्रितीक्षणरसदभिक्षकीणां तु विना मन्त्रिणं स्वयमेव राजा कर्ता, मन्त्रिशुद्धिपरिज्ञानायापि तन्नियोजनात् । यद्रक्ष्यति—'तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजे'त्यादि । इत्यं स्फुटः कर्तृभेदः । स्वरूपतोऽप्युमयेषामस्ति भेदः । संस्थाशब्दवाच्या हि कापटिकाद्यः स्वस्थाने सम्यक् तिष्ठन्तो राजार्थमनुतिष्ठन्ति, न सञ्चरन्तः, सन्निप्रभृतयस्तु सर्वत्र सञ्चरन्त एव राजार्थमनुतिष्ठन्ति सञ्चारपदवाच्या इति ।

ये चास्येत्यादि अस्य राज्ञः, सम्बन्धिनः सगन्धाः, अवस्यभर्तव्याः अवस्थपोप्याः ये बान्तेम , लक्षणं सामुद्रिकादि, अङ्गविद्यां शिक्षाच्याकरणाः दिम् अक्रस्पर्शेन शुभाशुभपरिज्ञानविद्यां वा , जम्भकविद्यां वशीकरणान्तर्धा-नविद्यां, मायागतम् इन्द्रजालम् , आश्रमधर्मे मन्वादिधर्मशासं, निमित्तं कपिञ्चलरुत-पूर्णेकुम्भदर्शनादि, अन्तरचकं पक्षिमिः शुभाशुभज्ञापनं पक्षिशा-स्तम् , इत्यधीयानाः एवजातीयकमधीत्य विदन्तः, संसर्गविद्या अधीयाना वा कामतद्नुवन्धिगीतनृतादिशास्त्राणि अधीयानाश्च, ते, सत्रिणः सत्रिसंज्ञाः ।

ये जनपद इत्यादि । त्यक्तात्मानः शरीरनिरपेक्षाः । व्याउं व्यामा-दिम् । तीक्ष्णाः तदाख्याः ।

ये बन्धुषु निःस्नेहाः कूराश्वालसाश्च ते रसदाः।

परिवाजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवा मगरभा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छेत् । एतया मुण्डाह्रपस्यो व्या-रूपाताः । इति सञ्चाराः ।

तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिका-न्तर्वेशिकप्रशास्त्रसमाइर्त्तसिक्षधात्प्रदेषृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्ति-कमन्त्रिपरिषद्ध्यक्षद्ण्डदुर्गान्तपालाडविकेषु श्रद्धेयदेशवेपशिरूपभाषा-भिजनापदेशान् भक्तितः सामर्थययोगाचापसर्पयेत् ।

ये वन्धुष्वित्यादि । कृराः आततायिनः । अलसाः अनुसाहाः । रसदाः तदाख्याः, विषदानेऽपि निश्शक्का इति कृत्वा तथोक्तिः ।

परिवाजिकेत्यादि । वृत्तिकामा भोगार्थिनी । महामात्रकुळानि अधि-गच्छेत् असकृदमात्यगृहाणि गच्छेत् सत्कारस्वीकारार्थम् । यैवम्भूता, सा परिवाजिकेत्यभिधीयत इत्यर्थः । एतयेति । एतया ब्राह्मणपरिवाजिकया उक्तया, मुण्डावृष्ट्यो व्याख्याताः उक्तप्रायाः ब्राह्मणपरिव्राजिकासमानाचारा वेदितव्या इत्यभिप्रायः । तत्र मुण्डाः शाक्यभिक्षुक्यः, वृषल्यः शुद्धाः । इति सञ्चाराः इत्युक्तरूपाः सित्रप्रभृतयः सञ्चारशब्देनास्यायन्ते ।

सञ्चाराणां विनियोगमाह — तानिति । राजा स्वविषये आत्मजनपदे तान् सञ्चारान् अपसर्पयेत् चारयेत् । केषु चारयेत् , मन्त्रिपुरोहितसेनापति-प्रभृतिष्वष्टादशपुरुवेषु विषये, मन्त्रयादीनां शुद्धिज्ञानायेत्यर्थलभ्यम् । तत्र मन्त्र्यादयः प्रसिद्धाः । दौवारिको द्वाराधिकृतः प्रतिहारी, अन्तर्वेशिकः अन्तःपुराधिकृतः, प्रशास्ता स्कन्धावारनिवेशियता, समाहर्ता राजार्थसमा-हरणकर्ता, सनिधाता भाण्डागाराधिकृतः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः, नायकः एकद्वसहस्रपदातिनेता, पौरव्यावहारिकः पुरमुख्यः पुरप्राइविवाको वा । पुरपाठेऽप्ययमेवार्थः । कार्मान्तिकः आकरादिकर्माधिकृतः । मन्त्रिप-रिषत् मन्त्रिसमा, तदध्यक्षः। भाषाटीकायां तु मन्त्रिपरिषदध्यक्षो नाम द्वाद-श्रमण्डलाधिकारनेतेत्युक्तम् । दण्डपालः सैन्यसेनामुखादिनेता । सेनाप-तिस्तु अक्षौहिणीश्वरः पूर्वमुक्तः । दुर्गपालः प्राकारादिरक्षी, अन्तपालः राज्य-

तेषां वाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्रा-हिणस्तीक्ष्णा विद्यः। तं सत्रिणः संस्थास्वर्षयेषुः।

स्दारालिकस्नापकसंवाहकास्तर्ककल्पकप्रसाधकोदकपरिचा-रका रसदाः कुन्जवामनकिरातमृकविधरजडान्धच्छबानो नटनर्तक-गायनवादकवारजीवनकुशीलवाः स्त्रियश्राभ्यन्तरं चारं विद्युः । तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्षयेयुः ।

सीमारक्षी यो वीवधाध्यक्ष इत्युच्यते, आटविकः अटवीराज्याधिपतिः। तान् कीहरान्, अद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् देशो मध्यदेशगौड-देशादिः, वेषः प्रलम्बद्दमशुल्वादिः, शिल्पं कलाकौशलं, भाषा प्राच्योदिच्या-दिव्याहारभेदः, अभिजनः ब्राह्मणादिजन्म, एषां देशादीनाम् अपदेशो निर्देशः अद्धेयः अनभशङ्कनीयो विश्वसनीयो येषां तान् तथाभृतान्। कथं कृत्वा चारयेत् , भक्तितः सामर्थयोगाच भक्ति सेव्यगतां सामर्थयोगां सेवकगतं चानुसत्य। अयं भावः — सेव्येषु मन्त्र्यादिषु यो यद्देवभक्तः तिसमस्तद्देवभैनक्तेषान् स्वस्वसामर्थ्यानुरूपच्छत्रम्रहणादिकर्मनियुक्तांश्चं कृत्वा चारयेदिति ।

सञ्चाराणां मध्ये तीक्ष्णाः मन्त्र्यादीनां बाह्यं समाचारं छत्रभृङ्गाराद्युपग्रहणवृत्त्या तान् सेवमानाः सन्तो जानीयुरित्याह — तेषामित्यादि ।
तत्र छत्रम् आतपत्रम् । भृङ्गारः पात्रभेदः कनकालुकाख्यः । व्यजनं तालवृन्तम् । पादुका उपानत् । आसनम् उपवेशसंवेशाधारः । यानम् आन्दोलिका ।
वाहनम् अश्वः । तमिति । तं तीक्ष्णविदितं चारं, सात्रिणः उक्तलक्षणाः,
संस्थासु, अर्पयेयुः निवेदयेयुः ।

विषदानसुलभसोकयी सुदारालिकादिश्विमाश्रिताः रसदाः, तथा कुळ्ज-बामनादिच्छलजीविनः, नटनर्तकादयः, स्त्रियश्च गृहान्तर्गतं चारं जानीयुरि-त्याह — सृदेत्यादि । सृदः अनकारः, झारालिको भक्ष्यकारः, स्नापकः स्त्रप-यिता, संवाहकः अङ्गमदेकः, आस्तरकः शय्यास्तरणकर्ता, कल्पकः नापितः, प्रसाधकः अलङ्कर्ता, उदकपरिचारकः जलहारकः । कुळ्जः गङ्गलः, वामनः खर्वः, किरातः अल्पतनुः, जङः लोकव्यवहारानिभन्नः । कुळ्जादिषु श्लेषाः प्रतीताः । नटः नवरसाभिनयकर्ता, नर्तकः चारणः अङ्गविक्षेपमात्रकर्ता, गायनः गान्धविवत्, वादकः वंशवीणादिवादियता, वाग्जीवनः पुराष्ट्रतकथनो- संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्वारसश्चारं कुर्युः । न चा-न्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः ।

भिश्चकीप्रतिषेधे द्वास्स्थपरम्परा मातापितृब्यञ्जनाः शिल्पकाः रिकाः कुशीलवा दास्यो वा गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगृदलेख्यसंज्ञाभिवी

पजीवी पुस्तकवाचकः, कुशीलवः वेणः लङ्क्षनप्रवनादिवृत्तिः । स्त्रियः प्रतारिकाः, स्त्रीप्रहणं पण्डस्याप्युपलक्षणम् । तमिति । तं रसदादिविज्ञातं चारं भिक्षुक्य उक्तलक्षणाः, संस्थास्वर्षयेयुः ।

संस्थास्विपंतश्चारः केन द्वारेण राजानं प्राप्नुयादित्यत्राह — संस्थान्मामित्यादि । संज्ञालिपिभः अर्थस्चनाय स्वसंकेतकल्पिताभिलिपिभः पत्रे निविशिताभिः । चारसञ्चारं चारस्य वाह्यस्याम्यन्तरस्य च व्यापारस्य सञ्चारं राज्ञि समर्पणम् । न चौति । संस्थाः ते वा अन्योन्यं न विद्युः, संस्थाः संस्थान्तरवेदिनः सञ्चाराश्च सञ्चारान्तरवेदिनो न भवेयुः, संवादच्छलनपरिहारारस्यान्यचारेण संवादं भिथ्येव परिकल्प्य स्वामिनं वञ्चयेयुः, एकसिन् विहाते तद्वारेणान्यस्य तद्वारेणान्यस्येति क्रमेण सर्वस्य ग्रहणं च प्रसज्येतित ।

यदि भिक्षुक्यो नान्तः प्रवेशं छभेरन्, तदा स्दादिसकाशाचारः कथं निष्कामयितव्य इत्यत्राह — भिक्षुकीति । भिक्षकीप्रतिषेधं भिक्षकीनामन्तः- प्रवेशप्रतिरोधं, द्वाःस्थपरम्परा चारं निर्हरेत् । एको द्वाःस्थस्यदनन्तराय द्वाःस्थाय, स तदनन्तरायेति कमेण चरमो द्वाःस्थो भिक्षुक्यादये वाद्यजनाय राज्ञे वा चारं समर्पयेदित्यर्थः । तदमावे मातापितृज्यक्षनाः अन्तःपुरसेवक- जनस्य माताहं पिताहमिति बन्धुत्वापदेशिनो वृद्धाः श्वियः पुरुषाश्च चारं निर्हरेयुः । शिरुपकारिकाः केशसंस्कारपत्रविहारचनादिवैचिन्धं शिरुपं तत्कर्धः, क्रशिखवाः गायन्यः, दास्यो वा परिचारिका वा, चारं निर्हरेयुः । गीतपाठ्य- वाद्यभाष्ट्यत्वेष्ठस्यसंज्ञाभिर्वा गीतेन स्चनीयार्थस्चकपद्वन्धचारुणा गेयेन, पाठ्येन तथाविधेन स्रोकेन, वाद्येन वंशवीणादिना, भाण्डगूदछेख्येन भाण्डे बळकुम्भादौ क्षिप्तेन गूदछेख्येन च याः संज्ञा अर्थसूचनाः ताभिर्वा चारं निर्हरेयुः अर्थात् तत्तरकुशलाः । उक्तोपायासम्भवे स्दादयः स्वयमेव चारनिर्हर्भायाः वर्षस्योगानमादापदेशादिना निर्मित्तेन निर्गच्छेयुरित्याह — रणायान्तःपुराद् दीर्घरोगोन्मादापदेशादिना निर्मित्तेन निर्गच्छेयुरित्याह —

चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा ग्ढीनर्गमनम् । त्राणामेकवाक्ये सम्प्रत्ययः । तेषामभीक्ष्णविनिपाते त्ष्णी-दण्दः प्रतिषेधो वा ।

कण्डकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुः सम्पात-निश्चारार्थं, त उभयवेतनाः ।

गृहीतपुत्रदारांश्र कुर्यादुभयवेतनान् । तांश्रारिमहितान् विद्यात् तेषां शौचं च तद्विधैः ॥

दीर्घेत्यादि । दीर्घरोगोन्मादाभिरसविसर्गेण समाहारद्वन्द्वोऽयम् । दीर्घरोगेण गुम्मादिना उन्मादेन श्रहपिडया अभिरसविसर्गेण शालायामभिदानेन अन्नादौ विषदानेन च । अभिरसविसर्गवचनं तज्जनितेऽन्तःपुरसम्अमे गूढपुरुषाणां रोगाद्यपदेशं विनैव निर्गमनसौकर्यात् ।

गृहपुरुषार्पितस्य चारस्य कथं विश्वास्यतेत्याकाङ्क्षायाम् अन्योन्यान-भिज्ञाः त्रयो गृहपुरुषाः परचारमधिकृत्य यदि वाक्यमेकार्थे ब्र्युस्तदा तत्र विश्वासः कार्यो नत्वन्यथेत्यभिप्रायेणाह — त्रयाणामित्यादि । एकवाक्ये परस्परवाक्यसंवादिनि वाक्ये । सम्प्रत्ययः विश्वासः । अमिक्शाविनिपाते पौनः-पुनिके वाक्यविसंवादे । तेषां तृष्णीदण्डः प्रतिषेधो वा ते उपांशु ताडनीयाः गृहपुरुषकर्मणो वारणीया वेत्यर्थः ।

किमतावन्त एव चारपुरुषाः, उतान्येऽपि सन्तािति जिज्ञासायामाह— कण्टकेत्यादि। कण्टकशोधनोक्ताः कण्टकशोधनाधिकरणोक्ताः सिद्धप्रवाजितच-कचरादयश्च अपसर्पाः गृदपुरुषाः कार्याः । ते परेषु शत्रुषु तद्राज्ये तन्मन्त्र्या-दिष्वष्टादशतीर्थेषु च कृतवेतनाः कल्पितजीविकाः वसेयुः सेवां कुर्युः । किमर्थे, सम्पातिनिश्चारार्थे सम्पातानां चाराणां निश्चारार्थे निरायासानुष्ठानार्थे शत्रुचाराणां स्वराज्यापसर्पणे प्रवृत्तिपरिहाराय च। ते उभयवेतनाः विजिगीषोः शत्रुचे वेतनप्राहिणः ।

मुहीतेखादि । उमयवेतनान्, गृहीतपुत्रदारान् कुर्यात् गृहीता राज्ञा पूजापूर्वमात्मवशे कृताः पुत्रा दाराश्च येषां तांस्तथाम्तान् कृत्वा परेषु विस-जेदित्यर्थः । अरिप्रहितान् तान् शत्रुपेषितान् उभयवेतनान्, तेषां शौचं च स्वीयानामुभयवेतमानां शुद्धिं च, तद्विषैः विद्यात् उभयवेतनद्वारेण जानीयात्॥ एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् ।
उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्त्रपि ॥
अन्तर्गृहचरास्तेषां कुञ्जवामनपण्डकाः ।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मृकाश्रित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥
दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।
कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते त्रजवासिनः ॥
वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।
परश्रद्वाचिज्ञानार्थाः शीष्ट्राश्चारपरम्पराः ॥
परस्य चैते वोद्धव्यास्तादशैरेव ताद्दशाः ।
चारसञ्चारिणः संस्था गृहाश्चागृहसंज्ञिताः ॥

प्विमत्यादि । आवपेत् विस्रजेत् । अष्टादशसु तेषां तीर्थेष्विप शतु-मित्रमध्यमोदासीनानां मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतिषु पूर्वोक्तेषु कार्यस्था-नेषु च ॥

अन्तिरित्यादि । तेषाम् अन्तर्गृहचराः शब्वादितत्तीर्थान्तानाम् अन्त-र्गृहसञ्चारिणः कर्तव्याः । चित्राः नानाप्रकाराः ॥

दुर्गेष्टिति । दुर्गेषु जलादिदुर्गवत्सु राजधान्यादिमहानगरेषु, विषजः, सम्यक् तिष्ठन्तीति संस्थाः गृहपुरुषाः कार्याः । दुर्गान्ते दुर्गसीमायां सिद्ध-तापसाः संस्थाः कार्याः । राष्ट्रे कर्षका उदास्थिताश्च संस्थाः कार्याः । राष्ट्रान्ते राष्ट्रसीमायां वजवासिनः गोपालाः गृहपुरुषाः कार्याः ॥

भन इति । वने श्रमणाटविकादयः क्षपणाटवीपालप्रभृतयो वनचराः कार्याः । परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शत्रुव्यापारज्ञानप्रयोजनाः शीवाः क्षिप्रचारिण्यः चारपरभ्पराः कर्तव्याः ॥

परस्येति । एते ताहशाः उक्तजातीयाः, गूढाश्चागूढसंज्ञिताः छने-रूपा अपि अच्छन्नचिद्द्धारिणः, परस्य शत्रोः, चारसंचारिणः सन्नितीक्ष्णाद्यः, संस्थाश्च कापिटकोदास्थितप्रमृतयश्च, ताहशैरेव तज्जातीयेरेव, बौद्धव्याः इतित्रयाः ॥

अक्रत्यान् कृत्यपक्षीयैर्द्शितान् कार्यहेतुभिः। « परापसपैज्ञानार्थे मुख्यानन्तेषु वासयेत्।।

इति कीटलीयार्थशास्त्रं विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे हादशोऽध्यायः गुडपुरुषोत्पत्तौ सञ्चारोत्पत्तिः, गुडपुरुषप्रणिषिः॥

अकृत्यानिति । अकृत्यान् मुख्यान् असाध्यान् विरुद्धानिप राष्ट्र-मुख्यान् , कृत्यपक्षीयैः कार्यहेतुभिः साध्यपक्षोचितैः कार्यकारणैः, दर्शितान् कृत्यता यथा स्यात् तथा बोधितान् , कृत्वेत्यार्थम् । परापसपैज्ञानार्थं शत्रु-चारपुरुषज्ञानाय अन्तेषु राष्ट्रसीमसु वासयेत् ॥

इति कीटलायार्थशाखन्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे द्वादशोऽन्यायः गृहपुरुषोत्मत्तौ सम्रारोत्पत्तिः, गृहपुरुषप्रणिधिः ॥ ९. प्रकः स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् । कृतमहामात्यापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत् ।

सत्रिणो द्वन्द्वनस्तीर्थसभाशालापूगुजनसमवायेषु विवादं कुर्युः - सर्वेगुणसम्पन्नश्रायं राजा श्र्यते । न चास्य कश्चिद् गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयति इति ।

तत्र येऽनुप्रशंसेयुः तानितरस्तं च प्रतिषेधयेत् — मात्स्यन्या-याभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चिक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्य-दश्यभागं हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेपवहाः । तेषां किल्विषं दण्डकरा हरन्ति, योगक्षेमव-

स्विषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणामिति स्त्रम् । स्विषये स्वपुरे स्व-जनपदे च, कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं कृत्याः कुद्धछ्व्धभीतावमानिताः शत्रुमेद्याः तिद्वपरीता अकृत्याः कृत्यपक्षस्य अकृत्यपक्षस्य च रक्षणं परोपजापात् पाल-नम् अत्रोच्यत इत्यर्थः ।

तत्र जानपद्कृत्याकृत्यपक्षावबोधो जानपदेषु गृदपुरुषप्रणिधानाहते न मवतीति तदिदं पूर्वाध्यायानुक्तमिदानी प्राप्तावसरमाह — कृतेत्यादि। कृत-महामात्यापसर्पः महामात्यप्रहणं पूर्वोक्ताष्टादशतीथोंपरुक्षणम्। मन्त्रिपुरोहिता-दिषु चारप्रणिधानानन्तरमित्यर्थः। पौरजानपदान् अपसर्पयेत् अपसर्पेर्गृदपु-रुषैः परिशोधयेत् ते स्वस्मित्रनुरागिणोऽपरागिणो वेति । 'प्रातिपादिकाद् धात्वर्थे बहुलिमिष्टवच्चे'ति णिच्।

सत्रिण इति । सात्रेणः, द्वन्द्विनः कलहायमानाः सन्तः, तीर्थसभाशा-लापूगजनसमवायेषु नद्यादितीर्थेषु ब्राह्मणादिसभासु अनुपानीयादिशालासु कर्मकरवृत्देषु नानाजातीयजनसङ्घेषु च विवादं विरुद्धं वादं वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्युः । सर्वगुणेत्यादि स्फुटार्थम् ।

तत्रेति । तत्र तीर्थादिषु । ये अनुप्रशंसेयुः यथोक्तराजनिन्दानुगुणं कथयेयुः सत्यमेवमेतादिति, तान् तं च पूर्वनिन्दकं च इतरः सञ्यन्यतमः प्रतिषेधयेत् वारयेत् । प्रतिषेधनप्रकारं प्रपश्चयाति — मात्स्यन्यायेत्यादि । मनुं वैवस्वतं मनुनामानं विवस्वतः स्नुम् । धान्यषड्भागं धान्यस्य षष्ठमंशम् । पण्यदशभागं पण्यादीनां वस्नादीनां विक्रेयद्रव्याणां दशमांशम् । हिरण्यं

^{1. &#}x27;बकुः', २. 'बमदण्डकरा अयो' ग. पाठः.

हाश्व प्रजानाम् । तस्मादुञ्छपद्यभागमारण्यका अपि निर्वपन्ति — तस्यैतद् भागधेयं योऽस्मान् गोपायतीति। इन्द्रयमस्थानमेतद् राजानः प्रत्यक्षद्देदपसादाः । तानवमन्यमानं दैवोऽपि दण्डः स्पृशति । तस्माद् राजानो नावमन्तञ्याः इति क्षुद्रकान् प्रतिषेधयेत् ।

किंवदन्तीं च विद्यः।

ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति, तैरुपकुर्वन्ति व्यसने अभ्युद्ये वा, कुपितं वन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति, अमित्रमाटविकं वा यथादेशप्रसिद्धम् । भागधेयम् अंशम् । तेन भृताः यथोक्तभागधेयरूपभृतिमा-हिणः सन्तः । प्रजानां योगक्षेमवहाः पौरजानपदानां योगक्षेमवहनरूपकर्म-कराः । पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयतीति यद् दूषणमुद्भावितं तत्र समा-धिमाह — तेषामिति । तेषां दण्डकराः तत्सम्बन्धिनो दण्डकराः राजभिः प्रजास प्रयुज्यमाना दण्डाः प्रजाभ्यो गृह्यमाणाः कराश्चेत्यर्थः । प्रजानां कि-हिबपं हरन्ति पापं चौर्यादिजनितमपनुदन्ति, योगक्षेमवहाश्च योगक्षेमसाघ-काश्च भवन्ति । तत्र दण्डोनां किल्विषहरत्वं दण्डानुभवस्य प्रायश्चित्तानुष्ठा-नस्थानीयत्वाद् बोद्धव्यं, योगक्षेमवहत्वं च स्वधर्मव्यतिक्रमभयोत्पादनेन स-न्मार्गप्रवर्तकत्वात् । कराणां योगक्षेमवहत्वं तु जनहितेषु पूर्तादिकर्मसु विनियु-ज्यमानत्वात् स्पष्टमेव । तस्मादिति । तस्मात् कराणां रक्षाभृतिरूपत्वात् , आरण्यका अपि ऋषयोऽपि, उञ्छषड्भागम् उञ्छस्य कणश आत्तस्य धान्यादेः षष्ठमंशं, निवपन्ति वितरन्ति । किं कृत्वा, यः अस्मान् रख्नति तस्यैतद् मा-गधेयमिति मत्वा । इन्द्रेति । राजानः प्रत्यक्ष्टेडप्रसादाः प्रत्यक्षनिमहानुमहाः, अत एव एतद् इन्द्रयमस्थानम् इमे इन्द्रयमस्थानस्थिताः इन्द्रयमतुस्या इत्यर्थः, तास्स्यात् ताच्छव्यम् । तानवमन्यमानमित्यादि स्फुटार्थम् । तान-वमन्यमानानिति पाठे व्यधिकरणे द्वितीये।

किंवदन्तीमिति । किंवदन्ती च विद्युः जनश्रुति च जानीयुः, अर्थात् सत्रिणः ।

ये चेति । ये अस्य राज्ञः धान्यपशुहिरण्यानि आजीवन्ति उपजी-वन्ति, तैः धान्यादिभिः व्यसने अभ्युदये वा अस्य उपकुर्वन्ति, ये वा कुपितं बन्धुं राष्ट्रं च व्यावर्त्रयन्ति कोपान्निवर्तयान्ति, ये वा अभित्रं शत्रुम् आटविकं

१, 'ब', २. 'मानानां देवोऽपि दण्ड स्ट्रं' ग. पाठः.

मतिषेधयन्ति, तेषां ग्रुण्डमटिलच्यञ्जनास्तुशातुष्टस्यं विशुः ।

तुष्टान् भूयः पूजवेत् । अतुष्टांस्तुष्टिइतोस्त्यागेन साम्ना च भंसादयेत् । परस्पराद्दा भेदयेदेन।न् सामन्ताटविकतस्कुलीनावरु-देभ्यश्च । तथाप्यतुष्यता दण्डकरसाधनाधिकारेण वा जनपद्विद्देषं ब्राइयेत् । विद्विष्टानुपांश्वदण्डेन जनपद्कोपेन वा साधयेत् । ग्रप्तपुत्र-दारानाकरकर्णान्तेषु वा वासयेत् परेषामास्पद्भयात् ।

कुद्रलुब्यभीतावमानिनस्तु परेषां कुत्याः । तेषां कार्तान्तिक-नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः पुरस्पराभिसम्बन्धम् अभित्रशतिसम्बन्धं वा विद्युः ।

अटबीपालं प्रतिषेचयन्ति र बुनाबाद् वारयन्ति, तेषां तुष्टा उष्टर्वन तुष्टरवम-तुष्टरवं च, मुण्डजाटिलन्यञ्जना मुण्डजटिलवेषा विद्युः ।

तुष्टातुष्टत्ववेदनानन्तरकार्यमाह — तुष्टानित्यादि । भूयः पूजयेत् तुष्ट्यतिशयार्थम् । तुष्टिहेतोः तुष्ट्यर्थम् । त्यागेन अर्थदानेन । साम्ना सान्त्ववादेन । अर्थदानादिनाप्यतुष्टावाह् — परस्परादिति । एनान् अतुष्टान् परस्पराद् भेदयेत् भियः संहता भूत्वा मापकार्षुरिति । सामन्ताटिविकतरकुळीन्वावरुद्धेभ्यश्च भेदयेत् सामन्तादिषु मोपजापं कार्त्रिति । तथापि अतुष्यतः भेदनेऽप्यार्जवमप्रतिपद्यमानान् , दण्डकरसाधनाधिकारेण दण्डसाधनाधिकारः वानेन वा करसाधनाधिकारदानेन वा जनपद्विद्वेष जानपद्विरोधं ब्राह्येत् विद्विष्टान् तथा प्राप्तजनपद्विद्वेषान् , उपांद्यदण्डेन रह्योधातेन जनपदकोपेन वा जानपदिनष्टया स्वविद्विष्टाज्यां स्या वा, साध्येत् दमयेत् । किञ्च गुप्तपुत्र-दारान् आकरकर्मान्तेषु वासयेत् , तत्पुत्रदारगुप्ति स्वयमक्रीकृत्यः तान् अतुष्टान् स्विकर्मस्थानेषु व्यापारयेत् । कस्मात् , परेषामास्पद्भयात् रात्रुपक्ष्या-णामास्पदिमेन स्युरिति भयात् । तदेवं गृहपुरुष्वप्रणिधानं व्युरवादितम् ।

अथ स्विविषये कृत्याकृत्यपश्चरक्षणमाह — कुद्रेत्यादि । कुद्धलुक्ध-मीतमानिनः परेषां कृत्याः शत्रूां कृत्याः साध्या भेद्या भवन्ति । एतेन शक्त्यो अकृत्या इत्यर्थादुक्तपायम् । तेषां कुद्धादीनां , परस्पराभिसम्बन्धम्

१. 'प्रतिसाधमेत्', २. 'न्थं ामत्राटविकस' ग. पाठः.

तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । अतुष्टान् सापदानभेददण्डैः साध-येत् ।

> एवं स्वविषये कृत्यानकृत्यांश्च विचक्षणः । परोपजापात् संरक्षेत् प्रधानान् क्षुद्रकानिप ॥

इति कीटकीयार्थतास्त्रे विदयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे अधीदकीऽध्यायः स्वीचित्रे कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥

अमित्रप्रतिसम्बन्धे वा अन्यान्यसम्बन्धं शत्रुसम्बन्धं च, कार्तान्तिकनैनिचिक-भौहृतिकव्यज्ञना विद्यः, कार्तान्तिकाः कृतान्तो देवं पूर्वकभी तहेदिनः नैमि-चिकाः शुभाशुभशकुनज्ञाः मौहृतिकाः विकाउवृचेज्ञाः तहेषा जानीयुः । एतेन अकृत्यज्ञानमण्युक्तप्रायम् ।

एवं कार्नान्तिकादिन्यञ्चनद्वारेण अकृत्येषु कृत्येषु च विज्ञातेषु विजिन्नानि कर्तव्यमाह — तुष्टानिति । दुष्टान् राज्ञि भीतिमतः अकृत्यपश्चानि-त्यर्थः, अर्थनानाभ्यां प्रचयेत् अर्थो धनं मानो बहुमानचिहं वलयाङ्गरादि तद्दानेन सत्क्रयीत् । अतुष्टान् कृत्यान् कृत्यपश्चानित्यर्थः, सामदानभेददण्डैः साधयेद् दमयेत् ।

एवभित्यादि । एवम् उक्तप्रकारेण । विचक्षणः नीतिज्ञः । क्षुद्रकानिष अमुख्यानिष ।

> इति कीटलीयार्थशाह्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरण त्रवादशोऽध्यायः स्मविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥

१० प्रक. परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपब्रहः।

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः स्वविषये व्याख्यातः परविषये वाच्यः।
संश्रुत्यार्थान् विमलव्धः, तुल्यकारिणोः शिल्पे वोषकारे वा
विमानितः, वल्लभावरुद्धः, समाह्य पराजितः, भवासोपतप्तः, कृत्वा
व्ययमलव्धकार्थः, स्वधमोद् दायाद्याद् वोषरुद्धः, मानाधिकाराभ्यां
भ्रष्टः, दुल्यैरन्तर्हितः, मसभाभिमृष्टस्तीकः, काराभिन्यस्तः, परोक्तदण्डितः, मिथ्याचारवोरितः, सर्वस्त्रमाहारितः, वन्यनपरिक्षिष्टः, प्रवासितवन्धुरिति कृद्धवर्गः।

परिविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रह इति स्त्रम् । परिविषये शत्रुजनपदे, कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः कृत्यपक्षस्य अतुष्टवर्गस्य अकृत्यपक्षस्य तुष्टवर्गस्य च उपग्रहः उपजापादिना सङ्गहः स्वायचिकरणम् इहोच्यत इत्यर्थः ।

प्रकरणसङ्गतिमाह — कृत्याकृत्येत्यादि ।

कृत्या न.म कुद्धलुब्धभीतमानिन इत्युक्तम् । तत्र प्रथमं कुद्धान् ब्दुत्पादयति — संश्रुत्येति । अर्थान् संश्रुत्य विश्लब्धः ददानीति प्रति-ज्ञाय तददानेन विक्सितः, शिको उपकारे वा तुल्यकारिणोः समानं कर्म कृतवतोर्भध्ये विमानितः अनिमनिद्दतोऽन्यतरः, ब्रह्मावरुद्धः राज्ञः परमाप्त-सेवकैः प्रतिषिद्धशाजकुलप्रवेशः, समःहृय पराजितः धृतकीडार्थमाह्य हृतधनः, प्रवासीपतमः राजक्रीनावरीयेन स्विन्सितदेशवासपतिबन्धः प्रवासः हेन दुः लितः, कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः कार्यार्थं राजवलमादिम्य उत्केचं दस्त्रा-प्यलब्धप्रयोजनः, स्वधमाद् द्रयाचाद् वा उपरुद्धः स्दधमी दाञ्चिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयादिः दायाद्यं दायस्वेन भीग्यं भागिनेयानां करतेषु मानु उ-धनं ताहशात् स्वधर्माद् दायाचाच प्रतिषिद्धः, मानाधिकाराभ्यां अष्टः मानः छत्रान्दोलिकादिः परिच्छ :बहुमानः अधिकारः समाहर्तृपत्रिधातृपभृतिनि-योगः ताभ्यां प्रच्यावितः, कुल्यैः कुलभनैः राजवन्ध्वादिभिर्निमित्तभूतैः अन्तर्हितः अप्रकाशं गतः, अपलिपतगुणस्वादित्यार्थम् । प्रसमाभिष्टप्रत्नीकः बलात्कारधर्षितदारः, काराभिन्यस्तः बन्दीकृतः, परीक्तद्ण्डितः अविचा-र्वेव परवचनप्रत्ययमात्रेण कृतद्ण्डः, मिध्यःचारवारितः प्राणिवयह्णपरबाद् यज्ञः पापकर्मेत्येव ज्ञाती रेन मिध्यान्यायेन आचारातू यज्ञ दिसस्कर्म नु ग्रानाद्

१ 'पातिवः' ग. पांठः.

स्त्रयमुपहतः, विश्वकृतः, पापकर्माभिरूयातः, तुल्यदोषदण्डेनो-द्वितः, पर्यात्तभूमिः, दण्डेनोपहतः, सर्वाधिकरणस्यः, सहसोप-चितार्थः, तत्कुलीनोपाशंसुः, शद्विष्टो राज्ञा, राजदेषी चेति भीतवर्गः।

परिक्षीणोऽत्यात्तस्त्रः कदयों न्यसन्यत्याहितन्यवहारश्रेति छ-

आत्मसम्भावितो मानकामः शतुपूजामिषतो नीचैरुपहितस्ती-क्ष्णः साहसिको भोगेनासन्तुष्ट इति मानिवर्गः।

वारितः, सर्वस्वभाहारितः हतसर्वस्वः, बन्धनपरिक्किष्टः बन्धनेन कार्येप्वय-थार्हनियन्त्रणया परिक्किष्टः, प्रवासितबन्धुः प्रवासितः स्वदेशान्त्रिप्कासितो बन्धुः पुत्रादिर्यस्य सः, इति एवञ्जातीयः, कुद्धवर्गः वेदितव्य इति श्रेषः।

भीतवर्गमाह— स्वयमित्यादि । स्वयमुपहतः घनाय स्वकृतेन प्रमारणादिना नृशंसकर्मणा दूषितः, विजिगीयुणा वा स्वयं धनदानेन नृशंसकर्म
परमारणादिकं कार्यस्वा दूषितः। स हि विजिगीयुसकाशाद् भीतो भवति—
'शञ्जपञ्चाद्द्रिकधनलाभे मामप्ययं हन्यादि'ति विजिगीयुरात्मानमभिशक्केतेति
मत्वा । विश्वकृतः अन्तःपुरादौ विजिगीयुनिरुद्धिकयारम्भः, पापकर्माभित्यातः
बग्रहत्यादिपापकर्माभिशस्तः, जुल्यदोषदण्डेन उद्धिमः म्वसमानदोषऽन्यस्मिन्
दण्डं प्रयुक्तं हृद्या भीतः मय्यपि दण्डः पतेदिति, पर्यात्तमृभिः मूम्यपहर्ता,
दण्डेनोपहतः कशितः, सर्वाधिकरणन्यः सर्वेषु राजकीयनियोगम्थानेषु प्राप्तः
स्वाम्यः, सहसोपचितार्थः अकस्माद् साहनेन वा वर्धितथनः, साहसेति च
पाठः । तत्कुलीनोपाशंतुः तस्य राजः कुलीनं दायादम् उपाशंतुः कामुक
उपाश्रित इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

द्धव्यवर्गमाह—परीत्यादि । परिक्षीणः विनष्टसर्ववैभवः, अत्यात्तत्वः अत्यात्तं राज्ञा दण्डकररूपतयातिनात्रं गृहीतं स्वं धनं यस्य सः, कदर्यः कृपणः, व्यसनी स्त्रीपानादिव्यसनवान्, अत्याहितव्यवहारः अतिमात्रप्रयुक्त-धननिमित्तव्यवहारः ।

मानिवर्गमाह — आत्मेति । आत्मसम्भावितः अहमतीव विद्वान् शूर् इति, मानकामः धनमवधीर्थ पूजामात्राभिलाषी, शत्रुपूजामधितः अनेन मम शत्रुः पूजित इति प्राप्तामर्थः, नीचैरुपहितः दुर्जनैः कचित् कार्थेऽभिनिवे- तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनैयों यञ्जिकः कृत्यपक्षीयस्तं तेनोपजा-पयेत् ।

यथा मदान्धो इस्ती मत्तेनाधिष्ठितो यद्यदासादयति तत् सर्व प्रमृद्वात्येवमयमञ्जास्त्रचश्चरत्यो राजान्धेन मन्त्रिणाधिष्ठितः पौरजान-पद्वधायाभ्युत्थितः। शक्यमस्य प्रतिइस्तिप्रोत्साइननापकर्तुम्, अपर्थः क्रियताम् इति कुद्धवर्गमुपजापयेत्।

यथा लीनः सर्पो यस्माद् भयं पश्यति तत्र विषमुत्स् जत्येवमयं राजा जातदोषाशङ्कस्त्विय पुरा क्रोधविषमुत्स् जति, अन्यत्र गम्यताम् इति भीतवर्गमुपजाप्रयेत् ।

यथा श्रुगणिनां धेतुः श्रूभयो दुग्धे न ब्राह्मणेभ्यः एवमयं राजा सत्त्वश्रावाक्यकक्तिहीनेभ्यो दुग्ने नात्मगुण सम्बन्धभ्यः । असौ राजा पुरुषविक्षेणज्ञः सेव्यतामिति छुव्यविद्युपजापयेत् ।

शितः, तीक्षणः आत्मत्यागी, साहसिकः अतर्कितप्रवृतिः साहसं तद्वान् , भोगेन असन्तुष्टः बळसया भृत्या तृतिमप्राप्तः ।

कुद्धादीनां कृत्यपक्षीयाणां मध्ये थो यद्भिलपति तं मुण्डजटिलस्य-जनमुखेन तद्दनपूर्व भेदयेदित्याह — तेपाभित्यादि ।

तत्र कुद्रवर्गस्य भेदनप्रकारमाह—यथा मद्गन्य इत्यादि । मत्तेना-धिष्ठितः प्रमादिना हस्तिपकेन नियम्यमानः । आसादयति द्राष्टिविषयं क-रेगित । प्रमुद्राति नाशयति । अशःक्षचक्षः राजशःख्रज्ञक्षणनेत्रहीनः । अभ्यु-स्थितः उद्युक्तः । प्रतिहन्तिपोत्साहनेन प्रत्यथ्युरसाहजननेन । अपर्षः क्रियतां प्रकोष उत्पाद्यतां, राजः ।

भीतवर्गस्याह— यथा लीन इत्यादि । भयं पश्यति आत्मनो विप-विमाभिशक्कते । पुरा जातदोषाशक्कः पूर्वमुत्पनशोपविकर्कः, अथवा पुराशब्द उत्संजतीत्यनेन सम्बध्यते उत्सक्ष्यकीत्यर्थः । 'यादरपुरानिगतयोरि'ति लट् ।

छुन्धवर्गस्याह — यथा श्वगणिनामित्यादि । श्वगणिनां धेनुः श्वगणिनां गौः । दुग्धे कीरं सावयति । अयं सन्तिहितः । दुग्धे कर्रं ददाति । असौ विषक्षष्टः सामन्तः । पुरुषिक्षेपद्मः पुरुषतारतम्यवेदी ।

^{1. &#}x27;हतिश्री' ग, पाठ:-

यथा चण्डालोदपानश्रण्डालानामेवोपभोग्यो नान्येषामेवमयं राजा नीचो नीचानामेवोपभोग्यो न त्वद्विधानामार्याणाम् । असौ राजा पुरुषविश्रपद्मः तत्र गम्यतामिति मानिवर्गमुपजापयेत् ।

> तथेति प्रतिपन्नांस्तान् संहितान् पणकर्मणा । योजयेत यथाशक्ति सापसर्पान् स्वकर्मसु ॥ लभेत सामदानाभ्यां कृत्यांश्च परभूमिषु । अकृत्यान् भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयेत् ॥

इति कैंटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे सतुर्दशोऽध्यायः परिषये कृत्याकृत्यपक्षे प्रग्रहः ॥

मानिवर्गस्याह — यथा चण्डालेत्यादि । चण्डालोदपानः चण्डाल-कूरः । आर्याः शिष्टाः ।

तथेतीति । तथेति प्रतिपन्नान् उपजापानुरोधेन परपक्षप्रवेशमङ्गीकृत-वतः, पणकर्मणा संहितान् सत्यशपथादिना कृतमन्थानान्, तान् कृत्यान्, सापसपीन् चारसहितान् कृत्वा, यथाशक्ति स्वकर्भसु योजयेत नियुक्षीत ॥

छभेताते । परम्मिषु परजनपदे, कृत्यान्, सामदानाम्यां, लभेत साधयेत्, भेदस्य तेषु स्वत एव सिद्धत्वादनुपयाग इत्यभिषायः । अकृत्यान् भेददण्डाम्यां लभेत । अकृत्यान् प्रति भेदनसाधने । परदोषपदर्शनस्य मुख्य-त्वादाह — परदोषःन् दर्शयेच बोधयेच ॥

> इति कीटर्शयार्थशास्त्रव्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे चतुर्दशाऽध्यायः परविषये कृत्याकृत्यपक्षानमहः ॥

११- प्रक. मन्त्राधिकारः।

कृतस्त्रपञ्चारपञ्चोपग्रहः कार्यारम्भाश्चिन्तयेत् । मन्त्रपूर्वाः सर्वा-रम्भाः ।

तदुदेशः संवृतः कथानामनिःस्नावी पतिभिरष्यनालोक्यः स्यात् । अयुते हि शुक्रशारिकाभिन्त्रो भिन्नः व्यभिरत्येश तिर्थग्योनिभिः । तस्मान्तन्त्रोदेशमृनायुक्तो नोपगच्छेत् । उच्छियेत मन्त्रभेदी ।

मन्त्रभेदो हि दृताम.त्यस्यामिनाभिङ्गिताकाराभ्याम् । इङ्गित-मन्यथावृत्तिः । आकृतिग्रहणमाकारः ।

मन्त्राधिकार इति स्त्रम् । कर्मणामारम्भोपात्रादिकार्यनिरूपणं मन्त्रः, स इहाधिकियत इत्पर्थः । सर्वीपधाशुद्धा मन्त्रिणः कर्तव्या इत्युक्तम् । मन्त्रस्वरूपं तु नोक्तम् । तदिहोच्यत इति सम्बन्धः ।

स्विवये पर विषये च कृत्याकृत्यानां स्वानुकूलीकरणानन्तरं विजिगी-पुणा स्विवये दुर्गादीनां पर्रावयये सन्धिनिमहादीनां च कर्भणाम् आर भाः विमृश्य राज्ञा निर्धारियतन्त्रा इत्याह — कृतेत्यादि । चिन्तयेत् मन्त्रयत् । चिन्तने हेतुमाह — मन्त्रपूर्गः सर्वारम्भा इति । प्रथमं मन्त्रः तत अत्म्म इत्येष क्रमः कर्भसमृद्धिफलो लोके नियतो यस्मात् तस्माचिन्तयेदित्यनिपायः।

मन्त्रदेशमाह — तदित्यारि । तर्हेशः मन्त्रयोग्यो देशः, संवृतः सर्वत आवृतः । कथानां वचनानाम् अनिस्त्राची निग्नाचो बहिनिः प्यन्दः तद्वान् न भवतीत्यनिः लावी, अन्तः कथ्यमानं बहिः स्थितै भ्या न श्रृयेत तथा सिन्नेदेशित इत्यर्थः । पिन्निभिरि अनालोकयः अहस्यश्च स्यात् । कृत इत्यत आह—श्रूपते हीत्यादि । भिन्नः मकाशितः । तस्मादित्यादि । अना-युक्तः राज्ञा मन्त्रकर्भण अनियुक्तः । मन्त्रभेदने दण्डमाह — उच्छिदेनेति । उच्छेदन ुन्मूलनम् ।

विनेव वचनमायुक्तानाभिङ्गिताकाराभ्यामि मन्त्रभेदो भवतीत्वाह— मन्त्रभेदो हीत्यादि । अन्यथावृत्तिः स्वाभावि विष्ठितविलक्षणं चेष्टि । अन्यथावृत्तिः स्वाभावि विष्ठितविलक्षणं चेष्टि । आकृतिः अङ्गसंस्थानं तृत्यं ग्रहणं भावज्ञानसाधनं स्वाभाविकाकृतिविलक्षणो मुखनालि यादिराकृतिविशेष इत्यथः, स आकारः आकारशब्दवाच्यः । तस्य संवरणम् आयुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति । तेषां हि भमादमदसुप्तनलापकापादिकत्तेकः गच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति । तम्माद् रक्षेन्मन्त्रम् ।

मन्त्रभेदो ह्ययोगक्षेमकरो राझस्तदायुक्तपुरुपाणां च । तस्पाद् गुह्ममेको मन्त्रयेतेति भारद्वाजः । मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति । तेपामप्यन्ये । सेषा मन्त्रिपरस्परा मन्त्रं भिनत्ति ।

तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किञ्जिबिकीर्षितम् । आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥

तस्येति । तस्य संवरणम् इङ्गिताकारयोगीयनं, स च तच तदितीह 'नपुंसकमन्यंसकेने'ति नपुंसकशेष एक ग्रावधा । आयुक्त गुरु रक्षणम् आयुक्तानां पुरुषाणां मन्त्राधिष्टतानां दूतमन्त्रित्रमृतीनां मन्त्रभेद्द्यानेभ्यो रक्षणं च, आ कार्यकालात् कार्यसिद्धिकालमभिन्याप्य, कर्तव्यमिति देशः । मन्त्रभेद्ध्यानं अपञ्चयति — तेषां हीति । तेषाम् आयुक्तानाम् । प्रमादमदसु-सन्त्रापकाम दिः प्रमादः कार्यान्तर्ययप्रयम्भवमनवधानं मदो मद्यपानादि-जिध्यचिकारः सुप्तप्रलापः स्वमालापः कामो विषयतृष्णा एने आदयो यस्य दोषसमुदायस्य सः, उत्सेकः गर्वः, प्रच्छन्नः कुड्यान्तिनतः श्रोता, अवमतः जडोऽयभित्यवज्ञातः, वाशवदः समुच्चये, मन्त्रं भिनाचि रहिस विमृश्य निर्णान्तम्ये बाहरुद्विरति । तस्माद्वि । तस्मात् प्रमादादेख्वमत्वर्यन्ताद् वर्णात्, मन्त्रं रक्षेत् ।

मन्त्रभेदो हीत्यादि । अयोगक्षेमकरः योगक्षेमविद्यातकः । गुह्यं गोष्य-मर्थम् । एकः मन्त्रिणापि द्वितीयेन विनाभूतः । भारद्वाजपक्षस्य समर्थ-कमाह — मन्त्रिणामपीत्यादि । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रिसन्तानः ।

तस्मादिति । तस्मात् मन्त्रभेदप्रकृतात्, अस्य विजिगीयोः, चिकी-र्थितं कर्तुनिष्टं, कर्म, परे अन्ये, न विद्युः, किन्तु आरब्धारः कर्मानुष्ठानोपक-मकर्तारः, जानीयुः । तेऽपि कदा जानीयुः, आरब्धं जानीयुः आरम्भानन्त-रमनुमिनुयुः, आरम्भमात्रेण कर्नणः कृत्स्नाः गतिरनुमातुं शक्या चेत् । यदि व शक्या तेऽप्या निष्पत्तेनं जानीयुरित्यभिभायेणाह — कृतमेव वेति ॥

१. न्ययो' स. पाठः. १. 'न्ति । से' ग. पाठः.

नैकस्य मन्नसिद्धिरस्तीति विश्वालाक्षः। मत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजद्वत्तिः। अनुपलब्धस्य ज्ञानम्रपलब्धस्य निश्चयवलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य श्रेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत्। तस्माद् बुद्धिदृद्धैः सार्थमासीत मन्त्रम्।

न कञ्चिद्वमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् । वालस्याप्यर्थवद् वाक्यमुपयुक्जीत पण्डितः॥

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षणिति पाराश्चराः। यदस्य कार्य-मभिमेतं तत्मतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत् — कार्यमिदमेवमासीदेवं वा यदि भवेत् तत् कथं कर्तन्यमिति । ते यथा त्र्युः तत् कुर्यात् । एवं मन्त्रोपलिधः संद्वतिश्च भवतीति ।

तदिदं भारद्वाजमतमाक्षिप्य विशालाक्षः प्रत्यवतिष्ठत इत्याह—नैकस्येत्यादि । प्रत्यक्षपरोक्षेत्यादिवाक्येन राजकर्मणः सर्वस्य सहायसापेक्षत्वं
मन्त्रिपरोहितोत्पित्तपकरणोक्तं स्मारयति । अज्ञातस्य ज्ञानं , ज्ञातस्य निश्चयेन दृढीकरणम् , इदमदो वेत्यर्थयोद्धिधाभवने सन्देहिनवर्तनम् , अंशेनोपलव्यस्यांशान्तरानुमितिरित्येवज्ञातीयं कार्यं मन्त्रिसाध्यमित्याह — अनुपलव्यस्येत्यादिना । तस्मादिति । तस्माद् राजवृत्तेः सहायसापेक्षत्वनियमात् ,
बुद्धिवद्धैः बुद्धिपशस्तैः सार्धे, मन्त्रम् आसीत मन्त्रमुद्दिश्यासीत । मन्त्रज्ञव्दस्य भावार्थत्याद्वा 'अकर्मकथातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा
च कर्मसंज्ञक इति वक्तव्यम्' इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ।

न किन्चिदित्यादि। नावमन्येत नावजानीयात्। उपयुक्तीत स्वीकुर्वीत॥ सोऽयं विशालाक्षपक्षो मन्त्रज्ञानानुकूलः, नतु मन्त्ररक्षणानुकूल इति वदन्तः पराशरशिष्याः प्रत्यविष्ठन्ते इत्याह — एतदित्यादि। कस्तिर्हि मन्नरक्षणोपाय इत्याह — यदस्येति। अस्य यत् कार्यम्, अभिप्रेतं मन्त्र- यितुमिष्टं, तत्प्रतिरूपकं तत्प्रतिबिम्बम्तं तत्समानरूपं कार्यं कथागतं पुराण- गतं वापदिश्य, मन्त्रिणः पृच्छेत्। कथं पृच्छेत्, इदं कार्यम्, एवमासीद् यदि अनेन प्रकारेण निष्पाद्यं चेत्, कथं कर्तव्यं तिर्हे केन प्रकारेणानुष्ठेयमिति। ते पृष्टा मन्त्रिणः, यथा त्र्युः, तत् कुर्यात् अनुतिष्ठेत्। एवम् अस्मिन् मन्त्रानुष्ठानप्रकारं, मन्त्रोपल्बिः संवृतिश्च भवति मन्त्रज्ञानं मन्त्रगोपनं च सिध्यतीति।

नेति पिशुनः । मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थे द्वत्तमदृतं वा पृष्टे-मनादरेण हुवन्ति प्रकाशयन्ति वा । स दोषः । तस्मात् कर्मसु ये येष्वभिषेतास्तैः सह मन्त्रयेत् । तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रबुद्धिं गुप्ति च लभत इति ।

नेति कौटल्यः । अनवस्था होषा । मन्त्रिभिह्मिभश्रतुर्भिर्वा सइ मन्त्रयेत । मन्त्रयमाणो होकेनार्थकुच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत् । एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति । द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संह-ताभ्यामवयृह्यते, वियृहीताभ्यां विनाश्यते । त्रिषु चतुर्षु वा नैकान्तं कुच्छ्रेणोपपद्यते महादोपैम् । उपपद्मं तु भवति । ततः परेषु कुच्छ्रेणा-र्थनिश्रयो गम्यते, मन्त्रो वा रक्ष्यते ।

तदुभयमि न सिध्यतीति वदन् नारदः अत्यवतिष्ठते — नेतीति । उभयासिद्धी हेतुमाह - मन्त्रिणी दीत्यादि । ज्यवहितं रूपान्तरावच्छादित-स्वरूपम् । अनादरेण बुवन्ति अनास्थया कथयन्ति नतु पर्वालोच्य कथ-यन्ति , पकाशयन्ति वा भिन्दन्ति च , अस्मास्वविश्वस्तोऽयं राजासमदनुष्टे-यमध्यर्थमस्मामु न प्रकाशयतीति कोपादिति भावः । तस्मादिति । तस्माद् यथोक्तदोषप्रसङ्गात्, ये येषु कर्मसु अभिषेता मन्त्रणानुष्ठाननिपुणतया विश्व-स्ततया चाभिसताः, तैः सह मन्त्रयेत् । तथा मन्त्रणे गुणमाह—तैरित्यादि ।

इदमपि मतमयुक्तमित्याह — नेतीति । कुत इत्यन्नाह — अनव-स्थेति । हि यतः एषा अनवस्था ययोक्ताम्युपगमोऽनवस्थापादकः । अयं भावः —तत्तत्कर्माभिषेतैः सह मन्त्रणाङ्गीकारे कर्मणां बहुत्वाद् बहुपकारत्वाच मंन्त्रीयत्तानवधारणपसङ्ग इति । स्वमतमाह — मन्त्रिभिक्तिभिरित्यादि । एकेन सह मन्त्रणे दोषमाह — मन्त्रयमाण इत्यादि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यस-क्रेयु क्रेशनिर्धारणीयेषु कार्येध्वत्यर्थः । अनवमहः निष्यतिद्वन्द्वः । चरति वक्ति अनुतिष्ठति च । द्वाभ्यां सह मन्त्रणे दोषमाह — द्वाभ्यामित्यादि । संहताभ्याम् अवगृह्यते एकमताभ्यां सच्यां स्ववशं नीयते राजा, विगृही-ताभ्यां विनाइयते परस्परविपरीतमताभ्यां सद्भ्यां कार्यहानि प्राप्यते । त्रि-चतुरमन्त्रिपक्षे विशेषमाह — त्रिष्विति । त्रिषु चतुर्षु वा मन्त्रसहायेषु ,

१. 'शा अना', २. 'खते । तत् त्रि', ३. 'यः उपपन्नस्तु म' ग. पाठः.

देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामध्य मन्त्रयेत।

कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पद् देशकालविभागः विनि-पातमतीकारः कार्यसिद्धिरिति पश्चाङ्गो मन्त्रः। तानेकैकन्नः पृच्छेत् समस्तांश्र । हेतुभिश्रेषां मतिपविवेकान् विद्यात् । अवाप्तार्थः कालं नातिकामयेत्। न दीर्घकालं मन्त्रयेत। न च तेषां पक्ष्यैर्येषाम् अप-कुर्यात्।

महान् दोषोऽनर्थो येन तत् महादोषं परमानर्थहेतुभूतं राजावप्रहणादिकं, नैकान्तं नियतं न भवति , कृच्छ्रेण उपपद्यते कदाचितुत्पाद्यमानमपि महता यरनेनोत्पद्यते नास्पेन यत्नेनेत्यर्थः । महादोष इति पाठे एकद्वमन्त्रिपक्षोक्तो महान् दोष इत्यर्थः कर्मधारयेण लभ्यः । उपपन्नं तु भवति मन्त्रनिश्चयेन मन्त्ररक्षणेन च उपपत्तियुक्तं भवति, अर्थाच्चिन्त्यमानं कर्म । पश्चादिषु मन्त्रसहायेषु को दोषस्तत्राह — तत इत्यादि । ततः परेषु चतुभ्योऽधिकेषु पञ्चादिषु ।

देशकालकार्यापेक्षया कदाचिदेकेन द्वाभ्यां च सह मन्नणम्, असहा यस्य सतो वा मन्त्रणमिष्यत इत्याह - देशेत्यादि । यथासामर्थ्यम् आत्मा-त्ममन्त्रिसामर्थ्यानतिकमेण ।

अथ मन्त्रस्य पञ्चाक्रस्वं व्युत्पादयति - कर्मणामिति । कर्मणाम् आरम्भोपायः स्वविषये परिखाषाकारादिरूपदुर्गादिसृष्टिलक्षणानां परविषये सन्धिविमहादिनिमिचदूतसम्प्रेषणादिलक्षणानां च कार्याणासुपक्रमोपायः, पुरु षद्रव्यसम्पत् स्वविषये पुरुषाः दुर्गादिनिर्माणकुशलास्तक्षायस्कारादयः द्र-व्याणि पृथुच्छदादिदारव्यवृक्षादीनि परित्रपये पुरुषाः सन्ध्याद्यनुष्ठानकुशलाः दूतसेनापतिषभृतयः द्रव्याणि रहनस्वर्णोदीनि, तेषां सम्पद् गुणवत्ता समृ-द्धिश्च, देशकालविभागः देशः स्वविषये दुर्गादारम्भे जनपद्मध्यान्तादिर-न्पादिश्व कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिर्वपीदिश्व परविषये सन्ध्यादौ देशः महा-फलोर्वरादिः कालः अभियोगानभियोगाद्यवस्था तेषां सर्वेषां विभागः विवेकः विनिपातप्रतीकारः विनिपातो विन्नो दुर्गनिर्माणादिविषयः सन्धिपुरुषप्रेपणा-दिविषयश्च तस्य प्रतीकारः प्रशमनं , कार्यसिद्धः कर्मफलं क्षयः स्थानं वृद्धिरित्येवं त्रिरूपम् । इति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । मन्त्रविषयमर्थे मन्त्रिप्वेकैक-

मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वीतेति मानवाः। षोडशेति बाईस्पत्याः। विंशतिम् इत्यौशनसाः। यथासामध्यम् इति कौटल्यः।

ते बस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः। अकृतारम्भमारम्थानुष्टा-नमनुष्टितविशेषं नियोगसम्पदं च कर्मणां कुर्युः। आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत्, अनासन्नैः सह पत्रसम्भेषणेन मन्त्रयेत । इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरि-पहचीणां सहस्रम् । स तच्चक्षुः । तस्मादिमं द्रचक्षं सहस्राक्षमाहुः।

माह्यान्यासन्निधाने प्रच्छेत् — कस्तेऽत्राभिषाय इति, संगेल्य च स-भायां तान् सर्वान् 'कोऽत्र वोऽभिषाय' इति प्रच्छेदित्याह् — तानेकैकश्व इत्यादि । हेतुभिरित्यादि । एषां मतिप्रविवेकान् अभिप्रायविभागान्, हेतुभिः विद्यात् कारणैः पर्यालोचयेद् अर्थनिश्चयार्थम् । अवासार्थः निश्चि-तार्थः । अपकार्यजनबन्धुभिः सह न मन्त्रयेतेत्याह - न च तेषामित्यादि ।

अय राजनिणीतकार्यजातानुष्ठान-राजनिणतव्यनवनवकार्यजातोल्ल-नादिसर्वराष्ट्कमानिर्वहणप्रधाना मन्त्रिपरिषन्नाम काचिद् राज्ञो भवति । तस्यां राज्ञा कति मन्त्रिणः पारिषदाः कर्तव्या इत्याकाङ्कायां द्वादशेति मनुशि-व्याणां षोडशेति बाईस्पत्यानां विश्वतिरित्यौशनसानां कार्यानुष्ठातृपुरुपसाम-र्थ्यानुगुण्येन यथोक्तसङ्घ्यास्त्रन्यूनसङ्घ्यासद्धिकसङ्घ्या वेत्यात्मनश्च मत-मित्याह - मित्रपरिषद्मित्यादि ।

पारिषदानां व्यापारमाह - ते हीत्यादि । स्वपक्षं परपक्षं च चिन्त-येयुः स्वपक्षगतं परपक्षगतं च कार्यं समीक्षापूर्वमनुतिष्ठेयुः । कर्मणां मध्ये अकृतारम्भम् अकृतस्य कर्मणोऽनुष्टानोपकमम्, आरञ्चानुष्ठानम् उपका-न्तस्य परिसमापनम् , अनुष्ठितविद्येषं परिसमापितस्य संस्कारं परिनिष्ठितपा-सादादिशोभार्थमुघालेपचित्रार्पणादिजातीयं, नियोगसम्पदं नियोगाः तत्तत्कर्म-कराधिकाराः तेषां सम्पदं गुणवत्तां बाहुल्यं च, कुर्युः । मन्त्रिपरिषत्सभ्येषु आसलानासलेषु विषये राजा कथं व्यवहरेदित्येतदाह - आसलैरित्यादि । पत्रस प्रेषणेन लिखितसकलार्थस्य लेखस्य प्रेषणेन । इत्यं बहुमन्त्रिवृद्धिसा-हास्येनार्थदर्शनस्य महाफलतयात्मसमर्थितस्य स्तुत्वर्थे सहस्राक्षपदनिर्वचन- आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाह्य ब्र्यात्। तत्र यद् भूयिष्ठाः कार्यसिद्धिकरं वा ब्र्युस्तत् कुर्यात्। कुर्वतश्र —

नास्य गुर्श परे विद्युदिछद्रं विद्यात् परस्य च ।
गृहेत् कूर्म इवाङ्गानि यत् स्याद् विद्यतमात्मनः ॥
यथा सश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमईति ।
एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मत्रं श्रोतुमईति ॥

इति कीटळीयायशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रयमाधिकरणे पञ्चदद्वीऽन्यायः मन्त्राधिकारः॥

भक्तभार्थवादमाह — इन्द्रस्य हीति। स इन्द्रः, तच्च छः तद् ऋषिसहस्रं मन्त्रि-परिषदात्मकं चछः कार्यतस्वदर्शनसाधनं यस्य सः। द्यक्षमिति विशेषणेन वस्तुतः पुरुषान्तरवद् द्विनयन एवासा सहस्राक्ष इत्युपचर्यत इति दर्शितम्।

प्राणापायश्रद्धावहे कार्ये पूर्वोक्तान् मन्त्रिणः मन्त्रिपरिषदं चेमां मेल-यित्वा तत्त्वं प्रच्छेदित्याह — आत्यियक इत्यादि। तत्र म्यष्टा बहुतमाः, यद् ब्रूयः, तत् कुर्याद् अनुतिष्ठेत्, अथवा यत् कार्यसिद्धिकरं ब्रूयः अर्थाद् अम्यिष्ठा अपि, तत् कुर्यात् । कुर्वतश्चेति वत्यमाणश्चोकान्ययि । नास्येति, यथा ग्रश्नोत्रिय इति च श्लोकावतिरोहितार्थौ ।।

इति कीटळायाँगाख्यसम्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पश्चदशोऽध्यायः सन्त्राधिकारः ॥ १२. प्रक. दुतप्रणिधिः।

उद्भृतमन्त्रो द्तप्रणिधिः । अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थः, पादगुणहीनः परिमितार्थः, अर्धगुणहीनः शासनहरः ।

सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुपपरिवापः प्रतिष्ठेत । शासनमेवं वाच्यः परः, स वक्ष्यत्येवं, तस्येदं प्रतिवाक्यम्, एवमतिसन्धातव्यम् इत्यधीयानो गच्छेत्। अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्येश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत्। अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीरात्मनः परस्य चावेक्षेत । दुर्गरा-ष्ट्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिद्राणि चोपलभेत । पराधिष्ठानमनुक्रातः प्रवि-

द्तप्रणिधिरिति स्त्रम् । दूता नाम निस्धार्थाः परिमितार्थाः शास-नहरा इति त्रिप्रकाराः, तेषां प्रणिधानं परेषु सन्देशदानपूर्वं प्रषणमिहाभिधी-यत इति स्त्रार्थः ।

उद्धृतिति । दूतप्रणिधिः दूतस्य प्रणिधानम्, उद्धृतमन्त्रः उद्धृतः निर्धारितार्थः मन्त्रः यस्मिन् स तथाम्तः, भवति । मन्त्रार्थनिर्धारणोत्तरका-छकार्यं दूतसम्प्रेषणमित्यर्थः । एवश्च मन्त्रकथानन्तरं दूतसम्प्रेषणप्रस्तावः सङ्गत इत्यभिप्रायः । पूर्वोक्तजानपदत्वाद्यमात्यसम्पद्युक्ते। दूतो निसृष्टार्थः, तस्मात् पादगुणप्रत्यवरः परिभितार्थः, अर्धगुणप्रत्यवरः शासनहरः इत्याह— अमात्यसम्पदेत्यादि ।

दूतकरणीयमाह — सुप्रतिविद्दितति । सुप्रतिविद्दितं सम्यक् सर्जाकृतं यानं शिविकान्दोछिकादि वाहनमश्चादि पुरुषाः ग्रुष्र्षादिकर्मकराः परिवापः
शस्यास्तरणगोणिकादिश्च यस्य सः सुप्रतिविद्दितयानवाहनपुरुषपरिवापः,
तथामृतः सन् प्रतिष्ठेत, दृतः शत्रुविषयं प्रति । शत्रुः स्वामिसन्देशमित्यं
बोधनीयः, बोधितः स एवं वदिष्यति, तथा वदत ईदशं प्रत्युत्तरं वक्तन्यं,
शत्रोरतिसन्धानमित्यं कर्तव्यमित्येवज्ञातीयमर्थं पुनःपुनरनुसन्दधानो गच्छेदित्याह — शासनमित्यादि । अटवीति । अटव्यन्तपाछपुरराष्ट्रमुख्येश्च
अटवीपाछान्तपाछपुरमुख्यराष्ट्रमुख्येश्च प्रतिसंसर्गे सख्यं गच्छेत् । दृत्यायात्मप्रयाणं तेभ्यो निवेद्य वा गच्छेदित्यर्थः । परविषयं गतस्य कर्माह—अनीकेति । आत्मनः, परस्य च अनीकस्थानयुद्धप्रतिमहापसारभूमीः अनीकस्य
सैन्यस्य निवेशयोग्यमूर्मि युद्धस्वीकारार्हभूमिम् अपसरणानुकूछमूर्मि च,
अवेक्षेत जानीयात् । दुर्गराष्ट्रप्रमाणं दुर्गराष्ट्रयोरियत्तां, सारवृत्तिगुप्तिच्छि-

शेत्। शासनं च यथोक्तं ब्रूयात् प्राणाबाधेऽपि दृष्टे । परस्य वाचि वक्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरित्रश्चं गुणकथासङ्गमासन्नमा-सनं सत्कारिष्टेषु स्मरणं विश्वासममनं च लक्षयेत् तुष्टस्य, विपरीत-मतुष्टस्य । तं ब्यात् — द्तमुखो वै राजानस्त्वं चान्ये च । तस्मादु-द्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं वक्तारः। तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः, किमङ्ग पुनर्जाह्मणाः । परस्यैतद् वाक्यमेष दृतधर्मः इति ।

वसेदविसृष्टः, पूजया नोत्सिक्तः, परेषु बलित्वं न मन्येत, वा-क्यमनिष्टं सहत, ख्रियः पानं च वर्जयत्, एकः श्रयीत, सुप्तमत्तयोहि

द्राणि सारं धान्यस्वर्णाद्युत्पत्ति वृत्तिं जनानां जीविकां गुर्धि रक्षां छिद्रं शब्वा-क्रमणद्वारं च, उपलभेत । सारवृत्तिशब्दस्थाने सारवत्ताशब्दपाठः कामन्द-केन नृनं इष्टः । अत एव स आह — 'सारवत्तां च राष्ट्रस्य दुर्ग तद्वृक्षिमेव च । छिद्रं च शत्रोर्जानीयाद्" इति । पराधिष्ठानं शत्रुगृहम् , अनुद्रातः प्रवि-शेत् परानुज्ञानानन्तरं प्रविशेत् । शासनं स्वामिसन्देशं च, प्राणाबाघेऽपि दृष्टे यथोक्तं त्रूयात् प्राणभयेऽप्युपस्थिते स्वस्त्रामिसन्दिष्टप्रकारं कथयेत्, नतु स्वप्राणरक्षार्थमप्यन्यथा कथयेदित्यर्थः। परतुष्टातुष्टत्वस्य तदनुगुणव्यवद्वारार्थ लक्षणीयत्वादाह - परस्येत्यादि । वाम्बदनदर्शनेषु प्रसन्नत्वं, दूतोच्यमानवा-क्यादरः, स्वामिगतसर्वेकुशलप्रकाः, स्वाभिगुणप्रस्तावेऽवधानदानं, दूतान्ति-कोपवेशनं, दूतविषयो बहुमानः, स्वादुभोग्यफलादिसंविभागे दूतस्मरणं, दूतं प्रति विश्वासोपगम इत्येतैश्चिहैः शत्रोस्तुष्टस्वं विपरीतैरतुष्टस्वं च विदित्वा व्यवहरेदित्यभिष्रायः । तमित्यादि । तं त्रृयात् अतुष्टं परं वक्ष्यभाणरीत्या ब्र्यात् । द्तमुखाः दूतो मुखं स्वाभिप्रायानिवेदनद्वः येषां ते । तस्मात् दूतानां स्वस्वामिवदनस्थानीयत्वात् । उद्यतेष्वपि वधार्थमुद्धतेष्वपि सत्सु । वक्तारः अर्थाद् दूताः । तेषां दूतानां मध्ये ।/अन्तावसायिनोऽपि चण्डाला अपि । किमक पुनर्जीक्षणाः त्राह्मणा अव्ध्या इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः।

वसेदिति। अविसृष्टः वसेत् यावाद्विसर्जनम्। पूजया नोत्सिक्तः गर्वितो न भवेत् । परेषु बलित्वं न मन्येत अहं वलवानिति मति शतुसकाशे

१. 'खेन रा', २. 'न्तेवासिनो' ग. पाठ:.

भावज्ञानं दृष्टम् । कृत्वपक्षोपजायमकृत्यपक्षे गृहमणिधानं रागापरागौ भर्तरि रन्धं च मक्तीनां तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत। तयोरन्ते-वासिभिश्विकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा, तेपामसम्भाषायां या-चकमचोन्मचसुप्तमलापैः पुण्यस्थानदेवगृहंचित्रलेख्यसंज्ञाभिवी चार-मुपलभेत । उपलब्धस्योपजापमुपेयात् । परेण चोक्तः स्वासां मकुतीनां परिमाणं नाचकीत । सर्वे वेद भवानिति ब्यात्, कार्यसिद्धिकरं वा ।

न प्रकाशयेत्। अनिष्टं वाक्यं परोक्तं सहेत । क्रियः, पानं मद्यसेवनं च वर्जयेत् । एकः असहायः शयीत । पानवर्जनैकश्चयनयोः कारणमाह--हि यसात्, सुप्तमत्तयोः, भावज्ञानं स्वप्नप्रलापमद्मलापाभ्यां हृद्यवेदनं इष्टं धत्यक्षानुभृतम् । कृत्यपक्षेति । कृत्यपक्षोपजापं कृत्यवर्गस्य भेदनम् , अकृत्य-पन्ने, गृद्धाणिधानं तीक्ष्णरसदसामादिपयोगं, प्रकृतीनाम् अमात्यादीनां भर्तरि रागापरागौ रन्ध्रं च द्वेषस्थानं च, तापसवैदेहकव्यक्रनाम्यां संस्थाभ्याम्, उपलभेत । तयोरिति । तयोरन्तेवासिभिः तापसैवदेहकयोः शिप्यैः, चिकित्सकपाषण्डस्यञ्जनोभयवेतनैवी भिषम्बेषैः पाषण्डवेषैः उभयवेतनैश्च पूर्वी-कैर्वा, चारम् उपल्मेत परचयी विद्यात्। तेषामसम्माषायां तापसब्यक्ष-नादीनां सम्मामणासीकर्ये, याचकमचीन्यचसुप्तपडापैः तेषां मैक्षकालमदैः प्रलापेः मत्तसाधारणैरु-मत्तसाधारणैः सुप्तसाधारणैश्च प्रलापैः, पुण्यस्थानदेव-गृहचित्रछेस्यसंज्ञाभिका पुण्यस्थानेषु नदीतीरजपमण्डवसुनिगृहादिषु देवगृहेषु च गृदपुरुषान्योन्यसम्पातयोग्येषु भित्त्यपिताभिरालेख्यविशेषसंज्ञाभिरक्षरवि-शेषसंज्ञाभिर्वा, चारमुपलमेत । उपलब्बस्य पर्हत्तस्य, उपजापम् उपेयाद् उपन्थपरवृत्तानुरूपं भेदोपायं प्रयुक्तीत, यथापेश्चम् । परेण, उक्तश्च पृष्टश्च, स्वासाम् जालीयानां पकृतीनां स्वास्यमात्यादीनां / परिमाणम् इयतां सार-फस्युतां वा, नाचश्रीत । तत्र किमुत्तरं प्रतिपद्येत, तत्राह-सर्विमिति । भवान् सर्व वेद चारचक्षुषा भवता न किश्चिदत्राविदितमस्तीत्वर्थः, इति त्र्यात् स्त-यात्। यदि स्तुत्या परो न परितुष्यति तदा किं कर्तव्यं तत्राह — कार्य-सिद्धिकरं वा ब्यात् परिमाणं यावद् उच्यमानं दूतकार्यसिद्धिकरं स्यात् , ताक्द्र व्यात् न क्रत्निमित्यर्थः।

१. 'हविचि' ग. पाट:

कार्यस्य सिद्धानुपरुध्यमानस्तर्कयेत कि भर्तुमें व्यसनमासस्रं प्रथन, स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामः, पार्षणम्राहासारावन्तःकोपमाट-विकं वा सम्रत्थापितृकामः, मित्रमोकन्दं वा व्यापादिषतुकामः, स्वं वा प्रतो विम्नहमन्तःकोपमाटिवकं वा प्रतिकर्तुकामः, संसिद्धं मे भर्तुर्या-त्राकालमभिद्दन्तुकामः, सस्यकुष्यपण्यसङ्गहं दुर्गकमे वलसम्रत्थानं वा कर्तुकामः, स्वसैन्यानां वा व्यायामदेशकालावाकाङ्गमाणः, परिभवमम-

यदि परो दुतोपिक्षप्तं सम्ध्यादिकार्यमुचितकालेऽप्यसाधयन् 'स्थीयतां तावदिह त्वया कञ्चित् कालम् । अभिमतं ते करिष्यामी'त्युक्तवा दतं स्वपुरे चिरमुपरुचे, तदा द्तः किं कुर्योत् , तत्राह — कार्यस्येत्यादि । कार्यस्या-सिद्धाविति पाठे परः कार्यं च दतस्य न साधयति, प्रतिजिगामिषुं च द्तं न विसर्जयतीति रीत्यावतरणिका बोद्धस्या । तर्कयेद् उपरोधकारणं विकल्प्य चिन्तयेत् । तर्कणप्रकाराः 'किं भर्तुरि'त्यादयः । परो, मे भर्तुः स्वामिनः, व्यसनं प्रकृतिगतम्, आसन्नं सन्निकष्टं पश्यन्, माम् उपरुणद्धि किं न विसर्जयति किस् । एवमुत्तरत्र प्रथमान्तेषु किया योज्या । अथवा स्वं व्यसनं प्रतिकर्तुकामः प्रशमयितुभिच्छुः। अथवा पार्व्णिम्नाहासारौ पार्व्णिमाहः शत्रु-मित्रनृतः स्वामिशञ्जः आसारः शञ्जामित्रमित्रं तौ समुत्थापयितुकामः स्वामि-दोहार्श्वमुचोजयितुकामः । अथवा अन्तःकोपं मन्त्र्यादिपकोपम् उपजापादि-नोत्पाद्यितुकामः । अथवा आटविकं युद्धार्थमुद्योज्ञयितुकामः, अथवा मित्रं स्वामिनः पुरस्तान्मित्रम्, आकन्दं स्वामिनः पृष्ठतोभित्रं वा व्यापाद्यितु-कामः इन्तुकामः। अथवा स्वं परतो विष्रहं परेण विष्रहमुपस्थितं स्वम् अन्तः-कोपं मन्ज्यादिप्रकोपं, स्वम् आटविकं कुपितं, प्रतिकर्तुकामः । अथवा संसिद्धं सुकरतयोपनतं, मे भर्तः यात्राकालं शन्वभियानकालम् अभिद्दन्तुकामः। सस्यकुष्यपण्यसंग्रहं कर्नुकामः आरब्धे युद्धे सस्यादिपरिश्रयो मा मां बाधि-ष्टित । अथवा दुर्गकर्म भिन्नस्फुटितदुर्गसंस्कारं कर्तुकामः । अथवा बलसमु-त्थानं सैन्यवृद्धि सैन्यस्य तत इतो विप्रकीर्णस्य समाइरणं वा कर्तुकायः । अथवा स्वसैन्यानां व्यायामदेशकाठी आकाङ्कमाणः शतुपु विकमणयोग्यी देशकाळाबुदीक्षमाणः, मामुपरुणादि किम् । अथवा परिभवप्रमदाभ्यां परि-

५. 'भाकन्दान्यां वा' स. पाट: २, 'रा ' ग. पाट:,

दाभ्यां वा, संसर्गानुबन्धार्थां वा माम्रुपरुणद्वीति । ज्ञात्वा वसेद्पसरेद् वा । प्रयोजनिष्टमवेक्षेत वा। शासनमानिष्टमुक्त्वा बन्धवधभयाद्विस्ट-ष्टोऽप्यपगच्छेद् अन्यथा नियम्येत ।

> प्रेपणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसङ्घहः । उपजापः सुहुद्भेदो दण्डगृहातिसारणम् ॥ वन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः । समाधिमोक्षो द्तस्य कर्म योगस्य चाश्रयः ॥

भवेन मन्ध्यायन्तःकोपोत्पादनादिजनितेनानादरेण, प्रमदेन सहसंवासप्रीत्या च मामुपरुणादि किम् । अथवा संसर्गानुबन्धार्थी संसर्गी विवाहादिनिमित्तः सम्बन्धः तदर्थी अनुबन्धो दोषोत्पादः तदर्थी च, माम् उपरुणादि किम् । इति एवं रीत्या तर्कयेदिति सम्बन्धः । ज्ञात्वेति । ज्ञात्वा तर्कणपूर्वे कारणं निश्चित्य , बसेत् स्नेहनिभित्तमुपरोधनामिति निश्चये सित, अपसरेद् वा अविस्रष्टोऽपि अन्यथा निश्चये सिति । अथवा इष्टं प्रयोजनं स्वाम्यर्थम् अवेक्षेत स्वाम्यर्थसिद्धिमवेक्ष्य वसेत् राज्जपुर एव वसन् स्वामिनं प्रति गृदसन्दे- राप्तेषणेन राजुदुरिभसन्धीनां प्रतिविधानं कारयेदित्यभिप्रायः । शासन-मिति । अनिष्टं शासनं शत्रुदिष्टं स्वामिसन्देशम् , उक्त्वा , दृतः अविस्रुष्टोऽपि राजुणा , वन्धवधमयाद् आत्मनो बन्धनं वधं वा राजुः करिष्यतीति राङ्म्या, अपगच्छेत् । अन्यथा अनपगमने नियम्येत नियन्त्र्येत राजुणा ।

श्लोकद्वयेन द्तकर्म संगृहाति—प्रेषणमिति, बन्धुरक्लेति च । प्रेषणं शञ्चदेशगतागतं शत्रौ स्वामिशासननिवेदनार्थं स्वामिन शञ्चदेशवृत्तान्तस्य स्वावगतस्य निवेदनार्थं च , सन्धिपालत्वं कृतसन्धिरक्षणं , प्रतापः यथापेक्षं शत्रौ विकमणं , मित्रसंग्रहः, उपजापः कृत्यभेदनं , सुहृद्भेदः , दण्डगृहाति-सारणं दण्डस्य सेनायाः गृहानां तीक्षणरसदादीनां चाकामणम् । गृहदण्डेत्यपि पाठः । बन्धुरत्नापहरणं बन्धुनां रत्नानां च स्वीकरणं , चारज्ञानं चाराणां गृहपुरुषाणामनुष्टानसौष्ठवपरिज्ञानं, पराकमः अक्सरे विकमणं , समाधिमोक्षः सन्धिविधासार्थमाहितः पुत्रादिः समाधिः तस्य मोचनं , योगस्य आश्रयश्च जीपनिषदकोक्तस्य मारणादेः सेवनं च , द्तस्य कर्म भवति ।

स्वद्तैः कारयेदेवत् परद्तांश्च रक्षयेत् । मतिद्तापसर्पाभ्यां दश्यादृश्येश्व रक्षिभिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे षोडशोऽध्यायः द्तप्रणिधिः ॥

स्वद्तौरिति । एतद् उक्तं सर्वं कर्म. स्वदूतैः कारयेत् , अर्थाद् राजा । प्रतिदृतापसपीभ्यां प्रतिदृतप्रतिचाराभ्यां, दश्यादश्यैः रक्षिभिश्च दश्यैः स्वदे-शस्थैः अहर्भैः शत्रुविषये तस्तेवकच्छद्मभिः रक्षिपुरुपेश्च , परदृतान् रक्ष-यच यथा परदूताः स्वदेशे मित्रसंग्रहादिकर्म न कुर्युस्तथा तच्चेष्टितानि यत्नेन ग्रवेषये इचेत्यभिष्रायः ॥

> इति कौटलीयार्थशायञ्चास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे पोडशोऽध्यायः द्तप्रणिधिः॥

१३. प्रक. राजपुत्ररक्षणम्।

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः पैरेभ्यश्च । पूर्वे दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च ।

दाररक्षणं निञ्चान्तवणिधौ वश्यामः।

पुत्ररक्षणं — जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत् । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षाः राजपुत्राः ।

तेपामजातस्त्रेहे पितर्युपांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः । नृश्रंसमदृष्टवश्रः क्षत्रविनाशश्रेति विशालाक्षः । तस्मादेकस्था-नावरोधः श्रेयानिति ।

अहिभयमेतदिति पाराश्वराः । कुमारो हि विक्रमभयान्मां पिता

राजपुत्ररक्षणियित स्त्रम् । राजपुत्रेभयो राजो रक्षणमिधीयत इति स्त्रार्थः । पूर्वं चतुर्वणीश्रमतद्धर्मीणां रक्षणं राज्ञा कर्तव्यमित्युक्तं , तस्य तु रक्षणं नोक्तम् । तद्युनोच्यते ।

राजा स्ववन्धुभ्यः परेभ्यश्च रक्षितः स्वप्रजास्तेभ्यो रक्षितुं प्रभवती-त्याह — रक्षित इत्यादि । वन्धुभ्यः केभ्यः , दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च , पूर्वमि-त्यनेन दारपुत्रा एव प्रथमं विपत्तिस्थानं राज्ञ इति दर्शयति ।

दाररक्षणमित्यादि । स्पष्टम् ।

पुत्ररक्षणिति । उच्यत इति शेषः । जन्मप्रभृतीत्यादि । कर्कटक-सधर्माणः कुलीरसमानस्वभावाः। तमेव धर्मे जनकमारकत्वरूपमाह—जनक-भक्षा इति । कर्कटका हि जनकं मारयन्त एव जायन्त इति प्रसिद्धिः, अत एव कुलिनं जनकमीरयन्ति नाशयन्तीति व्युत्पत्त्या ते कुलीरा उच्यन्ते ।

अत्र भारद्वाजमतमाह — तेषामित्यादि । यावत् पितुः पुत्रेषु जातेषु स्नेहो नोदेति तावत् तेषां रहसि वधः भशस्ततर इत्यर्थः ।

निरपराघशिशुमारणमिदं महते पापाय मवति क्षत्रियकुलपरिक्षयाय चेति कृत्वा राजपुत्राणामन्तःपुरे कचिदवरोयनं श्रेय इति विशालाक्षो मन्यत इत्याह — नृशंसमित्यादि ।

एतत् सर्पसहवासवर् भयावहिमिति पाराशरा मन्यन्त इत्याह — अहीति । भयस्थानत्वमेवोपपादयति — कुमार इत्यादि । विकमभयात्

१. 'डाजेम्य' ग. पाठः.

रुणद्वीति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात्। तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयानिति।

और अबं भयमेतदिति पिशुनः । मत्यापत्तेहिं तदेव कारणं ज्ञात्वान्तपालसखः स्यात्। तस्मात् स्वविषयाद्पकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयानिति ।

वत्सस्थानभेतदिति कौणपदन्तः । वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुबात् । तस्मान्मातृवन्धुषु वासः श्रेयानिति ।

ध्वजस्थानमेतद् इति वातव्याधिः। तेन हि ध्वजेनादिातिकौशिक-स्ववधमयात् । तमेवाद्वे कुर्यात् विकममेवायलप्राप्ये समीपप्रदेशे स्वगृहे कर्यात् । अन्तपालदुर्गे राष्ट्रसीमपालकाधिष्ठिते दुर्गे । तत्रस्थेन दुरविपकर्षाद विक्रमी गृह इव न मुकर इति भावः ।

ताबदूरस्थितादपि कुमाराद् भेतव्यमेवेति नारदे। मन्यत इत्याह — और भ्रकमिति । उरअस्य मेषस्येदं कर्म औरअम् औरअमिव औरअकम् । यथा मेषस्य पुरःस्थं प्रतिमेषं मूर्ध्ना जिधद्वयिषोर्दूरापसरणं पुरस्ताद्भिषतने शक्त्यतिशयाधायकत्वाद् भयस्थानं, तथा राजपुत्रस्य दूरान्तपालदुर्गावरोधन-मिदं पितृजिघांसोरनुबलाधानाय कल्पमानं भयस्थानं भवतीत्यभिप्रायः। भय-स्थानस्वमेव विशद्यति - पत्यापत्ते रित्यादि । प्रत्यापत्तेः पितृदोहप्रकृत्यनिव-र्तनात् । तदेव कारणं विक्रमणशङ्कारूपम्। अन्तपालसखः अन्तपालसहायः। एतेनानुबलसम्पत्तिरुक्ता । तस्मादित्यादि । स्वविषयादपकुष्टे स्वजनपदाद दूरस्थे । सामन्तदुर्गे विषयानन्तरस्य राज्ञा दुर्गे ।

तदिदं सामन्तदुर्गछक्षणं कुमारवासस्थानं गोवत्सवन्धनस्थानतुरुयम् । तं हि कुमारं गोवत्सस्थानीयं व्याजं कृत्वा धेनुस्थानीयतिरपतृसकाशात् सामन्तः स्वाभीप्सितमर्थजातं क्षीरस्थानीयं पुनःपुनर्हरेदित्यतः कारणात् कुमारस्य मातृ-बान्धवेषु निवेशनं प्रशस्ततरं कीणपदन्तो मन्त्रत इत्याह — वत्सेत्यादि ।

इदं मतसुद्धवो दूषयतीत्याह —ध्वजेत्यादि। एतद् ध्वजस्थानं ध्वज-साद्दरयम्, अमात् कुमारस्य । तद् विशदयति — तेन हीति । तेन ध्वजेन जीविकाचिह्नेन । अदितिकौशिकवादिति । नानादेवपतिकृतिपदर्शनेन भेश-मर्जयन्ती या जीवति सा भिक्षकी देवाविभीवकत्वसादश्याददितिरित्युच्यते कीशिको व्यालमाही अदितिवत् कोशिकवच । यथाहि अदितयो देवप्रति-

वदस्य मातृवान्धवा भिक्षेरन् । तस्माद् ब्राम्यधर्मेष्वेनमवस्रजेयुः । सुखोपरुद्धा हि पुत्राः पितरं नाभिद्रुह्यन्तीति ।

जीवन्मरणमेतदिति कौटल्यः । काष्ठमिव हि घुणजग्धं राज-कुलमिवनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत । तस्माद् ऋतुमत्यां महिष्याम् ऋत्विजश्ररुमैन्द्रावाईस्पत्यं निर्विषेयुः । आपन्नसत्त्वायां कौमार्भत्यो गर्भभर्मणि पंजने च वियतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । समर्थे तद्दिदो विनयेयुः ।

कृतीः कैशिकाश्च सर्पान् ध्वजान् कृत्वालादिकं भिक्षन्ते, तथा मातृवान्धवाः कुमारं निर्मित्तं कृत्वा स्वाभीष्टमभै याचेरालिति वाक्यार्थः। तस्मादित्यादि । तस्माद् एनं प्राम्यधर्मेषु स्त्रीसेवादिषु अवस्रजेत् यथेच्छसञ्चाराय । अवसर्भस्य फंडमाह — सुस्वेत्यादि । सुस्वोपरुद्धाः वैषियकानन्दयथेच्छानुभवसंविधानेनावरुद्धाः।

स्वमतमाह — जीवदिति । एतद् जीवन्मरणम् इदं श्राम्यधर्मावसजनं राजपुत्रस्य जीवत एव मरणं, शास्त्राद्यविनीतत्वाद् व्यसनोपहतवुद्धिसत्वशरीरत्वाच्च मरण्तुल्यम् । यथा विश्वचितं दारु स्पृष्टमात्रमकृतभञ्जनयत्नमपि मग्नं भवति, तथा शास्त्रसदाचाराशिक्षितकुमारं राजकुलं परेण जिमीवितमात्रम् अप्रयुक्तविक्रममपि परिध्वस्तं भवतीत्याह — काष्ट्रमिवेत्यादि ।
सर्वेप्वेषु पक्षेषु दोषदर्शनात् पुत्रगुणवच्चाय दृष्टादृष्टार्थाः प्रयत्ना गर्भाशानपाकालात् प्रभृति आस्थेया इत्याह — तस्मादित्यादि । ऋतुमस्याम् ऋतुः आतिवद्शनादिपोडशानिशात्मकः कालो गर्भाधानयोग्यः तद्वत्याम् । ऐन्द्रावाईस्पत्यं चरं निर्वेपयुः इन्द्राबृहस्पतिद्वन्द्वदेवताकं हविः साध्येयुः ह्विर्द्वव्यकमिष्टिविश्वेषं कुर्युरित्यर्थः । तत्रेन्द्रपीणनमध्यर्यप्रतापाद्यर्थं बृहस्पतिपीणनं
बुद्धिविद्याद्यर्थं बोद्धव्यम् । आपन्तसत्त्वायां जातगर्भायाम् । कौमार्गात्यः शिशुवैद्यः । गर्भमर्भाणे गर्भपोषणे । प्रजने प्रसवे । वियतेत विश्वच्य यत्नै
कुर्यात् । प्रजातायाः प्रसुतायाः । समर्थं विनयेयुः ग्रहणधारणपटुं विद्यासु
शिक्षयेयुः । के, तद्विदः शिक्षणज्ञाः ।

१. 'प्रसवने' ग. पाठः.

सत्रिणामेकश्चनं मृगयायूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् — पितरि वि-कम्य राज्यं ग्रहाणेति। तदन्यः सत्री प्रतिषेधयेद् इत्यामभीयाः।

महादोषमबुद्धवोधनमिति कौटल्यः । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थ-जातेनोपदिद्यते तत्तदाचूपति, एवमयं नवबुद्धिर्यद्यदुच्येत तत्तच्छास्नो-पदेशमिवाभिजानाति । तस्माद् धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्नाधर्ममनर्थं च ।

सत्रिणस्तैवेनं तव स्मः इति वदन्तः पालयेयुः। यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु मनः कुर्वाणम् आर्याव्यव्जनाभिः स्त्रीभिरमध्याभिः शून्या-गारेषु रात्राबुद्देजयेयुः। मद्यकामं योगपानेनोद्देजयेयुः । धूतकामं कापटिकैः पुरुषेरुद्देजयेयुः। मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यव्जनेस्नासयेयुः।

विनीतस्य कुमारस्य पितृद्रोहिनवृत्त्युपायम् आम्भाचार्यानुयायिमतेना-ह — सात्रिणाम् इत्यादि । मृगयावृतमयस्त्राभिः प्रकोभनसाधनैः । प्रकोभयेत् प्रकोभयोपदिशेत् । अन्यः प्रकोभकादपरः ।

तद् दूषयति — महेति । अबुद्धबोधनं महादोषम् अज्ञातस्य पितृ-द्रोहरूपस्य पापकर्मण उपदेशः परमानर्थः । नवामिति । हिशब्दो दृष्टान्ते । यथा नवं द्रव्यं मृद्धाण्डादिकं, येन येन अर्थजातेन जल्ञृतादिना, उपदिद्धते लिप्यते, तत्तद् आचूपति आपिबति अन्तर्गृह्णाति, एवम् अनेन प्रकारेण, नवबुद्धिः सदसद्वयवहाराप्रविष्टबुद्धिः, अयं राजपुत्रः, यद्यद् उच्येत, तत्तत् तत् सर्वं, शास्त्रोपदेशमिव, अभिजानाति दृदये निवेशयति । तस्मादिति । तस्माद् यथोक्तात् कारणात् , अस्य धर्मम् अर्थं च उपदिशेत् , अधर्मं पितृ-द्रोहादिम् , अनर्थं मृगयाद्यूतपानादिकं च, नोपदिशेत् ।

यदि स्वत एव राजपुत्रः परस्तीमद्यादिषु कामनां कुर्यात्, तदा तिन्नवारणार्थं सित्रणस्तमुपासीरिन्नत्याह — सित्रण् इत्यादि । तव स्म इति वदन्तः त्वत्सेवका वयिमिति विश्वासयन्तः । पालयेयुः परस्तीमद्यादिप्रवृत्तेर्वार-येयुरित्यर्थः । पालनप्रकारानाह — योवनत्यादि । योवनोत्सेकाद् योवन-मदात् । आर्याव्यञ्जनामिः अभिजातस्त्रीवेषभारिणाभिः । अमेध्याभिः स्वभावा-दशुचिभिः ल्लीभिः करणैः उद्वेजयेयुः जुगुप्सयेयुः, परस्त्रीरतादित्यार्थम् । योगपानेन विरसद्रव्ययुक्तेन मद्येन । कापिटकैः छलदेवनदक्षैः । प्रतिरोधकव्य-ज्ञनैः चौरवेषैः । विक्रमवुर्द्धि विक्रमे विक्रम्य हनने बुद्धिर्यस्य तम् । तथेत्यनु-

 ^{&#}x27;लाजोम्मी', २. 'बेन', ३ 'रसेव्यामि' ग. पाठः.

पितरि विकमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेद्येयुः — अप्रार्थनीयो राजा, विषत्रे घातः, सम्पत्रे नरकपातः, संकोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधबेति ।

विरागं प्रियमेकपुत्रं वा बश्चीयात्। बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेपयेद् यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत्। आत्मसम्पन्नं सैना-पत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत ।

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मा-र्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहा-

र्यचुद्धिः। अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्चुद्धिः।

प्रविदय भेदयेयुः तथा कुर्म इति वाङ्मात्रेण तच्छन्दानुवृत्त्या ततो निवर्तयेयुः। अप्रार्थनीय इत्यादिनिवर्तनार्थम् उपदेशः । राजा, अप्रार्थनीयः अर्थयितुम् एषितुं योग्यः अर्थनीय एष्टव्यः तद्विपरीतः प्रार्थनीयः अनेष्टव्यः द्वेष्य इति यावत् , प्रशब्दस्यहं प्रस्मरतीत्यादाविव धात्वर्थविपरीतचातकत्वात् , पार्थनीयो न भवतीत्यप्रार्थनीयः अद्देष्य इत्यर्थः । विपन्ने घातः पितृवधसमुद्यमे विफ-लिते सित तव वधो भवेत् , सम्पन्ने नरकपातः फलिते सित पितृवधपातिकनस्ते न्रके पतनं, संकोशः लोकनिन्दा, प्रजाभिः एकलोष्टवधश्च प्रजाभिः समुदि-ताभिः कर्त्रीभिः एकैकमृत्खण्डप्रक्षेपेण घातश्च तव भवेत् ।

एवं कृतेऽपि यः पितरि निःस्नेह एव पितुः प्रिय एकश्च पुत्रो भवेत् , तदा तं बन्नीयादित्याह — विरागमित्यादि । बहुपुत्रश्चेद् राजा यथोक्तं पुत्रं कर्शयेदित्यभिप्रायेणाह — बहुपुत्र इत्यादि । प्रत्यन्तं म्लेच्छदेशम् । अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा । यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् यस्मिन् देशे गर्भः अन्नं राजपुत्रोचितं, पण्यं तादृशं वसनादिकमापणलभ्यं भोग्यवस्तु, डिम्बो राजपुत्रनिमित्तः प्रकृतीनां विष्ठवश्च, न स्यात् । गर्भ इत्यस्य स्थाने गर्व इत्यपि पाठः । तदा त्वर्थः भ्फुट एव । गुणसम्पन्नपुत्रविषये त्वाह — आत्मसम्पन्निमत्यादि ।

पुत्रं विभजते — बुद्धिमानित्यादि । पुत्रविशेषाः पुत्रभेदाः । उपदि-इयमानधर्मार्थज्ञानानुष्टाननिष्ठो बुद्धिमान् । तज्ज्ञानमात्रवांस्तदनुष्टानविमुख आहार्यबुद्धिः, नित्यप्रमादी धर्मार्थद्वेषणशीलश्च दुर्बुद्धिरिति त्रयाणां लक्षण-माह - शिष्यमाण इत्यादि ।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य वियंतेत । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद् वा । बृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृवन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्य-तमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत् ।

बहुनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् । अन्यत्रापद् ऐश्वर्य ज्येष्ठभागि तु पूज्यते ॥ कुलस्य वा भवेद् राज्यं कुलसङ्घो हि दुर्जयः । अराजव्यसनाबाधः अश्वदावसति क्षितिम् ॥

इति काटलीयायंशास्त्रं विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे सप्तद्भोऽध्यायः राजपुत्ररक्षणम् ॥

स इति । स दुर्बुद्धिः, एकपुत्रो यदि एक एव राज्ञः पुत्रश्चेत् , अस्य दुर्बुद्धेः, पुत्रोत्पत्तौ पुत्रस्य राज्यार्हस्योत्पत्तौ वियतेत विशेषण यत्नं कुर्यात् । अथवा पुत्रिकापुत्रान् पुत्रिकायाः 'अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्याते' इति परिभाषापूर्वं वराय दत्तायाः सुतायाः पुत्रान्, उत्पादयेद् राज्याः भम् । अदुहितृको वृद्धभावाद् व्याधेर्वा गर्भाधानाक्षमश्चेद् राजा, तदा मातृ-वन्धोः स्वकुठजातस्य गुणवत्सामन्तस्य वा नियोगेन स्वमाहिष्यां वीजमुत्यादः येदित्याह — दृद्धस्त्वत्यादि । सर्वथा तु अशिक्षितमेकं पुत्रं राज्ये न निवेश्योदित्याह — न चेश्यादि ।

बहुनामिति । बहुनां पुत्राणां मध्ये, एकसरोधः एकस्य दुर्बुद्धेः संरोधः प्रत्यन्तादिष्ववरोधः, कर्तन्य इति शेषः । पिता, आपदोऽन्यत्र अनापदि पुत्रहितः पुत्रानुकुलवृत्तिः भवेत् । पुत्रेषु बहुषु पितृषिथेषु विद्यमानेषु कस्य राज्यभाक्त्व- पित्यत्राह — ऐध्ये राजत्वं, ज्येष्ठभागि तु ज्येष्ठपुत्राश्रयमेव, पूज्यते प्रशस्यते ॥

पक्षान्तरमाह — कुलस्येति । अथवा राज्यं कुलस्य बहुपुत्रसङ्घस्य भवेत् बहुपुत्रसङ्घनेतृकं कार्यभित्यर्थः । तथा करणे गुणमाह — कुलसङ्घः कुलात्मको राज्यनेता सङ्घः, दुर्जयः जेतुमशक्यः शञ्चणा भवति । गुणान्तरः माह— अराजव्यसनावाधः राजव्यसनदोषनिमित्त आवाधो जनपीडा राजव्यसनावाधः तस्याभावः, शक्षत् सर्वदा क्षितिम् आवसति भूमिमधितिष्ठति राज्येऽनुवर्तत इत्यर्थः । नेतृसङ्घस्यावयव एकास्मन् व्यसनविनष्टेऽप्यन्यैः सम्यक् प्रजापरिपालननिर्वर्तनादिति भावः ॥

इति कौठलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे सप्तद्योऽज्यायः राजपुत्ररक्षणम् ॥ १४,१५ प्रकः अवरुद्धवृत्तम्, अवरुद्धे च वृत्तिः।

राजपुत्रः कृच्छ्रहात्तिरसद्दशे कर्माण नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र माणावाधकमकृतिकोपपातकेभ्यः । पुण्यकर्माण नियुक्तः पुरु-षमिष्ठातारं याचेत । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभि-रूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् ।

तथाऽप्यतुष्यन्तमन्यस्मिन् पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरण्याय आपृच्छेत । वन्धवधभयाद् वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः स-त्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत ।

अवरुद्धवृत्तिमिति स्त्रम् । अवरुद्धो नाम राज्ञा स्वसिन्धिर्विवासितः, तेन राज्ञि कथं व्यवहर्तव्यमित्येतिदिहोच्यत इति स्त्रार्थः । आत्मसम्पन्नः राज-पुत्रः सैनापत्यादौ स्थाप्य इत्युक्तं प्राक् । तत्रात्मसम्पन्ने व्वनेकेष्वेकश्चेत् सेना-पतिर्युवराजो वा कियेत, तदान्यो राजपुत्रो विजिगीषुः सम्पन्न इति तस्य वृत्तमभिधानीयमिति सम्बन्धः ।

अवरुद्धो राजपुत्रः क्वेशनिर्वत्येदेहयात्रः स्वाननुरूपे कर्मणि पित्रा ची-दितो यथापितृनियोगं कर्मानृतिष्ठेत्, तचेत् कर्म स्वप्राणसंशयकरं प्रकृतिकोपनं पातकजनकं वा न भवेदित्याह—राजपुत्र इत्यादि । अनुष्ठानप्रकारमाह— पुण्येत्यादि । अधिष्ठातारं पुरुषं याचेत कर्मनेतारं कमिप स्वाधश्चरपुरुषं पितृ-सकाशाद् याचित्वा छभेत । आदेशं पितृनियोगम् । सिवशेषमनुतिष्ठेत् वि-शेषो गुणवत्ता तद्युक्तं यथा भवति तथा चरेत् । अभिरूपं हृद्यं प्रशस्तम् । कर्मफलं स्वकर्मोत्पादितं धान्यादिकम् । औपायनिकं छामं च कर्षकादिभ्य उपायनात्मना छन्धं द्रव्यं च । पितुरुपनाययेत् पितुः सकाशं प्रापयेत् तत्पिर-तोषार्थं, नतु स्वयमुपयुक्षीत ।

तथापीत्यादि । तथापि अतुष्यन्तं कर्मफळळाभोपनायनेनाप्यात्मानि द्विष्टमकुर्वन्तं पितरम्। दारेषु स्वमातृज्यितिरिक्तायां पत्न्याम् । अरण्याय आपूर्ण्यते तपसे वनं गन्तुं मेऽनुज्ञां देहीं त्यर्थयेत । यथोक्तापुच्छादैन्यप्रकाशनेऽप्याजेवमप्रतिपद्यमाने पितरि आत्मवन्धनहननशङ्कायां वा जातायां तं गत्यन्तराभावादिभद्रोग्धुं गुणवत्सामन्तसाहाय्यसम्पादने वियतेतेत्याह — पन्यवधभयादित्यादि । अविसंवादकः अविष्ठम्भकः । अभिपन्नानां प्रति-

तत्रस्थः कोश्रदण्डसम्पन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासम्बन्धमटवीसम्बन्धं कृत्य-पक्षोपग्रहं वा कुर्यात्।

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजी-वेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यमाड्यविधवाद्रव्यं वा गूडमजुमविक्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनातिसन्धायावहरेत्। पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत ।

प्रहीता मानियता च शरणागतानां स्वीकर्ता सत्कर्ता च । तं सामन्तमाश्चित्य तिष्ठन् कोशदण्डाभ्यां स्वार्जिताभ्यां युक्तो भूत्वा प्रकृष्टवीरपुरुषकन्यकायाः परिणयं स्विपतृजनपदाटिवकसख्यं स्विपतृकृत्यवर्गस्वीकरणं च सहायोपचयार्थं कुर्यादित्याह—तत्रस्थ इत्यादि । अटवीसम्बन्धमित्यटवीशब्दस्तात्स्थ्यादाट-विके वर्तते ।

असहायविषय आह - एकचर इति । एकचरः एकाकी अलब्ध-कोशदण्डादिसहायः, सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तान् सुवर्ण-पाकं पुरमाकेन छोहादेः सुवर्णत्वापादनकर्म रसतन्त्रप्रयोगिमिति यावत् , मणिरागहेमरूप्यपण्यानि वज्जवैदूर्यमौक्तिकादिर्मणिः लाक्षादिरञ्जनद्रव्यं रागः हेम स्वर्णे रूप्यं रजतम् इत्येतदृपाणि पण्यानि विकेयपदार्थान् आकरक-र्मान्तं रत्नादिखनिन्यापारं च, आजीवेत् उपजीवेत्। एप कोशार्जनेऽभ्यु-पायः । उपायान्तरमाह — पाषण्डेति । पाषण्डसङ्घद्रव्यं पाषण्डैः स्वसङ्घार्थ सङ्गृद्य स्थापितं घनम्, अश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यं छान्दसन्नाद्यणभोग्यातिरिक्तं देश्यजनसमुदायद्रव्यम् । देवद्रव्यमित्यपि पाठः । आख्यविषवाद्रव्यं वा आख्याः समृद्धधना या विधवास्तासां द्रव्यं वा , गूढं द्रव्यापजिहीर्षागुप्तिपूर्व, अनुप-विश्य अनुकूलाचरणेन वशयित्वा अर्थात् पाषण्डादीत् अवहरेत् । किञ्च सार्थयानपात्राणि सार्थस्य वणिक्सङ्घस्य यानपात्राणि पोतान् पण्ययुक्तान्, मदनरसयोगेन मदकररसदाने।पायेन, अतिसन्धाय वश्चयित्वा अर्थाद् वणिक्-सङ्घम्, अवहरेत् । पारग्नामिकामिति । अथवा पारग्रामिकं योगं 'विजिगीषुः परमाममवाष्तुकाम' इत्यादिना दुर्गलम्भोपायाधिकरणे वश्यमाणम् उपायम्, आतिष्ठेत् आदियेत । अथवा मातुः , परिजनोपम्रहेण सेवकजनानुकूलनेन,

^{1. &#}x27;को वा' ग, पाठ:.

कारुशिल्पकुशीलविकित्सकवार्ग्जावनपापण्डच्छ्यभिर्वा नष्टकपस्त-स्रञ्जनसर्वः छिद्रे प्रविक्ष्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य व्यात् — अह-मसौ कुमारः, सहभोरयिदं राज्यमेको नाईति भोवतुं, तत्र ये काम-पन्ते भर्तु तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्ये इति। इत्यवरुद्धवृत्तम् ॥

अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रापसर्पाः प्रतिपाद्यानयेषुः, माता वा प्रति-गृहीता । त्यक्तं गृहपुरुषाः शस्त्रसाभ्यां हृन्युः । अत्यक्तं तुल्यशी -स्राभिः स्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्ज्य रात्रावृपगृह्यानयेषुः ।

चेष्टेत वियतेत स्ववृद्धवर्थम् । अथवा, कारुशिल्पिकुशीलविचिक्तसकवाग्जी-वनपाषण्डच्छ्याभः कारवः तक्षायस्काराः शिल्पिनः चित्रकारादयः कुशी-लवा गायनाः चिकित्सका वैद्याः वाग्जीवनाः पुरावृत्तकथनोपजीविनः पाषण्डाः क्षपणकवाद्धभिक्षप्रभृतयो वेदवाद्याः तद्वेषैः सह, नष्टरूपः छत्तस्वरूपः, तद्य-जनसन्तः कार्वादिवेषपुरुपतुल्यः, राज्ञः पितुः, छिद्रे अपकारस्थाने, प्रविश्य, शस्त्रसाभ्यां प्रहृत्य राजानं हत्वा, त्रूयाद्, अर्थात् सच्चिवादीन् । अह-पित्यादिवचनप्रकारः । कुमारः राजपुत्रः। सहभोग्यं ससहायानिवेश्यं ससहाय-शासनीयं वा। भर्तुम् अमात्यादिपदेण्वधिकर्तुम् । तान् भर्तुकामान् । द्विगुणेन मत्पितृदत्ताद् द्विरावृत्तेन । उपस्थास्य पूजायिष्यामि । इत्यवरुद्धवृत्तं वर्णित-मिति शेषः ॥

अवरुद्धे च द्वातिरिति स्त्रम्। अवरुद्धं पुत्रादिं प्रति विजिगीपोर्वृत्त-मिति स्त्रार्थः । विजिगीपोरवरुद्धावस्थायां वृत्तमुक्तम् , अवरोद्धवस्थायां वृत्त-मधुनोच्यते ।

अवरुद्धमिति । मुख्यपुत्रापसर्पाः मुख्यानाममात्यादीनां ये पुत्राः तद्भा अपसर्पाः चाराः, प्रतिगृहीः। माता वा राजपूजिता स्वमाता वा, अवरुद्धं राजपुत्रं, प्रतिपाद्य 'पिता ते यांवराज्यं दद्यात् त्वं चेत् तदनुकूलवृत्तिर'ति भाषया पितृहितवृत्तिमभ्यपगमय्य, आनयेयुः पितुरितकम् । कथिबदिपि विधेयतानासादनात् पित्रा परित्यक्तं राजपुत्रम् आयुधविषप्रयोगाभ्यां गृहपुरुषा हन्युः, अविधेयत्वेऽप्येकपुत्रत्वादपत्यक्षेद्वाद् वा अपरित्यक्तं तं समानस्वभावाभिः स्वीभिः मद्येन खेटनेन वा प्रसक्तिं कारयित्वा बद्ध्वा रात्री राजान्तिकं प्रापयेयुरित्याह — त्यक्तिमत्यादि ।

उपस्थितं च राज्येन मद्ध्वीमिति सान्त्वयेत् । एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवान् वा भवासयेत् ॥

इति कौंटलीयाधैशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः अवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः ॥

उपस्थितमिति । उपस्थितं तथा पाप्तम् अवरुद्धम् अर्थाद् धार्मिकं, राज्येन मद्ध्वीमिति सान्त्वयेत् राज्यमिदं मदुत्तरकाळे त्वदीयं भविष्यतीति राज्येन निषित्तेनानुनयेत् । अथ एकस्थम् अभातृकं पुत्रम् अर्थादधार्मिकं सन्तं, संरुन्ध्यात् कारागृहे निवेशयेत् । पुत्रवान् वा प्रवासयेत् बहुपुत्रसद्भाव-पक्षे अधार्मिकं पुत्रं हन्यादित्यर्थः ॥

> इति कौटलायार्थेशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः अवरुद्धंत्रतम् अवरुद्धे च वृत्तिः ॥

१६. प्रक. राजप्राणिधिः।

राजानमुत्तिष्टमानमन्तिष्टन्ते भृत्याः । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । द्विपद्धिश्चातिसन्धीयते । तस्मादुत्थान-मात्मनः कुर्वात । नालिकाभिरहरष्ट्या रात्रिं च विभजेत् । छायाप्रमान्णेन वा त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गला चुच्छाया मध्याह इति चत्वारः पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । तैः पश्चिमा व्याख्याताः ।

तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात्। द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पदयेत्। तृतीये स्नानभोजनं सेवेत, स्वाध्यायं च कुर्वात । चतुर्थे हिरण्यमतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वात । पश्चमे

राजप्रणिधिरिति सूत्रम् । राज्ञः प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापार उच्यत इति सूत्रार्थः । इन्द्रियजयपकरणे 'उत्थानेन योगक्षेमसाधनम्' इत्युक्तम् , उत्थानस्वरूपं त्वनुक्तमिहाभिधीयते ।

राजा स्वकर्मणि व्याप्रियते चेद्, अमात्यसमाहर्नृसिक्तिधातृप्रभृतयो भृत्याः स्वस्वकर्मेसु व्याप्रियन्ते, स चेदालस्याक व्याप्रियते तेऽपि न व्याप्रियन्ते, राज्ञः कार्याणि च नाशयन्ति, तथाभ्तोऽसौ राजा शत्रुभिर्ववन्यते च । तस्मादात्मनो व्यापारं राजानुतिष्ठेदित्याह — राजानिमत्यादि । अनुष्ठेयानां कर्मणां कालविभागनियमं वक्तुमाह — नालिकाभिरिति । अहश्च रात्रिं च , नालिकाभिरष्टधा विभजेत् नालिका घटिका पष्टिविनाडिका-स्मिका नालिकाभगणेनाह्रो रात्रेश्च प्रत्येकमष्टी भागान् कल्पयत् । तत्रै-कोऽष्टमभागः पादोननालिकाचतुष्टयात्मको मुहूर्ताख्यः सुप्रसिद्धः । दिवस-स्याष्टावष्टमभागान् दर्शयति — छायेत्यादि । त्रिपौरुषी पुरुषत्रयपरिमाणा छाया, पौरुषी एकपुरुषपरिमाणा , चतुरक्तुला अहुलचतुष्टयपरिमाणा चेति त्रयः , मध्याह्मश्चतुर्थः, इति छायाप्रमाणेन एवम्प्रकारेण पुरुषच्छायामानेन, दिवसस्य, पूर्वे अष्टभागाः आदिमा अष्टमभागाः, चत्वारो भवन्ति । तैः उक्तैः पूर्वेरष्टभागैः, पश्चिमाः व्याख्याताः उत्तरा अष्टभागा उक्तप्रायाः, चतुरक्तुला पौरुषी त्रिपौरुषी दिनान्त इत्येवं चत्वार इत्य्वहितुं शक्या इत्यर्थः ।

दिवसस्याष्टभागेष्वष्टसु कमेणानुष्टेयानि कमीणि दर्शयति — तत्र पूर्व इत्यादि । रक्षाविधानं राज्यनुष्टितम् । भायव्ययौ गताहोरात्रवृत्तौ । पश्येत् विषृशेत् । स्नानभोजनं स्नानं च भोजनं च । स्वाध्यायं वेदाध्ययनम् । हिर- मन्त्रिपरिषदा पत्रसंत्रेषणेन मन्त्रयेत, चारगुह्यबोधनीयानि च बुध्येत। पष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । सप्तमे इस्त्यश्वरथायुधीयान् पद्येत्। अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत्। प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत।

प्रथमे रात्रिभागे गृहपुरुषान् पश्येत् । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः चतुर्थपश्चमौ शयीत। षष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रिमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । सप्तमे मन्त्रमध्यासीत, गृहपुरुषांश्च प्रेषयेत् । अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहित-सस्वः स्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्, चिकित्सकमाहानसिकमौहूर्तिकांश्च पश्येत् । सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं गच्छेत् ।

आत्मवलानुक्ल्येन वा निश्नाहर्भागान् प्रतिविभज्य कार्याणि सेवेत।

ण्यप्रतिम्रहं गतिदवसोत्थितधनस्वीकारम् । अध्यक्षान् कुर्वीत कार्यविशेषेषु नियुज्जीत । पत्रसम्प्रेषणेन मन्त्रयेत लेख्यद्वारकसंवादेन कार्यमालोचयेत् । चारगुद्धबेधनीयानि बुध्येत चारभ्यो रहिस उपदेश्यानि कार्याणि अवगच्छेत्। स्वैरिविहारं स्वच्छन्दावस्थानं विश्रमार्थम् । हस्त्यश्वरथायुधीयान् हस्त्या-दियुक्तान् पदातीन् । सेनापतिसखः सेनापतिसमेतः । प्रतिष्ठिते अवसिते ।

रात्रिभागेष्वनुष्ठेयानि कर्माण्याह — प्रथम इत्यादि । तृतीये तृर्थघो-मेण संविष्टः तृतीये रात्रिभागे गीतवाद्यश्रवणसुखमनुभवन्नेव शिवतः । चतु-र्थपञ्चमौ शयीत चतुर्थे पञ्चमे च रात्रिभागे कृत्से स्वप्यात् । शास्त्रम् अर्थ-शास्त्रम् । इतिकर्तव्यतां कालोचितकार्यपरिपार्टीम् । प्रेषयेद् यथाविषयं प्राणि-द्यात् । ऋत्विगाचार्यपुरोहितसखः ऋत्विग् याजकः आचार्यः विद्योपदेष्ठा पुरोहितः मन्त्रिपुरोहितोत्पचित्रकरणोपवणितगुणः एषां सखा । स्वस्त्यय-नानि माङ्गलिकमन्त्रपाठपूर्वाण्याशीर्वचनानि । चिकित्सकमाद्दानसिकमौहू-तिकांश्र पश्चोदिति । चिकित्सकदर्शनं देहावस्थापरिज्ञानार्थम् महानसाधि-कृतदर्शनं कल्पनीयेष्ठाहारकथनार्थम् मोह्रातिकदर्शनं तददर्शह्युभागुभचिन्तना-र्थम् । उपस्थानम् आस्थानमण्डपम् ।

त इमे निशाहभीग औत्सर्गिकाः, वैशेषिका अपि तु कार्यद्रष्ट्रा कर्ण्य-माना न दुप्यन्तीत्याह — आत्मेत्यादि । वा अथवा । आत्मबलानुकूल्येन आत्मनो यद् बलं कार्यानुष्ठानशक्तिस्तदानुगुण्येन ।

उपस्थानगतः कार्याथिनामद्वारासङ्गं कारयेत्। दुर्दश्ची हि राजा कार्याकार्यविषयीसमासनेः कार्यते । तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा ग-च्छेत् । तस्माद् देवताश्रमपापण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्ध-व्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत्, कार्यगौ-रवादात्ययिकवशेन वा।

सर्वमात्ययिकं कार्ये शृणुयात्रातिपातयेत् । क्रच्छसाध्यमतिकान्तमसाध्यं वा विजायते ॥ अम्न्यगार्गतः कार्यं पश्येद् वैद्यतपस्विनाम् । पुरोहिताचार्यसत्तः मत्युत्थायाभिवाद्य च ॥ तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्येः सह कारयेत् । मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणातु ॥

उपस्थानेत्यादि । अद्वारासङ्गं कारयेत् द्वारे आसङ्गः सक्तिनिरोध इति यावत् तदभावं कारयेत्, सुलभदर्शना भवेदित्यभिष्रायः । दुर्लभदर्श-नत्वे दोषमाह - दुर्देशे इत्यादि । कार्याकार्यविपर्यासं कार्याकार्ययोरकरणं ब्युस्कमकरणं वा । आसन्नैः अन्तिकसेवकैः । तेन कार्याकार्यविषयीसनेन । प्रकृतिकोपम् अमात्यादिरोषम्। अरिवशं शत्रुगोचरम्। कार्यदर्शने कममाह-तस्माद् देवताश्रमेत्यादि । अत्राश्रमशब्दो मुन्युपलक्षकः । व्यसनिशब्दो दु:स्वाभिभूतपरः । शेषं स्पष्टम् । कार्यगौरवाद् आस्ययिकवशेन वा कार्याणि पद्येत् कार्यस्य महत्त्वापेक्षया वा अमहत्त्वेऽप्यतिपातित्वापेक्षया वा कार्याणि चिन्तयेत्, कमं यथोक्तमनाइत्यापीत्यभिपायः।

सर्विमिति। सर्वे गुरु लघु च, आत्यियकं कार्य, शृणुयात् श्रुलानु-तिष्ठेत् , नातिपातमेत् नातिकामयेत् । अतिकान्तम् अतिपातितकालं किमीप सद्यस्यकरं कार्ये, कुच्छ्साध्यं असाध्यं वा भवति, कालान्तरे ॥

अग्न्यगारेत्यादि । अग्न्यगारगतः अग्निहोत्रशालागतः । वैद्यतप-स्विनां विदुषां तापसानां च॥

तपस्वनामित्यादि । त्रैविद्यैः सह त्रयीविद्याविद्धिः साकं, त्रैविद्यसा-हित्यवचनं कार्यनिर्णये प्रत्ययार्थम् । मायायोगविदां मायाप्रयोगाभिज्ञानाम् । न स्वयम् एकाकी सन् न कारयेत्, कुतः, कोपकारणात् कोपान्निामेचात् ॥ राज्ञो हि त्रतमुत्यानं यज्ञः कार्यानुशासनम् । दक्षिणा द्विसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम् ॥ मजासुले सुखं राज्ञः मजानां च हिते हितम् । नात्मियं हिनं राज्ञः मजानां तु मियं हितम् ॥ तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्यानुशासनम् । अर्थस्य मूलकृत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥ अनुत्थाने ध्रुवो नाग्नः माप्तस्यानागतस्य च । प्राप्यते फलमुत्थानाळभते चार्थसम्पदम् ॥

इति कौटलीयार्थशाले विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे एकोनविंशोऽध्यायः राजप्राणिधिः ॥

राज इति । उत्थानम् उद्योगः, यज्ञः कत्वनुष्ठानं, कार्यानुशासनं व्य-वहारनिर्णयः, दक्षिणा दानं, वृत्तिसाम्यं शत्रौ भिन्ने च गुणदोषापेक्षया तुरुयं व्यवहरणं, दीक्षितस्य आभिषेचनम् अवभूधनिर्वर्तनं च राज्ञो त्रतम् ॥

प्रजासुख इति । प्रजासुखे सित, राज्ञः सुखम्, अस्ति । प्रजानां हिते च सित राज्ञो हितम्, अस्ति । राज्ञः आत्मप्रियं हितं न भवति, किं तिहीं, प्रजानां प्रियं तु हितं प्रजानां प्रियमेव हितं भवति ॥

तस्मादिति । तस्माद् उक्तात् कारणात् , साजा नित्योत्थितः नित्यो-द्योगी सन्, अर्थानुशासनम् अर्थव्यवहारं, कुर्यात् । उत्थानम् उद्यमः, अर्थस्य मूलं सिद्धचुपायः, विपर्ययः अनुत्थानम् अनर्थस्य मूलम् ॥

अनुत्थान इति । अनुत्थाने आलस्यादुद्योगाकरणे, प्राप्तस्य पूर्वसि-द्वस्य, अनागतस्य सेत्स्यतश्च अर्थस्य, नाशः, श्रुवः निश्चितः । उत्थानात् फलं प्राप्यते, अर्थात् सद्यः, अर्थसम्पदं लभते च अर्थस्य प्राप्तस्य रक्षण-सिद्धधा अप्राप्तस्य प्राप्तिसिद्धद्या च समृद्धि प्राप्नोति च । उत्थानस्यवं त्रैका-रुयहितत्वं समर्थितम् ॥

> इति कौटलीयार्थशाखन्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे एकोनविंशोऽध्यायः राजप्रणिधिः ॥

१७. प्रक. निशान्तप्रणिधिः।

वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्ष्यापरिगतमन्तः-प्ररं कारयेत् ।

कोशगृहविधानेन वा मध्ये वासगृहं, गृहभित्तिसञ्चारं मोहनगृहं तन्मध्ये वा वासगृहं, भूमिगृहं वा आसन्नकाष्ट्रचैत्यदेवतापिधानद्वार-मनेकसुरुङ्गासञ्चारम् । प्रासादं वा गृहभित्तिसोपानं, सुपिरस्तम्भप्रवे-

निशान्तप्रणिधिरिति स्त्रम् । निशान्तं राजमवनं तस्य प्रणिधिः, तत्सम्बद्धमनुष्ठानमुच्यत इति स्त्रार्थः । 'दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्याम इत्युक्तं राजपुत्ररक्षणे । तदिदानीमभिधीयते ।

वास्तुकेत्यादि । वास्तुकप्रशस्ते वास्तुविद्याभिज्ञश्चाविते । सप्राकार-परिखाद्वारं प्राकारः सालः परिखा दुर्गवेष्टनखातिका द्वाराणि अपवरकाणि एतैर्युक्तम् । अनेककक्ष्यापरिगतम् अनेकाभिः कक्ष्याभिः प्रकोष्ठकैः परिगतम् अन्तःपुरं कारयेत् ।

कोशित । केशिगृहिविधानेन कोशिगृहींनर्गणविधया सितिधातृनिचयकर्मप्रकरणे वश्यमाणया, मध्ये अन्तःपुरमध्ये, स्वस्य वासगृहं गर्भागारं कारयेद्, राजा । गृहिभित्तिसञ्चारं गृहः अनन्यलक्ष्यः भित्तिसञ्चारः भित्त्यन्तरस्थो गतागतमार्गो यस्य तथाभृतं, मोहनगृहं मार्गव्यामोहकरत्वाद् मोहनसंज्ञं किमिप वृत्ताकारं गृहं , कारयेत् । तन्मध्ये वा तथाकारितस्य मोहनमृहस्य मध्ये वा वासगृहं कारयेत् । भृमिगृहं वा कारयेद् भृमि खात्वा तदन्तः
कृतसित्रवेशं गृहं भृमिगृहं तच्च कारयेद् , अर्थान्मोहनगृहस्य मध्ये । कीहशं
भृमिगृहम् , आसलकाष्टचैत्यदेवतापिधानद्वारम् आसलकाष्टे चैत्वे निकटिदव्वर्तिनि देवालये या देवता प्रसिद्धा दुर्गा तदन्या वा रौद्री तद्वृपं पिधानम्
उत्कीर्णतदेवताप्रतिमाद्धं दाहलोहादिमयमाच्छादनं यस्य तत् तथाभृतं द्वारं
यस्य ताहशम् । देवतापिहितद्वारे तिस्मन् गतागतमार्गसंविधानमाह — अनेकसुरुङ्गासञ्चारम् अनेकाः मुरुङ्गासञ्चाराः तिर्थग्भूखातात्मकाः सञ्चरणमार्गा
यस्य तत् ताहशम् । किञ्च प्रासादं, गृहिभित्तिसोपानं गृहानि अन्याविदितानि
भित्तिसोपानानि भित्त्यन्तरगतानि आरोहणानि यस्य तं तथाभृतम् , अथवा
सुषिरस्तन्भप्रवेशापसारं वा अन्तः सुषिरवता स्तम्भेन स्तम्भमार्गेण प्रवेशः

शापसारं वा। वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कारयेद् आपत्प्रतीकारार्थम्। आपदि वा कारयेत्। अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत् सहाध्यायिभयात्।

मानुपेणामिना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरममिरन्यो न दहति, न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलित, वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेन करकवारिणा-बलिप्तं च।

🖊 जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य म-तानेन वा गुप्तं सर्पा विषाणि वा न मसहन्ते। मार्जारमयूरनकुलपृषतो-

अपसारो निर्गमश्च यहिंमस्तं तथाभूतं वा कारयेत् । प्रकारान्तरमाह--वास-गृहमिति । वासगृहं, यन्त्रबद्धतलावपातं यन्त्रबद्धं तलावपातं च यन्त्रेणोपरि-मूमी धारितं यन्त्रसंसने सत्यधोदेशनिपातुकं च कारयेत् । किमर्थम् , आप-त्प्रतीकारार्थं शत्रुभयप्रतिकियार्थम् अधःस्थितशत्रुमारणार्थमित्यर्थः । आपदि वा कारयेत् पूर्वमतादशमप्यापत्समये वा तादशं कारयेत् । उक्तं वासगृहका-पट्यप्रकारं सनुरपि तुल्यशास्त्रवेता विज्ञाय चेष्टेतेति यादे शङ्का स्थात्, तदा प्रकारान्तरेण स्वबुद्धिप्रतिभातेन बासगृहं विकल्पयेदित्याह — अतोऽन्यथा वेत्यादि ।

निर्मितस्य निशान्तस्यामिभयपरिहारोपायमाह — मानुषेणेति । मानु-वेणाग्निना शत्रुनिहतस्य वा श्रूठारोपणमारितस्य वा मनुष्यस्यास्थिन कुल्माप-वेणुना मधनादुत्थितेनाग्निना, त्रिः अपसब्यं परिगतं त्रीन् वारान् वामावर्तेन परीतं, परिगमनस्य अथवोंक्तमन्त्रोचारणपूर्वकत्वं तु साम्प्रदायिकमर्थगम्यम्। अन्तःपुरम् अन्योऽभिनं दहति । अत्र अन्तःपुरे, अन्योऽभिनं च ज्वलति । मृत्संयुक्तेन वल्मीकमृत्तिकासंमिश्रेण , वैयुतेन भस्मना वियुदुद्भूताभिदग्धद्रुम-भवेन भारितेन, करकवारिणा वर्षोपल जलयुक्तेन सता, अवलिसं च कृतलेपन-मन्तःपुरं च, अन्योऽभिर्न दहति, न चात्र ज्वलति ।

विषयतीकारमाह — जीवन्तीति । जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकामिः जीवन्ती गुडूची श्वेता शिद्धनी मुष्कको लोधभेदः पुष्पवन्दाका करवीरोपरि-जाता वृक्षरहा ताभिः अर्थात् तासां मूलैः पत्रेश्च गुम्फिताभिमीलाभिः गृह-निवेशिताभिः, अक्षीवे शिम्रौ जातस्य अश्वत्यस्य । पिपलस्य, प्रतानेन च तत्पत्र-निर्मितेन माल्येन च गृहनिवेशितेन, गुप्तं गृहं सर्पाः, विपाणि दारदादीनि स्था-वरविषाणि वा, न प्रसहन्ते न बाधन्ते । मार्जारमयूरनकुलपृषतोत्सर्गः सर्पान् त्सर्गः सर्पान् भक्षयति । शुकः शारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां कोशति । क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति, ग्लायति जीवज्ञीवकः, स्त्रियते मत्तकोकिलः, चकोरस्याक्षिणी विरज्येते । इत्येवम् अग्निविषसर्पभ्यः प्रतिकृतीत ।

पृष्ठतः कक्ष्याविभागे स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिवैद्यप्रत्याख्यातसंस्था दृक्षोदकस्थानं च। बहिः कन्याकुमारपुरम् । पुरस्तादलङ्कारभूमिः मन्त्र-भूमिरुपस्थानं कुमाराध्यक्षस्थानं च । कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वशिकसैन्यं तिष्ठेत् ।

भक्षयति विडालकेकिवभुमृगाः गृहे निर्यन्त्रणविसृष्टाः सर्गान् नाशयन्ति । शुकः, शारिका पिक्षभेदः, भृक्षराजो वा धूम्याटोऽलिभेदो वा, सर्पविषशङ्कायां कोशति कन्दित । विपाभ्याशे विषसान्निध्ये, कौब्चः पिक्षविशिषः, माद्यति विह्नलि । जीवक्रीवकः पिक्षभेदः ग्लायति क्षीणहर्षो भवति । मत्तकोकिलः भ्रियते । चकोरस्य चन्द्रिकापियस्य पिक्षणः, अक्षिणी विरज्येते विरागं प्राप्नुतः स्ववर्णं त्यजत इत्यर्थः । इत्येवम् उक्तप्रकारं वस्तुतत्तं विदित्वा, अग्निविषसर्पम्यः, प्रतिकुर्वात रक्षां विद्धीत ।

पृष्ठत इति । पृष्ठतः कक्ष्याविभागे राजावसथस्य पश्चाद्वागे पृथक्तिमिंतायां कक्ष्यायां, स्त्रीनिवेशः देवीवासस्थानं भवति । तस्य पृष्ठतः कक्ष्याविभागे, गर्भव्यधिवेद्यप्रत्याख्यातसंस्थाः गर्भसंस्था देवीनां गर्भावस्थायां
वासार्था तस्याः पृष्ठतो व्याध्यवस्थायां वासार्था व्याधिसंस्था तस्याः पृष्ठतः
अचिकित्सनीयरोगा इति वैद्येन परित्यकानां देवीनां वासार्था वैद्यपत्याख्यातसंस्था चेत्येतास्तिसः संस्थाः । तासां पृष्ठतः वृक्षोदकस्थानं च उद्यानतटाकादिकं
च भवति । बहिः उक्तेभ्यो बहिर्देशे, कन्याकुमारपुरं कन्यानिवेशः अनाप्तयीवनराजपुत्रनिवेशक्ष भवति । इत्थं पृष्ठसिववेशः उक्तः । पुरस्तात्सिविशमाह — पुरस्तादिति । पुरस्ताद् वासभवनस्यासन्ने कक्ष्याविभागे, अलङ्कारमूमिः दृष्टिविलोभनविचित्रमण्डनयुक्तः प्रासादः, ततो मन्त्रभूमिः मन्त्रसभा,
तत उपस्थानम् आस्थानमण्डपः, ततः कुमाराध्यक्षस्थानं कुमारस्थानं यूनां
राजपुत्राणां स्थानम् अध्यक्षस्थानं सित्रधातृसमाहर्तृप्रभृतीनां कार्याध्यक्षाणां
स्वकर्मानुष्ठानस्थानं च, भवति । कक्ष्यान्तरेषु कक्ष्याणां मध्येषु अन्तर्वशिकसैन्यम् अन्तःपुराधिकृतानां कञ्चिकप्रस्तीनां गणः, तिष्ठेत् ।

अन्तर्गृहगतः स्थविरस्नीपरिशुद्धां देवीं पश्येत् । नं काञ्चिद्भिः गच्छेत् । देवीगृहे लीनो हि भ्राता भद्रसेनं जधान, मातुः शय्यान्तर्ग-तश्च पुत्रः कारूशम् । लाजान् मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशिराजं, विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यं, मेखलामणिना सौवीरं, जाल्थमादर्शेन, वेण्यां गृढं शस्त्रं कृत्वा देवी विड्रथं जधान । तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत् ।

मुण्डजिटलकुहकमितसंसर्गे बाह्याभिश्च दासीभिः मितिषेथयेत् । नचैनाः कुल्याः पश्येयुरन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्यः । रूपाजीवाः

अन्तर्गृहेत्यादि । अन्तर्गृहगतः स्ववासगृहस्थितः, नतु देवीगृहगतः, स्थिवरस्त्रीपरिशुद्धाम् आसब्द्धपरिचारिकया परिशोधितां, देवीं पश्येत् । काश्चिद् नामिगच्छेत् कामपि देवीमुद्दित्य स्वयं तद्गृहं न गच्छेत् । देवी-गृहाभिगमने दोषं निदर्शयति --देवीगृह इत्यादि। आता कलिक्नेश्वरस्य मद्र-सेनस्य राजः सोदर्थः वीरसेननामा । स हि तद्भार्यया कृतसंजरुपस्तद्गृहैक-देशनिलीनो राज्यं च जिहीर्युभेद्रसेनं जधानेति इतिहासः । कारूशं करूंश-देशाधिपतिम् । बृद्धश्लीजनापरिशोधितदेवीदर्शने दोषं निदर्शयति -- लाजा-निति । देवी , मधुनेति मधुना माक्षिकेण मिश्रिताः इति वदन्ती , लाजान् विषेण पर्यस्य मिश्रयित्वा मोजयित्वा च, काशिराजं युद्धविजितदेवीवन्ध्यसे-धापराधिनं, जघान । वैरन्त्यं तन्नामकं वनवासिदेशेश्वरं, देवी सपत्नीमिध्या-भिशंसनमन्युवशंवदा, विषदिग्येन स्पर्शविधिगरलोपलिक्षेन, नूपुरेण जधान कीडाभिघातमिष्रेण मारितवतीत्यर्थः । सौवीरं तद्शपति परन्तपारूयं मेखलामणिना काञ्चीरत्नेन विषदिग्धेन, देवी अतिवाक्पारुप्यतापिता, जघान। जाळ्यं राजानम् अयोध्याधिपतिं, देवी पतिदारान्तरासक्तिमन्यूपतप्ता, आदर्शेन मुकुरेण विषदिग्वेन, जधान आदर्शस्पर्शेन मुखे विसर्पमुत्पाच व्यापादयामास । देवी शस्त्रं वेण्यां गृढं करवा विदूरथं राजानं जधान ।. तस्माद् एतानि आस्पदानि व्यापश्चिनिमित्तानि , परिहरेत् ।

मुण्डेत्यादि । मुण्डजिटलकुहकैः मुण्डैः वौद्धामिञ्जक्षपणकादिभिः जिटलैः शैवपाशुपतादिभिः कुहकैः मायापयोक्तृभिश्च प्रतिसंसर्ग पार्वियम् अर्थाद् देवीनां, प्रतिवेधयेद् वारयेत् । बाह्याभिः दासीभिश्च प्रतिवेधयेद् अर्थात् प्रतिसंस-र्गम् । नचेति । कुल्याः देवीबान्धवाः, एनाः देवीः, गर्भन्याधिसंस्थाभ्योऽन्यत्र स्नानप्रवर्षश्चद्वशरीराः परिवर्तितवस्नालङ्काराः पश्येयुः । आशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाश्चरकाः स्त्रियो वा मातापितृव्यञ्जनाः स्थिवरवर्षवराभ्या-गारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विद्युः स्थापयेयुश्च स्वामिहिते ।

स्वभूमौ च वसेत् सर्वः परभूमौ न सञ्चरेत् । नच वाग्रेन संसर्ग कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥ सर्व चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् । निर्गच्छेद्धिगच्छेद् वा मुद्रासङ्कान्तभूमिकम् ॥

इति कौटडीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विकाोऽध्यायः निकान्तप्रणिधिः ॥

प्रसवन्याध्यनुमरणकालेभ्योऽन्यिसम् काले, न परवेयुः। रूपेत्यादि। रूपाजीवाः वेश्याः। स्नानप्रवर्षश्च द्वरीराः स्नानेन कायमलवर्षणेन च शुद्धदेहाः। परवेयुः, राजानं परिचर्यार्थम् । देवीनां शौचाशौचगवेषणपूर्वं पाथं स्थापनं वन्धुकरणीयं के कुर्युस्तत्राह — आशीतिका इति । मातापितृन्यक्षनाः मातापितृ-सधर्माणः, आशीतिका अशीतिवृयस्काः, पुरुषाः, पञ्चाशस्काः पञ्चाशस्वाः द्वयस्काः, स्त्रियो वा, स्थविरवर्षवराभ्यागारिकाश्च वृद्धाः षण्डाश्च येऽभ्यागारिकाः कुरुम्बचिन्तकास्ते च, अवरोधानाम् अन्तःपुरक्षीणां शौचाशौचं विद्युः स्वामिद्दिते स्थापयेयुश्च, अर्थादवरोधान् ।

स्वभूमाविति । सर्वः देवीजनोऽन्तर्वशिकजनश्च, स्वभूमी आत्मनः कल्रप्ते स्थाने, वसेत्, परभूमी न सञ्चरेत् । आभ्यन्तरः कश्चिद् जनः बाह्येन जनेन संसर्गे नच व्रजेद् गच्छेत् ॥

सर्वमिति । निवद्वागमनिर्गमम् अमुकस्थानादागतममुकस्थानं गमि-प्यतीति पुस्तकार्पितागमनिर्गमं , मुद्रासंकान्तम्भिकं मुद्राभिरागमनिर्गमस्था-नसम्बन्धिनीभिः संकान्ता अङ्किता मूमिः आधारभाण्डं यस्य तत् तथाभृतं , सर्वे द्रव्यं धनम् , अवेक्षितं स्वयं साक्षाद् दृष्टं सत् , निर्गच्छेद् अधिगच्छेद्वा निर्गमयेत् स्वीकुर्योद्वा ॥

> इति कीटलीबार्यशास्त्रव्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विशोऽण्यायः निशान्तप्रणिधिः॥

१८ प्रक. आत्मरक्षितकम्।

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिष्रह्येत, द्वितीयस्यां कक्ष्यायां कञ्चकोष्णीषिभिर्वर्षवराभ्यागारिकः, तृतीयस्यां कुव्जवामनिकरातैः, चतुर्थ्यो मन्त्रिभिः सम्बन्धिभिदौंबारिकेश्च मासपाणिभिः।

पितृपैतामहं महासम्बन्धानुबन्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं ज-नमासन्नं कुर्वीत, नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं वाप्यपकृत्यो-पगृहीतम् । अन्तर्वशिकसैन्यं राजानमन्तः पुरं च रक्षेत् ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत्। तद् राजा तथैव प्रतिभुक्तीत पूर्वमप्रये वयोभ्यश्च बिंह कृत्वा।

आत्मरक्षितकमिति स्त्रम् । आत्मनो रक्षणमुच्यत इत्यर्थः । राजः पुत्रदारेभ्यो रक्षणमुक्तं, तदन्येभ्य इदानीमभिधीयते ।

श्यनादित्यादि । धन्विमिः धनुष्पाणिभिः । पारिगृद्धेत परिवार्येत । कञ्चुकोष्णीपिभिः वारवाणशिरस्त्राणधारिभिः । वर्षवराभ्यागारिकैः षण्डै: राजगृहकार्याचिन्तकैश्च । कुञ्जवामनिकरातैः गडुलैः खर्वेम्लेंच्छजातिविशेषेश्च । प्रासपाणिभिः कुन्तहस्तैः ।

अन्नरक्षकमाह — पित्रित्यादि । पितृपैतामहं वंशपारम्पर्यप्राप्तम् ।
महासम्बन्धानुबन्धं महान् प्रशस्तः सम्बन्धोऽन्वयः येषां ते महासम्बन्धाः
महाकुछाः तैरनुबन्धः सम्बन्धानुवृत्तिर्यस्य तम् । शिक्षितं कृतविद्यम् । कृतकर्माणं कृतं दृष्टं कर्म अनुरक्तपुरुपोचितं यस्य तम् । आसन्नं कुर्वीत निकद्यातिनं कुर्वीत स्वदेहरक्षार्थम् । वैदेशिकमकृतधनिहरण्यादिदानसत्कारं सन्तं,
स्वदेशीयमपि वा पूर्वमपकृत्य पश्चात् स्वीकृतं जनम् आसन्नं न कुर्यादित्याह — नान्यतोदेशीयिमत्यादि । अन्तरिति । अन्तर्वशिकसैन्यं कृञ्चकिनिर्मुण्डकादिगणः, राजानम् अन्तःपुरं च रक्षेत् ।

अभ्यवहाररक्षार्थमाह—गुप्ते इति । माहानसिकः पाकशालानियुक्तः, गुप्ते अन्याद्यये देशे, सर्वे कर्म सर्वप्रकारं पाककर्म, आस्वादवाहुल्येन कार-येत् बहुलमास्वाद्य साधयेत् , अथवा आस्वादः स्वादुता तदतिशययुक्तं कार-येत् । राजा, तत् साधितमन्नादिकं, तथैव तेनैव रूपेण युक्तं नतु यात-यामतया वैरूप्यमापनं, प्रतिभुञ्जीत । किं कृत्वा, पूर्व स्वयमभ्यवहरणात् अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य, वयसां वि-पत्तिश्च । अन्नस्योष्मा मयूर्ग्रीवाभः शैत्यमाशु क्रिष्टस्येव वैवर्ण्य सोद-कत्वमिक्तिन्ततं च । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वं च काथः श्यामफेनपटलवि-चिछन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च । द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनं फेनप-टलसीमन्तेर्ध्वराजीदर्शनं च । रसस्य मध्ये नीला राजी, पयसस्तामा, मद्यतोययोः काली, दध्नः श्यामां, मधुनः श्वेता । द्रव्याणामाद्रीणाम् प्राक्, अमये बलि कृत्वा वैश्वदेवं कृत्वा, वयोभ्यश्च वर्लि कृत्वा पक्षिभ्यश्च बलि दत्त्वा । तदुभयं विहितानुष्ठानार्थं विषमित्तिकारार्थं च बोद्धव्यम् ।

विषयुक्तचिह्नान्याह--अग्नेरिति । विषयुक्तस्य विषदूषितात्रसंप्रकस्य, अग्नेः, ज्वालाधूमनीलता ज्वालाधूमयोनीलत्वं, शब्दस्कोटनं च चटचटाशब्दश्च भवति । विषयुक्तानां व्यसां विषसंस्पृष्टालभक्षिणां पक्षिणां, विपत्तिश्च मरणं च भवति । अन्नस्येति । अन्नस्य विषमिश्रस्य, ऊव्मा बाष्पः, मयूरमीवाभः मयूर-कण्ठवद् मेचकः, आशु शैत्यं सद्यः शीतत्वं, क्रिष्टसेव वैवण्यं करसंपिष्टस्येव वर्णवैहृत्यं, सोद्कत्वं सिक्यैकीभावः अवैशयं वा, अक्रिन्नत्वं च असम्यक्पा-कत्वं च भवति । व्यञ्जनानामिति । व्यञ्जनानां स्पादीनाम् , आशुशुष्कत्वं शीवशोषः, काथः अग्नियोगे तकादेरिवोत्कथनं, स्यामफेनपटलविच्छित्रमावः इयामस्य जायमानस्य फेनमण्डलस्य विच्छित्रत्वं व्यञ्जनाद् विभक्ततया स्थितिः, गन्धस्पर्शरसवधश्च गन्धस्पर्शरसानां नाशश्च, भवति । द्रवेष्विति । द्रवेषु यूषादिषु विषयुक्तेषु, हीनतिरिक्तच्छायादर्शनं हीनाया अतिरिक्ताया वा स्वीय-च्छायाया दर्शनं, फेनपटलसीमन्तोर्ध्वराजीदर्शनं फेनपटलस्य दर्शनं सीमन्त-दर्शनं विभागदर्शनम् — अर्थात् फेनपटलस्य यूपादिभ्यो विभक्ततयावस्था-नदर्शनम् — ऊर्ध्वराजीदर्शनम् उपरिरेखादर्शन च, भवति । रसस्येति । रसस्य सर्पिस्तैलेक्षुरसादेः विषयुक्तस्य, मध्ये नीला राजी, पयसः क्षीरस्य मध्ये ताम्रा राजिः, मद्यतोययोः सुराजलयोः मध्ये काली राजिः, द्धाः इयामा बैदूर्यवर्णा राजिः, मधुनः माक्षिकस्य श्वेता राजिः, भवति । द्रव्या-णामिति । आद्रीणां द्रव्याणाम् आमदाडिमफलादीनां विषयुक्तानाम्, आशु-प्रम्लानत्वम्, उत्पक्तभावः अतिपक्तस्येव पूर्तीभावः, काथनीलश्यावता च काथे निष्पाके नीलत्वं काष्ण्यं दयावत्वं कापिदयं च भवति । शुष्काणां द्रव्याणाम्

१. 'मा च म' ख. पाठः.

आञ्चमम्लानत्वमुत्पकभावः काथनीलक्ष्यावता च । शुष्काणामाञ्च-शातनं वैवर्ण्यं च । कठिनानां मृदुत्वं मृद्नां कठिनत्वं च । तदभ्याशे श्चद्रसत्त्ववधश्च । आस्तरणशावरणानां श्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्म-शातनं च। लोहमणिमयानां पङ्गमलोपदेहता स्नेहरागगौरवशभाववर्ण-स्पर्शवधश्च । इति विषयुक्तलिङ्गानि ।

विषमदस्य तु शुष्कदयाववक्रता वाक्सक्रः स्वेदो विजुम्भणं चातिमात्रं वेपशुः प्रस्खलनं वाक्यविषेक्षणमावेशः कर्मणि स्वभूमौ चानवस्थानमिति।

तस्मादस्य जाङ्गलीविदो भिषजश्रासन्नाः स्युः ।

आशुशातनं चूर्णीभावः, वैवर्ण्यं च भवति । कठिनानां द्रव्याणां विषयुक्तानां मृद्त्वं, मृद्नां कठिनत्वं च भवति । तद्भ्याश इति । तद्भ्याशे क्षुद्रसत्त्व-वधश्च विषयुक्तद्रव्यसमीपे चरतां क्षुद्रजन्तूनां पिपील्किदीनां मरणं च भवति । आस्तर्णेत्यादि । आस्तरणप्रावरणानाम् आसनशयनकम्बलानां निशाराणां च कापीसतन्त्वाविकादिमयानां विषस्प्रष्टानां, इयाममण्डलता विवर्णमण्डलयुक्तता, तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च तन्तूनां रोम्णां च यानि पक्ष्माणि सुक्मांशाः तेषां शातनं अंशनं च, भवति । छोहत्यादि । छोहमणिमयानां छोहः सुवर्णादिः मणिः स्फटिकादिः तन्मयानां वस्तुनां विषयुक्तानां, पद्ममलोपदेहता पङ्कमलेनोपदेहो लेपनं यस्मिस्तत्ता, खेहरागगौरव्यभाववर्णस्परीवधंश्च खेहः क्षिग्धत्वं रागः त्विट् गौरवं गुरुत्वं प्रभावः स्वकार्यसाधनशक्तिः वर्णः शुक्कादिः स्पर्शः श्रक्षणखरादिस्पर्शगुणः एतेषां नाशश्च भवति । इति विषयुक्ताछि-ज्ञानि विषयुक्तवस्तुलक्षणानि, विज्ञेयानीति शेषः ।

विषप्रदस्य निम्रहाय लिङ्गान्याह — विषेत्यादि । गुष्कश्याववन्नता शुष्ककपिशमुखत्वम् । वाक्सङ्गः वाचि प्रतिबन्धः । प्रस्खलनम् अविषमेऽपि देशे । वाक्यविशेक्षणं वाक्ये येनकेनाप्युच्यमानेऽवधानदानम् । आवेशः परवशता । कर्मणि अनवस्थानं स्वव्यापारेऽनवस्थितिः आरब्धं कर्मानिर्वर्त्यै-वान्यत्र प्रवृत्तिः । स्वभूमौ अनवस्थानं च प्रथमादिकक्ष्यानियुक्तस्य तां विहाय द्वितीयादिकक्ष्यागमनं च।

तस्मादित्यादि । अस्य राजः । जाङ्गलीविदः विषविद्याभिज्ञाः । भिष-जश्च विषेत्राचिकित्मकाश्च ।

भिषम् भैषज्यागारादास्वाद्विशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेष-काभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् । पानं पानीयं चौषधेन व्याख्यातम् ।

कल्पकप्रसाधकाः स्नातशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वेशि-कहस्तादादाय परिचरेयुः।

स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकमे दास्यः कुर्युः, ताभि-रिषष्टिता वा शिल्पिनः। आत्मचक्षपि निवेश्य वस्त्रमाल्यं द्युः, स्ना-नानुलेपनमध्यवृर्णवासस्नानीयानि च स्ववक्षोबाहुषु च। एतेन पर-स्मादागतकं च व्याख्यातम्।

भिषगिति । भिषग् , भैपज्यागाराद् औषघशालायाः, आस्वादविशुद्धं स्वयमास्वादेन निर्दोषतयावगतम् , औषधं गृहीत्वा , पाचकपेषकाभ्याम् औष-धपकतृपेष्टृभ्याम् , आत्मना च, प्रातिस्वाद्य राजसमक्षं स्वादियत्वा , राज्ञे प्रय-च्छेद् दद्यात् । पानमिति । पानं मद्यं , पानीयं च जलं च , औषधेन व्या-ख्यातम् औषधदानोक्तविधिना शोधायत्वा दातव्यमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ।

कल्पकेत्यादि । कल्पकपसाधकाः कल्पका नापिताः इमश्रुशिल्पिनः प्रसाधका अलङ्कर्तारश्च, स्नातशुद्धवस्नहस्ताः सन्तः स्नाताः शुद्धवस्नाः शुद्ध- हस्ताश्च सन्तः, समुद्रं मुद्राङ्कितम् उपकरणं क्षुरवस्नाभरणमञ्जूपादिकम्, अन्तर्वशिकहस्ताद् आदाय तदुपनेतृकञ्चुकिहस्ताद् गृहीत्वा, परिचरेषुः, राजानम् ।

स्नापकेत्यादि । तत्र संवाहकः अक्रमर्दकः। आस्तरकः आसनश्यन-कल्पकः । शेषाः प्रसिद्धाः । स्नापकादिकम दास्यः सुपरीक्षिताः कुर्युः । ताभिः दासीभिः, अधिष्ठिता अध्यक्षिताः, शिल्पिनो वा स्नापकादिशिल्पिनो वा, कुर्युः । आत्मेत्यादि । वक्षमाल्यम् आत्मचक्षुषि, निवेश्यं विषयोगशुद्धिबोधनार्थं निषाय, दशुः राज्ञे । स्नानानुलेपनप्रधर्षचूणवासस्नानीयानि च स्नानं गन्धामलकादि अनुलेपनं चन्दनादि प्रधर्षः पञ्चकषायादि चूर्णवासः पटवासकादि स्नानीयं स्नाने शिरिस देयं चूर्णम् एतानि च, स्ववक्षोबाहुषु स्ववक्षःसहितेषु भुजेषु, चाद् उक्ते च, निवेश्य दशुः । एतेनेति । परस्मादागतकं च परदेशात् प्राप्तं भोग्यवस्तु च, एतेन उक्तेन वस्नादिदानविधिना, व्याख्यातं प्रतिपादितदान-विधानं, बोद्धव्यमिति शेषः ।

कुशीलवाः शस्त्राग्निरसवर्जे नर्भयेयुः । आतोद्यानि चैपामन्त-स्तिष्ठेयुः, अश्वरथद्विपालङ्काराश्च।

मौलपुरुपाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्, नावं चाप्तनाविकाधिष्ठि-ताम् । अन्यनैाप्रतिबद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् । उदकान्ते सैन्यमा-सीत । मत्स्यग्राहविशुद्धमवगाहेत । व्यालग्राहपरिशुद्धग्रयानं गच्छेत्।

लुब्धकैः श्वगणिभिरपास्तस्तेनब्यालपराबाधभयं चललक्षपरि-

चयार्थे मृगारण्यं गच्छेत ।

आप्तशस्त्रशाहाधिष्टितः सिद्धतापसं पश्येद्, मन्त्रिपरिषदा साम-न्तद्तम् । सम्बद्धोऽश्वं इस्तिनं रथं वारुढः सम्बद्धमनीकं गच्छेत् ।

क्रशीलवा इति । क्रशीलवाः लङ्घनप्रवनादिनर्भवत्यो मनुष्यजाति-भेदाः, शस्त्रामिरसवर्जम् आयुधविद्विषाणि प्रेक्षणीयाङ्गानि वर्जयित्वा तदन्यै-रुपकरणैरित्यर्थः, नर्भयेयुः क्रीडां दर्शयेयुः, राजान्तिके । एषां कुशीलवानाम्, आतोबानि च बाबानि च , अन्तः राजभवनाभ्यन्तरे, तिष्ठेयुः , विषशङ्का-परिहारार्थ, नर्भप्रदर्शनावसरे परं तैर्गृद्धेरित्रत्यभिप्रायः । अश्वरथद्विपालक्काराश्च वश्वादीनां त्रयाणाम् अलङ्काराश्च , अन्तिन्तिष्ठेयुरिति सम्बध्यते ।

मोंछेत्यादि । मौलपुरुषाधिष्ठितम् आप्तमधानपुरुषङ्गताध्यक्यं, यानवाहनं शिविकादिकमश्चादिकं च, आरोहेत्। नावं च, आप्तनाविकाधिष्ठितां विश्वस्ततार-काध्यक्षितां सतीम्, आरोहेत् । अन्यनौप्रतिबद्धाम् अन्यया नावा सहैव नेतव्या यथा स्यात् तथान्यस्यां नावि स्त्रबद्धां , नावं , वातवेगवशां वातायत्तगमनां नावं च, नोपेयात् नारोहेत्। नावा गच्छतश्च रक्षार्थम्यतीरयोः सैन्यं तिष्ठेदित्याह - उदकान्त इति । मत्स्येत्यादि । मत्स्यप्राहविशुद्धं मत्स्य-माहाः कैवतीः तैर्विशुद्धं परिशोधितम्, अर्थान्निश्चिततिमिनकादिहिस्जन्त्वसा-न्निथ्यं, जलम्, अवगाहेत स्नानार्थम् । व्यालेत्यादि । व्यालमाहपरिशुद्धं व्यालमाहाः सर्पमाहिणः तैः परिशोधितम् , उद्यानं मच्छेत् ।

लुब्धकेरिति । लुब्धकैः ब्याधैः, श्वगणिभिः श्वगणजीविभिश्च, अपा-स्तस्तेनव्यालपरावाषभयं निरस्तचोरव्यात्राद्युगद्रवभयं, मृगारण्यं, चललक्ष-परिचयार्थं हरिणादिषु चलऊक्ष्येषु वेधाभ्यासार्थं, गच्छेत् ।

अपूर्व सिद्धतापसं दिदशुमागतम् आप्तशिखात एव सन् परयेत् शत्रुप्रणिहितत्वभयादित्वभिषेत्याह — आप्तेत्यादि । मन्त्रीत्यादि । मन्त्रिपरि-दा, अधिष्ठित इत्यार्थ, सामन्तदूतं पश्येत्। सन्नद्धः शिरसा- निर्याणेश्भियाने च राजमार्गम्चभयतः कृतारक्षं दृण्डिभिरपास्त-शस्त्रहस्तप्रवितव्यक्तं गच्छेत् । न पुरुषसम्बाधमबगाहेत । यात्रासमा-जोत्सवप्रवहणानि च दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।

> यथा च योगपुरुपैरन्यान् राजाधितिष्ठति । तथायमन्यवाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥

इति कौटलीयायेशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे एकविंशोऽध्यायः आत्मरक्षितकम्। एतावता कौटलायस्यार्थशासस्य विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

णाद्यामोचनसुमगयुद्धोचितवेषः, अश्वं हस्तिनं रथं वा आरूदः सन्, सन्द्रम् अनीकं युद्धसज्बं सैन्यं, गच्छेत् ।

निर्याण इति। निर्याण देशान्तरं प्रति गमने, अभियाने प्रवेशे च, राजमार्गम् उभयतः राजमार्गस्योभयपार्श्वयोः, दण्डिभिः वित्रिभिः, कृतारक्षं कृतरक्षाविधानं यथा भवति तथा, अपास्तशसहस्तप्रत्रजितव्यक्तं शस्त्रहस्ताः प्रत्रजिताः
सन्न्यासिनः व्यक्ताः अक्षविहीनाश्च अपास्ताः राजदृष्टिगोचरादुत्सारिताः यस्मिन्
कर्मणि तद् यथा भवति तथा, गच्छेत्। न पुरुषेत्यादि। पुरुषसम्बाधं जनसङ्कुलं
प्रदेशं, नावगाहेत न प्रविशेत्। यात्रत्यादि। यात्रासमाजोत्सवप्रवहणानि च
यात्रा देवतानां, समाजो जनसमुदायः, उत्सवः इन्द्रवसन्तोत्सवादिः, प्रवहणम्
उद्यानभोजनादि एतानि, दशवर्शिकाधिष्ठितानि गच्छेद् दशवर्शिकेण दशभटनायकेन अधिष्ठितानि कृत्वा गच्छेद् न त्वेकाकी परिमितपरिवारो वेत्यर्थः।

अध्यायप्रान्ते स्रोकमाह — यथा चेति। यथा, अयं राजा विजिगीषुः, योगपुरुषैः कापिटकैः गूढपुरुषैः, अन्यान् नृपतीन्, अधितिष्ठति चाधत इत्यर्थः, तथा, अन्यवाधेभ्यः तत्प्रकारेभ्यः अन्यनृपोत्पादितेभ्यः योगपुरुषोपद्रवेभ्यः, आत्मानम्, आत्मवान् प्रयत्नवान् सन् रक्षेत् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य कौटल्यमुनिजन्मनः । आयाधिकरणं पृतिं गाणपत्यामुगनमत् ॥

इति श्रीविश्विमण्डलमहाराजाशितस्य तामपणीतीरवर्तितरुवाग्रहारामिजनस्य श्रीसीताम्बाशीरामसुत्रहाण्यायसूनोमहामहोपाष्यायगणपतिशास्त्रिणः कृतिषु काटलीयार्थशाखन्यास्यायां विनयाधिकारिके प्रथमापिकरणे एकविशोऽध्यायः आत्मरक्षितसम् । विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षप्रचारः — द्वितीयमधिकरणम् ।

१९. प्रक. जनपदनिवेशः।

भूतपूर्वमभूतपूर्व वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्द-वमनेन वा निवेशयेत् ।

श्रुदकर्षकमायं कुलगतावरं पश्चशतकुलपरं ग्रामं कोशदिकोश-सीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् । नदीशैलवनगृष्टिद्रीसेतुबन्धशालम-लीशमीक्षीरद्वक्षानन्तेषु सीम्नां स्थापयेत् ।

अष्टक्षतग्राम्या मध्ये स्थानीयं, चतुक्क्षतग्राम्या द्रोणमुखं,

अथाध्यक्षप्रचाराख्यं द्वितीयमधिकरणमारभ्यते । यथोक्तगुणसम्पन्नी राजा सर्वाणि कार्याणि तत्तद्ध्यक्षद्वारेणैवाध्यक्षयितुं प्रभवतीत्यतोऽध्यक्षांस्तद्व्यापारांश्च प्राधान्येनाभिधातुभिदमधिकरणम् । तत्रेदं प्रथमं सूत्रं — जनपदनिवेश इति । जनश्चतुर्वर्णाश्रमजातिलक्षणः, पदं तस्य स्थानं स्थानीय-द्रोणमुखकार्वटिक-संग्रह-ग्रामादिकं, तस्य निवेशः रचनात्राभिधीयत इति सूत्रार्थः । 'स्वास्यमात्यजनपदद्र्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतिरि'त्युक्तं, तत्र स्वाम्यमात्यप्रकृती
प्रतिपादिते, जनपदप्रकृतिरिदानीमभिधीयते ।

भूतेत्यादि । भूतपूर्वे पूर्वे स्थितम् , अभृतपूर्वम् अभिनयं वा, जनपदं, परदेशापवाहनेन परदेशाज्जनानयनेन, स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा अभिष्यन्द्वोऽतिश्वाद्धिः वमनमाहरणं स्वदेशे जनानामितवर्धनादाधारापर्याप्तिदोषादन्य- श्राहरणेन वा, निवेशयेद् रचयेत् ।

शू द्रेत्यादि । आमं, शूद्रकर्षकप्रायं शूद्रकृषीवलबहुलं, कुलशतावरं गृह-शतान्यूनं, पञ्चशतकुलपरं पञ्चशतानधिकगृहयुक्तं, कोशद्विकोशसीमानं कोश-सीमानं द्विकोशसीमानं वा एकस्माद् प्रामाद् प्रामान्तरस्य कोशदूरव्यवधानं कोशद्वयव्यवधानं वा यथा भवेत् तथा क्लप्तमित्यर्थः, अन्योन्यमारक्षतीत्यन्यो-न्यारक्षं परस्परसाहाय्यकरणक्षमं, निवेशयेत् । नदीत्यादि । सीम्नाम् अन्तेषु, नदी, शैलः शिलाकूटः, वनं, गृष्टिवेदरा नामौषधिर्वक्षविशेषो वा, दरी धम्नं, सेतुबन्धः, शाल्मली स्थिरायुराख्यो वृक्षः, शमी सक्तुफला, क्षीरवृक्षः वटा-दिरिस्येतान् स्थापयेत् सीमरक्षार्थम् ।

अष्टश्चतेत्यादि । अष्टशतमान्याः अष्टशतानां मामाणां समृहस्य, मध्ये, स्थानीयं तदाख्यं तावद्मामजनतायाः कयविकयादिकर्मणोपजीव्यं रमणीयं

द्विशतग्राम्याः कार्वटिकं, दशग्रामीसङ्घहेण सङ्ग्रहणं स्थापयेत् । अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थाप-यत् । तेषामन्तराणि वागुरिकशवरपुलिन्दचण्डालारण्यचरा रक्षेयुः ।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्यभिरू पदायकानि पयच्छेत् । अध्यक्षसङ्ख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानी-कस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्गीकरिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जम् ।

महाप्रामं, स्थापयेत् निवेशयेत्, चतुश्शतप्राम्याः मध्ये, द्रोणमुखं तदास्यं स्थानीयप्रत्यवरं ग्राममेदं स्थापयेत्, द्विशतग्राम्या मध्ये, कार्वटिकं तदाख्यं कर्वटापरपर्यायं द्रोणमुखपत्यवरं स्थापयेत्, दशग्रामीसंग्रहेण ग्रामदशकसंग्र-हणेन, संग्रहणं तदाख्यं कर्वटादधमं महाद्रज्ञापरपर्यायं स्थापयेत्।

अन्तेष्विति । अन्तेषु जनपदावसानेषु, अन्तपालदुर्गाणि, अन्तपा-लाधिष्ठितानि अन्तपालैरनुष्ठिताध्यक्ष्याणि, जनपदद्वाराणि जनपदप्रवेशमार्ग-म्तानि च स्थापयेत् । तेषाम् अन्तराणि अन्तपालदुर्गाणामन्तरालदेशान् , वागुरिकशवरपुलिन्दचण्डालारण्यचराः वागुरिकाः मृगबन्धनजीविनः शवराः श्रद्धाद् भिल्ल्यां जाताः पुलिन्दाः निष्ट्यात् किरात्यां जाताः चण्डालाः स्मशानपालाः अरण्यचराः वनचारिणश्च, रक्षेयुः ।

ऋत्विगित्यादि । ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यः याजकाध्यापकपुरोधश्छान्दसेभ्यः, अदण्डकराणि दण्डो नाम द्विःकृषिक्छमौ त्रिःकृष्यनुष्ठानादिनिमित्तः कुल्यादिजलात्युपयोगादिनिमित्तो वा दमः करः कृषिफलपष्ठांशः तदुभयरहितानि, अभिक्रपदायकानि अभिक्रपेभ्यः अर्हेभ्यः पुत्रादिभ्यो
दायः दानं येषां तानि तथाभ्तानि वंशपारम्पर्यभोग्यानीत्यर्थः यथेच्छिनिनियोगयोग्यानीति वा, ब्रह्मदेयानि ब्राह्मणेभ्यो देयानि अर्थात् क्षेत्राणि, प्रयच्छेद् दद्यात् । अध्यक्षेत्यादि । विक्रयाधानवर्जं म्ह्यमादाय दानं विक्रयः
आधीकरणमाधानं तदुभयाधिकारवर्जं केवलोपभोगायेत्यर्थः, अध्यक्षसंद्यायकादिभ्यः अध्यक्षाः सुवर्णाध्यक्षादयः सङ्घायकाः गणकाः तत्प्रभृतिभ्यः,
गोपस्थानिकानीकस्थिचिकित्सकाश्चदंमकजङ्काकरिकेभ्यश्च गोपः दशमामीपञ्चप्राम्याद्यिकारी स्थानिको नगरचतुर्भागाधिकारी अनीकस्थः हिस्तिशिक्षा-

१. 'ढार्च' च. पाठ:. २. 'ङ्वालके' ग. पाठ:-

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्येकपुरुपिकाणि मयच्छेत् । अकृतानि कर्तभयो नादेयात् ।

अकुपतामाच्छियान्येभयः प्रयच्छेत्। ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः। अकुपन्तोऽवहीनं द्युः। धान्यपशुहिर्ण्यैदवैनानसुरृद्वीयात्। तान्यमु सुखेन द्युः।

अनुप्रहपरिहारौ चैभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात्। कोशोपघातिकौ वर्जयत्। अरुपकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते। निवेशसमकारुं यथागतकं वा परिहारं दद्यात्। निष्टचपरिहारान् पितेबानुगृहीयात्। विचक्षणः चिकित्सको वैद्यः अथदमकः अधिकक्षाभिज्ञः जङ्काकरिकः जाङ्किको दूरदेशगतागतजीवी एतेभ्यश्च, क्षेत्रं प्रयच्छेदिति सामर्थ्यळभ्यम्।

करदेभ्य इति । करदेभ्यः राजभागदायिभ्यः, कृतक्षेत्राणि कृतानि क्षेत्राणि पूर्वसिद्धसौष्ठवान् ब्रेहेयशालेयादीन् केदारान्, ऐकपुरुषिकाणि एकेनैव महीतृपुरुषेण भोग्यानि, प्रयच्छेत् । अकृतानि साध्यसौष्ठवानि अर्थात् क्षेत्राणि, कर्तृभ्यो नादेयात् सौष्ठवसाधकेभ्यः करदेभ्यो न गृह्योयात् , सर्ववि-धस्वाभ्येन तेष्वेव स्थापयेदित्यर्थः । इह आदेयादित्यात्मनेपदाकरणमार्षम् ।

अकुषतामिति । अकृषतां कृषिमकुर्वतां, क्षेत्राणीति होषः, आ-च्छिद्य इत्वा, अन्यभ्यः प्रयच्छेत् । तदमावे प्रामभृतकवैदेहकाः प्रामाधिका-रिणो वणिजश्च, कृषेयुः । अकृषन्तः अभ्युपेत्य कृषिमकुर्वन्तः, अवहीनं नष्टं, दद्यः । अनुपायाचेदकर्षणं तदा कथिमत्याह — धान्यपशुहिरण्येश्च कृष्यनु-ष्ठानापेक्षितैः, प्नान् अभ्युपेतकृषीन् अनुगृह्वीयात् । अनु पश्चात् कृषिफलप्रा-प्त्यनन्तरं , तानि, धान्यादीनि सुखेन आत्मवृत्त्यपीडया, दद्यः, कर्षका राजे ।

अनुग्रहेत्यादि । एम्यः कृषिकर्तृभ्यः, अनुग्रहपरिहारी च स्वस्थवृ-द्धार्थ दीयमानं द्रव्यमनुष्रहः दौस्ध्यपरिहारेण स्वास्थ्यसिद्ध्यर्थं दीयमानं द्रव्यं परिहारः तौ, कोशवृद्धिकरौ द्धात् आत्मकोशवर्धने यथा पर्यवस्येतां तथा द्धात् । कोशोपघातिकौ कोशक्षयफलौ अनुग्रहपरिहारौ, वर्जयेत् । कुतः, हि यतः अरूपकोशः राजा पौरजानपदानेव, प्रसते पीडयति, स्वको-शपूरणार्थम् । निवेशेत्यादि । निवेशसमकालं परिहारं निवेशः इदम्प्रथमकु-लस्थापनं तत्तुस्यकालं परिहारं तत्काले क्छसो यः स्वास्थ्यसिद्ध्यर्थ उपकार-स्तीमत्यर्थः, द्धात् । यथागतकं वा द्धात् आगतानतिकमेण च द्धात्

आकरकमीन्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथमचारान् वारिस्थलप-थपण्यपत्तनानि च निवेशयेत ।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं वन्धयेत्। अन्येषां वा बधतां भूमि-मार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च । सम्भूयसेतु-वन्धादपकामतः कर्मकरवलीवदीः कर्म कुर्युः। व्ययकर्मणि च भागी स्याद् , न चांशं लभेत।

नवनवागतकुलेभ्योऽपि दद्यादित्यर्थः । निरृत्तेत्यादि । निरृत्तपरिहारान् प्रत्यर्पि-तपरिहारद्रव्यान् , पितेव, अनुगृहीयाद् वृद्धचर्थमनुष्रहद्रव्यं दत्त्वोपकुर्यात् ।

आकरेत्यादि । आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् आकर-कर्मान्तः आकरव्यापारस्थानं द्रव्यवनं दारुचन्दननिर्यासाद्युपकरणप्रसवक्षमं वनं हस्तिवनं गजवनं व्रजपचारः गोध्यक्षवश्यमाणः वणिक्पथपचारः वणिक्पथ-व्यापारः एतान्, वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च जलपथस्थलपथपण्यक्रयविक-यस्थानानि च, निवेशयेत् कारयेत् । पत्तनशब्दस्य क्रयविक्रयस्थानवाचित्वमा-श्रित्येत्थं व्याख्यातम् । नावेकगम्यपुरवाचित्वाश्रयणे तु पण्यपत्तनं पण्यप्रधानं नौमात्रगम्यं पुरमिति व्याख्येयम् । पट्टनशब्दपाठे पुनः पण्यपट्टनं पण्यप्रधानं पट्टनं शकटरिधेर्नीभिश्च गम्यं पुरमित्यर्थः, 'पट्टनं शकटैर्गम्यं घोटकैर्नीमिरेव च' इति यादवाभिधानात् ।

सहोदकपिति । सहोदकं नित्यप्रवृत्तोदकं नद्यादौ, सेतुं वारणं, बन्धयेत् कुरुयादिद्वारेण कृष्याद्यर्थम् । आहार्योदकं नद्यादितो वर्षासु तुक्रस्थलेभ्यश्च समानेयजलं सेतुं वा बन्धयेत् । बध्नतां सेतुं रचयताम् , अन्येषां वा जनानां च, भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुमहं कुर्यात् भूमिः प्रभूतजलावरोधयोग्यं स्थलं मार्गः जलप्रवेशनिर्गमसराणिः वृक्षोपकरणं सारदार्वादिकम् एतरनुप्रहम् एतदानीपकारं कुर्यात् । पुण्यस्थानारामाणां च निर्मायमाणानां विषये, भूमिमार्गवृक्षोपकर-णानुम्रहं कुर्यात्। सम्भूयेत्यादि। सम्भूयसेतुबन्धाद् जनैः सङ्घीभूय कियमाणात् सेतुबन्धाद्, अपकामतः अपसरतः अनिच्छया स्वीयं कमीशमकुर्वतो जनस्य, कर्मकरवर्टीवर्दाः भृत्याः उक्षाणश्च, कर्म कुर्युः राजा बलात् तैः कर्म कारयेदि-त्यभित्रायः । अपकामतोऽन्यमपि दण्डमाह — व्ययकर्मणीति । व्ययक-र्मणि च भागी अंशभाक् स्यात्, अंशं च न लभेत, अर्थात् सेतुबन्धानन्तर-मवे तत्फले।

मत्स्यप्रवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् । दासा-हितकवन्धूनननुभृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत् । वालहद्भव्याधितव्य-सन्यनाथांश्च राजा विभृयात्, स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् ।

बालद्रव्यं ग्रामदृद्धा वर्जयेयुरा व्यवहारप्रापणाद्, देवद्रव्यं च। अपत्यदारान् मातापितरी भ्रातृनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवाश्राविश्वतः शक्तिमतो द्वादश्रपणो दण्डोऽन्यत्र पतितेभ्यः, अन्यत्र मातुः।

पुत्रदारममतिविधाय मत्रजतः पूर्वः साह्सदण्डः, ख्रियं च मत्रा-

मत्स्येत्यादि। सेतुपु, उत्पद्यमानानामिति शेषः, मत्स्यप्तवहित्तपण्यानां मत्स्याः प्रसिद्धाः प्रवाः कारण्डवाः जलजलजिहारिणः हरितानि पद्मोत्पलकः शेरुकादीनि एषां पण्यवस्तृनां, स्वाम्यं स्वामित्वं, राजा गच्छेत्, नतु सम्मृयसेतुकारिणोऽपि।दासेत्यादि। अननुश्रुण्वतः स्वरक्षकनिदेशावधीरिणः, दासाहितकबन्धून् दासान् गर्भदास-गृहजातःकीत-लब्ध-दायोपगतादीन् आहि-तकान् स्वामिना धनप्रहणेनाधितां नीतान् बन्धून् पुत्रादींश्च, राजा, विनयं प्रणतिं, प्राहयेत् । बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथांश्च अनाथा ये बालादयः तांश्च, विभृयात् पोषयेत् । अप्रजातां वन्ध्यां स्वियं, प्रजातायाः पुत्रांश्च, विभृन्यात्, सा च ते च यद्यनाथा इत्यार्थम् ।

बालेत्यादि । बालद्रव्यं बालस्य अप्राप्तव्यवहारस्य नाथहीनस्य द्रव्यं, प्रामवृद्धाः, वर्जयेयुः नोपयुक्तीरन् तथैव स्थापयेयुर्वधनाहे चेद् वर्धयेयुश्चेत्य-भिप्रायः । कियन्तं कालम्, आ व्यवहारप्रापणात् व्यवहारप्राप्तिकालं यावत् । देवद्रव्यं च देवालयद्रव्यं च, प्रामवृद्धा वर्जयेयुः, अवधेरयोगान्नित्यम् ।

अपत्येत्यादि । अपत्यदारान् अपत्यं दारांश्च । दारमिति पाठे समाहा-रद्धन्द्वः । अपाप्तव्यवहारान् आतृन् बालान् सोदर्यान् । कन्याः भगिनीः विधवा भगिनीश्च । शक्तिमतः रक्षणोपायवतः । पतितेभ्योऽन्यत्र पतितव्यतिरेकेण, अपत्यादीनामपतितानामेवारक्षणे दण्डो नतु पतितानाम् । पतितेष्वपि प्रति-प्रसवमाह — अन्यत्र मातुरिति । माता तु पतितापि रक्षणीयैवेत्यर्थः ।

पुत्रेत्यादि । पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रवजतः पुत्राणां दाराणां च जीवनी-पायमदर्शयित्वा सन्न्यस्यतः, स्त्रियं प्रवाजयतश्च प्रवजन्तीं प्रयोजयतश्च, पूर्वः जयवः । छप्तव्यवायः प्रवजेदापृच्छच धर्मस्थान्, अन्यथा नियम्येत । वानप्रस्थादन्यः प्रवजितभावः, सुजातादन्यः सङ्घः, साम्रुत्था-यकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्य जनपदमुपनिविशेत ।

न च तत्रारामा विहारार्थाः शालाः स्युः। नटनर्तनगायनवाद-कवाग्जीवनकुशीलवां वा न कर्मावित्रं कुर्युः, निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां, क्षेत्राभिरतत्वाच पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसष्टद्धिर्भवतीति ।

साहसदण्डः प्रथमः साहसदण्डः 'पणानां द्वे शते साधं प्रथमः साहसः स्मृतः' इति मनूक्तलक्षणः कर्तव्यः । लुप्तेत्यादि । 'लुप्तव्यवायः निरशेष-नष्टमेथुनशक्तिः पुरुषः, धर्मस्थान् धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारिनर्णयेऽधिकृतान् प्राड्विवाकादीन्, आप्रच्छय अनुज्ञाप्य, प्रत्रेजत् परित्रजेत् सन्त्यस्येत्, अन्यथा नियम्येत अनेवंपत्रजन् कारागृहे निवेश्येत ।

अथ जनपदवासानर्हानाह—वानेत्यादि । वानप्रस्थादन्यः प्रवृजित-भावः वैसानसादितिरिक्तः प्रवृजितावस्थः, अर्थाचतुर्थाश्रमी, अस्य राज्ञो जन-पदं नोपनिविशेत नाध्यासीत । प्रतिषेधनिभित्तं तु अभिश्रद्धनीयशील्रत्वमुक्तः-प्रायम् । सुजातादन्यः सङ्घः सुष्ठु जातात् राजराज्यक्षेमायोत्पन्नात् जनस-ह्याद् अन्यो दुर्जातः जनसङ्घः, अस्य जनपदं नोपनिविशेत । सामुत्थायका-दन्यः समयानुबन्धो वा समुत्थायकाः सम्भूयसेतुबन्धादिराजप्रजानुकूलकर्मका-रिणः तेषां सम्बन्धी सामुत्थायकः सामुत्थायकात् समयानुबन्धाद् अन्यः राज-जनपदद्रोहफ्लः समयानुबन्धः सङ्केतरचना च, अस्य जनपदं नोपनिविशेत ।

न चेति । तत्र जनपदे, आरामाः विहारार्थाः सर्वजनविनोदस्थाना-न्युपवनानि, शालाश्च प्रेक्षणीयप्रयोगशालाश्च, न स्युः । आरामशालाप्रतिषे-धस्य फलमाह — नटेत्यादि । नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशिलवा वा, कमैविन्नं कृष्याधनुष्ठानविन्नं न कुर्युः, नाट्यन्तगानवादनकथावर्णननमीकियासु स्ववृत्तिषु न चेष्टरात्रिति भावः । कस्मात् , प्रामाणां निराश्रयत्वाद् नाट्यादिप्र-योगयोग्यशालाराहितत्वात् । एवश्च तिद्धं परमफलमाह —क्षेत्रेत्यादि । पुरुषाणां क्षेत्राभिरतत्वाद् विनोदस्थानाभावेन स्वस्वकर्मस्थानासक्तत्वात् , कोशविष्टि-द्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवति कोशस्य, विष्टेः हठकारियतव्यस्य कर्मणः, द्रव्यस्य द्रभवस्य दार्वादिपदार्थस्य, धान्यस्य, रसस्य तैलेक्षुरसादेश्च दृद्धिः भवति । इति प्वन्प्रकारं फलस् उन्नेयमित्यर्थः । परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुभिक्षपीडितम् ।
देशं परिहरेद् राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत् ॥
दण्डविष्टिकरावार्षे रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालविषग्राहेर्व्याधिभिश्च पश्चन्नजान् ॥
वल्लभैः कार्मिकैः स्तेनरन्तपालैश्च पीडितम् ।
शोधयेत् पश्चसङ्घेश्च क्षीयमाणं वणिक्पथम् ॥
एवं द्रव्यद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिमवर्तयेत् ॥
इति कौटलीयांश्वासे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
प्रथमोऽत्यादः जनपदिविकाः,
आदितो हाविशः॥

परचक्रेति । राजा परचकाटवीमस्तं परचकं शत्रुकपटः शत्रुसैन्यं वा भटवी तात्स्याद् अटवीपालः ताभ्यां मस्तं, व्याघिदुर्भिक्षपीडितं, देशं परि-हरेत् परचकादिभ्यो दूरीकुर्यादित्यर्थः । व्ययकीडाश्च धनव्ययहेतुभूताः कडिश्च वारयेत् ॥

दण्डविष्टीति । दण्डविष्टिकरावाधैः दण्डविष्टिकराणामितरेचनानिम-चाभिः पीडाभिः, उपहतां कृषिं रक्षेत्, युक्तदण्डविष्टिकरो भूत्वेत्यार्थम् । स्तेनन्यालविषमाहैः न्याधिभिश्च उपहतान् पश्चन्नजांश्च रक्षेत् स्तेनादिभिरुप-षातो यथा न भवेत् तथा पालयेत् ॥

बहुभैरित्यादि । वहाँमैः राजदायितैः, कार्मिकैः राजशुल्काधिकृतैः, स्तेनैः, अन्तपालैः, पशुसङ्घेश्च व्याष्ट्रादिसङ्घेश्च, पीडितम् , अत एव क्षीयमाणं विणक्षवारवैरस्यात् , विणक्षयं शोधयेत् रक्षेत् वहामादिपीडापरिहारद्वारेण ॥

प्वित्यादि । स्पष्टार्थः स्रोकः ॥

इति कौडलोगार्थवालन्याच्यामा अध्वक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः जनपदनिवेशः, आदितो द्वाविंशः॥ २०. प्रक. भूमिच्छिद्रविधानम्।

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि मयच्छेत्। मदिष्टाभयस्थावर-जङ्गमानि च ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि, तपोवनानि च तपस्वभ्यो गोरुतपराणि मयच्छेत्। तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफलगुल्म-गुच्छमकण्टिकद्वम ग्रुचानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भन्नसद्दंष्ट्र्च्यालं मार्गायुकद्दस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विद्वारार्थं राज्ञः कारयेत्।

सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् । कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वा वनं निवेशयेद् , द्रव्य-

वनकर्मान्तानटवीश्र द्रव्यवनापाश्रयाः

भूमिच्छिद्रविधानमिति स्त्रम् । भूमिच्छिद्रं सस्याद्युत्पत्त्यनर्हा भूमिः तस्य विधानं सफलत्वसम्पादनप्रकारः उच्यत इति स्त्रार्थः । विणक्पथप्रचारान् निवेशयेदित्युक्तमधस्तात् , निवेशनस्थानं त्वधुनाभिधीयते ।

अकृष्यायामिति । अकृष्यायां भूमौ मालगर्तरीलशकिरिलपायतया कृषिराहितायां भूमौ, पशुभ्यो गोमाहिषमेषेभ्यः विवितानि प्रयच्छेत् तृणजल-वित्त स्थलानि विस्रजेत् । प्रिदेष्टेत्यादि । किञ्च, प्रदिष्टामयस्थावरजङ्गमानि दत्तामयानि स्थावरजङ्गमानि स्थावराणि वृक्षलतादीनि जङ्गमानि सौम्यमृगा-दीनि च येषु तानि तथाभूतानि, गोरुतपराणि गव्यृतिपरमपरिमाणानि, जञ्ज-सोमारण्यानि वेदाध्ययनसोमयागायनुष्ठानार्थानि वनानि, जासणेभ्यः प्रयच्छेत् जासणसमुदायोपयोगाय विस्रजेत्, तपोवनानि च यथोक्तविशेषणानि, तप-स्विभ्यः प्रयच्छेत् । तावदिति । तावन्मात्रं गोरुतपरम्, एकद्वारं, स्वातगुसं परिसापरिक्षिप्तं, स्वादुफलगुरुमगुच्छं मनोज्ञफललताप्रतानस्तवकम्, अकण्य-किद्वमं कण्यकशून्यवृक्षयुक्तम्, उत्तानतोयाशयम् अगम्भीरजलाघारं, दान्तमृगच्युप्पदेव्यविश्वस्ता मृगाश्चतुष्पदाश्चान्ये यस्मिस्तत् तथान्यतं, भग्नस्वदंष्ट्रव्यालं भग्नस्वदंष्ट्राः उद्धतनसदंष्ट्रा व्याला व्याप्रादिमृगाः यस्मिस्तत् तथाभृतं, मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलमं मृगयुकर्मयोग्याः करिकरिणीः करिपोताः यस्मिस्तत् तथाभृतं, मृगवनं, राज्ञः विहारार्थं कारयेत् । मार्गयुकः शब्दः आद्दायगन्तः। मार्गयुकेति मातृकापाठेषु द्वितीयस्याचो दीर्घत्वं साध्यम्।

सर्वेत्यादि। प्रत्यन्ते समीपे, म्मिवशेन वा योग्यभूम्युपलम्भानुसारेणा-प्रत्यन्ते वा, सर्वातिथिमुगं सर्वे अतिथिमुगा यस्मिन् देशान्तरास्टुब्धकोप-हुता आगत्य दसन्ति तत् सर्वातिथिमुगं नाम, अन्यद् मुगवनं निवेश्येत्।

मत्यन्ते इस्तिवनमटव्यारक्षं निवेश्येत् । नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं सारसमान्पं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं नागवन-पालैः पालयेत्। इस्तिघातिनं इन्युः। दन्तयुगं स्वयंमृतस्याइरतः सपा-दचतुष्पणो लाभः।

नागवनपाला इस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारिकर्मिक-सखा इस्तिमृत्रपुरीपच्छन्नगन्धा भङ्घातकीशाखाप्रतिच्छनाः पश्चिभिः सप्तिभवां इस्तिवंन्धकीभिः सह चरन्तः शय्यास्थानपद्यालण्डक्ळपातो-देशेन इस्तिकुलपर्यम्रं विद्यः।

कुप्येति । कुप्यप्रदिष्टानां कुप्याध्यक्षप्रकरणोक्तानां , द्रव्याणां शाक-तिनिशादिसारदारुवर्गस्य उटजचिमियादिवेणुवर्गस्य मालतीम्बीदिवल्कवर्गस्य चेत्येतेषाम् एकैकशो वा वनं निवेशयेत् एकैकस्य एकैकं वनं कल्पयेत्। द्रव्य-वनकर्मान्तान् अटवीश्च द्रव्यवनसम्बद्धानि कर्माणि वनानि च, द्रव्यवनापा-श्रयाः द्रव्यवनोपजीविनः पुरुषाः, निवेशयेयुरिति विपरिणामेन सम्बन्धः विद-ध्यरित्यर्थः ।

भत्यन्ते इति । प्रत्यन्ते जनपदावसानदेशे , हस्तिवनं नागवनम् , अटब्यारक्षम् अटब्या आरक्षाः परिरक्षका यरिमस्तत् तथाभूतं, निवेशयेत्। नागवनाध्यक्षः, पार्वतं नादेयं सारसम् आनूपं च पर्वताश्रयं नद्याश्रयं सरो-व्यपाश्रयं साम्बुदेशाश्रयं च , नागवनं, विदित्तपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं विज्ञात-परिसराभिगमनिर्गमं कृत्वा, नागवनपालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं शबरपुलि-न्दादिं , हन्युः । स्वयंमृतस्य अर्थोद्धस्तिनः, दन्तयुगम् , आहरतः उपनयतः बनेचरजनस्य, सपादचतुष्पणो लाभः पारितोषिकं, देय इति शेषः ।

नागवनेत्यादि । नागवनपालाः, हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरक-पारिकर्मिकसखाः हस्तिपक आधारणः पादपाशिकः पादपाशबन्धनकुशलः सैमिकः सीमाधिकृतः वनचरकः वनवासी पारिकर्मिकः हस्तिपरिचरणचतुरः एतैः सहिताः, हस्तिम्त्रपुरीषच्छन्नगन्धाः हस्तिम्त्रपुरीषगन्धन्यककृतगन्धा-न्तराः, भहातकीशासापतिच्छन्नाः अरुष्कराक्यवृक्षविद्यपावच्छादिताः, पश्चिमिः सप्तमिर्वा हस्तिबन्धकीिमः सह गजबन्धनशिक्षितामिर्वशामिः सह, चरन्तः सन्तः, शस्यास्थानपद्यालण्डकूलपातोद्देशेन श्रयनावस्थानपदपङ्कि विष्ठावप्राघातप्रदेशदर्शनेन, हस्तिकुलपर्यमं गजयूयसञ्चारपरमावधि विद्युः।

 ^{&#}x27;वहकी' स, पाठ,

यृथचरमेकचरं निर्यूथं यृथपितं इस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बैद्ध-मुक्तं च निवन्धेन विद्यः । अनीकस्थनमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् इस्तिनो गृह्णीयुः । इस्तिप्रधानो हि विजयो राज्ञाम्। परानीकव्यृहदुर्ग-स्कन्धावारममर्दना हातिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्माणो हस्तिन इति ।

कलिक्नाक्रगजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्रेदिकरूक्षजाः। दाशाणिश्रापरान्ताश्र द्विपानां मध्यमा मताः॥ सौराष्ट्रिकाः पाञ्चनदास्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः। सर्वेषां कर्मणा वीर्ये जवस्तेजश्र वर्षते॥

इति कौटलायार्थशास्त्र अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे द्वितीयोऽज्यायः भूमिण्डिद्वविधानम्, आदितस्वयोविंशः॥

य्थेत्यादि । य्थचरं य्थेनैव सह चरति नत्वेकाकी यस्तम्, एकचरम्
एक एव चरति नतु यूथेन सह यस्तं, निर्यूथं यूथिनिर्गतं, यूथिपतं, व्यालं
क्रस्वभावं, मत्तं प्रभिन्नं, पोतं दशवर्षकं, बद्धमुक्तं च, हस्तिनं, निबन्धेन
विद्युः यूथचरादिहस्तीयचादिकं गणनपुस्तके समारोप्य तेन जानीयुरित्यर्थः ।
अनीकस्पप्रमाणेः पशस्तव्यक्षनाचारान् हस्तिशिक्षाविचक्षणेः प्रमाणभूतैः
स्वाधितव्यक्षणचर्यान् हस्तिनः, यृद्वीयुः, राजार्थे । हि यस्मात् कारणाद्,
राज्ञां विजयः शत्रुजयः हस्तिप्रधानः हस्तिमुख्यसाधनकः । हस्तिनां मुख्यसाधनत्वं विशदयितुमाह — परेत्यादि । अतिप्रमाणशरीराः महाप्रमाणदेहाः
अत एव प्राणहरकर्माणः, हस्तिनः, परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दनाः परेषां
शत्रुणां सैन्यविन्यासस्य प्राकारादिदुर्गस्य राजधान्याश्च विध्वंसकाः खलु ।
इतिहेंतुवचनः गृह्वीयुरित्यनेन सम्बन्धनीयः।

गजेष्तममध्यमाधमान् श्लोकाभ्यामाह — कलिक्नेत्यादिना सौरा-प्रिका इत्यादिना च । कलिक्नाक्नगजाः कलिक्नाक्रदेशोद्भवा गजाः । दाशाणीः दशाणदेशभवाः, आपरान्ताः पश्चिमदेशजाः । प्रत्यवराः अधमाः । श्रेष्ठा-दीनां त्रयाणां वीर्यवेगप्रतापाः कियया वर्धन्त इत्याह — सर्वेपामित्यादि ।

> इति कौउठीयार्थशास्त्रव्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः भूमिच्छिद्दविधानम् , आदितस्योविंशः ()

१, 'बन्धमु' क, गः, 'बद्धं मु' ख. पाठः. २. 'बचजनाः' ख. पाठः,

२१. प्रक. दुर्गविधानम्।

चतुर्दिशं जनपदान्ते साम्परायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेद्, अन्त-द्वींपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकं, प्रास्तरं ग्रहां वा पार्वतं, निरुदक-स्तम्विमिरिणं वा धान्वनं, खञ्जनोदकं स्तम्वगहनं वा बनदुर्गम्। तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानं, धान्वनवनदुर्गमटवीस्थानम् आ-पद्मपसारो वा।

जनपदमध्ये समुद्यस्थानं स्थानीयं निवेशयेद् वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसक्रमे हृदस्य वा अविशोषस्याङ्के सरसस्तटाकस्य वा वृत्तं दीर्घ

दुर्गविधानमिति स्त्रम् । दुर्गरचनोच्यत इति स्त्रार्थः । जनपदप्रकृ-तिरुक्ता, दुर्गप्रकृतिरधुनामिधीयते ।

चतुर्दिशमिति । जनपदान्ते, चतुर्दिशं चतस्यु दिशासु ब्यापकं, साम्परायिकं युद्धोचितं, दैवकृतं दुर्ग कारयेत् स्वभावविषमस्थलं दुर्गत्वेना-श्रयेत् । किरूपं तत् कारयेदित्यत्राह् — अन्तरित्यादि । अन्तद्वीपं मध्यगत-द्वीपम् अर्थात् समन्तालदीपरिवेष्टनमित्येकं, निम्नावरुद्धं स्थलं वा निम्नैः सरोभिः समन्ताद् वेष्टितं स्थलं वेत्यपरम्, औदकं जलपरिवेष्टनदुर्गमत्वादौ-दकपदव्यपदेश्यं दुर्गम् । प्रास्तरं गुद्धां वा पर्वतप्रस्तरमयमित्येकं देवस्नात-विलात्मकं वेत्यपरम्, पार्वतं पर्वतकृतं दुर्गम् । निरुदकस्तम्बम् इरिणं वा जलत्यणसङ्घातशून्यमित्येकम् कपरं वेत्यपरम्, धान्वनं धन्वकृतं दुर्गम् । सङ्जनोदकं सङ्गनं पङ्किलत्वाद् गतिवैक्कव्यकरमुदकं यस्मिस्तत् तथाभृतिमित्येकं स्तम्बगहनं वा अप्रकाण्डद्धमदुष्पवेशं वेत्यपरं, वनदुर्गं तदाख्यम् । तदेवमौदकायेकैकंद्वैविध्यादष्टौ दुर्गाणि सिद्धानि । तेपापिति । तेषां दुर्गाणां मध्ये, नदीपर्वतदुर्गं नदीदुर्गं पर्वतदुर्गं च, आपदि जनपदारक्षस्थानं जनपदस्य रक्षाहेतुः, भवति, धान्वनवनदुर्गम् अटवीस्थानं धान्वनदुर्गं चनदुर्गं च आट-विकरक्षास्थानमापदि, अपसारो वा, आपदि अपसरणस्थानं वा, अर्थाद् राज्ञः॥

दुर्गविधानमुक्त्वा स्थानीयादिकमाह — जनपदेत्यादि । जनपदमध्ये, समुदयस्थानं धनोत्पत्तिस्थानम्तं, स्थानीयं महाप्रामादिकं पूर्वोक्तं निवेश-येत् । कीदशे प्रदेशे, वास्तुकपशस्ते वास्तुविद्यामिज्ञनिर्दिष्टे देशे, नदीस-क्रमे नद्युपश्चेषे, अविशोषस्य सदाजलस्य, इदस्य सरसः, तटाकस्य पद्माक-

चतुरश्रं वा वास्तुकवशेन प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमंसवारिपथाभ्या-मुपेतम् । तस्य परिखास्तिस्रो दण्डान्तराः कारयेत् चतुर्दश द्वादश द्योति दण्डान् विस्तीणीः विस्तारादवगाधाः पादोनमर्थं वा त्रिभाग-मूला मुले चतुरश्राः पाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा तोया-न्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीः ।

चतुर्दण्डावकृष्टं परिखायाः पद्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं तद्द्विगुणवि-ष्कम्भं खाताद् वमं कारयेद् ऊर्ध्वचयं मश्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा इस्तिभि-

रस्य वा अक्के समीपे वा । कीदशं निवेशयेत्, वास्तुकवशेन वास्तुस्थित्यनु-सारेण वृत्तं वर्तुलाकारं, दीर्घ, चतुरश्रं वा, प्रदक्षिणोदकं प्रदक्षिणवाहिस-लिलं, पण्यपुरमेदनं पण्यपुरानां पण्यकरण्डानां तत्तरपण्योत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रहितानां भेदनं बन्धविश्रंसनम् अनन्यत्रकार्यतया सङ्केतितं यस्मिस्तत् तथा-भूतम्, अंसवारिपथाभ्यामुपेतं स्वलमार्गजलमार्गाभ्यां गम्यम् । तस्येति । तस्य स्थानीयस्य, तिस्रः प्रथममध्यमतृतीयाः, परिखाः कारयेत् , कीहशीः, दण्डान्तराः द्विचःवारिंशदङ्गुल एको हस्त इति गणनया देशकालमानपकर-णोक्तया चत्वारो हस्ता एको दण्डः दण्डमितम् अन्तरं परस्परव्यवधानं यासां ताः तथोक्ताः, चतुर्दशदण्डान् द्वादशदण्डान् दशदण्डान् इत्येवंक्रमेण वि-स्तीर्णाः, विस्ताराद् विस्तारपरिमाणात् पादोनं चतुर्भागहीनम् , अधै वा, अव-गाधाः निम्नाः, तदुभयानुपपत्तावाह — त्रिभागमूला वा विस्तारत्रिभागमानं मूलम् अधस्तलं निम्नत्वं यासां तास्तथाभूताः, मूले चतुरश्राः सम्यग्बद्धाः, पापाणोपहिताः शिलारचिताः, पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा, तोयान्तिकीः आज-होदयदेशसाताः स्वतः सम्पन्नजला इत्यर्थः, आगन्तुतोयपूर्णा वा नद्याद्याग-तजरुसम्प्रता वा, सपरिवाहा जलनिर्गममार्गीपेताः, पद्मप्राहवतीः नलिनन-कयुक्ताः ।

वप्रविधानमाह — चतुर्दण्डावकुष्टमिति। साताद् वप्रं कारयेत् परि-खातादुद्धृतया मृदा प्राकाराधारभूतं चयं निर्मापयेत् । कथम्भूतं, परिखायाः चतुर्दण्डावकृष्टं षेाडशहस्तविशकृष्टं, षड्दण्डोच्छितं चतुर्विशतिहस्तोनतम्, अवरुद्धं मृद्रलनं यथा न भवेत् तथाधस्तात् कृतसंरोधं, तद्द्विगुण्विष्कम्भम् उच्छ्यद्विगुणविस्तारम्, कर्ध्वचयम् अधःस्थृलोपरिकृशम्र्ध्वचयास्यं, मञ्चपृ-ष्टम् उपर्यघस्ताच तुल्यवैपुरुयं मञ्चपृष्टाख्यं, कुम्भकुक्षिकं वा कर्ष्वाधःकृशं गोंभिश्र क्षुण्णं कण्टकिगुल्मविषवङ्घीयतानवन्तम् । पांसुशेषेण वास्तु-च्छिद्रं वा पूरयेत्।

वपस्योपरि प्राकारं विष्कमभद्विग्रणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्ताद्-र्ध्वमोजं युग्मं वा आ चतुःविँशतिहस्तादिति कारयेत्। रथचर्यासश्चार तालम्लमुरजकैः कपिशीर्पकैश्वौचिताग्रं पृथुशिलासंहितं वा शैलं कार-येद्, न त्वेव काष्ट्रमयम्, अभिर्वहितो हि तस्मिन् वसति ।

विष्कम्भचतुरश्रमद्दालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत्, त्रि शहण्डान्तरं च।

मध्यस्थूलं कुम्भकुक्षिकारूयं वा, हस्तिमिगोंभिश्च क्षुण्णं प्रधातददीकृतं, कण्टिकगुरुमविषव लीमतानवन्तं व ण्टकविद्वरतृणसङ्खातैः विषलतामतानैश्च युक्तम् । पांस्वित्यादि । पांसुक्षेषेण वन्नविनियुक्तावशिष्टया मृदा, वास्तुच्छिद्रं नगरवास्तुगर्ते राजवास्तुगर्ते च, पूरयेद्वा पूरथेच ।

शकारविधानमाह — वप्रस्येति । विष्कम्भद्विगुणोत्सेधं स्वविस्तार-द्विगुणोच्ह्यम् । ऐष्टकं पकेष्टकचितम् । उत्सेधमानं विशदयन्नाह — द्वाद-शहसादूर्ध्वम् ओजं युग्मं वा त्रयोदशपञ्चदशादिविषमसंख्यहसाममाणोरसेषं च उर्दशपोडशादिसमसंस्यहस्तवमा गारसेधं वेत्यर्थः । उत्सेधमानस्य परमावधि-माह — आ चतुर्विशतिहस्तात् चतुर्विशतिहस्तोत्तमपरिमाणोत्सेधमित्यर्थः। उत्सेधं केचिद् विधमसंख्यमिच्छन्ति समसंख्यमपरे, तत्रान्यतरनिर्बन्धोऽिक-न्चित्कर इत्योजयुग्मोभयोक्तचा सूचयति । इति एवम्प्रकारं, प्राकारं, वपस्यो-परि कारयेत्। अनुक्तविशेषणकथनपूर्वं पाकारस्य प्रकारान्तरमाह — रथेत्यादि। रथचर्यासञ्चारं रथचर्यया रथगत्या सञ्चारी रथिगतागतं यस्मिनं तथाभूतम् उपरि रथगतागतपर्याप्तविस्तारयुक्तत्वमनेनोक्तं, तालम्लमुरजकैः कपिशीर्षकैश्र आचितायं तालवृक्षम्लप्रतिकृतिमिर्भुरजप्रतिकृतिभिः कपिशीषपतिकृतिभिश्च शिलेष्टकाचूर्णनिर्मिताभिः समन्वितायं, पृथुशिलासंहितं शैलं वा विपुलशिला-बद्धम् ऐष्टकविलक्षणं शिलागयं वा, कारयेद् , अर्थात् प्राकारम् । काष्ट्रमयं तु प्राकारं, नैव कारयेत् । कुतः , हि यतः, तसिन् काष्टमये, अग्निः अवहितः सन् वसति ।

विष्कम्भेत्यादि । अडालकं प्राकारात्रे रणगृहं, कारयेत् । कीदशं, विष्क-म्मचतुरश्रं विस्तारस्यानुरूपम् अर्थादायाने चोत्सेघे च, उत्सेघसमावक्षेपसो-

१. 'धारचि' ग. पाटः.

द्वयोरटालकयोर्मध्ये सहर्म्यदितलामध्यर्धायामां त्रतोलीं कार-येत्।

अट्टालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सापिधानच्छिद्रफल-कसंहितमितीन्द्रकोशं कारयेत् ।

अन्तरेषु द्विहस्तविष्कमभं पार्श्वं चतुर्शुणायामगनुषाकारम् अष्ट-हस्तायतं देवपथं कारयेत् ।

दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वाचार्याः कारयेद्, अश्राह्मे देशे प्रधा वितिकां निष्कुहद्वारं च।

पानम् उत्सेधानुरूपावरोहसोपानं, त्रिंशद्ण्डान्तरं च त्रिंशद्ण्डप्रमाणमिथोठयव-धानं च ।

द्वयोरिति । द्वयोरहालकयोर्भध्ये, सहम्यद्वितलां हर्म्य धवलगृहमिति स्यातमैष्टकं गृहं तेन तदीयेन च द्वितलेन सहिताम्, अध्यर्धायामां विस्ता-रात् सार्धगुणपरिमाणदैर्घ्या, प्रतोली गृहविद्यापं, कारयेत् ।

अहालकप्रतालीमध्य इति । अहालकप्रताल्योर्मध्ये, इन्द्रकोशं खट्वा-विशेषं कारयेत् । कथम्भूतं, त्रिधानुष्काधिष्ठानं त्रयाणां धानुष्काणां धन्विनां स्थितिपर्याप्तं, सापिधानच्छिद्रफलकसंहितं सापिधानानि अवच्छादसाधनोपे-तानि छिद्राणि यस्मिस्तेन तथाभ्तेन फलकेन संहितं कृतसम्धानं च ।

अन्तरेष्विति । अनुपाकारम्, अन्तरेषु अद्दालकप्रतोलीनद्दकोशानामन्त-रालेषु, द्विहस्तविष्कम्भं द्विहस्तविस्तारं, पार्श्वं अर्थात् प्राकारस्य, चतुर्गुणायामम् अष्टहस्तायतमित्यर्थः, देवपथं देवपथ इव देवपथः रहस्यमार्गः तं, कारयेत् , मातृकायाम् 'अष्टहस्तायतामि'त्यपि पठ्यते । ततु पुनरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

दण्डेत्यादि । दण्डान्तराः दण्डममाणविष्कम्भाः, द्विदण्डान्तरा वा, चार्याः आरोहावरोहभूमीः कारयेत् । अग्राह्य इति । अग्राह्ये ग्रहणायोग्ये देशे, प्रधावितिकां प्रतिपक्षेर्वाणे प्रयुज्यमाने तद्गोचरपिरहारेण भटस्य सुखतिरोधा-नार्थः क्षुद्रो वरणः प्रधावितिका तां, कारयेत् , प्राकारोपिर । निष्कुहद्वारं च कोटरविवरं च प्राकारविह्वितिप्रतिपक्षचेष्टितगृढदर्शनार्थं, कारयेत् प्रधाविति-कान्तिके ।

बहिजीनुभञ्जनीत्रिश्लभकरक्षपक्रदावपातकण्टकप्रतिसराहिष्ट्-ष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीपोदपानकैः छन्नपथं कारयेत्।

माकारमुभयतो मण्डपकमध्यर्धदण्डं कृत्वा मतोलीपद्तलान्तरं द्वारं निवेशयेत् पश्चद्ण्डादेकोत्तरहद्याष्टदण्डादिति चतुरश्रम्। द्विदण्डं वा । पद्भागमायामाद्धिकमष्टभागं वा ।

वहिरिति । बाहिः परिखाबहिर्भृमिषु, जानुमञ्जनीत्रिशूलपकरकृपकृटा-वपातकण्टकशितसराहिष्टछतालपत्रशृङ्गाटकश्चदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषो-दपानकैः छन्नपथं कारयेत् जानुमञ्जन्यो जानुमात्रीनामधेया दारुमया यन्त्र-कीलाः त्रिशुलपकरः सारदारुलोहनिर्मितानां तीक्षणत्रिशृङ्गाणामायुवविशेषाणां समृहः कृपा अन्धवः कृटा अयदशलाकाः अवपाताम्त्णादिच्छना गर्ताः कण्टकप्रतिसराः आयसाः कण्टकाचिता रज्जुविशेषाः अहिष्रष्ठानि निर्मास-सर्पप्रष्ठास्थिसदृशाकाराण्ययोगयानि तीक्ष्णामाणि तालपत्राणि तथाविधान्येव तालपत्राकाराणि शृङ्गाटकानि त्रिकोटिकानि लौहयन्त्राणि श्वदंष्ट्रास्तदाकारा यन्त्रभेदाः अर्गलानि विष्कम्भाकाराणि यन्त्राणि उपस्कन्दनानि स्खलनार्थानि काष्टानि पादुकाः एकपादमात्रपातपर्याप्ताः पद्मपृरिता गर्ताः अम्बरीपाणि अ. मिसम्भूततप्त्रभाष्ट्रगर्भा गर्ताः उदपानकानि दुष्पीतोदकाः कुपुष्करिण्यः एते-रुछन्ने पन्थानं कारयेत् ।

इत्थं परिखावप्रधाकाराणां विधानमुक्तवा हारविधानमाह - प्राकार-म्रभयत इत्यादि । अस्यार्थः - यत्र द्वारं निर्मित्वितं तत्र प्राकारोभयभागयोः अध्यर्धदण्डविस्तारं मण्डपं परिकल्प्य प्रतोलीषट्तलैरवच्छादितं तदाधारभूतैः पड्भिस्तोरणस्तम्मैर्युक्तं द्वारं निवेशयेत् कारयेत् । पश्चदण्डात् प्रभृति एको-त्तरबृद्धचा अष्टदण्डपरमावधिकेन विस्तारेण पाकारानुरूपेण युक्तं चतुरश्रं निवेशयेदिति । द्विदण्डं वेति । दण्डद्वयविस्तारयुक्तं वा द्वारं निवेशयेत् । इदमेकीयपक्षे । पक्षान्तरमाह - पद्भागमिति । आयामाद् दैर्घ्येण, षड्-भागमष्टभागं वाधिकम् आश्रितविस्तारमानापेक्षया तदीयपष्टांशाधिकं तदीया-ष्टमांशाधिकं वा निवेशयेत् । इदमेवं विवृण्यन्ति - पञ्चदण्डचतुरश्रस्य पड-भागः साष्टाङ्कलं हस्तत्रयम् , अष्टभागस्तु साधै हस्तद्वयं, चतुर्विशत्यङ्गल एको हस्तः, हस्तचतुष्ट्यमेको दण्ड इति चाश्रयणादिति । एवं षडदण्डच--त्रशादिष्त्रेयम् ।

पश्चदशहस्तादेकोत्तरमष्टादशहस्तादिति तुलोत्सेघः।

स्तम्भस्य परिक्षेपाः पढायामा द्विगुणो निखातः चूलिकायाश्रतुर्भागः। आदितलस्य पत्र भागाः शाला वापी सीमागृहं च। दशभा-गिकौ समत्तवारणौ द्वौ मतिमञ्चौ अन्तरम् आणिः। हर्म्यं च समुच्छ्र-यादर्भतलं स्थूणाववन्धश्र । आर्थवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागान्तरं वा,

पञ्चदशेत्यादि । एतद् व्याचक्षते — द्वादशहस्तात्सेषस्य माकारस-भागृहस्य पञ्चदशहस्तात्सेषांस्तुलास्तम्भान् कुर्यात् । एवं तद्धस्तचतुर्भागा-श्रयेण एकोचरबृद्धचा अष्टादशहस्तपयं तमुत्सेषं कुर्यात् । स एप तुलोत्सेष इति । तलोत्सेष इति पाठे उक्तमानैस्तुलास्तम्भैरुपलक्षितस्यादितलस्योच्छ्रय इत्यर्थः ।

स्तम्भस्येति । स्तम्भस्य परिक्षेषाः परिधयः पढायामाः स्तम्भीत्सेष-षड्भागदीर्घाः, पञ्चदशहस्तोत्सेषस्य स्तम्भस्य परिधिमानं सार्धद्विहस्तं करूप-नीयमिति भावः । निसातो द्विगुणः स्तम्भस्य निस्नातायामः परिक्षेपायाम-द्विगुणः, पञ्चदशहस्तोत्सेषस्य पञ्चहस्त इति भावः । चूलिकायाश्चतुर्भागः चूलिका नाम स्तम्भशिस्ना तस्या आयामः परिक्षेपायामचतुर्भाग इत्यर्थः ।

आदीत्यादि । अयमर्थः — प्रतोलिकात्रितलेषु मध्ये प्रथमतलं पञ्चधा विभज्य तेषु पञ्चसु भागेषु शाला वाषी सीमागृहं च कार्याणीति । इदं विवृण्वन्ति — मध्यमे भागे वाषी वाषीप्रान्तभागयोः दीर्घचतुरश्चे द्वे शाले शालाप्रान्तयोः सीमागृहं च कार्यदिति । सीमागृहं नाम शालाद्वयप्रान्तयुग्तलगते पञ्चभागे कियमाणं चतुष्कोणं कोष्ठगृहमित्याहुः । दशभागिकाविति । दशभागिकौ शालादशभागविस्तारौ, समत्तवारणौ निर्यृह्युकौ, द्वौ प्रतिमञ्जौ मञ्चप्रतिकृती ऐष्टकौ सिन्विवशविशेषौ, कार्यौ, अर्थाच्छान्छायाः प्रान्ततः । अन्तरं शालासीमागृहयोरन्तरालं कार्यम् । आणिः कार्यः । स च क्षुद्रं द्वारमित्याहुः । हम्यं चेति । हम्यम् उपरितलं चन्द्रशाला तच्च, समुच्छ्यादर्घतलम् उत्सेषेन प्रथमतलस्यार्थं प्रथमतलोत्सेषापेश्वयार्थात्सेषं कार्यम् । आणिहर्म्यमिति पाठे आणिः सीमा तत्रत्यं हर्म्यं सीमागृहवदुपरितले सीमनिर्मिता चन्द्रशालेत्यर्थः । स्थूणावबन्धश्च क्षुद्रस्तन्भनिवेशश्च अर्थाद् द्विन्तियतले । आर्थवास्तुकमिति । उत्तमागारं तृतीयतलम्, आर्धवास्तुकं त्रिद्ण्ड एको बास्तुरिति परिभाषया वास्तोर्थं सार्थदण्डः तत्प्रमाणकं कार्यम्, अर्थात्

इष्टकावकद्भपार्थं, वामतः प्रदक्षिणसोपानं गृहभित्तिसोपानमितरतः। द्विहस्तं तोरणशिरः, विपञ्चभागिकौ द्वौ कवाटयोगौ, द्वौ द्वौ परियौ, अराविरिन्दकीलः, पञ्चहस्तमणिद्वारं, चत्वारो हस्तिपरिधाः।

निवेशार्थं हस्तिनखः मुखसमः। सङ्क्रमोऽसंहायों वा भूमिमयो वा निरुदके।

प्राकारसमं मुखमबस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोषुरं कार्येत् । प्राकारमध्ये कृत्वा वार्षां पुष्करिणीद्वारं, चतुक्कालमध्यर्थान्तराणिकं

पश्चदण्डचतुरश्रस्य द्वारस्य । त्रिभागान्तरं वा पञ्चदण्डित्रभागोऽन्तरमवकाशो यस्य तत् तथाभूतं वा, उत्तमागारं कार्यम् । इह वाश्चव्दात् त्रिभागद्वयान्तर-पक्षाधीन्तरपक्षयोरिष सङ्ग्रह इत्याहुः । इष्टकावयद्धपार्थे, वामतः प्रदक्षि-णसोपानम् , इतरतो दक्षिणतः, गृहिभित्तिसोपानं च कार्यम् । तृतीयतलिविधिरयमधस्तलेऽपि योज्यः ।

द्विहस्तिपिति । तोरणशिरः द्वारशीर्षं, द्विहस्तं, कार्यम् । त्रिपञ्चमा-गिकौ त्रयः पञ्चमागा अनयोशिति तथाभृतौ, द्वौ कवाटयोगौ कार्यौ । द्वौ द्वौ परिघौ अगेले, कार्यौ । इन्द्रकीलः कवाटघारणार्थः प्रधानः कीलविशेषः, अर्रानः निष्किनिश्रमुष्टिकहस्तदीर्धः कार्यः । अणिद्वारं क्षुद्रद्वारम् अर्थान्महा-कवाटमध्यगं, पञ्चहस्तं कार्यम् । हस्तिपरिधाश्चत्वारः गजागलानि लक्षणया गजगितद्वाशीण चत्वारि कार्याणि, कृत्को द्वारमण्डपावकाशश्चतुर्गजप्रवेशपर्याप्त कार्य इत्यमिप्रायः ।

निवेशार्थमिति । हस्तिनसः दुर्गावतरणार्थः कर्मानम्रो हस्तिनसाभो मृत्कूटः, निवेशार्थं द्वारसन्तिवेशस्यार्थमानः पञ्चदण्डचतुरश्रस्य सार्धद्विदण्डोत्से-धमान इत्यर्थः, मुखसमः द्वारसमानविस्तारथः, कार्यः। संक्रम इति । संक्रमः दुर्गसञ्चरः, असंहार्यः स्थिरो दार्वादिमय इत्यर्थः तथाविधो वा, निरुद्दे सूमिमयो वा, कार्यः।

इत्थं महाद्वारविधानमभिधाय द्वारान्तरविकल्पमाह — प्राकारेत्यादि । प्राकारसमं मुखनवस्थाप्य शाकारतुल्यमानं निस्तरणं परिकल्प्य , त्रिमाग-गोधामुखं त्रिभागः विस्तारतृतीयांशस्तरप्रमाणं गोधामुखं गोधामुखाकारं द्वारं यस्य तत् तथाभृतं, गोपुरं पुरद्वारं, कारयेत् । प्राकारमध्य इति । प्राकार-मध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारं वापीयोगवदोन पुष्करिण्यास्त्यं द्वारं कारयेत्। कुमारीपुरं, मुण्डहर्म्य द्वितलं मुण्डकद्वारं, भूमिद्रव्यवशेन वा त्रिभागा-धिकायामा भाण्डवाहिनीः कुल्याः कारयेत् ।

तासु पापाणकुदालकुटारीकाण्डकल्पनाः ।

सुस्रण्ठिमुद्गरा दण्डचकयनत्रज्ञतन्त्रयः ॥

कार्याः कार्मारिकाः श्लवेधनात्राश्च वेणवः ।

उष्ट्रप्रीव्योऽग्रिसयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः ॥

इति कौटलीयार्वशास्त्रेऽभ्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे

नृतीयोऽभ्यायः दुर्गविधानम् , आदितश्चतुर्विशः॥

अध्यर्धान्तराणिकम् अन्तरम् अणिश्च पूर्वोक्तादध्यर्धाधिकं यस्य तत् तथाम्तं, चतुरशालं शालाचतुष्टयं, कृत्वा, कुमारीपुरं कुमारीपुराख्यं द्वारं कारयेद्, अर्थाद् यथोक्तचतुरशालयुक्तं द्वारमेव कुमारीपुरसंज्ञं बोद्धव्यम् । द्वितलं द्विम्मं, मुण्डहम्यं निरुशृक्तं हम्यं, वृत्तमः।लेकामित्यन्ये, कृत्वा, मुण्डकद्वारं मुण्डहम्ययोगान्मुण्डकाख्यं द्वारं, कारयेत् । स्मिद्वव्यवशेन वा सूमिद्रव्यसम्पद्मुरोधेन वा, कारयेद् , अर्थाद् यथोक्तमेकेकं द्वारम् । विभागोत्यादि । विभागाधिकायामाः विभागाधिकः स्वविस्तारमानापेक्षया तृतीयांशाभ्यधिकमानः आयामो दैर्घ्यं यासां तास्त्याम्ताः, साण्डवाहिनीः कर्मोपकरणगतागत-व्यवहारार्थाः, कुल्याः कारयेत् ।

कुल्यासु निवेशनीयानि भाण्डानि श्लोकद्वयेनाह — तास्वित्यादि , कार्या इत्यादि च । काण्डः वाणः, कल्पना गजोपकरणं, मुस्रण्ठिर्गदा सायः-कीला दारुमयी मुद्ररः दीर्घगदाकारं स्थूलाग्रमायुधम् , दण्डः क्षेपणीयो लगुडविशेषः, चकं सारवृत्तमायुधं, यन्त्रं जामदम्यभैमादि, शतिष्ठः लोह-कण्टकाचितं चतुस्तालग्रमाणमायुधम् । कार्मारिकाः कर्मारोऽयस्कारः तिन्छल्य-साध्याः तोमरादयः, उष्ट्रमीध्यः उष्ट्रमीवाकाराः शस्त्र्यः, अग्रसंयोगाः अग्रिः संयुज्यते विपक्षदाहार्थमेष्वित्यग्रसंयोगाः गुल्गुल्लमदनसर्जरसश्रीवेष्टगन्धपाषा-णादयः, कुष्यक्रे च यो विधिः कुप्याध्यक्षप्रकरणे यो विधीयते स च, तामु कुल्यासु, कार्यः । स तु शाकातिनिशादिदारवर्गः उटजचिमियादिवेणु वर्गः गोधासेरकद्वीपिपभृतिचर्मवसादिश्चोति बोद्धन्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रव्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे तृतायोऽध्यायः दुर्गविभानम् , आदितस्तृत्विशः ॥

२२. प्रक. दुर्गनिवेदाः।

त्रयः मार्चाना राजमार्गास्त्रय उदीर्चीना इति वास्तुविभागः । स द्वादशद्वारो युक्तोदकभूभिच्छनपथः ।

चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः । राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीत-पथाः संयानीयव्यूहरुमशानग्रामपथाश्राष्ट्रदण्डाः । चतुर्दण्डः सेतुवन-पथः । द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः । पञ्चारत्नयो रथपथश्रत्वारः पश्चपथो द्वौ क्षुद्रपश्चमनुष्यपथः ।

मवीरे वास्तुनि राजनिवेशशातुर्वर्ण्यसमाजीवे । वास्तुहृदयादु-त्तरे नवभागे यथोक्तविधानमन्तःपुरं माङ्गुखमुदङ्मुखं वा कारयेत्।

दुर्गनिवेश इति स्त्रम् । दुर्ग परिखावप्रधाकाराद्वाळप्रतोलीन्द्रकोशस्य-वपथादिकं यथोक्तं तस्मिन् निवेशः राजमार्गादिविभजनपूर्वं योग्यदेशरचनीयं राजामात्यादि-दुर्गान्तर्निवासिपकृतिभवनसंस्थानं, तदिहोच्यत इति स्त्रार्थः।

राजमार्गाः प्राक्षयत्यगायतास्त्रयो दक्षिणोत्तरायतास्त्रय इत्येवं पोढा वास्तु-विभक्तव्य इत्याह — त्रय इत्यादि । स इति । स वास्तुविभागः, द्वाद-शद्वारः दिशिदिशि द्वारित्रकक्रमेण द्वादशभिद्वीरिर्युक्तः, युक्तोदकभृमिच्छन्न-पथः उदकं वापीकूपादि भूमिजलिर्गममार्गः छन्नपथः गृदसुरुङ्गामार्गः ते युक्ता वास्तुविस्तारानुरूपा यस्मिन् स तथाभृतः, कार्यः इति शेषः ।

चतुर्रत्यादि । रथ्या अन्यमार्गाः उपवीध्य इत्यर्थः, चतुर्दण्डान्तराः चतुर्दण्डाविस्ताराः । राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः राजमार्गो द्रो-णमुखपथः स्थानीयपथः राष्ट्रपथः विवीतपथ इत्येते , संयानीयव्यूहरमञ्चानप्रामपथाश्च संयानीयं क्रयविक्रयव्यवहारप्रधानं पट्टनं तत्पथः व्यूहपथः श्रृषुपरिवेष्टनावसरे प्राकारेषु समन्तात् सचो गन्तुमुपकल्पितः सैन्यस्य मार्गः रमञ्चानपथः प्रामपथ इत्येते च, अष्टदण्डाः कार्याः । सेतुवनपथः सेतुपथो वनपथश्च, चतुर्दण्डः । हस्तिक्षेत्रपथः हस्तिपथः क्षेत्रपथश्च, द्विदण्डः । रथपथः पञ्चारत्यः निष्किनष्ठमुष्टिकहस्तपञ्चकविस्तार इत्यर्थः, प्राप्यः गोमहिषादिमार्गः, चत्वारोऽरत्नयः अरत्निचतुष्टयप्रमाणः, क्षुद्रपञ्चमनुष्यपथः मेपादिक्षद्वपश्चनमार्गः मनुष्यमार्गश्च, द्वौ अरत्नी ।

प्रवीर इति । प्रवीरे प्रकर्षेण वीर्ययुक्ते, चातुर्वर्ण्यसमाजीवे वर्णच-तुष्टयोपजीव्यगुणसम्पन्ने, वास्तुनि, राजनिवेशः राजभवनं, कार्यम् । वा- तस्य प्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रिणश्चावसेयुः।
पूर्वदक्षिणं भागं महानसं हास्तिशाला कोष्ठागारं च । ततः परं
गन्धमाल्यधान्यरसपण्याः प्रधानकारवः क्षत्रियाश्च पूर्वौ दिशमधिवसेयुः। दक्षिणपूर्व भागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मानिषद्याश्च । दक्षिणपश्चिमं भागं कुष्यगृहमायुधागारं च । ततः परं नगरधान्यव्यावहा
रिककामीन्तिकवलाध्यक्षाः प्रकानसुरामांसपण्याः रूपाजीवास्तालावचरा वैश्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः। पश्चिमद्शिणं भागं खरीप्रमुत्रिस्थानं कर्मगृहं च । पश्चिमोत्तरं भागं यानरथशालाः। ततः परम्

स्तिक्यादि । एकाशीतिपदात्मकस्य वास्तुनो मध्यमो नवभागो वास्तुहृद्यं, वास्तुहृदयाद्, उत्तरे नवभागे, यथोक्तविधानं निशान्तप्रणिधिप्रतिपादितप्र-कारम्, अन्तःपुरं, पाङ्मुखम् उदङ्मुखं वा कारयेत् । तस्येति । आचार्य-पुरोहितेज्यातोयस्थानम् आचार्यपुरोहितयोर्यज्ञस्थानं तोयस्थानं च, मन्त्रि णश्च, तस्य अन्तःपुरस्य, पूर्वोत्तरं भागमावसेषुः पूर्वोत्तरे भागे स्थिति कुर्यु-रित्यर्थः । महानसं पाकशाला, हस्तिशाला हस्तिप्रष्टाकारं सभागृहं, कोष्ठा-गारं च अन्तर्गृहमपवरकारूयं च, पूर्वदक्षिणं भागम्, आवसेयुरिति सम्ब-ध्यते आश्रयेयुरिति च तद्धेः । तत इति । ततः परं राजभवनाद् बहिः, गन्धमारुयधान्यरसपण्याः गन्धपण्याः मारुयपण्याः धान्यपण्याः रसपण्याश्च प्रधानकारवः मुख्यशिल्पिनः, क्षत्रियाश्च, पूर्वी दिशमधिवसेयुः। भाण्डागारम्, अक्षपटलं रूप्याद्यायव्ययगणनस्थानं, कर्मनिषद्याश्च खर्णरजतशिल्पस्थानानि च, दक्षिणपूर्व मागम्, अधिवसेयुः आश्रयेयुः । कुप्यगृहं स्वर्णरजतेतरस्थानम्, आयुधागारं च, दक्षिणपश्चिमं भागम् आश्रयेत् । ततः परमिति । ततः परं. नगरधान्यव्यावहारिककार्मान्तिकवलाध्यक्षाः नगरव्यावहारिकः धान्यव्याव-हारिकः कार्मान्तिकः आकरादिकर्मान्ताधिकृतः वलाध्यक्षः सेनाध्यक्ष इत्येते, पकान्रमुरामांसपण्याः पकानादिविकेतारः, रूपाजीवा वेदयाः, तालावचरा नटाः, वैश्याश्च, दक्षिणां दिशम् अधिवसेयुः । खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं गर्दभक्रमेलक-कारागृहाणि, कर्मगृहं च यत्र गृहादिकं निर्मीयते च घ्वंस्यते च परीक्षाद्यर्थं तत् खलं च, अथवा खरोष्ट्रादिन्यापारशाला च, पश्चिमदक्षिणं भागम्, आ-श्रयेत्। यानरथशालाः शिविकादियानशाला रथशालाश्च, पश्चिमोत्तरं भागम्, आश्रयेयुः । ततः परमिति । ततः परं ततः परस्तात् , पश्चिमां दिशम् ,

कर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः श्ट्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः, उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभैषज्यगृहम्, उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च। ततः परं नगरराजदेवता लोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिव-सेयुः। वास्तुच्छिद्रानुलासेषु श्रेणीमवहणिकनिकाया आवसेयुः।

अपराजितामितइतजयन्तवैजयन्तकोष्टकान् शिववैश्रवणान्तिश्री-मदिरागृहं च पुरमध्ये कारयेत् । केष्टिकाल्येषु यथोदेशं वास्तुदेवताः स्थापयेत् । ब्राह्मेन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि । विद्यः परिखाया धनु-क्श्वतावकृष्टाश्रेत्यपुण्यस्थानवनसेतुवन्धाः कार्याः, यथादिशं च दिग्दे-वताः ।

कर्णास्त्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः कर्णावानकारवः कार्पासतन्तुवानकारवः वेणुवानकारवः चर्मकारवो वर्मकारवः शस्त्रावरणकारव इत्येते, श्रृद्धाश्च, अधिवसेयः। पण्यमैषज्यगृहं पण्यगृहम् औषधशाला च, उत्तरपश्चिमं भागम्, अधिवसेत् । कोशः धान्यादिसंग्रहस्थानं, गवाश्चं च गावोऽश्वाश्च, उत्तरपूर्वे भागम् अधिवसेत् । तत इति । ततः परं, नगरराजदेवताः नगरदेवताः राजकुलदेवताश्च, लोहमणिकारवः अयस्कारवैंकिटिकाः, ब्राह्मणाश्च, उत्तरां दिश-मिवसेयः । वास्त्रिवत्यादि । श्रेणीपवहणिकिनिकायाः श्रेणी रजकतन्तुवाय-तुक्वायादयः प्रवहणिकाः विदेशागता वणिजः तेषां समूहाः, वास्तुच्लिद्धाः नुलासेषु वास्तुच्लिद्धावकाशेषु आवसेयः । वसेयुरिति श्रेयान् पाठः ।

अपराजितेत्यादि । अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठकान् अपराजि-वा दुर्गा अप्रतिहतो विष्णुः जयन्तः सुद्रक्षण्यः वैजयन्त इन्द्रः एतेषामालयान् , शिववैश्रवणाश्चिश्रीमदिरागृहं च शिवादीनां मदिरान्तानां पञ्चानां गृहं च, पुरमध्ये कारयेत् । कोष्ठकेत्यादि । कोष्ठकालयेषु पूर्वेक्तिषु, यथोहेशं स्वस्वदेशा-नतिक्रमेण, वास्तुदेवताः स्थापयेत् । ब्राह्मेत्यादि । ब्राह्मेन्द्रयाम्यसैनापत्यानि नामं व्रव्यदेवताकमुत्तरम् ऐन्द्रं पूर्वे याम्यं दक्षिणं सैनापत्यं पश्चिममित्येतानि, द्वाराणि, अर्थात् पुरस्य । बहिरिति । परिखाया बहिः, बनुश्शतावकृष्टाः दण्डशतविप्रकृष्टाः, चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः चैत्य उद्शवृक्षः पुण्यस्थानं तीर्थोदिकं वनं सेतुबन्ध इत्येते, कार्याः । दिग्देवताश्च, यथादिशं स्वस्वदिगनु-रोधेन कार्याः । उत्तरः पूर्वो वा इमज्ञानवाटः, दक्षिणेन वर्णोत्तमानाम्। तस्या-तिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः।

पापण्डचण्डालानां स्मशानान्ते वासः।

कर्मान्तक्षेत्रवर्शन वा कुदुम्बिनां सीमानं स्थापयेत् । तेषु पुष्प-फलवाटपण्डकेदारान् धान्यपण्यनिचयांश्च अनुज्ञाताः कुर्युः, दशकुली-वाटं क्पस्थानम् । सर्वस्नेहधान्यक्षारलवणभेषज्यशुष्कशाक्यवस-वल्द्धरत्यणकाष्ठलोहचर्माङ्गारस्नायुविपविषाणवेणुवल्कलसारदारुपहर-णावरणाश्मनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान् कारयेत् । नवेनानवं शो-धयेत् ।

उत्तर इत्यादि । वर्णीचमानां शृहाणाम् । वर्णीचराणामित्यपि पाठः । पूर्वः साहसदण्डः सार्धद्विशतपणलक्षणः ।

पापण्डेत्यादि । पाषण्डचण्डालानां कापालिकादीनां प्रवपुल्कसादीनां च । कर्मान्तेत्यादि । कुटुम्बिनां दुर्गान्तवासियतव्यानां वर्णावराणां, कर्मा-न्तक्षेत्रवशेन कर्मनिर्वृत्तेः क्षेत्रस्य चानुरूप्येण, सीमानं तदुपयोक्तन्यक्षेत्रम-र्यादां, स्थापयेत् । वाशब्दश्चस्थाने वाक्यभूषणम् । तेष्विति । तेषु क्षेत्रेषु पुष्पफलवाटषण्डकेदारान् पुष्पफलवाटः पुष्पफलदायकं वनं षण्डः पद्मादिस-ह्वातः केदारो धान्योत्पादभूमिः एतान् , धान्यपण्यनिचयांश्च धान्यपण्यसंग्र-हांश्र, अनुज्ञाताः कुर्युः, अर्थात् तत्कर्माहीः । ते च सीताध्यक्षो विवीता-ध्यक्षो दुर्गसीमवासिनः कुटुम्बिनश्च। दशकुलीत्यादि। दशकुलीवाटं मध्यमह-लद्भयकर्षणीया भूमिः कुलं दशानां कुलानां समाहारो दशकुली । दशगव-कृष्या भूमिरित्यपरे । तावत्प्रमाणं वाटं, कूपस्थानं कूपमातृकं, कुर्युः एकैकस्य दशकुलीवाटस्यैकैकं कूपं पोषणार्थे कुर्युरिति भावः। निचेतव्यद्गव्याण्याह — सर्वस्नेहेत्यादि । सर्वविधस्नेहादिद्वाविंशतिनिचयान् बहुवर्षोपभोगक्षमान् निवे-श्येद् दुर्गेषु । तत्र शाकं वृक्षसम्बन्धि मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डाधिरूडकत्वक्-पुष्पकवकात्मकं दशकम् । यवसं धान्यपलालम् । वल्छरं शुष्कमांसम् । अङ्गारो निर्वाणाभिकमिन्धनम् । स्नायुर्वस्नसा । पहरणं खड्गादि । स्पष्टम-न्यत् । नवेनेति । नवेन अनवं शोधयेत् नृतने यथोक्तद्रव्यजाते लब्धे पुराणं तद व्यययेत्।

इस्त्यश्वरथपादातमनेकग्रुख्यमवस्थापयेत् । अनेकग्रुख्यं हि पर-स्परभयात् परोपजापं नोपैतीति ।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः।
न च बाहिरिकान् कुर्यात् पुरराष्ट्रीपघातकान्।
क्षिपेज्जनपदस्यान्ते सर्वान् वा दापयेत् करान्॥
इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
चतुर्योऽध्यायः दुर्गनिवेशः, आदितः पव्चविशः॥

इस्तीत्यादि । हस्त्यश्वरथपादातं चतुरक्तं सैन्यम्, अनेकमुख्यम् अनेक
मुख्या बलप्रधाना यस्मिस्तत् तथाभृतम् , अवस्थापयेद् , दुर्गेषु । बलप्रधानानां बहुत्वे गुणमाह— अनेकत्यादि । एकश्चेद् बलप्रधानः स समानपुरुषानतराभावानिर्भयो लोभादिना परोपजापमङ्गीकृत्य कृत्स्वं बलं स्वाधिष्ठीयमानं
भेदयेत् , बहुबश्चेद् बलप्रधानाः ते परस्पराभिशक्किताः परोपजापं नोपगच्छेयुरिति बहुप्रधानाधिष्ठितं बलं पराभेशं भवतीति भावः ।

एतेनेति । एतेन यथोक्तेन पुरदुर्गसंस्कारविधिना, अन्तपालदुर्गसं-स्काराः व्याख्याताः जनपदसीमापालाधिष्ठितानां दुर्गाणां गुणाधानान्युक्तपा-याणि, ते पुरदुर्गसंस्कारवद् विधातव्या इत्यर्थः ।

अध्यायान्ते स्रोकमाह — न चेति । बाहिरिकान् कितववञ्चकनटनर्तकादीन्, न च कुर्यात् पुरे नैव वासयेदित्यर्थः, अर्थाद् राजा । तत्र हेतुसमर्पकं विशेषणं पुरराष्ट्रोपधातकानिति, यतस्ते पौरान् जानपदांध्य कापथपर्वतनयोपप्रन्ति तस्मादित्यर्थः। यदि वासयेत् तदा विधिमाह — जनपदस्य,
अन्ते सीमायाम् 'जनपदे चैतानि'त्यपपाठः। क्षिपेद् वासयेद्, बाहिरिकान् ।
सर्वान् वा सर्वानिव जनपदान्तवास्तव्यानन्यान् कौटुम्बिकानिवेत्यर्थः, करान्
दापयेद् बाहिरिकान् । इहाणिकर्तृणां बाहिरिकाणां णौ कर्मत्वमपाणिनीयं,
जरुपतिप्रभृतित्वकरुपनया वा ददातेरीपसंस्वानिकं तत् साध्यम् ॥

इति काटलीयार्थशास्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः दुर्गनिवेशः, आदितः पश्चविंशः॥ २३. प्रकः सन्निधातृतिचयक्रमे ।

सनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुष्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेत्।

चतुरश्रां वाणीमनुदकोपस्नेहां खानयित्वा पृथुशिलाभिकभयतः पार्श्वं मृलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमित्रतलमनेकविधानं कुटिमदेशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं देवतापिधानं भूमिगृहं कारयेत्। तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रप्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं कोश्चगृहं कारयेत् पासादं वा। जनपदान्ते धुवनिधिमापद्र्थमभित्यकैः पुरुषैः कारयेत्।

सिष्पातृनिचयकर्मेति स्त्रम् । सित्रधाता द्रव्यं सिन्तित्य निधाता भाण्डागाराधिपतिः तस्य निचयकर्म द्रव्यसंग्रहरक्षणकर्मे, तिदिहोच्यत इति स्त्रार्थः । निचेयद्रव्यपसङ्गानिचेतृव्यापाराभिधानम् ।

सिश्वधातिति । सिश्रधाता, कोशगृहं रत्नस्वर्णादिनिधानस्थानं, पण्य-गृहं विक्रेयद्रव्यनिवेशस्थानं, कोष्ठागारम् उदरोपयोगिधान्यस्रेहादिनिक्षेपस्थानं, कुप्यगृहं सारदारुवेणुवळीवर्गादिरक्षणस्थानम् , आयुधागारं, वन्धनागारं च कारागृहं च, कारयेत् ।

कोशगृहनिर्माणप्रकारमाह—चतुरश्रामिति । चतुरश्रां, वापी तदाकारं गर्तम्, अनुदकोपस्नेहाम् उदकोपक्रेदरहितां, सानयित्वा, उभयतः समनतात्, पार्श्व मूलं च, पृथुशिलाभिः, प्रचित्य , सारदारुपक्षरं सारदारुमयपक्षरयुक्तं, सूमिसमनितलं मूमिसमानि भूम्यानुरूप्यनिर्मितानि त्रीणि तलानि
वपरितलमध्यमतलाधस्तलानि यस्य तत् तथाभृतम् , अनेकविधानम् अनेकानि
विधानानि कोष्ठकादिरचनाः यस्मिस्तत् तथाभृतं , कुट्टिमदेशस्थानतलं देश
उपरितलं स्थानं मध्यतलं तलम् अधोभूमिका इत्येतानि कुट्टिमानि ददनिवद्वानि यस्य तत् तथाभृतम् , एकद्वारं , यन्नयुक्तसोपानं यन्त्रे युक्तानि यथावसरानिवेशनापसरणक्षमतया संश्विद्यानि सोपानानि यस्य तत् तथाभृतं , देवतापिधानम् उत्कीर्णदेवताप्रतिमाद्धं पिधानं दार्वादिमयमाच्छादनं यस्य तत्
तथाभृतं , भूमिगृहं कारयेत् । तस्येति । तस्य भूमिगृहस्य, उपरि, उभयतोनिषयं बहिरन्तश्चार्गलयुक्तं , सप्रभीवं प्रभीवेण मुखशाख्या सहितम् , ऐष्टकं
पकेष्टकामयं, भाण्डवाहिनीपरिक्षिष्ठं द्रव्याधारशालापरिवृतं, कोशगृहं प्रासादं
वा उपरिगृहमिव कारयेत् । जनपदेत्यादि । आपदर्थ विपत्कालोपयोगार्थं,

पहेष्टकास्तम्भं चतुक्कालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भा-पसारमुभयतः पण्यग्रहं, कोष्ठागारं च, दीर्घबहुलक्षालं कक्ष्याद्वतकृष्ट्य-मन्तः कुप्यग्रहं, तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारं, पृथग् धर्मस्थीयं महामा-त्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकक्ष्यं बन्धनागारं कारयेत्। सर्वेषां शालाखातोदपानवच स्नानगृहामिविषत्राणमार्जारनकु-

लारक्षाः स्वदैवपूजनयुक्ताः कारयेत् ।

श्रुवनिधिम् अनपायनिधिकम् अर्थात् प्रासादं, जनपदान्ते, अभित्यक्तैः वध्यैः पुरुषैः, कारयेत् । वध्यपुरुषा हि राज्ञा यत्नरक्षिताः निधिगुप्तिस्थानविधान-रहस्यं निर्माणकाले नोद्भिन्द्यः, निर्माणनिर्वृत्त्युत्तरकाले च सद्यो मारिता भव-न्तीति सोऽयं श्रुवनिधिरनन्यवेथो वेदितन्यः ।

पण्यगृहादिविधिमाह—पकेत्यादि । पकेष्टकास्तम्भं पकेष्टकामयैः स्तम्भैर्युक्तं, चतुरशालं चतस्रश्चतुर्दिग्गता अन्योन्यसम्मुखीनाः शाला यसिस्तत्
तथामृतम्, एकद्वारम्, अनेकस्थानतलम् अनेकैः कोष्ठैम्मिकामिश्च युक्तम्,
उभयत उभयपार्थयोः, विवृतस्तम्भापसारं विवृतस्तम्भः विस्तृतस्तम्भः अपसारोऽिलन्दो यस्य तत् तथाभृतं, पण्यगृहं, कोष्टागारं च कारयेत् । दीर्घवदुलशालं, कक्ष्यावृतकुट्यं कक्ष्याभिः प्रकोष्ठकैः वृतं परीतं कुट्यं यसिस्तत्
तथाभृतं, कुप्यगृहम्, अन्तः कारयेत् । मृमिगृहयुक्तं, तदेव कुप्यगृहमेव,
आयुषागारं कारयेत् । बन्धनागारं, धर्मस्थीयं महामात्रीयं पृथक् कारयेद् धर्मस्थायमित्येकं महामात्रीयमित्यपरं च प्रत्येकं निर्मापयेत् । तत्र धर्मस्था व्यवहारिनिणेतारः तत्सम्बन्धि धर्मस्थीयं व्यवहारार्थमागतानामवस्थित्यर्थे व्यवहार रपराजितिनरोधार्थे च स्थानमित्यर्थः । महामात्राः सित्रधानुसमाहर्तृप्रभृतयोदर्शिधकारिणः तत्सम्बन्धि महामात्रीयं विश्वासाधित्वेन गृहीतानां युद्धप्रगृहीतादीनां च जनानां निवेशस्थानमित्यर्थः । बन्धनागारं कीदशं, विभक्तकीपुरुपर्थानम्, अपसारतः सुगुप्तकक्ष्यम् अपसरणमार्गमनुस्त्य सुष्ठु रक्षितकक्ष्यम् ।

सर्वेषामिति। सर्वेषां कोश्चगृहादीनां पण्णां, शालाखातोदपानवत् शाला-परिखाकूपैस्तुल्यं सानगृहामिविषत्राणमार्जारनकुलारक्षाः सानगृहम् अभित्राणं मानुषामिना त्रिरपसव्यपरिगमनरूपं निशान्तपाणिध्युक्तं विषत्राणं मार्जारनकुलौ विषत्राणभूतौ मार्जारनकुलौ वा आरक्षां रक्षिपुरुषेर्गुप्तिं च, स्वदैवपृजनयुक्ताः स्व-स्वदैवतार्चनयुक्ताः, कारयेत्। तत्र कोशगृहस्य धनदो देवता, पण्यकोष्ठागारयोः भीदेवी, कुप्यगृहस्य विश्वकर्मा, आयुधवन्धनागारयोर्थमवरुणाविति विवेकः। कोष्ठागारे वर्षमानमरिवसुखं कुण्डं स्थापयेत्।

तज्जातकरणाधिष्ठितः पुराणं नवं च स्त्रं सारं फल्गु कुप्यं वा प्रतिगृह्णीयात् । तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारियतुश्च, सारोपधौ मध्यमः, फलगुकुप्योपधौ तच तावच दण्डः।

रूपदर्शकविश्रदं हिरण्यं मतिगृद्धीयाद्, अशुद्धं छेदयेत्। आ-

हर्तः पूर्वः साहसदण्डः।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं मतिगृहीयात्। विपर्यये मूळद्विगुणो दण्डः ।

तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् । सर्वाधिकरणेषु युक्तोपयुक्ततत्पुरुपाणां पणद्विपणचतुष्पणाः, परमपहारेषु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः।

कोष्ठित्यादि । कोष्ठागारे, वर्षमानं वर्षे वृष्टिमीयतेऽनेनेति तथाम्तम्, अरितमुखम् अरितचतुरश्रमुखं, कुण्डं गर्ते, स्थापयेत् सानयेत् ।

तज्जातेत्यादि । पुराणं नवं च, विविच्येति शेषः, रत्नं मणिमुक्तादिकं, सारं चन्दनादि, फल्गु वस्तादि, कुप्यं वा दारुचमेवेणुवल्ककोष्ठोपकरणादिकं वा, तज्जातकरणाधिष्टितः रत्नादितचद्वस्तुव्यवहारिवंश्यैः कायस्थैश्चोपेतः सन् , प्रतिगृहीयात् संगृह्धीयात् । तत्रेति । तत्र, रत्नोपधौ निर्गुणरत्नं प्रतिनिधाय गुणबद्दत्नहरणे, कर्तुः कारयितुश्च, उत्तमो दण्डः पणसाहस्ररूप उत्तमसाहसः। सारोपधौ, मध्यमः मध्यमसाहसः। फल्गुकुप्योपधौ, तच तावच दण्डः यद् द्रव्यं इतं तच तत्समपरिमाणं तज्जातीयमपरं चेत्युभयं दण्डो भवति ।

रूपेत्यादि। हिरण्यं प्रणीतमुद्राक्कं स्वर्णे रजतं च दीनारादिकं, रूपद-र्शकविशुद्धं रूपपरीक्षकमुखेन विज्ञातशुद्धिकं, मतिगृहीयात् । अशुद्धं कूटम-णीतं, हिरण्यं, छेद्येद् भक्तयेद् अपुनरुपयोगाय । आहर्तुः कूटहिरण्यानेतुः, पुर्वः साह्सदण्डः ।

शुद्धमिति । शुद्धं निर्बुसं, पूर्णम् अनुनमानम्, अभिनवं च धान्यं, प्रतिगृद्धीयाद् , धान्यमहणाधिकृतः । विपर्यये अतथाविधधान्यप्रतिमहे, मूल-द्विगुणो दण्डः ।

पण्यकुप्यायुधपतिमहेऽपि धान्योक्त एव न्याय इत्याह — तेनेत्यादि। सर्वेत्यादि । सर्वाधिकरणेषु सर्वेष्वधिकारस्थानेषु, युक्तोपयुक्ततःपुरुषाणां युक्तः प्रधानः उपयुक्तस्तत्सहकारी तत्पुरुषाः तयोरधश्चराः तेषां, पणद्विपण- कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे धातः। तद्वैयाष्ट्रस्यकाराणामर्थ-दण्डः। परिभाषणम्विज्ञाते । चोराणामभित्रधर्षणे चित्रो घातः।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः सन्निधाता निचयानज्ञतिष्ठेत्। बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद् वर्षशतादिष । यथा पृष्ठो न सज्जेत व्ययशेषं च दर्शयेत् ॥

इति कौटलीयार्धशास्त्रेऽभ्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पम्चमोऽध्यायः सिक्वधातृनिचयकमे, आदितः पड्विंशः ॥

चतुष्पणाः एकः पणः द्वौ पणौ चत्वारः पणाश्च, दण्डाः, अपहारेषु पूर्वी-कजातीयेषु । परमपहारेषु सकृद्धण्डनात् परतोऽपहारेषु, पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः पूर्वसाहसो मध्यमसाहस उत्तमसाहसो वधश्च दण्डाः । तत्राद्याञ्चयो दण्डा यथाकमं प्रयोक्तव्याः, वधदण्डस्तु ततोऽपि परस्तादपहारेषु प्रयोक्तव्य इति बोद्धव्यम् ।

कोश्रेत्यादि । कोशाधिष्ठितस्य कोशाधिष्ठातुः भाण्डागाराध्यक्षस्य, कोशावच्छेदे कोशस्य सुरुक्ता सुपायेनापहारं, घातः वधदण्डः । तद्वैयावृत्त्यकाराणां तस्य वैयावृत्त्यकाराः विशेषेण आ समन्ताद् वर्तत इति व्यावृत्तः परिचारकः तस्य कर्म वैयावृत्त्यं परिचर्या तत् कुर्वन्तः परिचारकाः तेषाम्, अर्धदण्डः । अविश्वाते सति अर्थात् कोशाधिष्ठातृकृते कोशावच्छेदे, परिभाषणं तद्वैयावृत्त्यकारणां सनिन्दोपालम्भः । चोराणामिति । चोराणाम् अभिप्रधर्षणे कुट्यसन्यच्छेदादिना धनापहरणे, चित्रो घातः ।

तस्मादित्यादि । स्पष्टम् ।

वाग्रामिति । वाद्यं जनपदोत्थम् , आभ्यन्तरं नगरोत्थं च, आयं, विद्यात्, सिन्नधाता । कथं विद्यात् , यथा वर्षशतादापि पृष्टः अतीतं वर्षशतमधि-कृत्यापि आयं चोदितः, न सज्जेत न सक्तो भवेत् निष्प्रतिबन्धं वदेदित्यर्थः, व्ययशेषं दशेयेच व्ययिवावशिष्टं द्रव्यं दृष्टिगोचरं कारयेच, भाण्डागारे ॥

इति कौटलीयाभैशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पश्चमोऽण्यायः सन्निधातृनिचयकर्म, आदितः पद्विंशः॥ २४. प्रक. समाहर्तृसमुद्यप्रस्थापनम्।

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खिनं सेतुं वनं ब्रजं विणक्पथं चावेसेत । शुल्कं दण्डः पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो सुद्राध्यक्षः सुरा सूना सूत्रं तेलं घृतं क्षारः सौविणिकः पण्यसंस्था वेश्या प्तं वास्तुकं कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वारवाहिरिकादेयं च दुर्गम् ।

सीता भागो बलिः करो विणक् नदीपालस्तरे। नावः पटनं विवीतं वर्तनी रज्ज्ञ्ञोररज्ज्ञ्च राष्ट्रम् ।

समाइर्नृसमुद्यप्रस्थापनमिति स्त्रम् । समाहर्ता विषयनस्यध्यक्षः तेन करणीयं समुद्यप्रस्थापनं धनोत्पत्तिप्रवर्तनमुच्यत इति स्त्रार्थः । अर्थो-पथागुद्धः सनिधातृकर्मणि समाहर्नृकर्मणि च नियोक्तव्य इत्युक्तं प्राक् । तद्यापार इदानीमिधीयते ।

दुर्गादिसप्तकं समाहर्त्रा चिन्तनीयमित्याह— समाहर्तेत्यादि ।
दुर्गपदार्थं विवृणोति — ग्रुस्किमित्यादि । ग्रुस्कं बहुदेयं, दण्डः दम
उत्तमसाहसादिः, पातवं तुलामानपरिच्छेदः, नागरिको नगराध्यक्षः, लक्षणाध्यक्षः क्षेत्रारामादिसीमाचिद्वाध्यक्षः, मुद्राध्यक्षः, सुरा मद्याध्यक्षः, सूना
प्राणिवधाध्यक्षः, सूत्रं सूत्राध्यक्षः, तैलं तद्विकयी, वृतं तद्विकयी, क्षारः गुढविकयी, सौवर्णिकः मुवर्णानियुक्तः, पण्यसंस्था पण्यनिवेशशाला, वेश्याः,
यूतं, वास्तुकम् आवसथनिर्मातारस्तक्षादयः, कारुशिस्पिगणः कारवः स्यूलशिस्पकाराः शिन्पिनः स्क्मशिस्पकाराः तेषां गणः, देवताध्यक्षः देवालयकार्यपूर्वहः, द्वारबाहिरिकादेयं च द्वारवाहिरिकसम्बन्धि आदेयं पुरादिद्वारपालेभृतित्वेन प्राधं बाहिरिकेभ्यो नटनर्तकादिभ्यो राज्ञा प्राधं चेति यावत्, दुर्ग
ग्रुस्कादिद्वाविशस्यपायलभ्यं द्रव्यं दुर्गश्चिदतामित्यर्थः।

सीतादित्रयोदशकं राष्ट्रशन्दितमित्याह — सीतेत्यादि । सीता कृषिः, भागः धान्यषद्भागः, बलिः उपहारः भिक्षा वा, करः फलनृक्षादिसम्बद्धं राज-देयं, विणक् विणग्द्वारेणादेयं, नदीपालः तीर्थरक्षकद्वारेणादेयं, तरः नदीतर-णवेतनं, नावः नावध्यक्षद्वारलभ्यं, पट्टनम् अल्पनगरलभ्यं, विवीतं विवीताध्यक्षद्वारेणादेयं, वर्तनी मार्गः तल्लभ्यम् अर्थादन्तपालद्वारलभ्यं, रज्जूः विष-यपालादेयमित्याहुः, चोररज्जूः चोरमाहकाय प्रामदेयमित्याहुः।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालशङ्कलोहलवणभूमित्रस्तरसभा-तवः खनिः।

पुष्पफलवाटपण्डकेदारम्लवापाः सेतुः। पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम्। गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वाश्वतराश्च ब्रजः। स्थलपथो वारिपथश्च वणिकपथः।

इत्यायशरीरम् । मूलं भागो व्याजी परिघः क्लुप्तं रूपिकम-त्ययश्रायमुखम् ।

खनिमाह — सुवर्णत्यादि । वजः हीरकः, मणिर्मरतकादिः । मृमि-धातुः पस्तरधातुः रसधातुश्च । स्पष्टमन्यत् । सुवर्णादिद्वादशकं खननकभ्य-त्वात् खनिशब्दवाच्यम् ।

सेतुमाह — पुष्पेत्यादि । पुष्पवाटः कुङ्कुमादिवनं, फलवाटः वार्ता-कोर्वारुकादिवाटी, अनयोः पुष्पफलशब्दाभ्यां प्रहणं वाटशब्देन तु इक्षुवा-टस्य, पण्डं कदलीकमुकादि, केदारः धान्यक्षेत्रं, मूलवापः आर्दकहरिद्राला-मज्जाद्युरपत्तिस्थलम् । पुष्पवाटादयः षट् सेतुशब्दिताः ।

वनमाह — पशुमृगेत्यादि । पशुवनमृगवनद्रव्यवनहिस्तवनानां परि-प्रहो वनमिति शब्धत इत्यर्थः । तत्र पशुर्गवयादिः, मृगो हरिणादिः, द्रव्यं शाकतिनिशादि, हस्ती कालिङ्गादिः ।

गवाद्यष्टकं त्रजशिदतिमत्याह —गोमहिषमित्यादि । अजाङ्छागाः । अविका नेषाः । सरा गर्दभाः । अश्वतराः वेसराः । स्पष्टमन्यत् ।

वणिक्पश्चं द्विविधमाह — स्थलेत्यादि ।

इतीति । इति आयशरीरम् उक्तसप्तषष्टिप्रकारं दुर्गादिसप्तकं धनाग-मस्थानम् । उक्त आयशरीरे मृलादिसप्तकं प्रधानत्वाद् मुखस्थानीयमित्याश-येनाह — मृलिमित्यादि । मृलं धान्यफलादिविकयलब्धं धनम् । मृल्यमित्येव पाठः कवित् । मागः षड्भागः, व्याजी विश्वतिभागः पुनर्भाने मा भृदूनतेत्यधिकं गृद्धमाणः, परिधः आतरद्रव्यं, कल्हसम् अमुक्त्रप्रामस्यतावदिति प्रतिनियतं हिरण्यं धान्यं च , रू.पिकं लवणाध्यक्षेण तद्विक्रयिभ्यः प्रस्थशतस्याष्टशो गृद्धमाणो लवणभागः, अत्ययश्च अध्यक्षप्रचार-धर्मस्थिय-कण्टकशोधनोक्तवि-धया गृद्धमाणमपराधदण्डद्रव्यं च, आयमुखम् । अत्र संग्रहस्रोकान् पठन्ति — देविषतृपूजादानार्थं स्वस्तिवाचनमन्तःपुरं महानसं द्राप्तार्वातंमं कोष्ठागारमायुधागारं पण्यगृहं कुष्यगृहं कपीन्तो विष्टिः पत्त्यश्वरथ-द्विपपरिग्रहो गोमण्डलं पशुमृगपक्षिच्यालवाटाः काष्ठतृणवाटश्चेति च्य-यश्चरीरम् ।

राजवर्ष मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टम्। वर्षाहेमन्तग्रीष्माणां तृतीय

"शरीरं सप्तधायस्य तावन्त्येव मुखानि च । प्रभेदाः सप्तषष्टिः स्युर्व्यये द्वाविशतिः स्थिताः ॥ द्वाविशतिविधं दुर्गं राष्ट्रभेदास्त्रयोदशः । खनिर्द्वोदशधा तत्र सेतवश्चैव पड्विधाः ॥ वनं चतुर्विधं बेयं व्रजभेदोऽपि चाष्टधा । द्विधा वणिक्पथश्चैवं शरीरं सप्तपष्टिधाः ॥" इति

अथ व्ययस्रीरमाह—देवेत्यादि । देविपतृपूजादानार्थं देविपतृपूजादानप्रयोजनकं, तत्र देवपूजा देवाराधनं पितृपूजा श्राह्मकर्म दानं पर्वसु ब्राह्मणबालवद्धातुरानाधादिभ्यो दीयमानं, स्वस्तिवाचनं शान्तिकपौष्टिकार्थं पुरोहिन्
ताय दीयमानम्, अन्तःपुरं देवीभोगिनीराजपुत्रेभ्यो देयं, महानसं पाकशालार्थो व्ययः, द्तपावितमं दृतस्य परविषयगतागतप्रवर्तनार्थो व्ययः, कोष्ठागारं भोज्यद्रव्यावस्थानगृहं तिन्मीणादिनिमित्तो व्ययः, आयुधागारम्
आयुधनिमीणशाला तद्रक्षणशाला च, पण्यगृहं पण्यगृहार्थो व्ययः, कुष्यगृहं
तत्सम्बद्धं धनं शाकतिनिशादिसारदारुवेणुवल्लीबल्कादिच्छेदनानयनरक्षणादिविषयो व्यय इति यावत्, कर्मान्तः कृष्यादिव्यापारव्ययः, विष्टिः हठकारितकर्मार्थो व्ययः, पत्यश्वरथद्विपपरिम्रहः पत्त्यादिचतुष्टयार्थो व्ययः, गोमण्डलं
गोमहिषमेषाद्यर्थो व्ययः, पश्चमृगपक्षिव्यालवाटाः पश्चो वन्यपश्चः मृगा
हरिणादयः पश्चिणः शुकशारिकादयः व्यालाः सिंहव्यान्नादयः एषां वाटाः
रक्षणस्थानानि तिन्निभित्तो व्यय इत्यर्थः, काष्ठतृणवाटः काष्ठतृणवाटार्थां व्ययः,
चशव्दादावश्यकव्ययान्तरपरिम्रहः, त एते द्वाविंशतिवर्थयाः व्ययशरिरम् ।

राजेत्यादि। राजवर्षम् आ राजराज्यामिषेकादारव्यः संवत्सरः, मासः, पक्षः, दिवसश्च, व्युष्टं राजवर्षादिचतुष्टयं व्युष्टसंज्ञमित्यर्थः। एतच अमुक-राजवर्षेऽमुकपक्षेऽमुकदिवसेऽमुकपुरुषेणानीतमेतावद् धनम्, अद्या-मुकपुरुषायैतावद् दत्तमिति रीत्या निवन्धपुस्तक।दिषु छेद्यमिति बोद्धव्यम्। वर्षाहेमन्तेत्यादेरयमर्थः—राजवर्षस्य त्रिधा विभक्तस्य सिंहकन्यातुलावृश्चिका-

सप्तमा दिवसोनाः पक्षाः, शेषाः पूर्णाः । पृथमधिमासक इति कालः । करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च ।

संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनमादानं सर्वसमुद्यापिण्डः सञ्जातम् एतत् करणीयम् ।

कोशार्पितं राजहारः पुरव्ययश्च प्रविष्टं, परमसंवत्सरानुहत्तं शासनमुक्तं मुखाइप्तं चापातनीयम् , एतत् सिद्धम् ।

सिद्धिमकर्मयोगः दण्डशेषमाहरणीयं, वलात्कृतमतिस्तन्थमव-सृष्टं च मशोध्यम्, एतच्छेषमसारमल्पसारं च ।

श्चत्वारो रिवमासा वर्षर्तिरित्येको भागः, धनुर्मकरकुम्भमीनाख्याश्चत्वारो हेमन्त इति द्वितीयः, मेपवृषभिभश्चनकुलीराख्याश्चत्वारो श्रीष्म इति तृतीयः इत्ये-तेषां त्रयाणां भागानां ये प्रत्येकंमधा पक्षास्तेषु तृतीयपक्षे सप्तमपक्षे चैकैको दिवसो हीयते, अवशिष्टास्तु पक्षा अनुनदिवसा इति । पृथगिति । अधि-मासकः अधिकः सौरमासादितिरक्तः शुक्कप्रतिपदादिर्दर्शावसानश्चान्द्रो मासः, पृथग्, इति कालः उक्तप्रकारो व्यवहारार्थः कालो विज्ञेयः ।

करणीयादिषद्कमुद्दिशति — करणीयमित्यादि ।

करणीयं पड्विधमाह — संस्थानिमत्यादिना । तत्र संस्थानम् अमु-कम्रामादियदादेशमिति कल्लिः, शचारा देशः, शरीरावस्थापनं जनपदनग-रयोरायशरीरमेताबदिति निश्चयः, आदानं धान्यहिरण्यादेर्यथाकालमहणं, सर्वसमुदयपिण्डः सर्वेषां समुदयानां पिण्डः प्रतिम्रामं प्रतिनगरं चौत्पन्नानां धनानां सङ्घातः तज्ज्ञानिमत्यर्थः, सज्जातं सर्वोषायलक्थधनेयताज्ञानम्, एतद् उक्तं षद्कं, करणीयम् अवश्यकार्यत्वात् करणीयशब्दितम् ।

सिद्धमाह—कोशेत्यादि। कोशापितं भाण्डामारिकहस्तेऽपितं, राजहारः राज्ञा स्वीयकार्यार्थं समाहर्तृसकाशाद् गृहीतं, पुरव्ययश्च पुरे शालानिर्माणाद्यश्चँ व्ययितं वनं च, प्रविष्टशब्दितम्। परमसंवत्सरानुवृत्तम् अतीतवर्षसम्बद्धमप्रविष्टतया स्थितं, शासनमुक्तं राजाज्ञालेखनिरस्तं, मुखाज्ञतं राजवाग्विश्चाणितं च, आपातनीयम् आपातनीयशब्दितं समुद्याद् व्यवकलनीयमिति कृत्वा। एतत् गविष्टत्रिकमापातनीयत्रिकं चेत्युभयह्नपं षट्कं, सिद्धं सिद्धशब्दितम्।

पड्विधं शेषमाह—सिद्धीत्यादि । सिद्धिपकर्मयोगः सिद्धौ सिद्धधा-न्यादौ प्रकर्मयोगः स्वायचीकरणपवृत्तिरदत्तकरप्रवेशनार्था, दण्डशेषं सैन्योपयु- वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायः । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः । पर-मसांवत्सरिकः परप्रचारसङ्कान्तो वा पर्युषितः । नष्टप्रस्मृतमायुक्तदण्डः पार्श्व पारिद्दीणिकमौपायनिकं डमरगतकस्वमपुत्रकं निधिश्चान्यजातः । विक्षेपन्याधितान्तरारम्भशेषश्च न्ययप्रत्यायः । विक्रये पण्यानामर्थद्व-द्विरुपजा मानोन्मानविशेषो न्याजी क्रयसङ्घर्षे वा द्वद्विरित्यायः ।

क्तावशिष्टद्रव्यं च, आहरणीयं सुखेनाहर्तु शक्यत्वादाहरणीयसंज्ञम् । बलात्क्र-तमतिस्तव्यं राजवल्लभायाश्रयवलाद्दत्तं देयं प्रतिस्तव्धापरपर्यायम् , अवसृष्टं च पुरमुख्यैः कामचारादत्तं च, प्रशोध्यं प्रयत्नसाध्यत्वात् प्रशोध्यसंज्ञम् । एतद् उक्तमाहरणीयद्विकं प्रशोध्यद्विकं चेतीदं चतुष्ट्यमित्यर्थः, असारं प्रवेशनार्थे कृते-ऽपि व्यये निष्फलम् , अल्पसारं च बहुव्ययसाध्याल्पफलं च, शेषं तत्संज्ञम् ।

आयं त्रेघा विभज्य व्युत्पाद्यति — वर्तमान इति । आयः, वर्त-मानः पर्युषितः अन्यजातश्च इति त्रिविधः । तत्र दिवसानुवृत्तः नित्यः, वर्त-मानः । परमसांवत्सरिकः अतीतवर्षमाद्यः वर्तमानवर्षे गृहीतः, परप्रचारसं-कान्तः भूतपूर्वाध्यक्षकालपविष्टः यद्वा शत्रुविषयादागतः, वाशब्दः समुचये, पर्युषितः तदास्यः । नष्टप्रस्मृताद्यष्टकमन्यजात इत्याह— नष्टेत्यादि । नष्ट-प्रस्मृतं विस्मृताभिज्ञातमिति भाषाटीका । प्रशब्द इह प्रकर्षे नतु भात्वर्थवि-परीतत्वे इति तस्यक्षे वक्तव्यम् । नष्टमपगतं शस्मृतं विस्मृतमिति तु कोष्ठा-गाराध्यक्षप्रकरणे भट्टस्वामी । आयुक्तदण्डः तत्तत्कार्याध्यक्षेभ्योऽपराधिभ्यो गृहीतो दण्डः, पार्श्व करातिरेचनलक्षणवक्रोपायलकां धनम् । प्रभुत्वाधिग-म्यामिति केचित्। पारिहीणिकं चतुष्पदविनाशितसस्यदण्डाधिगम्यं धनम् औषायनिकम् उपायनत्वेन गृहीतं, डमरगतकस्वं डमरः शत्रुकलहविष्ठवः तद वसरे शत्रुसैन्यादपहृतं धनम् , अपुत्रकम् अविद्यमानदायादकं धनं , निधिश्च निधिलामश्च, अन्यजातः अष्टावेतेऽन्यजातशब्दिताः । आयस्य प्रकारान्तर-माह — विक्षेपेत्यादि । विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषश्च विक्षेपशेषः किञ्चित्का-र्वसाधनाय नियुक्तस्य सैन्यस्यार्थे व्ययितावशिष्टं धनं व्याधितशेषः भेषजञ्जा-लाव्ययितशिष्टम् अन्तरारम्भशेषः दुर्गप्रासादादिनिभित्तव्ययितावशिष्टम् इत्ये-तत् त्रिकं , व्ययप्रत्यायः तदारुययोच्यतं । पुनरप्यायस्य पश्चिविध्यमाह — विक्रय इत्यादिना। विकये पण्यानामधेवृद्धिः कप्ताभ्यधिकेन मृल्येन पण्यविक-

नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति व्ययः। दिवसानुरुत्तो नित्यः । पक्षमाससंवत्सर्छाभो छाभः । तयोरुत्पन्नो नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति ।

व्ययसंजातादायव्ययविशुद्धा नीवी प्राप्ता चानुवृत्ता चेति ।

्याछञ्धमधिकं धनं विकेतृसकाशादुपस्थापितम्, उपजा प्रातिषिद्धविकयलञ्धं, मानोन्मानविशेषः मानोन्मानयोविशेषकरणेन मेयाधिक्यसम्पादनालुञ्धं, व्याजी विंशतिमागः पुनर्मायमानमेयोनतापरिहारार्थमधिकतया गृह्यमाणः, कयसंघर्षे वृद्धिः स्पर्धया मूल्यवर्धनाल्लब्धं, वाशब्दश्वकारार्थः । इत्यायः उक्तप्रकारेणायो व्याख्यातः । भाषाटीका तु नष्टप्रसृतादिकमन्तरारम्भशेषान्तमेकादशकमन्य-जातभेद इति, व्ययमत्यायादिषद्कमायस्य प्रकारान्तरमिति च व्याचष्टे । तत्तु 'विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः' इति कोष्ठागाराष्ट्रयक्षवक्य-माणअन्थेन विरुध्यते ।

अथ व्ययमाइ - नित्य इति । नित्यो नित्योत्पादिकः लाभो लाभो-त्पादिक इति चतुर्विधो व्ययः । तत्र दिवसानुवृत्तः प्रात्यहिको व्ययः नित्यः । पञ्जमाससंवत्सरलाभ इति तादथ्यात् ताच्छव्यं, पक्षलाभार्था मासलाभार्थः संवत्तरलाभार्थश्च व्ययः, लामः लामशव्दितः । तयोर्नित्यलामयोः, उत्पन्नः तत्र नित्योत्पन्नो लाभोत्पन्नश्च व्ययः, नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्यप-दिस्यत इति शेषः । यथाकमं च संबन्धः । कुप्तवेतनातिरेकेण एतावतो नित्यव्ययस्यैताबदिति विशेषतः कर्मकरेभ्यो यद् दीयते स व्ययो नित्यव्य-योत्पन्नत्वान्नित्योत्पादिकशब्दितः, एतावतो लाभनिमित्तव्ययस्यैतावदिति।विशे-वतस्तेभ्यो यद् दीयते स लामास्यव्ययोत्पन्नत्वालामोत्पादिकशब्दित इति विवेक्तव्यम् ।

सर्वव्ययावशेषो नीवीत्याह -- रययेत्यादि । व्ययसञ्जाताद् व्ययसमष्टेः सर्वन्ययद्वारेभ्य इत्यर्थः, उत्थितेति शेषः, आयन्ययविशुद्धा आयन्ययस-म्यभाणनपरिनिश्चिता, नीवी नीवीशब्दितं द्रव्यमित्यर्थः । सा च हिप्रकारा प्राप्ता चानुवृत्ता चेति । तत्र प्राप्ता माण्डागारं प्रविष्टा, अनुवृत्ता तत्प्रवेशाय त्रस्थितेति ज्ञेयम् ।

एवं कुयार्त् समुद्रयं दृद्धिं चायस्य द्शियेत् । हासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच विपर्ययम् ॥

द्दीत काटलायायशास्त्रेऽध्यक्षत्रचारे द्वितीयाधिकरणे पष्टोऽध्यायः समाहतृंसमुद्यप्रस्थापनम् , आदितः सप्तविद्यः ।

अध्यायान्ते क्लोकमाह — एविमिति । एवम् उक्तैः प्रकारैः, समुद्यं धनोत्पत्ति, कुर्यात् , आयस्य वृद्धि च, व्ययस्य हासं च दर्शयेत्, समाहर्ता । स कीहराः, प्राज्ञः प्रजानुपपीडयायवृद्धिप्रदर्शने कर्मकरानुपपीडया व्ययहा-समदर्शने च निपुणः । विपर्ययं च साधयेत् आयव्यययोर्वृद्धिहासवैपरीत्यं यदि यहच्छयोपनमेत् तदिष वारयेदित्यर्थः, यद्वा विपर्ययं व्ययवृद्धिमपरिहा-र्यतया प्रसक्तां कालान्तरभाव्यायवृद्ध्युपायनिश्चयेन समर्थयेदपीत्यर्थः ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रव्यास्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे षष्टोऽध्यायः समाहतृसमुद्यप्रस्थापनम्, आदितः सप्तविशः॥ २५ प्रक. अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः।

अक्षपटलमध्यक्षः प्राङ्ग्रुखग्रुदङ्ग्रुखं वा विभक्तोपस्थानं निव-न्धपुस्तकस्थानं कारयेत् ।

तत्राधिकरणानां सङ्ख्याप्रचारसञ्जाताग्रं, कर्मान्तानां द्रव्यप-योगे दृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं, रत्रसार-

अक्षपटले गाणनिक्याधिकार इति स्त्रम् । अक्षपटले अक्षाणां द्रव्याणां पटले गणनपुस्तकलेखनादिकमानुष्ठानदेशे, गाणनिक्याधिकारः गाणनिका गणनित्युक्तास्तेषां कर्म गाणनिक्यं तस्याधिकारः प्रस्ताव इह क्रियत इति स्त्रार्थः । अर्थोपधाशुद्धा अर्थसम्बद्धे कर्माण नियोक्तव्या इत्युक्तमधस्तात् । स पुनर्यव्यापार इदानीमभिधीयत इति सम्बन्धः ।

अक्षेत्यादि । अध्यक्षः आयुक्तप्रधानः, अक्षपटलं तत्तद्य्यक्षाणां सम्भू-यस्वस्वकर्मानुष्टानदेशं कारयेत् । कीद्दशं, प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा, दिग्द्रयो-पादानं तन्मुखस्य माङ्गलिकत्वयोतनायातादृशस्य वैपरीत्यद्योतनाय च । पुनः कीदृशं, विभक्तोपस्थानं विभक्तानि उत्तममध्यमाधमानामध्यक्षाणां पृथक्-स्थित्यनुकृलतया विभज्य विद्वितानि उपस्थानान्यन्तःकक्ष्याः यस्मिस्तत् तथा-भूतम् । पुनः कथम्भूतं, निवन्धपुस्तकस्थानं गणकपुस्तकनिवेशाधिष्ठान-भूतम् ।

निबन्धपुस्तकेषु लेखनीयं वस्तुजातमाह — तत्रेति । तत्र अक्षपटले, अधिकरणानां संख्याप्रचारसञ्जातात्रं द्रव्योत्पित्तस्थानानां संख्यां नामतः परिगणनं प्रचारसञ्जातयोरमं च प्रचारो जनपदः सञ्जातं सर्वोत्पत्तिसमुदायः तयोरियत्तां च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् एतावच्य उत्पत्तिस्थानेभ्य इयत्परिमाणे जनपदे प्रत्यब्दमेतावद् धनमुत्पद्यत इति निबन्धपुस्तके लेखयेदित्यर्थः । कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगे कर्मान्ताः खनिधान्योत्पत्तिभूमिपण्यरूप्यादिक्षभिशानानि तत्सम्बद्धे द्रव्यप्रयोगे तत्तत्कर्मकरेभ्यो द्रव्याणां विनियोग इत्यर्थः, वृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं वृद्धि क्षयव्ययादिनामप्टानां प्रमाणं च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । तत्र वृद्धिः कुसीदं, क्षयः युग्यपुरुषविनियोगः, व्ययः धान्यहिरण्यविनियोगः, प्रयामः सिद्धधान्यराशिः क्रयादरो वा, व्याजी तुलादण्डसम्बद्धा दण्डव्याजी प्रस्थमानसम्बद्धा मानव्याजी चेत्युभयविधा, योगो द्रव्यापद्रव्यिमश्रणं, स्थानं प्रामादिकं, वेतनं

फल्गुकुप्यानामर्घपतिवर्णकपतिमानमानोन्मानभाण्डं, देशग्रामजातिकु-लसङ्घानां धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानं, राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोग-परिहारभक्तवेतनलाभं, राज्ञश्र पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं निर्देशौत्पा-दिकप्रतीकारलाभं, मित्रामित्राणां च सन्धिविकमप्रदानादानं निवन्ध-पुस्तकस्थं कारयेत्।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीम्

कर्मकरभृतिः, विधिः बलकारितं कर्म । रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकप्रति-मानमानोन्मानभाण्डं रत्नादीनां चतुर्णामर्घादिषट्कं, निवन्धपुस्तकस्थं कारयेत्। तत्र अर्घ मूल्यं, प्रतिवर्णको वर्णगुणः, प्रतिमानं माषगुङ्जादि, मानम् आकृ-तिपरिच्छेदः, उन्मानमूर्ध्वमानं, भाण्डं मूलधनम् । देशप्रामजातिकुलसङ्घानां देशः पूर्वदेशमध्यमदेशादिः मामः प्रसिद्धः जातिर्मासणादिः कुलं गोत्रं सङ्घ-गणः एषां पञ्चानां, धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानं धर्मः यजनादिः स्मृत्युक्तः व्यव-हारो दायभागः चारित्रं समुदाचारो देशादिपतिनियतो मातुलकन्यापरिणयादि-लक्षणः तेषां संस्थानमविचालनं यद्वा स्वरूपं, निबन्धपुस्तकस्यं कारयेत् । राजोपजीविनां, प्रमहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं प्रमहः पूजा मन्त्रिपुरो-हितादीन् प्रति प्रत्युद्गमनबहुमानः प्रदेशो वासस्थानं भोग उपायनं परिहारः करमुक्तिः भक्तम् अश्वगजपदात्यभ्यवहारः वेतनं भृतिः इत्येषां लाभं, निवन्ध-पुस्तकस्थं कारयेत् । राज्ञः, पत्नीपुत्राणां च पत्नीनां पुत्राणां च , रत्नभूमिः लाभं तदुपयुज्यमानानां रतानां भूमीनां स्थानीयादीनां च लाभं, निवन्ध-पुस्तकस्थं कारयेत् । निर्देशौत्पादिकप्रतीकारलाभं निर्देशं राजतत्पत्नीपुत्राणां नित्यदेयातिरिक्तं देयं सामन्तन्यपदेशाख्यम् औत्पादिकलाभम् उत्सवादिभवं धनलाभं प्रतीकारलाभं व्याध्यादिपशमननिमित्तं धनलाभं च, निवन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । औत्पत्तिकेति पाठे भूकम्पनिर्घाताद्युत्पातदोषशान्त्यर्थे धनलाभि त्यर्थो बोद्धस्यः । मित्रामित्राणां , सन्धिविकमपदानादानं च मित्रेषु सन्धाय प्रदीयमानं धनम् अमित्रेषु विक्रम्य विगृह्य आदीयमानं धनं च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत ।

तत इति । सर्वाधिकरणानां सर्वेषां कर्मस्थानानाम् अर्थात् तदध्य-क्षाणां, करणीयं सिद्धं शेषम् आयव्ययौ नीवीं करणीयादिषद्कं पूर्वीध्यायो- उपस्थानं प्रचारचरित्रसंस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । उत्तममध्यमा-वरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात्, सामुदायिकेष्ववक्लृप्तिकं यमुपहत्य न राजानुत्रत्येत ।

सहग्राहिणः पतिश्ववः कर्मोपजीविनः पुत्रा श्रातरो भार्या दुहि-तरो भृत्याश्वास्य कर्मच्छेदं वहेयुः ।

त्रिशतं चतुःपश्चाशचाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः । तमापाढीपर्य-क्तलक्षणम्, उपस्थानं कायस्थानां स्वस्वकार्यदर्शनार्थसन्निधानकालं, प्रचार-चरित्रसंस्थानं च प्रचारो जनपदः चरित्रमाचारः संस्थानं पूर्वस्थितिरित्येत-त्रिकं च, निवन्धेन प्रयच्छेत् निवन्धपुस्तके विछित्य दद्यात् । उत्तमेत्यादि । उत्तममध्यमावरेषु कर्मसु, तज्जातिकं तदनुरूपम् , अध्यक्षं कुर्यात । तत्रे। त्तमं कर्म धनसंग्रहणं भाण्डागाराधिकारश्च, मध्यमं कोष्ठागारायुधागारादिगतं कर्म, अवरं सुरास्नाद्यध्यक्षकर्म । तज्जातिकानां बहुत्वे व्यवस्थार्थमाह -सामुदायिकेष्विति । सामुदायिकेषु एककमसाधकसमुदायान्तरीतेषु बहुषु कर्मकरेषु मध्ये, अवक्लितिकम् अवक्लितिनीम असावदः कर्माध्यक्षयितं क्षम इति नैपुणगुणकीर्त्युपलम्भमूला सम्मावना सास्मित्रस्तीत्यवक्छिपि-कस्तं यथोक्तसम्भावनाविषयमित्यर्थः । अयमभिन्नायः - कर्मकरेषु नैपु-णयुक्तं समनैपुणेषु गुणयुक्तं समगुणेषु च कीर्त्तियुक्तमध्यक्षं कुर्यादिति । अव-क्छितिकमपि किं सर्वमेवाध्यक्षं कुर्यात् , नेत्याह—यमुपहत्य न राजानु-तप्येतेति । राजा, यम् उपहत्य अपराधवशाद् दण्डियत्वा, नानुतप्येत पश्चा-त्तसो न भवेत् , तं तथाविधमवक्छिसिकमध्यक्षं कुर्यादिति सम्बन्धः । एतेन ब्राह्मणात्मवन्धुमहासम्बन्धिनां व्युदासः सिद्धः ।

अपचरदध्यक्षविषयं सामान्यन्यायमाह — सहग्राहिण इति । अस्य कर्मच्छेदम् अनेनाध्यक्षेणादत्तं देयशेषं, सहग्राहिणः सहहर्तारः, प्रतिभुवो लग्नकाः, कर्मोपजीविनः कर्मकराः संख्यायकाः, पुत्राः, भातरः, भायीः, दुहि-तरः, मृत्याश्च इत्येनेऽष्टौ, बहेयुः प्रापयेषुः पूर्वपूर्वाभावे ययोत्तरं द्युरित्पर्यः ।

त्रिशतिमिति । अहोरात्राणां त्रिशतं चतुष्पञ्चाशच्च कर्मसंवत्सरः चतुष्पञ्चाशदधिकत्रिशतसंख्याका दिवसाः सर्वकर्मविषय एकः संवत्सरो गण्यते । तत्र दिवसषट्कोनता ऋतावृतावेकदिवसद्दासाद् बोद्धव्या । तं कर्मसंवत्सरम् आपाढीपर्यवसानं दद्यात् आपाढमासपूर्णिमान्तम् अधीच्छ्रावण- वसानम्नं पूर्ण वा दद्यात् । करणाधिष्ठितमधिमासकं क्रुपीत् । अपस-पीधिष्ठितं च प्रचारम् । प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुद्यमञ्जानेन परिहापयति, जत्थानक्षेशासहत्वादालस्येन, शब्दा-दिग्विन्द्रियार्थेषु प्रमादेन, सङ्कोशाधमनिर्थभिरुभयेन, कार्यार्थिष्वनु-ग्रह्युद्धिः कामेन, हिंसाबुद्धिः कोपेन, विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद् द्पेण, तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधानाल्लोभेन ।

तेषामानुपूर्व्या यावानर्थीपयातः तावाने कोत्तरो दण्ड इति

मासोपकमं कल्पयेत् । ऊनं पूर्णं वा दद्यात् तं चाध्यक्षस्यान्तरालकालापगमे तावत्पर्यन्तमपूर्ण गणयेत् , पूर्णकालस्थितिपक्षे तु पूर्ण गणयेत कर्मभृतिशो-धनादावित्यर्थः । अधिमासकं करणाधिष्ठितं गणकाथिष्ठितं गणकद्वारेण गणितं, कुर्यात् । प्रचारं च जनपदं च, अपसपीधिष्ठितं चारावेक्षितं, कुर्यात् । अपसर्वाप्रणिधाने दोषमाह-प्रचारेत्यादि । प्रचारचरित्रसंस्थानानि देशवत्ता-न्तान् तत्पूर्वस्थितीश्च, अनुपलभमानः अपसर्पद्वारेणाविज्ञानन्, प्रकृतः अध्यक्षः, अज्ञानेन हेतुना, समुद्यं धनोत्पत्तिं, परिहापयति परिहीयमानं प्रयोजयति । पुनः केन केन हेतुनेत्यतद् उत्थानत्यादिनाभिधीयते । उत्थानक्कशासहत्वा-दालस्येन उद्यमखेदासहनत्वनिमित्तयालसत्तया, शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु प्रमा-देन गीतकामिन्यादिषु विषयेष्वनवधानप्रकृत्या, संकोशाधमीनर्थभीरुभयेन निन्दाधर्मछोपानथोपनिपातशद्धित्वमूलेन साध्वसेन, कार्यार्थिषु अनुमह्बुद्धिः कामेन कार्यार्थिनोऽनुप्रहीप्यामीत्येवंबुद्धिम्लया स्वेच्छया, हिंसाबुद्धिः कोपेन नुशंसत्वनिमित्तेन कोथेन, विद्याद्रव्यवल्लभाषाश्रयाद् दर्पेण विद्याद्रव्यराजवल-मध्यपाश्रयनिभित्तेन मदेन, तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधानाल्लोभेन तुलान्तरेण उन्मानदण्डविशेषेण मानान्तरेण प्रस्थादिमानसाधनविशेषेण तकीन्तरेण संभा-वनाविशेषेण गणिकान्तरेण गणनविशेषेण च यदुपधानं छलनं तल्ययोजकेन लोभेनेत्यर्थः । तदेवमज्ञानालस्यप्रमाद्भयकामकोपदर्पलोभात्मका अष्टी दोषाः समुद्रयपरिहापनानिमित्तभूता बेदितव्याः ।

परिहापितसमुदयानां दण्डचिन्तायामाह — तेपामिति । तेपाम् उक्त-दोषयुक्तानामष्टानाम्, आनुपूर्व्या कमेण, यावान् अर्थोपघातः तत्तद्दोपवशादुप-हतो यत्परिमाणोऽर्थः, तावान् एकोत्तरः तत्परिमाण एकादिगुणाधिकोऽर्थः, दण्ड मानवाः । सर्वत्राष्ट्रगुण इति पाराश्चराः । दशगुण इति बाईस्पत्याः । विंशतिगुण इत्योशनसाः । यथापराधम् इति कौटल्यः ।

गाणितवयान्यापाढीमागच्छेयुः । आगतानां समुद्रपुस्तभाण्ड-नीवीकानामेकत्रासम्भाषाचरोधं कारयेत् । आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् । यचाग्रादायस्यान्तरवर्णे नीव्या वर्धेत , व्य-यस्य वा यत् परिहापयेत् , तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । विपर्यये तमेव प्रति स्यात् ।

इति, मानवाः मनुशिष्याः, वदन्तीति शेषः । सर्वेषु दोषेष्वविशेषादष्टगुण इति पाराश्चराः, दशगुण इति बाहस्पत्याः, विश्वतिगुण इति शुक्रशिष्याश्च मन्यन्त इत्याह — सर्वेत्रेत्यादि । स्वमतमाह — यथेत्यादि । यथापराधम् अपराधा- नुसारेण अपराधमहत्त्वाहपत्वादिपर्यालोचनया दण्डः कल्पनीय इत्याभिषायः ।

अयाध्यक्षाणां वार्षिकगणितप्रद्शेनकाल उच्यते — गाणिनिक्या-नीति । गाणनिक्यानि गणनाः अर्थात् तत्पदर्शकाः अध्यक्षाः आषाढीम् आ-गच्छेयुः गणन् प्रदर्शनार्थमाषादमासि आगच्छेयुः । समुद्रपुस्तमाण्डनीवीकानां समुद्रं मुद्रायुक्तं पुस्तभाण्डं निबन्धपुस्तकपेटी नीवी व्ययितशिष्टधनं च येषां तथाविधानाम्, आगतानाम् अध्यक्षाणाम्, एकत्रासम्भाषावरः पुस्तक-दर्शनस्थलेऽन्योन्यमन्त्रणशून्यमवरुध्य रक्षणं कारयेत् । आयव्ययनीवीनाम् , अग्राणि इयत्ताः, श्रुत्वा मुखत आकर्ण्यं, नीवीम् , अवहारयेत् उपना-ययेत्। यचेति । नीव्याः, अन्तरवर्णे व्ययितावशेषस्यावहारितस्य प्रकारव-र्णनपुस्तके, यद् धनम्, आयस्यात्राद् अध्यक्षोक्ताद्, वर्धेत अधिकतया वि-भाव्येत, व्ययस्य वा अग्राद् अध्यक्षोक्ताद्, यद् धनं, परिहापयेद् परिहीणं कुर्यात्, तद् अष्टगुणम्, अध्यक्षं दापयेद् अध्यक्षसकाशाद् गृह्वीयादित्यर्थः। विपर्यय इति । आयस्य यथाप्राप्ताद्धिकतया लेखनं व्ययस्य यथाकृतादून-तया लेखनं व्ययिताबशेषस्य यथास्थितादाधिवयेन लेखनं वा विपर्ययः तस्मिन् पुस्तकदृष्टे सति, तमेव पति स्यात् अधिकमध्यक्षस्यैव मागः अध्य-क्षायैव देयं नतु तस्य दण्डः कश्चिदित्यर्थः । 'लक्षणेत्थम्भूते'त्यादिना भागे प्रते: कर्मप्रवचनीयता ।

यथाकालमनागतानामपुस्तनीवीकानां वा देयदशबन्धो दण्डः। कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्यामतिबञ्चतः पूर्वः साइसदण्डः, विप-येये कार्मिकस्य द्विगुणः।

प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविषममात्राः । पृथग्भूतो मिथ्यावादी चैपामुत्तमदण्डं दद्यात् ।

अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत । मासादूर्ध्व मासद्विज्ञतोत्तरं दण्डं दद्यात् । अल्पशेषनीवीकं पश्चरात्रमाकाङ्केत ततः परम् ।

क्छप्तकालेऽनागतानां पुस्तकनीवीविरहेणागतानां चाध्यक्षाणां देयद-रागुणो दण्ड इत्याह — यथाकालमित्यादि । कार्मिक इति । कार्मिके अध्यक्षे उपस्थिते पुस्तदर्शनार्थे यथाकालं सानिहिते सति, अप्रतिबक्षतः अप्र-तियुज्यमानस्य असम्बन्नतः, कारणिकस्य गणनाधिकृतस्य, पूर्वः साहसदण्डः । विपर्थये अप्रतियोगदोषे कार्मिकगते सतीत्यर्थः, कार्मिकस्य द्विगुणः पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रचारेत्वादि । महामात्राः राज्ञः प्रधानमृताः कर्मसहायाः, समग्राः, अविषममात्राः अविषमाः परस्परानुकूलाः प्रवृत्ताः संगता आग्रव्ययनीवीयता वा, प्रचारसमं श्रावयेयुः प्रचारो जनपदः तात्स्थ्याज्ञानपदाः तत्साधारणं यथा भवति तथा श्रावयेयुः, जानपदान् सदिस मेलियित्वा बोधयेयुरित्यर्थः । एषां महामात्राणां मध्ये, पृथगभृतः विसंवादी, मिध्यावादी च, उत्तमदण्डम् उत्त-मसाहसदण्डं, द्यात् ।

अकृतेत्यादि । अकृताहोरूपहरं कृते क्छमे अहोरूपे दिवसे हर्तव्यं यो हरत्युपनयित स कृताहोरूपहरः उपहर्तव्यद्रव्ययथाकालोपहर्ता स न भवती-त्यकृताहोरूपहरः तं, तथाविधमध्यक्षं, मासम् आकाङ्केत प्रतिक्षेत्तं, हर्तव्यहरणार्थमेकमासावधि तस्मै दचादित्यर्थः । मासावधावहर्त्वदण्डमाह — मासाविद्या । मासावधावहर्त्वदण्डमाह — मासाविद्या । मासावधावहर्त्वदण्डमाह कर्व्यम् अनुपहरणे, मासद्विशतोत्तरं मासस्यैकैकस्य द्वे शते उत्तरे यस्य तं तथाभूतं, दण्डं पूर्वोक्तं, दद्यात् । अल्पशेषापणीयनीविके विशेषमाह — अल्पेत्यादि । अल्पशेषनीविकं, ततः परं मासात् परतः, पञ्चरात्रं राजिपञ्चकमिक्षम्, आकाङ्केत । तत ऊर्ध्वमप्यनुपहरणे दण्डं दद्यादित्यर्थ-सिद्धम् ।

कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मन्यवहारचरित्रसंस्थानसङ्कलंननिर्वर्तना-नुमानचारभयोगरवेक्षेत ।

दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च मतिसमानयेत् । च्युष्टदेशकालमुखोत्पत्त्यनुष्टत्तिममाणदायकदापकनिवन्धकमतिग्राहकै-श्चायं समानयेत् । च्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगपरिमाणाज्ञा-

कोशेत्यादि । कोशपूर्वम् अहोरूपहरम् अर्पणीयनीवीधनपुरस्सरं क्छस-दिवसपुस्तकोपनेतारम् अध्यक्षं, धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानसंकलनिर्वर्तनानुमा-नचारप्रयोगैः अवेक्षेत धर्मप्रयोगादिभिरष्टभिः प्रकारैः परीक्षेत—किमसौ वस्तुत एव सद्वृत्तः उत दास्मिक इति । तत्र धर्मः स्पृतिविद्दितः, व्यवहारः पूर्वपक्षोत्त-रपक्षलक्षणः, चरित्रं लोकाचारः, संस्थानं पूर्वस्थितिः, सङ्कलनं सर्वधनैकीकार-गणना, निर्वर्तनं कार्यनिष्पत्तिः, अनुमानं कृतेनाकृताभ्यूहः, चारा गूढपुरुषाः ।

गणनलेखनपरिपाटीमाह — दिवसेत्यादि । दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचा-तुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् दिवसः पञ्चरात्रं पक्षो मासश्चातुर्मास्यं संब-त्सर इत्येभिविभागैः संख्याय सम्पादयेत् अर्थाद् आयव्ययनीवीः । अयं भावः — संवत्सरस्यादिमे मासि पूर्वपक्षस्य प्रतिपदमारभ्या पञ्चम्याः दैन-न्दिनीः आयन्ययनीवीः पृथम् गणनपुस्तकेषु विलिख्य पञ्चमीपर्यन्तिवन सपञ्चकाङ्कान् संकलस्य निवेशयेत् । एवं षष्ठगादिदशम्यन्तदिवसपस्चका-इान् एकादश्यादिपञ्चदश्यन्तदिवसपञ्चकाङ्कांश्च प्रत्येकं संकलस्य निवेश-येत्। तानिमांस्रीन् दिवसपञ्चकाङ्कानेकीकृत्य पक्षाङ्कं, पूर्वीपरपक्षद्वयाङ्केकीक-रणेन मासाइं, मासचतुष्टयाङ्केकीकरणेन चातुर्मास्याइं, चातुर्मास्यत्रिकाङ्केकी-करणेन संवत्सराङ्कं च सम्यक् संख्याय सम्पादयेदिति । आयन्ययनीवीनां साधारणविधिवचनानन्तरं प्रातिस्विकायिधिष्वभिधानियेषु प्रथममायस्य व्ययमी-वीनिमित्तत्वेन प्राधान्यात् तं दर्शयति - च्युष्टेत्यादि । च्युष्टदेशकालमुखोत्य-त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिवन्धकप्रतिमाह्कैः आयं समानयेत् व्युष्टादिवि-वरणयुक्ताम् आयगणनां सम्पादयेदित्यर्थः । तत्र व्युष्टं राजवर्षमासपक्षदि-वसाः, देशः, कालो वर्षादिः, मुखम् आयमुखमायशरीरं च, उत्पत्तिः तदुत्पन्नं शुरुकादि, अनुवृत्तिः स्थानान्तरसंकान्तिः, प्रमाणं, दायकः करस्य दाता, दापकः दापयिता राजपुरुषः, निबन्धको लेखकः, प्रतिमाहको महीता । व्यय-समानयनविधिमाह — व्युष्टदेशकालमुखलाभेत्यादि । तत्र व्युष्टदेशकाल-

पकोद्धारकनिधातकप्रतिब्राहकैश्च व्ययं समानयेत् । व्युष्टदेशकालमुखा-नुवर्तनरूपलक्षणपरिमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत् ।

राजार्थे कारणिकस्यामतिबध्नतः प्रतिषेधयतो वाज्ञां निबन्धा-

दायव्ययमन्यथा वापि कल्पयतः पूर्वः साहसदण्डः । क्रमावहीनमुत्कममविज्ञातं पुनस्कः या वस्तुकमवलिखतो द्वाद-

कमावहीनमुत्कममविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमवालखता द्वाद-शपणो दण्डः।

नीवीमवलिखतो दिगुणः, भक्षयतोऽष्टगुणः, नाश्चयतः पञ्च-वन्धः प्रतिदानं च । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः।पश्चात् प्रतिज्ञाते दिगुणः प्रस्मृतोत्पन्ने च ।

मुसानि पूर्वोक्तानि, लामः 'पक्षमाससंवत्सरलामो लाम' इति गताच्यायोकः कारणं निमित्तं, देयं दानीयद्रव्यं, योगो द्रव्यापद्रव्यमिश्रणं, परिमाणमियता, आज्ञापकः चोदकः, उद्धारकः ऋणआही ऋणं वा, निधातृकः भाण्डागारिकः, प्रतिश्राहकः ब्राह्मणादिः । नीवीविधिमाह— व्युष्टदेशकालपुखानुवतेनेत्यादि । तत्र रूपं द्रव्यस्य स्वरूपं, लक्षणं तिचहं, परिमाणं तन्मानं, निक्षेप्रभाजनं द्रव्यनिधानभाण्डं, गोपायकस्तद्रद्धः, शेषं प्रतीतम् ।

अथ यथासम्भवं सामान्यदण्डमाह — राजार्थ इति । राज्ञो धनहि-रण्यादिलाभरूपे प्रयोजने, अप्रतिबध्नतः असम्बध्नतः राजार्थे पुस्तकेष्व-लिखत इत्यर्थः, आज्ञां, प्रतिपेधयतो वा अननुतिष्ठतश्च, आयव्ययं, निबन्धात् कल्क्षानियमाद्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, कल्पयतोऽपि वा, कारणिकस्य पूर्वः साहसदण्डः ।

क्रमेत्यादि । वस्तुकं, क्रमावहीनमविख्यतः उत्तममध्यमाधमेषु क्रम-हीनं हिस्ततः, उत्क्रमभविख्यतः पूर्वमधमं पश्चादुत्तमिति व्युत्क्रमं हिस्ततः, अविज्ञातमविख्यतः वेदितुमनर्हया शित्या हिस्ततः, पुनरुक्तमविख्यतो वा हिस्तितं पुनर्हिस्तो वा, द्वादशपणे दण्डः ।

नीवीमिति। नीवीम्, अवलिखतः अवहीनं लिखतः, द्विगुणः पणचतु-विंशतिः, दण्डः । नीवीं मक्षयतः, अष्टगुणः पणपण्णवितः, दण्डः । नीवीं नाशयतः नटनर्तकादिभ्यो दत्त्वा लोपयतः, पश्चवन्धः पश्चगुणः पष्टिपणो दण्डः, प्रतिदानं च नाशितपुनर्दानं च, भवति । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः अस-स्यवचने चौर्यदण्डः । पश्चात् प्रतिज्ञाते पूर्वमलिखित एव गणनपरिशोधनायां

अपराधं सहेताल्यं तुष्येदल्पेऽपि चोद्ये । महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणाभिष्ठजयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रो अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः अक्षप्रटले गाणनिक्याधिकारः, आदितोऽष्टाविकः॥

विज्ञाते विषये, प्रस्मृतोत्पन्ने च पूर्व विस्मृत्य पश्चाचिन्तिते च विषये, द्विगुणः स्तेयदण्डाद्विगुणः, दण्डः ।

श्लोकमाह — अपराधिमिति । अरूपमपराधं सहेत, अर्थादध्यक्षस्य । अरूपेऽपि उदये आयवृद्धौ अर्थादध्यक्षोपपादितायां, तुष्येत् । महोपकारम् अध्यक्षं, चशञ्दस्त्वर्थे, प्रमहेण प्रकृष्टमहणेन यावज्जीवपरिमहेण, अभिपूज-यत् बहुमानयेत् ॥

इति कौटकीयार्थशाखन्याख्याख्यायामध्यकुप्रचारे द्वितीयाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः, आदितोऽष्टाविकः ॥ २६. प्रक. समुद्रयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्।

कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः । तस्मात् पूर्व कोशमवेक्षेत । प्रचारसमृद्धिश्रित्रानुग्रहश्रोरग्रहो युक्तपतिषेधः सस्यसम्पत् पण्य-बाहुल्यमुपसर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशरुद्धिः।

प्रतिवन्धः प्रयोगो व्यवहारोऽवस्तारः परिहापणग्रुपभोगः परि-वर्तनमपहारश्रेति कोशक्षयः।

सिद्धीनामसाधनमनवतारणमश्रवेशनं वा प्रतिबन्धः । तत्र दश-बन्धो दण्डः ।

समुद्यस्य युक्तापहृतस्य पत्यानयनमिति स्त्रम् । समुदयो नाम द्वव्योत्पत्तिस्थानेभ्य उत्थितं धनं , युक्ता अध्यक्षाः, युक्तापहृतस्य समुदयस्यं पत्यानयनं पुनःपापणमिहाभिधायत इति सूत्रार्थः।

किमर्थं धनसंग्रहे महान् यत्न उपदिस्यत इत्यपेक्षायामाह - कोशेत्यादि । सर्वारम्भाः कोशपूर्वाः सर्वाणि कार्याणि तन्त्रसम्बद्धानि जनपदनिवेशादीनि आवापसम्बद्धानि च सन्धिविमहादीनि धननिमित्तकानि । तस्मात् कारणात , कोशं, पूर्व सर्वकायीणामग्रे, अवेक्षेत यथा स वृद्धि प्राप्नुयात् न क्षयं तया चिन्तयेदित्यर्थः ।

कोशस्योदयहेतून् नव दर्शयति — प्रचारत्यादि । प्रचारसमृद्धिः जन्पदसम्पत् , चरित्रानुग्रहः देशजातिकुलाचाराणां प्वेस्थित्यनतिकमेण परि-पालनं, चरित्ररक्षणसन्तुष्टा हि जनाः कोशं राज्ञो वर्धयन्तीति, चोरप्रहः तस्करवधस्तस्करेभ्यो धनग्रहणं च, युक्तशतिषेधः युक्तानामध्यक्षाणां प्रतिषेधो धनापहाराद् बारणम् उत्को चम्रहणनिमित्ताद्वा प्रजापीडनाद् वारणं , सस्य-सम्पत् उचावचथान्यसमृद्धिः, पण्यबाहुल्यं पण्यानां जलजानां स्थलजानां च विकेयद्रव्याणां बहुलमुत्पत्तिरूपलम्भश्च , उपसर्गप्रमोक्षः अगन्याद्यपद्रव-मोचनं, परिहारक्षयः करमुक्त्यभावः अवधी धनप्रहणोपेक्षाविरहो वा, हिरण्यो-पायनं मुवर्णरजतादिरूपोपदा, इति कोशवृद्धिः एवं नव कोशवृद्धिहेतवः।

कोशक्षयहेत्नष्टाबुद्दिशति — प्रतिबन्ध इत्यादि ।

सिद्धीनामिति । सिद्धीनां सिद्धद्रच्याणां राजप्राद्यकरादीनाम् , असा-धनम् अनुत्पादनम् , उत्पन्नानां वा अनवतारणमहस्तपापणम् , अवतारि-तानां वा अपूर्वेशनं भाण्डागारापापणम्, इति प्रतिबन्धिस्था । तत्रिति । तत्र प्रतिबन्धे, दशबन्धो दशगुणः, दण्डः ।

कोशद्रव्याणां वृद्धिययोगः प्रयोगः। पण्यव्यवहारो व्यवहारः। तत्र फलद्विगुणो दण्डः।

सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यमाप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः । तत्र पञ्च-बन्धो दण्डः ।

क्लप्तमायं परिहापयित व्ययं वा विवर्धयतीति परिहापणम् । तत्र हीनचतुर्गुणो दण्डः ।

स्वयमन्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः। तत्र रत्नोप-भोगे घातः, सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः, फल्गुकुण्योपभोगे तच तावच दण्डः।

राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनं, तद् उपभोगेन व्या-ख्यातम् ।

कोशेत्यादि । कोशद्रव्याणां कोशप्रवेश्यद्रव्याणां, बृद्धिप्रयोगः बृद्धर्थं प्रयोगः स्वयं बृद्धिमुपजीव्य पश्चाद् मूळं कोशेऽपीयिष्यामीति , स शयोगः । पण्यव्यवहारः कोशद्रव्यवाणिज्यकरणं , व्यवहारः । तत्र प्रयोगव्यवहारयोः दण्डः फलद्विगुणः ।

सिद्धमिति । सिद्धं पाप्तं, कालं प्राह्मद्रव्यमहणकालम्, अपाप्तं, करोति आपादयति उत्कोचलिप्सया, अपाप्तं वा कालं पाप्तं करोति पद्वेषेण , इत्यव-स्तारः इत्यनेन प्रकारेण पाप्तकालापाधीकरणम्पाप्तकालपाधीकरणमिति द्विवि-धोऽवस्तारः । तत्र अवस्तारं, दण्डः पञ्चवन्धः ।

क्ल्प्रामिति । क्लसं प्रतिनियतम् आयं परिहापयति न्यूनयति, व्ययं वा क्लसं विवर्धयति अतिरेचयति , इति परिहापणम् , एवं द्विधा परिहा-पणम् । तत्र, दण्डः हीनचतुर्गुणः नाशितद्रव्यचतुर्गुणः ।

रंत्रसारफरगुकुप्यानां राजद्रव्याणां स्वयमुपभोजनं परैवींपभोजनाभिति द्विविध उपभोग इत्याह — स्वयिष्ट्यादि । तत्र दण्डोपदेशवावयं — तत्रे-त्यादि । तच उपभुक्तद्रव्यं च । तावच तत्परिमाणमपरं च ।

परिवर्तनं व्याचष्टे — राजद्रव्याणामित्यादि । अन्यद्रव्येणादानन् अन्यद् द्रव्यं सच्छायं प्रतिनिधाय ग्रहणम् । उपभोगेन तद् व्याख्यातामिति जपभोगसमानदण्डं परिवर्तनमित्यर्थः । सिद्धमायं न प्रवेशयति, निवदं व्ययं न प्रयच्छति, प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत इत्यपहारः । तत्र द्वादशगुणो दण्डः ।

तेषां इरणोपायाश्वत्वारिंशत् — पूर्व सिद्धं पश्चादवतारितं, पश्चात् सिद्धं पूर्वमवतारितं, साध्यं न सिद्धम्, असाध्यं सिद्धं, सिद्धमसिद्धं कृतम्, असिद्धं सिद्धं कृतम्, अल्पसिद्धं वहुकृतं, बहुसिद्धमल्पं कृतम्, अन्यत् सिद्धमन्यत् कृतम्, अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतं, देयं न दत्तमदेयं

त्रिप्रकारमपहारमाह—सिद्धमिति । सिद्धम् उत्पन्नम्, आयं, न प्रवे-शयति लेख्ये नारोपयति इत्येकोऽपहारः । निवद्धं पुस्तकारोपितं व्ययं राजा-इसं पारितोषिकादिलक्षणं, न प्रयच्छति राजनिर्दिष्टाय पात्राय न ददाति, इति द्वितीयोऽपहारः । प्राप्तां हस्तगतां, नीवीं, विभित्तजानीते नाद्यापि हस्त-प्राप्तेत्यपलपति, इति तृतीयोऽपहारः । तत्र अपहारे, दण्डो द्वादशगुणः ।

तेषामिति । तेषाम् अध्यक्षाणां, हरणोपायाः राजद्रव्यापहरणद्वाराणि, चत्वारिशत् वक्ष्यमाणरीत्या । अपहारपरिहरणार्थमपहृतप्रत्यानयनार्थं च त-द्व्युत्पादनम् । तान् दर्शयति-पूर्वं सिद्धमित्यादिना । पूर्वे सिद्धं पश्चाद-वतारितमिति, पूर्वसस्यत्वात् पूर्वभवेदयः शाल्यादेः करः पश्चिमसस्यगोधूमा-दिकरेण सह प्रवेशितः स तु मध्यकालेऽध्यक्षेणोपजीव्यो भवति । पश्चात् सिद्धं पूर्वमवतारितमिति, पश्चिमसस्यगोधूमादिकरस्य कियांश्चिद् भागः पूर्वसस्यकरेण सह पूर्वमेव प्रवेशित आत्ययिकराजकार्यार्थत्वच्छछात् । साध्यं न सिद्धमिति, श्राद्यः करो न गृहीतो लखादिना राज्ञ एवमाज्ञेति । अ-साध्यं सिद्धमिति, अकरददेवत्राह्मणादेरमाह्यः करो गृढं गृहीतः । सिद्ध-मसिद्धं कृतमिति, करदेन प्रवेशित एव करः अप्रवेशित इत्युक्त्वापहृतः, गृहीत एव करस्यैकदेशो न गृहीत इत्यपलियो वा । असिद्धं सिद्धं कृतिमिति, इत्सकरदानाहें काले तस्य करस्यार्धं दत्त्वा शेषार्धं पश्चाद् दास्यामीत्युक्तेन लञ्चवशीकृतेनाध्यक्षेण तच्छेषार्चे दत्तरवेन पुस्तके लिखितम् । अरपसिद्धं बहुकृतमिति, पञ्चाशति प्रविधायां शतं प्रविधमित्यध्यक्षेण लञ्चमाहिणा लि-सितम्। बहुासिद्धमल्पं कृतमिति, शतं गृहीत्वा पञ्चाशदिति पुस्तके लिखितं लञ्चादिना । अन्यत् सिद्धमन्यत् कृतमिति, शालिः सिद्धः कोद्रवो लिखितः शालिकस्प्रहणनिमित्तस्य लाभस्यात्मसात्कारार्थम् । अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतमिति, देवदचाद् गृहीतं यज्ञदत्ताद् गृहीतमिति पुस्तके लिखितम् । देयं

दत्तं, काले न दत्तमकाले दत्तम्, अस्पं दत्तं बहु कृतं, बहु दत्तमस्पं कृतम्, अन्यद् द्त्तमन्यत् कृतम्, अन्यतो द्त्तमन्यतः कृतं, प्रविष्टमप्र-विष्टं कृतम्, अपविष्टं प्रविष्टं कृतं, कुप्यमदत्तमूल्यं प्रविष्टं, दत्तमूल्यं न प्रविष्टं, सङ्ग्रेपो विक्षेपः कृतः, विक्षेपः सङ्ग्रेपो वा, महार्घमल्पार्घेण परि-वर्तितम्, अल्पार्घ महार्घेण वा, समारोपितोऽर्घः, प्रत्यवरोपितो वा, न दत्तम् अदेयं दत्तमिति, देयं स्वर्णरजतादिकं कस्मैचिद् दातव्यतया राज्ञाज्ञापितं तस्मै न दत्तं, किन्तु अदेयं फल्गुकुप्यादिकं कालान्तरे कथि बद् दत्तम् । काले न दत्तमकाले दत्तामिति, यज्ञावर्थे कस्मैचिद् दीयतामिति राज्ञाज्ञप्तं यज्ञादिकाले वर्तमाने न दत्तं किन्त्वतिकान्ते कथाञ्चद् द्तं लञ्च-ब्रहणपीडापुरस्सरम् । अल्पं दत्तं बहुकृतमिति, शतं दीयतामिति राजा-ज्ञायां तत् पञ्चाशतात्मसात्कारार्थया साग्रं पुस्तके विलिखितम् । बहुदत्त-मर्पं कृतमिति, शतं देवदत्ताय दीयतामिति राजादेशे विंशतिं स्वयं गृही-त्वाशीतिमात्रं तस्मै दत्तम् । अन्यद् दत्तमन्यत् कृतमिति, राज्ञादिष्टाः शा-लयः कोद्रवास्तु दत्ताः । अन्यतो दत्तमन्यतः कृतमिति, देवदत्तायादिष्टं यज्ञदत्ताय दत्तम् । प्रविष्टमप्रविष्टं कृतमिति, कोशीनेवश्यमुपहास्तितमेव द्रव्यमनुपहस्तितमिति वा किञ्चिदेवोपहस्तितामिति वोक्त्वापहृतम् , अथवा कार्यविशेषार्थे 'प्रजाभ्यो धनमुत्थाप्यानीयतामि'त्यादिष्टे तदुत्थाप्य नाद्याप्यु-स्थितमित्युक्तवा कालहरणेने।पजीवितम् । अम्बिष्टं मविष्टं कृतमिति, अगृ-हीत एव करदेभ्यः करो लक्षं गृहीत्वा प्रविष्ट इति लिखितः । कुप्यमदत्त-मृत्यं मित्रिष्मिति, कुप्यं बस्नादिकं, राजादेशाद् ऋणेन गृहीतं कथित् कालान्तरे दत्तम्ल्यैकदेशं कृत्वा दत्तसमधमूल्यमिति पुस्तके लिखितम्। द-त्तमृरयं न प्रविष्टापिति, महामूल्यदानेन कीतं कुष्यं तावनम्रवकीतत्वेन पुस्तकेऽनिबद्धम् अर्थादरूपम् लयकीतत्वेन निबद्धभित्ययं विशोऽनहारोपायः । संक्षेपो विक्षेप: कृत इति, संक्षेप: जनसमृहदेय: पिण्डकर: विक्षेप: कृत: वित्रकीर्णकरः कृतः समृहिभ्यः प्रत्येकं विभज्य बाह्यः कृत इत्यर्थः, तथाकर्णे हि राजद्रव्यमुपजीवितुं शक्यं ग्राम्यजनाश्चीति । विक्षेपः संक्षेपो वेति, जनादेकस्माद् बहुभिर्मासैरल्पशो आबो विप्रकर्णिकरः एकस्मिन्नेव समये संपि-ण्ड्य आहाः कृतः, एवं हि कुर्वताव्यक्षेण राजद्रव्यमुपजीवितुं लभ्यते जनाश्चेति। महार्घमस्पार्थेण परिवर्तितमिति, महार्घ युग्यबाहनादि अल्पार्वेण युग्यादिना विनिमितं विनिमायापद्धतम् । अल्पार्घं महार्घेण वेति, अल्पमूल्यम् अत एव

रात्रयः समारोपिताः, मत्यवरोपिता वा, संवत्सरो मासविषमः कृतः, मासो दिवसविषमो वा, समागमविषमः, मुखविषमः, धार्मिकविषमः, निर्वर्तनविषमः, पिण्डविषमः, वर्णविषमः, अर्घविषमः, मानविषमः, मापनविषमः, भाजनविषम इति हरणोषायाः।

महाविकयविषयभृतं सामुद्रलवणादि पण्यं महामूख्येन अत एव अरुपविकय-विषयेण सैन्धवलवणादिना परिवर्तितं विनिमितं, तद्धि शीघविकयेण लाभ-मुत्पादयत् पण्याध्यक्षस्योपजीन्यं भवतीति । समारोपितोऽर्घ इति, अर्घस्य यथास्थिताद्धीद्तिरेचनमित्यर्थः। तथा हि करणे केतारः स्वोपकारकामा भव-न्तः पण्याध्यक्षस्यार्धनियामकस्योपजीव्या भवन्तीति । प्रत्यवरोपितो वेति, अर्ध इति सम्बध्यते, अर्घप्रत्यवरोपणे हि कृते विकेतारः यथास्थितार्घकामा भवन्तः पण्याध्यक्षस्योपजीव्या भवन्तीति । रात्रयः समारोपिता इति, पश्चरात्रवेतनं कर्मकरेभ्यो दत्त्वा सप्तरात्रवेतनं दत्तमित्यवज्ञातीयो रात्रिसमारोपः, अनेन ब्रुपा-येन कर्मकरेभ्यो धनमपद्भियते। पत्यवरोपिता वेति, रात्रय इति वर्तते, स्वा-भिसकाशाद दशराजव्ययं गृहीत्वाष्टराजव्ययो गृहीत इत्येवज्ञातीयं राजिप्रत्य-वरोपणम्, अनेन ब्रापायेन स्वामिद्रव्यमुपजीव्यते । संवत्सरो मासविषमः कत इति, अधिमासरहित एव संवत्सरः साधिमासः कृत इत्यर्थः, अनेनोपायेना-धिमासलाभोऽपहियते। मासो दिवसविषमो वेति, अनुनदिवसी मासो दिव-सोनः कृतः। समागमविषम इति, समागमे विषये विषमे। व्यापार इत्यर्थः, तद्यथा समागतानां दृष्टानां कर्मकराणां भक्तवेतनदाने परोक्षं कमपि दृष्टव्यमप्-दिश्य स्वयं तद्भक्तवेतनं गृहाति । मुखविषम इति, कुतश्चिदायमुखादुत्वन्नं द्रव्यमन्यस्मादायमुखादुत्पन्नभिति स्यापितं तद्धिकृतादुत्कोचं गृहीत्वा । धार्मिकविषम इति, 'त्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं पणशतं दीयतामि'ति राजादेशे पुरो-हितेन पुरोहितपुरुषेण वा तदर्थापहरणम् । निवेतनविषम इति, किश्वि त्कर्मनिर्वर्तनप्रवृत्तौ विषमाचरणमित्यर्थः, तद्यथा — करदेभ्यः करोद्ग्राहकर्म निर्वर्तनप्रसङ्गे करदान् 'युष्माभिरधैव करो निर्यातायेतव्य' इत्यवरुष्य लख-ग्रहणेन कञ्चिन्मुञ्चतीति । पिण्डविषम इति, पिण्डे समूहे विषमाचरणं, यथा --- समृहदेवें विषये समृहिनमेकं उद्यमहणादिना वर्जीयत्वा समृहिभ्य इतरेभ्यो देयमहणम् । वर्णविषम इति, बाद्यणा एवाद्योत्तीर्णाः नान्ये इत्युक्त्वा

तत्रोपयुक्तनिधायकनिवन्धकपित्रग्रहकदायकदापकमित्रमन्त्रिन् वैयाद्यकरानेकैकशोऽनुयुञ्जीत । मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो दण्डः । मचारे चावघोषयेत् — अम्रना प्रकृतेनोपहताः प्रज्ञापयन्त्विति । प्रज्ञा-पयतो यथोपघातं दापयेत् । अनेकेषु चाभियोगेष्वपव्ययमानः सकु-देव परोक्तः सर्वं भजेत । वैषम्ये सर्वत्रानुयोगं दद्यात् । बहत्यर्थाप-हारे चाल्पेनापि सिद्धः सर्वे भजेत ।

तिह्वसवेतनस्यात्मसात्करणं नावध्यक्षेण कृतम्, अथवा स्वर्णेऽष्टवर्णके प्राह्मे नववर्णकं स्वर्णदायकाद् गृहीत्वाष्टवर्णकस्यैव राज्ञेऽपणं सुवर्णाध्यक्षेण कृतम् । अर्घविषम इति, सेनानिवेशादावर्धस्याव्यवस्थितत्वात् तं किञ्चिद-धिकमपदिश्य राजार्थोपजीवनम् । मानविषम इति, परिमाणोन्मानसाधन-वैषम्यमित्यर्थः, तच्च हीनैस्तैदेंयं दत्त्वा महद्भिर्दचिमिति ख्यापनम्, अथवा देयस्य हीनैदीनं महद्भिः स्वीकरणम् । मापनविषम् इति, मापनकृतं वैषम्यं मातृहस्तविशेषोत्पादितं वस्नादिमानविषयं वैषम्यम् । भाजनविषम् इति, 'आज्यपूर्णं घटशतं दीयतामि'त्युक्ते अल्पानां घटानां शतं दत्त्वा महतां पटानां शतं दत्त्वा स्वाताः, किञ्चिद्व-भेदेन संभवन्तोऽप्यन्ये यथोक्तेप्वेवान्तर्भवन्तित्यभिप्रायः ।

तत्रेति । तत्र हरणोपायेषु शङ्क्यमानेष्विति शेषः, उपयुक्तादीन् अष्टी एकैक्शः प्रत्येकम् , अनुयुक्तीत प्रच्छेद् — 'इदमनेनाध्यक्षेणापहृतं नवे'ति । तत्रोपयुक्तो युक्तानामुपरि नियुक्तः प्रत्यितपुरुषः, निधायकः भाण्डागारिकः, निवःधको लेखकः, प्रतिमाहकः प्रतिमहीता, दायकः करदः, दापकः राजपुरुषः, मन्त्री युक्तस्य धीसानिवः, मन्त्रिवैयाहत्यकरः मन्त्रिणः कर्मकरः । मिध्येन्त्यादि । मिध्यावादे च, प्रधाम् उपयुक्तादीनां, युक्तसमः अध्यक्षतुल्यो, दण्डः । प्रचारे च जनपदे च, अवधोपयेत् सप्रहृत्ताडमबख्यापयेत् , केन प्रकारेण , अमुना प्रकृतेन अध्यक्षेण, उपहताः उत्कोचमहणादिनाः पीडिता जनाः, प्रज्ञापयन्तु आवेदयन्तु स्वां स्वां पीडामित्यार्थम् , इति अनेन प्रकारेण । प्रज्ञाप्यन्तु आवेदयन्तु स्वां स्वां पीडामित्यार्थम् , इति अनेन प्रकारेण । प्रज्ञाप्यत् आवेदयन्तु स्वां स्वां पीडामित्यार्थम् , इति अनेन प्रकारेण । प्रज्ञाप्यतः जनस्य, यथोपघातम् उपघातानुरोधेन, दापयेद् द्रव्यम् । अनेके- विवति । अनेकेष्यमियोगेषु उपघातावेदनेष्यनेककृतेषु युगपत् पासेषु सत्यु, अपव्ययमानः सर्वमुपघातमात्मकृतमनभ्युपगच्छन् युक्तः, सकृदेव परोक्तः

कृतमित्यातावस्थः सूचको निष्पकार्थः पष्टमंशं लभेत, द्वादशमंशं भृतकः । प्रभूताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत । अनिष्पने शारीरं हैरण्यं वा दण्डं लभेत, न चानुष्राह्यः ।

निष्यत्तौ निक्षिपेद् वादमात्मानं वापवाहयेत्। अभियुक्तोपजापात् तु मुचको वधमाप्तुयात्॥

इति कैं।टलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः समुद्रवस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम् , आदितः एकोनत्रिंशः॥

एकत्राभियोगे एकेनाभियोका साक्ष्यादिभिर्विभावितः पराजितः, सर्व भजत सर्वाभियोगार्थं यथाभागं दद्यात् । वैषम्य इति । अनेकेप्वभियोगेप्वेकत्र संप्रतिपत्तिरत्र विप्रतिपत्तिश्च वैषम्यं तिस्मन्, सर्वत्रानुयोगं दद्याद् विप्रतिपत्नेषु सर्वेष्वभियोगेषु साक्षिप्रक्षावसरं दद्याद् रागद्वेषादिनिभित्तिमध्याभियोगञ्जहान् पनुत्तये । एकाभियोक्तृविषयमाह — महतीति । महति अर्थापहारं, प्रभूत-स्वर्णरजतादिनानार्थापहारं केनचित् प्रज्ञापिते, अर्रपनापि सिद्धः एकदेशेनापि साक्ष्यादिभिर्विभावितापचारः, सर्व भजेत अभियोगविषयं कृत्स्वमर्थं दद्याद् , अर्थाद् विप्रतिपद्यमानो युक्तः ।

कृतप्रतिद्यातेत्यादि।स्चकः अध्यक्षापचारिषशुनः, कृतपित्यातावस्थः कृतः स्वीकृतः प्रतिधातावस्थः प्रतिधातार्थोऽतस्थः अध्यक्षोत्पाद्यानर्थप्रतीकारार्थः प्रतिभूयेन स तथाभूतः भवेदिति शेषः, यद्यध्यक्षापचारं कश्चित् सृचयेत् स प्रतिधातप्रातिभाव्यं गृहीस्वैव स्चयेदित्यर्थः। स निष्पन्नार्थः सिद्धसृचितार्थः, पष्ठमंशं लभेत, साधिताद् धनात्।द्वादशिमिति।भृतकः भृत्यः सूचकः, द्वाद्वः समंशं लभेत, साधिताद् धनात्।द्वादशिमिति।भृतकः भृत्यः सूचकः, द्वादः समेयोगिविषयवहुप्रकारद्रव्यमध्याद्, अल्पनिष्पचौ अल्पस्यैव साक्ष्यादिभिः संसिद्धौ, निष्पन्नस्यांशं लभेत सूचकः। अनिष्पन्न इति। अनिष्पन्ने अभियुक्तेऽर्थे सर्वथैवासंसिद्धे सति, शारीरं हैरण्यं वा दण्डं मिथ्यामियोगनिमित्तं दमं, लभेत, न चानुप्राद्धः न च रक्षणीयः, निद्धौषविद्यष्ठाध्यक्षप्रभवेभ्योऽन-थेंभ्य इत्यार्थम्।

निष्पत्ताविति । निष्पत्तौ स्चितार्थसत्यत्वसिद्धौ, वादम् अभियोगं, निक्षिपेद् विरमयेत् स्चकः, आत्मानं वा अपवाहयेत् आत्मानं चाभियोग- बन्धान्मोचयेत्, अनिष्पत्तौ वादपरिसमापनमात्ममोचनं वा स्चकेन कर्तुमश-क्यमित्यभिषायः। महस्वामी तु 'निष्पत्तौ स्चितार्थसंसिद्धौ, निक्षिपेद् अन्यत्र दूष्यादौ सञ्चारयेद् , वादं स्चकत्वापवादम् । आत्मानं वापवाहयेद् अहमे-तिसम् काले विषयेऽत्र नासमिति प्रख्यापयेद् ' इति व्याचष्टे । यदि तु अमियुक्तेनाध्यक्षेण लञ्चोपप्रलोभनाद्युपायैभेदं नीतः स्चकः स्वाभियुक्तार्था-साधकं राजान्तिके त्र्यात् , तदा स वधदण्डमईतीत्याह — अभियुक्ते-त्यादि ॥

इति कौटलीयार्धशाखन्यास्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः समुद्रयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्, आदित एकोनिर्मिशः॥

२७. प्रकः उपयुक्तपरीक्षा।

अमात्यसम्पदोपेताः सर्वाध्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः । कर्मसु चैषां नित्यं परीक्षां कारयेत् चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम् । अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते ।

तस्मात् कर्तारं करणं देशं कालं कार्य मक्षेपमृद्यं चैषु विद्यात् ते यथासन्देशमसंहता अविग्रहीताः कर्माणि कुर्युः, संहता भक्षयेयुः

उपयुक्तपरीक्षेति सूत्रम् । उपयुक्ता युक्तानामुपरि नियुक्ताः प्रत्य-वितपुरुषाः, औपरिका इति ये व्यपदिदयन्ते, तेषां परीक्षा दोषगवेषणेति स्-न्नार्थः । युक्तापहृतप्रत्यानयनोक्त्या गताध्याये युक्तानां परीक्षणीयस्वमवगतं, तत् किमुपयुक्तानामप्यस्ति, उत नेति सन्देहे प्रकरणिवदमारव्यमिति स-न्नतिः ।

अमात्येत्यादि । अमात्यसम्पदोपेताः 'जानपदोऽभिजात' इत्युक्तजानप-दत्वादिगुणसमृद्धियुक्ताः । एतेनार्थोपधाशुद्धियोगमात्रेण नालभिति सूचितम् । सर्वाध्यक्षाः सर्वे अध्यक्षा उपयुक्ता युक्ताश्च, शक्तितः तत्तत्कर्मसामध्यीनुसारण, कर्ममु नियोज्याः । एषां कर्ममु च, परीक्षां दोषगवेषणां नित्यं कारयेत् । अर्थोपधाशुद्धानामेव कर्ममु नियोक्तव्यत्वस्य प्रागभिधानात्रियोगानन्तरं पुनः परीक्षायाः किं कारणं , तत्राह — मनुष्याणां चित्तानित्यत्वादिति । मनुष्यचित्तं स्वभावादव्यवस्थितं यतः । स्वाभाविकचित्तानित्यत्वमुक्त्वावस्थाविश्वेषमवमाह — अर्थत्यादि । यथाहि अधा रथवहनकर्मानियोगदशायां साधुक्रीला एव सन्तस्तिव्योगदशायां विकारं प्राप्तुवन्ति, एवं कर्ममु अनियोगदशायां मुशीला एव परिदृष्टाः नियोगदशायां शिववेकृतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

तस्मादिति । तस्मात् यथोक्तात् कारणात्, कर्तारम् अध्यक्षं, करणं धर्माद्यधिकरणम् अनुष्ठातं वा, देशं स्थानीयादिकं, काळम् अहोरात्रादि दुर्भि- क्षकाळादि वा, कार्यं करणियं, प्रक्षेपं कर्मकरभृतिम्, उदयं ळाभं च, एषु अध्यक्षेषु विषये, विद्यात । ते अध्यक्षाः, यथासन्देशं स्वाम्यादेशानतिकमेण, असंस्ता अकृतान्योन्यसक्षेताः, अविगृहीताः अकृतान्योन्यविरोधाः, कर्माणि कुर्यः । सहितिविष्णहयोदीषमाह — संहता इत्यादि । कर्माणीत्यनुवर्तते । कर्माणि मक्षयेयुः कर्मफळान्यपहरेयुः । कर्माणि विनाशयेयुः निष्कत्यीकुर्युः ।

विगृहीता विनाशयेयुः । न चानिवेद्य भर्तुः किञ्चिदारम्भं कुर्युरन्य-त्रापत्मतीकारेभ्यः । प्रमादस्थानेषु चैपामत्ययं स्थापयेद् दिवसवेतन-व्ययद्विगुणम् ।

यश्रैयां यथादिष्टमर्थं सिवशेषं वा करोति स स्थानमानौ लभेत। अल्पायतिश्रेन्महान्ययो भक्षयति । विपर्यये यथायतिन्ययश्र न भक्षयति इत्याचार्याः । अपसर्पेणैवोपलभ्यते इति कौटस्यः ।

स्वामिनमप्टद्या न कमपि कमिविशेषमिमजलादिनिमिचिवपद्यतीकारातिरेकेण कुर्युरिस्वाह्—न चानिवेद्यस्यादि । प्रमादेत्यादि । एषाम् अध्यक्षाणां, प्रमादस्थानेषु स्वीमद्यादि । प्रमादेत्यादि । एषाम् अध्यक्षाणां, प्रमादस्थानेषु स्वीमद्यादिव्यसनेषु दृष्टेषु, अत्ययं दृण्डं, स्थापयेत् सद्य एव प्रयुक्तित । कियन्तं स्थापयेत् , दिवसवेतनस्य यद्यादिगुणं दिवसवेतनस्य प्रमादिवस-सम्बन्धिनोऽल्लासवेतनस्य दिवसव्ययस्य प्रमादिनिमित्तकताह्वसकर्मादर्शनजन्य-स्याधनाशस्य च द्विगुणम् ।

यश्चेपामिति। एवाम् अध्यक्षाणां मध्ये, यः, अर्थ राजकार्य, यथादिष्टं करोति स्वान्युपदिष्टमकारकं निष्पादयति, संविशवं वा करोति आदिष्टाभ्य-धिकगुणयुक्तं वा निष्पादयति, सः, स्थानमानौ लभेत प्रकृष्टं पदान्तरं पूजां च प्राप्नुयात्।

राजार्थजानपदार्थमसनामसनोपलम्मेऽभ्युपायाकाङ्क्षायां व्ययमहत्त्वास्यस्वसमस्विककमनुमानमाचार्या अभ्युपायं मन्यन्त इत्याह—अल्पेत्यादि । अल्पायतिरलपधनागमः, महाव्ययश्चेद् अनल्पार्थोपभोगो यदि मनेत्, तदा सः भक्षयति राजप्रजार्थमुपजीवति । विपर्यये यथायतिव्ययश्च महायतिस्वे सत्यल्पव्यय आयत्यनुरूपव्ययश्च, न मञ्चयति । इत्याचार्यः । स्वमतमाह — अपसेपेणेवति अपसेपेणेवोपलम्यते चारद्वारेणेव दुष्टादुष्टत्वमध्यक्षाणां निश्चीयते 'त्रयाणामेकवावये संप्रत्यय' इति गृदपुरुषपणिष्युक्तादिशेत्यर्थः । एवकारेण महाव्ययत्वालपव्ययस्वयोरुपळव्ययुपायत्वं व्यवश्चिद्यते । ते बल्पायतेरपि महाकुदुन्विन उद्धारमहणेन महाव्ययत्वदर्शनाच व्यभिचरिते इत्य-भिषायः ।

[अध्या. ९,

यः समुद्रयं परिहापयति स राजार्थं भक्षयति । स चेद्रज्ञाना-दिभिः परिहापयति तदेनं यथागुणं दापयेत् ।

यः समुद्यं द्विगुणमुद्भावयति स जनपदं भक्षयति।स चेद् राजा-र्थमुपनयत्यलपापराघे वारियतन्यः, महति यथापराघं दण्डियतन्यः ।

यः समुद्यं व्ययमुपनयति स पुरुपकर्माणि भक्षयति । स कर्म-दिवसद्रव्यम्वयपुरुपवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः ।

यः समुद्रयमिति । यः, समुद्रयं द्रव्योत्पत्तिं, परिहापयति न्यूनयति, स राजार्थं मक्षयति । सः, अज्ञानादिभिः अज्ञानालस्यभयप्रमादकामकोपद्रपिलोभैर्गाणनिक्याधिकारोक्तैः, परिहापयति चेद्, एनं, तद् हापितं द्रव्यं, यथागुणं द्विगुणं त्रिगुणम् अधिकगुणं वा अपराधानुसारिगुणं, दापयेत् ।

यः समुद्रयं द्विगुणिमिति । यः समुद्रयं, द्विगुणं क्छतादिधिकम् , उद्गावयति , सः, जनपदं भक्षयति कथमन्यथा समुद्रयाधिक्यमिति । सः, राजार्थम् उपनयति चेत् स्वोद्धावितमिषकं साकल्येन राज्ञेऽपयति चेत् , तिहैं, अल्पापराधे अल्पेऽपराधे जनपद्रपीडने, वार्यितव्यः 'मा पुनरेवं जानपदेभ्यः क्छताधिकमुद्भावये'ति प्रतिषेद्धव्यः । महाति द्विगुणित्रगुणाद्युद्भावनरूपे कोश-क्षयफलकजनपद्कर्शनहेतावपराधे स्वयमपहरणरूपे च, यथापराधं दण्डिय-तव्यः । यदुक्तं —

"यधानकर्शनात् प्राणाः क्षीयन्ते सर्वदेहिनाम् । तथा कोशा नरेन्द्राणां क्षीयन्ते राष्ट्रकर्शनात् ॥" इति ।

यः समुद्रयं व्ययमिति । यः, व्ययं कर्मार्थव्ययाय क्छतं धनं, समुद्रयम् उपनयति समुद्रये प्रवेशयति व्यथितमकृत्वेत्यार्थं, सः, पुरुषक-माणि मक्षयति पुरुषान् कर्मकरान् कर्माणि च नाशयति कर्माननुष्ठापनेन । तस्य दण्डमाह — स इति । सः, कर्मदिवसद्रव्यम् स्यपुरुषवेतनापहारेषु कर्मार्थदिवसस्य यद् द्रव्यं तद्दिवसकर्मसाध्यं करुं तस्य मूरुषं कल्पितः कश्चिद्धः कर्मदिवसद्रव्यम् एवं पुरुषवेतनं पुरुषाणां कर्मकराणां वेतनं कर्मदिवसद्रव्यम् एवं पुरुषवेतनं पुरुषाणां कर्मकराणां वेतनं कर्मदिवसद्रव्यम् एवं पुरुषवेतनं पुरुषाणां कर्मकराणां वेतनं कर्मदिवसद्रव्यम् व्यवस्य पुरुषवेतनस्य च अपहारेषु विनाशनेषु, यथापराधम् अपराधानु-सारेण दण्डियतव्यः कर्मदिवसद्रव्यम् इत्यभिष्ठायः।

तस्मादस्य यो यस्मिन्नधिकरणे शासनस्यः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययो च व्याससमासाभ्यामाचर्थात ।

मूलहरतादात्विककदर्याश्च प्रतिपेधयेत्। यः पितृपैतामहमर्थम-न्यायेन भक्षयित स मूलहरः। यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद् भक्षयित स तादात्विकः। यो भृत्यात्मपीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थे स कद्र्यः। स पक्षवांश्चेदनादेयः, विपर्यये पर्यादात्वयः।

यो महत्यर्थसप्रदये स्थितः कद्रयेः सन्धिन्ते, अवनिभ्ने, अव-स्नावयति वा — सन्धिन्ते स्ववेदमनि, अवनिभ्ने पौरजानपदेषु, अवस्नावयति परविषये — तस्य सत्री मन्त्रिमित्रभृत्यवन्भुपक्षमागतिं गतिं च द्रव्याणामुपलभेत ।

तस्मादिति । तस्मात् समुदयविषयेऽपराघे दण्डविधानात्, योऽध्यक्षः, यस्मिन्नधिकरणे, शासनस्थो नियुक्तः, सः, तस्य कर्मणः तद्धिकरणसम्ब-द्वस्य कर्मणः, याधातथ्यं यथास्थितिम् , आयन्ययौ च, न्याससमासाभ्यां सैक्षेपविस्ताराभ्याम् , अस्य राज्ञः, आचक्षीत निवेदयेत् ।

म्लहरेत्यादि। म्लहरतादात्विककदर्यान् प्रतिपेषयेत् म्लहरणादिकर्मणो वारयेत् । के पुनर्मूलहरादय इत्यत्राह—यः पितृपैतामहिपिति । यः, पितृ-पैतामहं पितृपितामहार्जितम्, अर्थम्, अन्यायेन मक्षयिति दुर्विनियोगेन नाश्यति, स म्लहरः । यद्यदुत्पद्यते प्रत्यहं लभ्यते, तत्तद् यः, मक्षयिति दुर्विनियोगेन नाशयित, स तादात्विकः । यः भृत्यात्मपीडाभ्याम् अर्थम्, उप-चिनोति वर्षयति, स कदर्यः । प्रतिषेधानन्तरमपि म्लहरणाद्यनुवृत्तावाह— स इति । सः म्लहराद्यन्यतमः, पक्षवांश्चेत् पक्षो बन्धुसम्पत् तद्वान् यदि, अनादेयः अमाद्यः तद्वन्धुकोपपरिहारार्थमगृहीतधन एव स्थानादवरोपणीय इत्यर्थः । विपर्यये पक्षवन्त्वामावे, पर्यादात्वयः सर्वस्वं हर्तव्य इत्यर्थः ।

यो महतीति । यः कदर्यः महति अधसमुद्रये स्थितः सन्, सिन-भर्चे अवनिष्ठचे अवसावयति वा, तत्र सिन्निषानावनिषानावसावणानि विवृ-णोति—स्ववेश्मनि सिन्निष्ठचे भूगर्तस्तम्भकोटरादिषु स्थापयति, पौरजानपदेषु अवनिष्ठचे रक्षणार्थं निक्षिपति, परविषये अवसावयति शत्रुजनपदे धनसञ्चा-रणं करोति, तस्य अध्यक्षस्य, मन्त्रिमित्रभृत्यवन्धुपक्षं मन्त्र्यादिचतुष्ट्यबर्छं, द्रव्याणामागति गति च, सत्री गृदपुरुषप्रणिष्युक्तअक्षणः, उपलमेत ।

यश्रास्य परविषये सञ्चारं कुर्यात् तमनुप्रविद्य मन्त्रं विद्यात्। सुविदिते शतुशासनापदेशेनैनं घातयेत् ।

तस्मादस्याध्यक्षाः सङ्घायकलेखकरूपद्र्यकनीवीग्राहकोत्तरा-

ध्यक्षसस्याः कर्माणि कुर्युः ।

उत्तराध्यक्षा इस्त्यश्वरथारोहाः। तेषामन्तेवासिनः श्विल्पशीच-यक्ताः सङ्ख्यायकादीनामपसर्पाः ।

बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत्।

यश्चेति । यश्च पराविषये, अस्य कदर्यस्य, सञ्चारं द्रव्यसञ्चारणं कुर्यात्, तम्, अनुप्रविश्य अनुकूलतया प्रविश्य तन्मित्रं तद्भृत्यो वा भ्रवे-त्यर्थः, मन्त्रं विद्यात् अभिसन्धिरहस्यं जानीयात् सत्री । सुविदित इति । सुविदिते सित्रद्वारेण सम्यग् विज्ञाते मन्त्रे, एनं कदर्यं, शत्रुशासनापदेशेन वातयेत् शत्रुणा कदर्यमभिसम्बुध्य प्रहितं 'प्रेषितोऽर्थः प्रतीष्टः, अवशिष्टः क्षिप्रं प्रेप्यतामि'।ति छिखितवृत्तान्तं किमपि छेस्यं शत्रुविषयागतजनहस्ता-दन्तपाळेन गृहीतोपनीतमित्येवं कृटसष्टस्यैव शञ्जशासनस्य अपदेशेन प्रस्था-पनेन हतं कारयेत ।

तस्मादिति । तस्माद् राजद्रव्यापहारे यथोक्तदण्डविधानात्, अध्यक्षाः, अस्य राज्ञः, कर्माणि धनसन्बद्धानि कार्याणि, संख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवी-ग्राहकोत्तराध्यक्षसस्ताः कुर्युः संख्यायकादिसाक्षिकाः सन्तः कुर्युः । संख्यायकाः गणकाः, लेखकाः प्रसिद्धाः, रूपदर्शकाः निष्कदीनारादिरूपपरिशोधकाः, नीवीब्राहकाः व्ययितशिष्टधनब्रहणाधिकृताः, उत्तराध्यक्षा औपरिकाः।

के पुनरुत्तराध्यक्षाः कर्तव्या इत्यत्राह — उत्तरेत्यादि । इस्त्यश्वरथा-रोहाः हस्त्यारोहा अश्वारोहा स्थारोहाश्च बृद्धमावादिना युद्धाश्चमत्वं प्रतिपन्नाः, उत्तराध्यक्षाः कर्तव्याः । तेषामिति । तेषाम् उत्तराध्यक्षाणां, शिल्पशौचयुक्ता अन्तेवासिनः शिरुपं नियोगानुष्ठानकौशलं शौचं स्वकृत्याविसंवादनं ताभ्या-मुपेताः शिष्याः, संख्यायकादीनामपसपीः संख्यायकलेखकादिपवृत्त्युपलम्भार्भा गृदपुरुषाः कर्तव्याः ।

बहित्यादि । अधिकरणं युक्तकर्मस्थानं, बहुमुख्यं स्थापयेत् बहुबो मुख्याः प्रधाना यस्मिस्तत् तथाम्तं कुर्यात्, बहवश्चेत् प्रधानास्तेऽन्योन्यश-हिता राजाद्यर्थे नापहरन्तीति। अनित्यं च स्थापयेत् अनित्यं न विद्यते नित्यः

यथा ह्यनास्वादियतुं न शक्यं
जिहातलस्यं मधु वा विषं वा।
अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः
स्वल्पोऽप्यनास्वादियतुं न शक्यः॥
मत्स्या यथान्तस्सलिले चरन्तो
ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिवन्तः।
युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता
ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः॥
अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततः खे पतित्रणाम्।
नतु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः॥
आस्रावयेचोपचितान् विषयस्येच कमसु।
यथा न भक्षयन्त्यर्थे भक्षितं निवेमन्ति वा॥

स्थिरश्चिरस्थायी युक्तो यरिंमस्तत् तथाम्तं च कुर्यात् । नित्यो हि युक्तश्चिर-संवाससुरुभां मित्रसम्पद्भवष्टम्यात्मदोषान् निह्नुवीत, जानपदाश्च तस्य दोषान् कालान्तरात्मापकाराभिया बाविष्कुर्युरिति ।

अध्यायान्ते स्रोकानाह — यथाहीत्यादि । अनास्वादियतुं न शक्यम् अर्थादास्वादनपरिहारमिच्छतापि । अशक्यस्वोपपादकमाह — जिहातछ-स्थिमिति । विनापि पुरुषयस्नेन तदुदरप्रवेशं यद्देशसिक्षकेषं लमेत तद्देश-नित्यसिक्षिहितमित्यर्थः । अर्थ इति । योऽत्यस्परवाद् मक्षितिविज्ञातोऽप्यनर्भापर्यवसायी मधुस्यानीयो, यश्च महत्त्वाद् वधदण्डान्तपरमानर्थपर्यवसायी
विषस्थानीयः, स उभयविधोऽपि । अर्थचरः अर्थेषु व्याप्रियमाणोऽध्यक्षः ।
तदेवमर्थमक्षणस्याध्यक्षदुष्परिहरस्वमनेनोक्तम् ॥

कृतमप्यभ्यक्षेरर्थभक्षणं जलचरमत्स्यजलपानवद् गगनचरपक्षिगतिवच स्वामिना दुरववोधिमिति स्रोकद्वयेनाह — मत्स्या यथान्तरिति, आपि शक्या गतिरिति च ॥

अत प्तेषु राजा कि कुर्यात्, तत्राह — आस्नावयेदिति । उपचि-तान् अर्थभक्षणसमृद्धान् अध्यक्षान् , आस्नावयेद् मक्षितमर्थमाहारयेद् उप-चयरूपेण लिक्नेनापसर्पाद्यपायेन च तदपचारमवगम्येत्यार्थम् । कर्मसु विपर्यः स्यत् ब्यत्ययेन निवेशयेद् उद्यकर्मस्थानेभ्योऽवरोप्य नीचकर्मस्थानेषु नियु- न भक्षयन्ति ये त्वर्थान् न्यायतो वर्धयन्ति च। नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः त्रियहिते रताः ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे नवमाञ्च्यायः उपयुक्तपरीक्षा, आदितासिंगः ॥

जीतेत्यर्थः । आस्रावणविषर्यसनभयाचाध्यक्षा अर्थभक्षणे न प्रवर्तन्ते, भक्षितं चार्थं प्रत्याहरन्तीस्यभिप्रायेणाह —यथेत्यादि । तथा आस्नावयेदित्येवं पूर्वा-र्धेन सम्बन्धः । सोऽयमर्थभक्षकविषयो विधिः प्रपश्चितः ॥

ये पुनरर्थचरा अपि सन्तो महान्तं यत्नमास्थाय राजजानपदार्थं न भक्षयन्ति, प्रत्युत न्यायतः परिवर्धयन्ति, तथाविधा राजिपयहितानुष्टानपराः स्थिराधिकाराः कर्तब्या इत्याह — न भक्षयन्तीत्यादि ॥

> दांत कीयलीयार्यशाखन्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे नवमोऽध्यायः उपयुक्तपरीक्षा, आदिताहाशः ॥

२८. प्रक. शासनाधिकारः।

शासने शासनमित्याचक्षते । शासर्नप्रधाना हि राजानः, तम्मू-छत्वात् सन्धिविग्रहयोः ।

तस्मादमात्यसम्पदोपेतः सर्वसमयविदाशुप्रनथश्चाविश्वरो लेख-वाचनसमर्थो लेखकः स्यात् । सोऽव्यप्रमना राज्ञः सन्देशं श्रुत्वा

शासनाधिकार इति सूत्रम् ! शासनं नाम लिखितकार्यार्थे तालप-त्रादि, तस्याधिकारो विधिरुच्यत इति सूत्रार्थः । 'अर्थगुणहीनः शासनहरः' इति शासनं यत् स्त्रितं दूतपणिथौ तदिह निरूप्यत इति सङ्गतिः ।

किं तच्छासनिमत्याह—शासने शासनिमत्याचक्षत इति। पत्रारूढोऽर्थः शासनं तिस्मन् शासनिमिति व्यपदेशं कुर्वन्त्याचार्याः, नतु सन्दिछेऽर्थे वाचिकारूये इत्यर्थः। कुतः पुनः शासनवाचिकयोर्मध्ये शासनस्य निरूपणादरो नतु वाचिकस्येत्याकाङ्क्षायामाह — शासनित्यादि। सन्धिविप्रद्वयोरिति पाड्गुण्योपलक्षणम्। तेनायमर्थः—हि यस्माच्छासनमेव राज्ञां मन्त्रगुप्तिपुरस्सरपाड्गुण्यव्यापाराव्यभिचारनिर्वाहकतया प्रधानं, वाचिकं तु सन्देशहरगतप्रमादादिदोषसन्भावितमन्त्रभेदतया व्यभिचारित्वाल प्रधानमिति।

शासनस्य प्रधानत्वाद् विशिष्टगुण एव तहेखको भवितुमहैतीत्याह — तस्मादित्यादि । तस्माद्, अमात्यसम्पदोपेतः 'जानपदोऽभिजात' इति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिपकरणोक्ताः पश्चविद्यतिर्जानपदत्वादयो गुणा अमात्यसम्पत् तया युक्तः, सर्वसमयवित् सर्वेषां वर्णानाम् आश्रमाणां वर्णातिरिक्तानां चाचाराभिज्ञः, आग्रुप्रन्थः शीष्रवाक्यसन्दर्भप्रसरः, चार्वक्षरः चारूणि एकै-कशः समुदायतश्च दशैनीयान्यक्षराणि लिपयो यस्य सः, लेखवाचनसमर्थः लेखस्य स्फुटसुस्वरयथास्थानवाक्यंविश्रमसुभगपठनप्रवीणः, लेखस्याप्रकाश्यार्थस्य संज्ञालेखस्य वर्जिताक्षरस्य पदवाक्यसंकेतितलेखाविशेषात्मकस्य वाचने व्यवहारे समर्थ इत्यपरे । एवमेकोनित्रंशता गुणैर्युक्तो लेखकः स्यात् । स च लेखको राज्ञोच्यमानं वाचिकमनाकुलेन मनसा श्रुत्वार्थान् पौर्वापर्यक्रमेण परलेखार्थानुगुण्यानानुगुण्याभ्यां च निश्चित्य लेखं लिखेदित्याह—सोऽव्य. ग्रेत्वादि । तत्र युक्तानामव्यसमनस्कता राजसत्काराद भवति । यदाहः—

"नीचापि वुद्धिर्रुपमानयोगाच्छ्रेष्ठत्वमायाति तदाश्रितानाम् । अप्रयापि निर्वाति हि मानहीना बेहं विना दीपशिलेव तूर्णम् ॥" निश्चितार्थं लेखं विद्ध्याद्, देशैश्वर्यवंशनामध्योपचारमीश्वरस्य, देश नामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।

जाति कुलं स्थानवयश्थुतानि कर्मर्द्धिशीलान्यथ देशकालौ । यौनानुवन्धं च समीक्ष्य कार्ये लेखं विदध्यात् पुरुषानुरूपम् ॥

इति । परछेखानुरूप्यानानुरूप्यानिश्चयविषयेऽपि स्रोकमुदाहरन्ति — "श्रुत्वा नरेन्द्रवाक्यं परभावं चाबधार्य परछेखात् । छेखः खळु कर्तव्यो गुणदे।पविनिश्चयद्वेन ॥"

इति । कीदृशं विद्ध्यात् , ईश्वरस्य राज्ञः, देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारं देशा-दीनां चतुर्णामुपचारो यस्मिस्तं तथामृतम् । तत्र देशोपचारोऽध्युष्यमाणदेश-निर्देशेनोपचारः, यथा — मध्यदेशमलङ्कुर्वाणमिति । ऐश्वयोपचारः भ्कोशद-ण्डसम्पन्निर्देशोपचारः 'मध्यदेशाविपतिमसंख्याताप्रतिहतदण्डक्षपितिरिपुपक्षम्' इत्येवक्षातीयः । वंशोपचारः 'सोमान्वयभूषणम्' इत्येवम्प्रकारः । नामधेयोप-चारः 'महाराजाधिराजश्रीसिंहवर्मदेवम्' इत्येवङ्गातीयः । अनीश्वरस्य अमा-सादेः, देशनामधेयोपचारं देशोपचारनामोपचारयुक्तम् । तत्र देशोपचारः 'का-न्यकुळजमलङ्कुर्वाणम्' इत्यादिः । नामोपचारः 'श्रीसोमद्यिम'त्यादिः ।

जातिकुलाधेकादशकमपि लेखिवधौ समीक्षणीयिमत्याह — जातिपित्यादि । तत्र जातिर्जाक्षणादिः । तत्समीक्षा च ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य ज्यायसोऽभिवादपूर्वं कनीयस आशीर्वचनपूर्वं क्षत्रियस्य स्वस्त्यादिपदपूर्वं, क्षत्रियादिब्राह्मणस्य प्रणामपूर्विमित्येवज्ञातीया । कुलम् अन्ववायो भोजादिः । स्थानमधिकारः सान्धिविमहिकादिः । वयो यौवनादि । श्रुतं शास्त्रविद्यानम् । कर्म
वृत्तिः । ऋद्विधनसम्पत् । शीलं सदाचारः । देशो वासस्थानम् । कालः तदात्वमायतिश्च । यौनानुबन्धो विवाहसम्बन्धः । इदं जात्याधेकादशकं, समीक्ष्य
पर्यालोच्य, कार्ये कार्यविषये, पुरुषानुह्रपं पुरुषाणां हीनमध्यमोत्तमानां यथाकममाञ्चापनबोधनविज्ञापनाद्यक्तिभकारैरनुद्रपं लेखं विद्ध्यात् । स्रोकं चात्रोदाहरन्ति —

"वित्रं वन्धुवयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्युत्तरम् ॥" इति । अर्थक्रमः, सम्बन्धः, परिपूर्णता, माधुर्यमौदार्य, स्पष्टत्विमिति लेखसम्पत्।

तत्र यथावद् नुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्य-र्थस्य क्रमः ।

मस्तुतस्यार्थस्याज्ञपरोधादुत्तरस्य विधानमा समाप्तेरिति सम्बन्धः। अर्थपदाक्षराणामन्यूनानतिरिक्तता देतुदाहरणदृष्टान्तैरथोपवर्णना-श्रान्तपदतेति परिपूर्णता ।

लेखसम्पदमाह - अर्थकम इत्यादि ।

अर्थकमादीन् पड् लेखगुणान् स्वयमेव व्याचष्टे — तत्रेत्यादि । तत्र अर्थकमादीनां मध्ये । यथावदनुपूर्विकया यथाई कमकरणस् । तदेव स्फुट-प्रतिपत्तये विवृणोति — प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमिभिनवेश इति । अभ्यहिंतस्या-र्थस्य पूर्वे लेखनं पश्चादन्यस्येत्ययमर्थकमो नाम लेखगुणः ।

सम्बन्धमाह —प्रस्तुतस्येति । प्रस्तुतस्य प्रकान्तस्य, अर्थस्य, अनुपरोधाद् अवाधात् , उत्तरस्यार्थस्य, आ समाप्तेर्विधानम् आ लेखपरिसमापना- लेखनं पूर्वपूर्विलिखतार्थाविरोधेनोत्तरार्थलेखनमिति यावत् , इत्ययं सम्बन्धास्यो गुणः ।

परिपूर्णतामाह — अर्थेत्यादि । अर्थपदाक्षराणामन्यूनानतिरिक्तता अर्थस्य पदानामक्षराणां चान्यूनतानतिरिक्तता च । अर्थन्यूनता यथा — 'हस्तिनौ प्रयच्छे'त्युक्ते हस्तिनं प्रयच्छेति छेखनम् । इहार्थमात्रं न्यूनं पदा- क्षराणि तु न न्यूनानि न चातिरिक्तानि । 'हस्तिनं प्रयच्छे'त्युक्ते हस्तिनौ प्रयच्छेति छेखनेऽर्थातिरिक्तता पदाक्षराणि तु तावन्त्येव । पदन्यूनता यथा — 'काछिक्तं हस्तिनं प्रयच्छे'ति विशेषणपरित्यागेन 'हस्तिनं प्रयच्छे'ति छेखनं, 'हस्तिनं प्रयच्छे'ति निर्विशेषणोक्तौ सविशेषणछेखनं पदाधिकता । अक्षरन्यूनता यथा — सिळ्ळशब्दोक्तौ चारिशब्दछेखनं, तद्वैपरीत्यछेखने- ऽक्षराधिकता । हेतूदाहरणहष्टान्तैरर्थोपवर्णना हेतुः कारणम् उदाहरणं शास्त्रसंवादामिधानं हष्टान्तो छोकसिद्धार्थनिदर्शनं हेत्वादिभिक्तिभिरर्थस्य प्रस्तुतस्य उपवर्णना सम्प्रतिपत्तिसम्पादनम् । अश्रान्तपदता बाक्यार्थे पदवचनं, यथा 'सिध कुरु' इति पदसम्हपतिपादस्यार्थस्य 'सन्धत्स्व' इत्येक्तेन पदेन प्रति-पादनम् । इति परिपूर्णता अनेन प्रकारेण परिपूर्णता नाम गुणः ।

सुलोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् । अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् । प्रतीतशब्दपयोगः स्पष्टत्वमिति । अकारादयो वर्णास्त्रिपष्टिः ।

वर्णसङ्घातः पदम् । तचतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति । तत्र नाम सत्त्वाभिधायि । अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि । क्रिया-विशेषकाः प्राद्य उपसर्गाः । अव्ययाश्चादयो निपाताः ।

सुगमसुन्दरार्थपतिपादकशब्दप्रयोगो नाम माधुर्यम्, अग्राम्यशब्द-प्रयोग औदार्यं, सुप्रसिद्धशब्दप्रयोगश्च स्पष्टत्वमित्याह —सुखोपनीतेत्यादि ।

शब्दप्रसङ्गात् तद्गतं पदवाक्यविभागं पदवाक्यगतं च छेखे करणीयं विशेषान्तरं निरूपियध्यन् पदारम्भकत्वात् प्रथममक्षराणि निरूपयिति—अका-रादयो वर्णास्त्रिपष्टिरिति। तत्र हस्वदीर्घप्रुतभेदादचो द्वाविंशतिः, कादयो मावसानाः स्पर्शोख्याः पञ्चविंशतिः, यरलवा अन्तःस्थाख्याश्चत्वारः, अयोग-वाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूर्लीयोपध्मानीयाश्चत्वारः, यमाक्षराणि चत्वारि, श्वसहा जध्माख्याश्चत्वारः इत्येवं वर्णीनां त्रिषष्टित्वम् । यदाहुः—

'दीर्घाः स्वराणां तत्राष्टां पञ्च हस्वाः प्छता नत्र । चतुर्धायोगवाहोष्मयमान्तस्थाः पृथक् पृथक् । विश्वतिः पञ्च च स्पर्शाश्चिषष्टिरिति कीर्तिताः ॥"

इति । स्वरानुनासिक्यकृतस्तु भेदो न संख्यातो छौकिकप्रयोगे तदनादरात्।

पदस्वरूपमाह — वर्णसंघातः पदमिति। नियतानुपूर्वीकाणां वर्णानां समृहोऽर्धविशेषसङ्केतितः पदमित्युच्यते । तचतुर्विधं नामादिभेदादित्याह— तदिति । नामादिस्वरूपमाह — तत्रेति । तेषु नामादिषु मध्ये, सत्त्वा-भिधायि जातिगुणद्रव्यवाचकं, नाम इत्युच्यते । अविशिष्टालिङ्गं श्लीपुत्रपुंसक-रूपलिङ्गविशेषशून्यं कियावाचकम् आरूयातम् । कियाविशेषकाः कियागत-प्रकर्षादिविशेषश्चेतकाः, प्रादयः प्रपरा अप सम् अनु इत्यादयः उपसर्गाः । अन्ययाः लिङ्गवचनविभक्तिभेदरहिताः, नादयः च वा ह इत्यादयः, निपाताः।

पदसमृहो बाक्यमर्थपरिसमाप्तौ । एकपदावरस्त्रिपदपरः परप-दार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः । लेखपरिसंहरणार्थ इतिशब्दो वाचिकम-स्येति च।

वाक्यस्वरूपमाह- पदेत्यादि । पदसमृहः पदानां सङ्घातो वाक्यम् इत्युच्यते, अर्थपरिसमाप्ती अर्थस्य पर्यवसाने सति तेन पदसमृहेन चेदेको विशिष्टाओं नैराकाङ्क्येण बुद्धौ प्रतिष्ठितो भवतीत्वर्थः । समासकरणविषय-माह-एकेत्यादि । वर्गः समासः, परपदार्थानुरोधेन कार्यः परं यत् पदं समा-सघटकादेकस्मात् पदाद् अन्यत् समासघटकं पदं तस्य अर्थानुरोधेन अर्थ-मनुम्रत्य कार्यः अर्थस्य समासघटकपदान्तरार्थेन सहैकीभावयोग्यतामभिलक्ष्य कार्य इत्यर्थः । पदयोः पदानां वा सति सामध्ये समासः कार्यो नान्यवेत्य-भिष्रायः । स च कथम्भतः कार्यः, एकपदावरिक्षपदपरः समस्यमानपदातिरे-केणैकं पदम् अवरं निकृष्टं यत्मिन् स तथाभृतः अर्थाद् ।द्विपदावरः त्रीणि पदानि पराणि उत्कृष्टानि यासेमन् स तथाभृतश्च कार्यः, ज्यधिकपदसमासस्त न कार्या माधुर्या चुक्तगुणहानात्। यदाहुः-

> "माध्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च समेधसः। समासबन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुक्तते ॥"

इति । अपरा व्याख्या — एकपदावरक्षिपदपरः इत्यनयोर्थयोक्त एवार्थः, विशेष्यस्त पदसमृहः, स च सामध्यीत समासळक्षणः। तावता च दीर्घसमा-सप्रतिषेवस्योक्तस्य सिद्धिः। 'परपदार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः' इत्यनेन तु अर्था-न्तरं संगुद्धते । तद्यथा-- वर्गो विरामोऽवसानं विच्छेद इति पर्यायाः । वर्गः अर्थविश्रान्तिचिह्नं सुस्रप्रतिपत्त्यर्थं कियमाणं, परपदार्थानुरोधेन परपदार्थानुसा-रेण, कार्यः । अनुपरोधेनेति पाठे परपदार्थानुपधातेन कार्यः। यथा- 'पुराणं मानवो धर्मः स्वको वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि, न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥' इत्यस्मिन् श्लोके चत्वारीत्यत्र विरामाचेहस्य करणे परपदार्थन नोपरोधः, 'चत्वारि न' इत्यत्र करणे तु स्फुट एव सः इति । लेखपरिस-माप्तिचिद्वमाह - लेखेरयादि । अन्ते इतिशब्दलेखनं 'वाचिकमस्ये'ति छेखनं वा छेखसमाप्तिसूचनप्रयोजनकमित्यर्थः। तत्र छेखनीयार्थस्य निरवशे-वतायामितिशब्दः सावशेषतायां 'वाचिकमस्य' इत्युक्तिः । वाचिकमस्येति निन्दा पर्श्वसा पृष्छा च तथाख्यानमथार्थना । प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिपेधोऽथ चोदना ॥ सान्त्वमभ्यवपत्तिश्च भर्त्सनातुनयौ तथा । एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजाः ॥

तत्राभिजनश्रंतीरकर्मणां दोषवचनं निन्दा । ग्रुणवचनमेतेषामेव प्रशंसा । कथमेतदिति पृच्छा । एवम् इत्याख्यानम् । देहीत्यर्थना । न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानम् । अननुरूषं भवत इत्युपालम्भः । मा काषीः इति प्रतिषेधः । इदं क्रियताम् इति चोदना । योऽहं स भवान्, मम यद् द्रव्यं तद् भवतः इत्युपग्रहः सान्त्वम् । व्यसनसाहा-य्यमभ्यवपत्तिः । सदोषमायतिषदर्शनमभिभर्त्सनम् ।

लेखनं च 'वाचिकमस्य लेखहरमुखाच्छ्रोतव्यम्' इत्यादिरीत्या लेखनमिति बोद्धव्यम् ।

अथ लेखनीयतया सम्भावितान् अर्थान् छ।काभ्यामु दिशाते— निन्दे-त्यादि । निन्दापशंसादित्रयोदशकविषयतया त्रयोदशविधा लेखार्था इत्यर्थः ॥

निन्दादिकं कमेण ब्याचष्टे — तत्रेत्यादि । अभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं प्रकृतिकृटिला वैश्वामित्रा इत्यभिजनदोषवचनं कृष्ठितो ब्याधित इति शरीरदोषवचनं गोन्नो ब्रह्महेति कर्मदोषवचनं, सेयं निन्दा त्रिप्तकारा । तह्रैपरीत्येन तेषामेवाभिजनादिनां गुणवचनं प्रश्नंसा । कथमेतत् करणीयमित्यपदेशः पृष्टेन किन्याण आख्यानं । सन्ध्यादिनिमित्तं किञ्चित् करोशदण्डादिकं देहीति याचनमर्थना । अधितस्य न प्रयच्छामीति वचनं प्रत्याख्यानम् । अननुद्धपं भवत इदं कार्यमित्युक्तिकृपालक्ष्यः । मा कार्पीरित्यकार्यप्रवृत्तेर्वारणमाप्तभावात् कियमाणं प्रतिषेधः । इदं कियतां सन्धानं विश्वहणं वास्मिन् देशकाल इति प्रेरणा चोदना । योऽहं स भवान्, सम यद् द्रव्यं तद् भवत इति स्वश्वनिरसम्बोध्यशरीरयोः स्वद्रव्यसम्बोध्यद्भययोश्चामेदवचनमङ्गचानुकूलनं सानत्वम् । व्यसने रिपूपप्रवादौ साद्धकरणमभ्यवपात्तः । अनित्यंकुर्वाणमाचरात् त्वां घातयेयं, बद्ध्वा वा कारागृहे निवेशयेयाभित्येवमनर्थदोषयुक्तमुक्तरकाल-कथनमभिभर्त्सनमित्युच्यते ।

अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिकमे पुरुषादिव्यसने चेति । मज्ञापनाज्ञापरिदानलेखास्तथा परीहारिनसृष्टिलेखौ । माद्यत्तिकश्च प्रतिलेख एव सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि ।' अनेन विज्ञापितमेवमाह तद् दीयतां चद्यदि तत्त्वमस्ति । राज्ञः समीपे वरकारमाह मज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा ॥

भर्तुराज्ञा भवेद् यत्र निग्रहानुग्रही प्रति । विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥ यथाईगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते । अप्याधी परिदाने वा भवतस्तावुपग्रही ॥

अनुनय इति । अर्थकृतावित्यादयो निमित्तसप्तम्यः । अर्थकरणनि-मित्तोऽतिकमनिमित्तः पुरुषादि व्यसननिमित्त इति त्रिशकारोऽनुनयः । तत्र सामवायिकादिकार्यमवश्यकरणीयमकुर्वाणं प्रति तःकरणार्थं मित्रेण कियमा-णोऽनुनय आद्यः । स्ववाक्यातिकमकुपितं प्रति कोपप्रश्नमनाय कियमाणोऽनु-नयो द्वितीयः । पितृ आतृपुत्रमित्रामात्यमरणादि व्यसनेष्ववश्यानुप्राद्यं पूर्वमन-नुगृद्ध पश्चात् कार्यवशात् तं प्रति कियमाणोऽनुनयस्तृतीयः ।

भ्योऽप्यष्टौ शासनभेदान् स्ठोकेनोदिशति — प्रशापनेत्यादि ॥
स्ठोकैरेव तेषां विवरणमारममाणः प्रथमं प्रज्ञापनलेखं व्याचष्टे —
अनेनेति । प्रज्ञापना नाम महामात्रादीन् प्रति तदीयगृदपुरुषैः क्रियमाणा तिन्मत्रामित्रराजपुरुषवृत्तान्तस्यावेदना । एषा विविधा बहुपकारा उपदिष्टा ।
तामित्रविषयां पूर्वार्थेन प्रदर्शयति — अनेन राजानुवरेण देवदन्तान्ना विज्ञापितं राजान्तिके 'महामात्रेण कुतिश्चित्रिधिगत आत्मसात्कृत' इति । विज्ञापितश्च राजानेन प्रकारेणाह — 'यदि महामात्रः स्वयं तं निधि न प्रयच्छिति
तदाहमेव तं द्विगुणमाहारियप्यामी'ति । तत्त्वमित्त चेद्यदि तद् दीयतां यदि
निधिद्रन्याधिगमः सत्यः तिहैं तद् दीयतां राज्ञे इत्यर्थः । मित्रविषयां तृतीयपादेन दर्शयति — राज्ञः समीपे वरकारम् आह कल्याणं कर्म त्वया क्रियमाणं निवेदयति, अर्थाद् देवदत्तादिः । इह चेत्पदयदिपदयोः सहप्रयोगोऽपिशब्दचशब्दयोरिव द्रष्टव्यः ॥

सामान्यतो यसिन्कासिश्चिज्जने विषये विशेषेण पुनर्शत्येषु विषये निमहमनुमहं वाधिकुर्वती मर्तुराज्ञा यसिन् हेखे, स आज्ञालेख इत्याह — भर्तुरित्यादि॥ जातेर्विशेषेषु पुरेषु चैव ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु । अनुग्रहो यो त्रपतेर्निदेशात् तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् ॥ निस्रिष्टिस्थापना कार्यकरणे वचने तथा । एष वाचिकलेखः स्याद् भवेत्रसृष्टिकोऽपि वा ॥

परिदानलेखमाह — यथाईत्यादि । यत्र यस्मिन् लेखे, यथाईगुणसंयुक्ता उत्तममध्यमाधमसम्बोध्यतारतम्यानुसारिणी, पूजा 'धार्मिकस्य गुणवतस्तवेदमसदृशं दुःखमुपनतं, कि कुर्मः, क्षन्तव्यमेव विवेकिभिरीदृशं कथिन्द् '
इत्युक्तिरूपः शोककाले, 'स्वनियोगसविशेषानुष्ठानस्यापर्याप्तम्पीदमस्मामिर्यत्किन्वत् पारितोषिकं द्रायमानं स्वीकरोतु भवानि'त्युक्तिरूपः स्वामिपरितोषकाले, स्वामिबहुमानः, उपलक्ष्यते, स पारदानलेख इति विधेयाध्याहारः,
तस्यैव लक्षणीयतया कमप्राप्तत्वात् । तस्य विषयद्वीवध्येन द्वैविध्यं सूचयलाह — अपीति । तौ परिदानलेखौ, अप्याधी परिदाने वा, अपिवाशन्दौ
समुच्यायों, आधिर्वन्धुमरणनिमित्ता भृत्यानां मनोव्यथा परिदानं परिरक्षणं
भृत्यविषयद्याविष्करणामिति यावत् , आधी च परिदाने च, उपग्रहौ स्वीकारहेत् स्वतातिशयप्रतिपत्तिहेत् , भवतः ॥

परिहार लेखमाह — जातेरिति । अमुकस्य कालस्यामुकब्राध्मणेभ्यः करो न श्राह्म इत्येवंप्रकारो यो जातिविशेषिवपयोऽनुग्रहः, अमीषु नगरेषु विणम्भयः गुरुकममुकस्य कालस्य न श्राह्मित्यंवंविधो यः पुरविषयः, नवागतकुटुम्बभ्यः इयतः कालस्य न श्राह्मः कर इत्येवंश्रायो यो श्रामविषयः, न कोऽपि राजमागधेयोऽमुकदेशे कालस्यतावतो श्राह्म इत्येवञ्चातीयो यो देशविषयः, स सर्वविधोऽप्यनुग्रहो राजशासनात् प्रवृत्तः परीहारसंज्ञित इति लेख-प्रकाराभिन्नो जानीयादिति इलोकार्यः । तत्रानुष्रहः कश्चित् कराप्रहणरूपः, कश्चित् स्वयं धनदानरूपः, कश्चिद्भयरूप इति त्रिप्रकारो वेदितव्यः ॥

निस्ष्टिलेखमाह — निस्ष्टित्यादि । कार्यकरणे तथा वचते, निस्ष्टि-स्थापना कस्यचिदासपुरुषस्य प्रामाण्याख्यानम् 'अमुकस्य किया ममैव किया अमुकस्य वचनं ममैव वचनिम'त्येवं रूपं, निस्ष्टिलेख इति लक्ष्यस्याध्याहारः कमप्राप्तत्वात् । एतस्य प्रकारद्वयमाह — एष निस्ष्टिलेखः, वाचिकलेखः स्यात् वचनप्रमाणीकरणाख्यायी सन् वाचिक इति वक्तुमईः, नैस्ष्टिकोऽपि वा भवेत् क्षियाप्रमाणीकरणाख्यायी सन् नैस्ष्टिक इति वक्तुमईः ॥

विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुपीम । द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रदृत्ति शासनं प्रति ॥ हृष्ट्रा छेखं यथातस्त्रं ततः प्रत्यनुभाष्य च । प्रतिलेखो भवेत कार्यो यथा राजवचस्तथा ॥ यत्रेश्वरांश्वाधिकृतांश्व राजा रक्षोपकारी पथिकार्धमाह । सर्वत्रगो नाम भवेत स मार्गे देशे च सर्वत्र च वेदितव्यः ॥ उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः। तत्र साम पञ्जविधं-गुणसङ्कीर्तनं सम्बन्धोपाख्यानं परस्परो-

पकारसन्दर्शनमायतिप्रदर्शनमात्मोपनिधानामिति ।

पावृत्तिक पाह — विविधामिति । विविधाम् अनेक प्रकारां, दैवसंयुक्तां यथाकालवृष्टिपातसुभिक्षाच नुकूलदैवफलिसिद्धिसम्बद्धाम् अभिवात्योपप्रवादि-दुरैंवफलसिद्धिसम्बद्धां च, तस्वजां पारमार्थिकीम् , मानुषीं चैव यातव्यसमु-च्छेदादिरूपां परचकचोरादिजनितराज्योपद्रवादिरूपां च, तां प्रवृतिं पावृति-कन्यपदेशनिभित्तम्तां वार्तां, शासनं प्रति छेखविषये, द्विविधां व्यवस्यन्ति शुभाशुभात्मना द्विप्रकारां निश्चिन्वन्ति । प्रवृत्तिद्वैविध्यवचनभङ्गचा चानया तिनेवेदनफलकस्य प्रावृत्तिकलेखस्य द्वैविध्यमभिहितं बोद्धव्यम् ॥

प्रतिलेखमाह — हट्टोति । लेखं परस्मादागतं, यथातत्त्वं हट्टा यथा-वास्थितपद्पदार्थानतिक्रमेण पूर्व स्वयं वाचनया विज्ञाय, ततः प्रत्यनुभाष्य च पश्चाद् राज्ञः सकाशेंऽनुवाच्य च, यथा राजवचः राज्ञ उत्तरवचनं भवति, तथा प्रतिलेखः कार्यो भवेत् ॥

यत्र लेखे राजा ईश्वरान् दुर्गराष्ट्रान्तपालादीन् समाहर्तृपशास्तृप्रभू-तीनिकृतांश्च पायेकानां पाये सहायदानलक्षणां रक्षां भक्तयवसेन्धनादिदान-लक्षणमुपकारं चाज्ञापयति, स लेखः राज्ञो देशान्तरसञ्चारणे स्वानेवासदेशे सर्वासम्ब काले लेखनाईत्वानाम्ना सर्वत्रगो भवेदित्याह — यत्रेश्वरांश्चेत्यादि॥

शासनाधीनत्वं सन्धिविम्रहयोरुक्तमधस्तात् । सन्धिविम्रहानुष्ठानस्य उपायभयोगसापेक्षत्वात् तेष्वपि व्युत्पत्तिः शासनछेखकत्यापेक्षितेति कृत्वा तान् दर्शयति — उपाया इत्यादि ।

तत्र साम्नः पञ्च प्रभेदानुद्दिशति — तत्र सामेत्यादि ।

तत्राभिजनशरीरकर्ममकृतिश्रुतद्रव्यादीनां गुणागुणग्रहणं प्रशंसा स्तुतिर्गुणसङ्कीर्तनम् ।

ज्ञातियौनमौखस्रौवज्जलहृदयिमत्रसङ्कीर्तनं सम्बन्धोपाख्यानम् ।
स्वपक्षपरपक्षयोरन्योन्योपकारसङ्कीर्तनं परस्परोपकारसन्दर्शनम् ।
अस्मिन्नेवं कृत इद्मावयोभेवतीत्याञ्चाजननमायितपदर्शनम् ।
योऽहं स भवान् , यन्मम द्रव्यं तद् भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यताम्
इत्यात्मोपनिधानमिति ।

उपप्रदानमर्थापकारः।

तत्र प्रथमं सामप्रभेदं व्याचेष्ट—तत्राभिजनेत्यादि । अभिजनः कुलं, शरीरं कर्म च प्रसिद्धे, प्रकृतिः स्वभावः , श्रुतं शास्त्रजनितः संस्कारः , द्रव्यं रथगजतुरगादिपरिम्रहः , आदिपदेन वयोरूपादिम्रहणम् । अभिजनादीनामेषां गुणम्रहणं गुणस्य वस्तुसतः स्वरूपाख्यानं, गुणागुणम्रहणमिति पाठे गुणा-गुणयोर्वस्तुसतोः स्वरूपाख्यानं, प्रशंसा सर्छाघमाख्यानं, स्तुतिरविद्यमानगु-णकीर्तनं च, गुणसङ्कीर्तनं नाम भवति ।

सम्बन्धोपाख्यानं व्याचष्टे — ज्ञातीत्यादि । ज्ञातिः समानकुलो-त्यन्नः, यौनो योनिकृतः सम्बन्धो विवाहाख्यः, मौस्रो मुखकृतः सम्बन्धो बाबसम्बन्धः शिष्याचार्यभावलक्षणः, स्रोवः सुवनामकयज्ञपात्रविशेषकृतः स-म्बन्धो याज्ययाजकभावरूपः, कुलं पूर्वपुरुषपरम्परा, इदयं मनोनिबन्धः, मित्रम् उपकारकं, ज्ञात्यादीनां सप्तानां सर्ज्ञार्तनं सम्बन्धोपाख्यानिवस्यच्यते ।

स्वपक्षेत्यादि । स्वपक्षपरपक्षयोः, अन्योन्योपकारसङ्गीर्तनं परस्परो-पकारो यथा स्यात् तथा कथनं, परस्परोपकारसन्दर्शनं नाम सामभेदः ।

अस्मित्रिति । अस्मिन् कार्ये, एवं कृते अनेन प्रकारेणानुष्ठिते सित, आवयोरिदं भवति तव च मम चैतत् फलं भविष्यति इत्याशाजननम्, आय-तिप्रदर्शनं नाम ।

योऽहमिति । योऽहं स भवान् आवामभिन्नौ, तस्माद्, मम यद् द्रव्यं भूमिहिरण्याद्यस्ति, तद् भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यतां स्वीयद्रव्यनिर्विशेष- मुपयुज्यताम्, इतीहशम्, आत्मोपनिधानं नाम पश्चमः सामप्रभेदः ।

उपप्रदानाख्यं द्वितीयमुपायं व्याचष्टे — उपेत्यादि । अर्थोपकारः भूमि-हरण्यादिरूपार्थदानेनोपकारकरणम्, उपभदानम् । शङ्काजननं निर्भत्सेनं च भेदः।
वधः परिक्षेशोऽर्थहरणं दण्ड इति ।
अकान्तिवर्याघातः पुनकक्तमपश्चदः संप्रव इति लेखदोषाः।
तत्र कालपत्रकमचारुविषमविरागाक्षरत्वमकान्तिः।
पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिवर्याघातः।
उक्तस्याविशेषेण द्वितीयमुचारणं पुनक्कम्।
लिङ्गवचनकालकारकाणामन्यथाप्रयोगोऽपश्चदः।
अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया गुणविष्यासः संप्रव इति।

तृतीयमुपायं व्याच्छे — शङ्केत्यादि । मित्रेष्वेकस्यापकाराधानेनान्येषां इदि 'अस्मानप्यसानुच्छेत्स्यती'ति शङ्काया अपरागस्पर्धाहेतोरुत्पादनमेको भेदः, 'त्वामविधेयमभिघातयिष्यामी'त्येवम्प्रकारं निर्भर्त्सनमपरो भेदः ।

दण्डं व्याचष्टे — वध इत्यादि । वधो व्यापादनं, परिक्केशो बन्धन-ताडनादिभिर्दुःखोत्पादनम्, अर्थहरणं धनापहारः, इदं त्रयं दण्डः । इति-शब्दः समाप्तौ, लेखगुणाख्यानं परिसमाप्तमित्यर्थः ।

अथ छेखदोषानाह -अकान्तिरित्यादि ।

तत्रेति । तत्र छेखदोषेषु पञ्चस्दिष्टेषु मध्ये, कालपत्रकं काले मधी-प्रसरणात् स्वभावतो वा मिलने पत्रे छिखितम्, अकान्तिः तदाख्यो दोषः । अचारुविषमविरागाक्षरत्वम् अचारुणि असुन्दराणि विषमाणि अनियतस्थौ-स्यसौक्ष्याणि विरागाणि गुद्धोदकप्रायमधीलिखितानि चाक्षराणि यस्मिस्तस्य भावस्तन्तं च, अकान्तिः । एवमस्य दोषस्याधारप्रयुक्तत्वेनाधेयप्रयुक्तत्वेन च द्वैविध्यं दर्शितम् ।

व्याघातमाह — पूर्वेणेत्यादि । पूर्वेणार्थेनोत्तरस्यानुपपत्तिर्विरोधः, व्याघातः, यथा 'प्रणम्याज्ञापयती'ति । इह हि प्रणामाज्ञापन्योर्विरोधः प्रतीतः ।

पुनरुक्तमाह — उक्तस्येत्यादि । तद्यथा — पूज्यो मान्य इत्यादि-लेखनम् ।

अपशब्दं व्याचष्टे — लिङ्गेत्यादि । स्रीलिङ्गे प्रयोक्तव्ये पुत्रपुंसक-प्रयोगो लिङ्गस्यान्यथाप्रयोगः, एकवचने द्विबहुवचनप्रयोगो वचनस्यान्यथा-प्रयोगः, वर्तमाने भूतभविष्यत्प्रयोगः कालस्थान्यथाप्रयोगः, कर्मकारके कर्तृ-करणादिकारकप्रयोगः कारकस्थान्यथाप्रयोगः । लिङ्गादीनामेवज्ञातीयोऽन्यथाप-योगोऽपशब्द इत्यच्यते ।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगम्रुपलभ्य च । कौटल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः ॥

इति कौडर्रीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे दशमोऽध्यायः शासनाधिकारः, आदितः प्कत्रिशः॥

संप्रवमाह — अवर्ग इति । वर्गी यतिरछेद इति पर्यायाः, अवर्गे वर्गा-योग्ये वर्गकरणं, वर्गे वर्गयोग्ये अवर्गिकिया च इति द्वयं, गुणविपर्यासः गुणानामर्थक्रमादिलेखगुणानां वैपरीत्यं च, संप्रवो नाम नाम्ना भवति ।

अध्यायान्ते इलोकमाह—सर्वेत्यादि । कौटल्येन, सर्वशास्त्राणि बाई-स्पत्यादीनि, अनुक्रम्य ज्ञात्वा, प्रयोगमुपलभ्य च शास्त्रानुष्ठानं दृष्ट्वा च, नरे-न्द्रार्थे राज्ञः कृते प्रयोजनाय, शासनस्य विधिः, कृत उपदिष्टः । शास्त्रलोक-दृष्टस्यापि सतः शासनविधेरिह कौटल्यकृतत्ववचनं कौटल्येन कारस्न्यसीष्ठ-वातिशययोगसम्पादनादिति बोद्धव्यम् ॥

> इति कौटलीयार्थशासन्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितायाधिकरणे दद्ममोऽत्यायः शासनाधिकारः, आदित एकत्रिकः॥

२९. प्रक. कोशप्रवेश्यरलपरीक्षा।

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेदयं स्त्नं सारं फल्गु कुप्यं वा तज्जातकर-णाधिष्ठितः प्रतिग्रह्मीयात् ।

ताम्रपर्णिकं, पाण्डचकवाटकं, पाशिक्यं, कौलेयं, चौणेयं, मा-हेन्द्रं, कार्दमिकं, स्रोतसीयं, हादीयं, हैमवतं च मौक्तिकम्।

कोशमवेश्यरत्नपरीक्षेति स्त्रम् । कोशो भाण्डागारं तत्पवेशनार्हाणां रत्नानां माणिक्यमुक्ताववालादीनां, रत्नग्रहणेन संप्राह्मद्रव्योपलक्षणात् सार-फल्गुकुप्यानां च, परीक्षात्रोपदिश्यत इति स्त्रार्थः ।

'कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः' इति प्रकान्तायाः कोशप्रकृतेः समाहर्तृसनि-धातृब्यापारैरुत्पादनं रक्षणं च प्रागमिहितं, स्वरूपलक्षणं त्वनुक्तमिदानीमभि-धीयतं इति सङ्गतिः ।

कोशाध्यक्ष इति । कोशाध्यक्षः भाण्डागाराधिकृतः, कोशप्रवेश्यं रतं मणिमुक्तादिकं, सारं चन्दनागुरुप्रमृतिकं, फल्गु पट्टदुकूळजातीयं, कुप्यं कुप्याध्यक्षप्रकरणोक्तं सारदारुवेणुवल्कादिकम् आयुधागाराध्यक्षप्रकरणोक्तं यन्त्रायुध्यवरणादिकं च, वाशब्दः समुचये, तज्जातकरणाधिष्ठितः तेषु रत्नादिषु जातास्तज्जातास्तत्सम्बद्धव्यवहारैकवृत्तय इत्यर्थः तज्जातैः करणैः कायस्थैश्य अधिष्ठितः समन्वितः सन्, प्रतिगृहीयात् ।

अभ्यहितत्वान्मीकिकस्य परीक्षां प्रथममाह — ताम्रपणिकमिति ।
मौकिकं, ताम्रपणिकं ताम्रपणीं नाम पाण्ड्येषु प्रसिद्धा नदी तस्याः समुद्रसक्रमप्रदेशे समुत्यनं, पाण्ड्यकवाटकं मरुयकोटिपर्वतोत्पन्नं, पाशिक्यं पाटलिपुनान्तिकगतायां पाशिकाख्यायां नद्यामुत्पन्नं, कौरुयं सिंहलद्वीपे मय्रमामे
कुला नाम नदी तस्यामुत्पन्नं, चौणैंयं केरलेषु मुरचिनामकपचनसमीपे चूणीं
नाम नदी तस्यामुत्पन्नं, माहेन्द्रं महेन्द्रपर्वताभ्यणीम्भोधिसम्भवं, कार्दमिकं
कर्दमा नाम पारसीकेषु नदी तस्यामुत्पन्नं, सौतसीयं वर्वरक्रूले सौतसी नाम
नदी तस्यामुत्पन्नं, हालीयं वर्वरक्ले समुद्रैकदेशे श्रीघण्टो नाम हदः तस्मिन्तुरानं, हैमवतं च हिमालयसम्भवं च, भवति । इत्थं मौकिकस्योत्पिक्षेन्नाणि दश भवन्ति ।

शृहः शुक्तिः मकीर्णकं च योनयः ।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्थचन्द्रकं कञ्चुकितं यमकं कर्तकं खरकं सिक्थकं कामण्डलुकं क्यावं नीलं दुविंद्धं चामशस्तम् ।

स्थूलं इत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वतं गुरु स्निग्धं देशविदं च मशस्तम् ।

शीर्षकमुपशीर्षकं प्रकाण्डकमवघाटकं तरलप्रतिबन्धं चेति यष्टि-प्रभेदाः ।

मौक्तिकस्य योनीस्तिल आहं — शङ्ख इत्यादि । शङ्खः शुक्तिश्च नलजौ प्रसिद्धौ । प्रकीणकं गजकुम्भादिकम् । भाहुश्च--

> "करका वारिधाराश्च मलयाचन्दनोदकम् । शङ्खशुक्तिनिपीतं यन्मौक्तिकं तत् प्रजायते ॥" "स्करमृगेन्द्रदंष्ट्रोद्भवानि करिकुम्भजातानि । वंशाभोगभुजङ्गोत्तमाङ्गजानि प्रकीर्णानि ॥"

इति ।

अय मौक्तिकस्य त्रयोदश दोषानाह— मसूरकमिति। मसूरकं तदा-ह्यधान्यविशेषाकारं, त्रिपुटकं तदाह्यधान्याकारं, कूर्मकं तदाकारम्, अर्ध-चन्द्रकम् अर्धचन्द्राकृति, कञ्चुिकतं पटिखतं, यमकं युग्मकं, कर्तकं छिलकं, खरकम् अश्वरूणं, सिक्थकं सिक्थाकारिबन्दुयुक्तं, कामण्डळुकं कमण्डल्वाकारं, इयावं किपशक्णं, नीलं नीलवर्णं, दुविंद्धम् अस्थानिविद्धम्, ईटशं मौक्तिकम् अप्रशस्तम् । गुणात् प्राग् दोषवचनं दुष्टस्यात्यन्तानुपादेयत्वधोतनार्थम् ।

मीक्तिकस्याष्टी गुणानाह— स्थूलपिति । स्थूलं पृथु, वृत्तं चारुपरि-मण्डलं, निस्तलं तलरहितं मसणभूम्यनवस्थायि, आजिप्णु दीप्तिमत्, श्वेतं धवलं, गुरु अलघु, क्षिग्धम् अरूक्षं, देशविद्धं च यथास्थानविद्धं च, मौक्तिकं प्रशस्तम् । एषु यस्यकस्यचित् पूर्वोक्तदोषाभावरूपतया सिद्धस्यापीह शब्दतो प्रहणं स्थूलस्वादिनिर्विशेषं गुणत्वं द्योतियतुम् ।

अय पश्च यष्टिभेदानाह — शीर्षकिमिति । मौक्तिकं महदेकं मध्ये पार्श्वयोस्तु सर्वाणि तन्नि समानि यस्याः सा यष्टिः शीर्षकिमित्युच्यते । उप- शीर्षकं नाम महदेकं मौक्तिकं मध्ये तत्पार्श्वयोस्तु सममन्प्रपरिमाणमेकैकिमिन्त्येनंकमेणानेकैन्तिकैः समैर्प्राथिता यष्टिः । प्रधानमेकं मध्ये तत्पार्श्वयोद्वेद्वे

यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दः । ततोऽर्ध विजयच्छन्दः । शतं देवच्छन्दः । चतुष्पष्टिरर्धहारः । चतुष्पञ्चाशद् रिष्मकलापः । दार्ति-शद् गुच्छः । सप्तविश्वतिनेक्षत्रमाला । चतुर्विश्वतिरर्धगुच्छः । विश्वति-र्माणवकः । ततोऽर्धमर्धमाणवकः । एत एव मणिमध्यास्तन्माणवका भवन्ति । एकशिषकः शुद्धो हारः । तद्वच्छेषाः । मणिमध्योऽर्धमाणव-इत्येवंत्रमेणानेकैः पञ्चकैप्रविता यष्टिः प्रकाण्डकम् । प्रधानमेकं महन्मौक्तिकं मध्ये कृत्वा पार्धयोः कमकृशोत्तरोत्तरमौक्तिकैप्रविता यष्टिरवधाटकाख्या । तरस्वप्रतिवन्धं नाम समप्रमाणमौक्तिकगुम्भिता यष्टिः । चशव्दः समुचये । इति यष्टिप्रमेदाः यष्टीनां सराणां प्रमेदाः ।

शीर्षकादीनां पञ्चानां यष्टीनां पत्येकं संख्यानियमप्रयुक्तानेकादश भेदानाह — यष्टीनामिति । यष्टीनां शिर्षकादिरुक्षणानामुक्तानाम्, अष्टसह-सम् अष्टोत्तरं सहस्रम्, इन्द्रच्छन्दः तदारूयं भूषणमुच्यते, शीर्षकेन्द्रच्छन्द उपशिषकेन्द्रच्छन्द इत्यादिपकारैर्व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि बोद्ध-व्यम् । ततोऽर्धे चतुरुत्तरा पञ्चशती, विजयच्छन्दः । शतं देवच्छन्दः शत-यष्टिकं देवच्छन्दाख्यम् । एकाशीत्युत्तरैर्यष्टीनामष्टभिः शतैर्युक्तो देवच्छन्द इति कचिद् व्याख्यातम् । चतुष्पष्टिरित्यादिकम् अर्धमाणवक इत्येवमन्तमु-चानार्थम् । एत एवेति । उक्ता एवेन्द्रच्छन्दादयो, मणिमध्या माणिक्यमध्याः सन्तः, तन्माणवका भवन्ति इन्द्रच्छन्दाबुपपदमाणवकाः भवन्ति, इन्द्रचछ-न्द्रमाणवको विजयच्छन्द्रमाणवक इत्येवमादिसंज्ञायुक्ता भवन्तीत्यर्थः। एके-त्यादि । एकशीर्षकः श्रद्धो हारः एकानि केवलान्यपशीर्षकादिलक्षणास्प्रष्टानि शीर्षकाणि शीर्षकाख्याः यथोक्तसंख्या यष्टयो यस्य स तथाभृतः अर्थाद् इन्द्र-च्छन्दादिविशेष्यः शुद्धहाराख्यो भवंति, इन्द्रच्छन्दशीर्षकशुद्धहारो विजय-च्छन्दशीर्षकशुद्धहारो देवच्छन्दशीर्षकशुद्धहारोऽर्थहारशीर्षकशुद्धहारो रिकन-कळापशीर्षकशुद्धहार इत्यादिरीत्या व्यवहार्यो भवतीत्यर्थः । शीर्षकविषयेsभिहितं शुद्धहारव्यपदेशमुपशीर्षकादावतिदिशति — तद्वदिति । तद्वद शीर्षकवत् , शेषा उपशीर्षकादयः, बोद्धव्या इति शेषः । एतदुक्तं मवति-एकशीर्षकवद एकोपशीर्षक एकप्रकाण्डक एकावघाटक एकतरलवित्रच्य इत्यपरे चत्वारः शुद्धहारा इन्द्रच्छन्दोपशीर्षकशुद्धहारो विजयच्छन्दोपशीर्षक-शुद्धहार इत्यादिक्रमेण प्रत्येकमुपगृहीतेन्द्रच्छन्द्विजयच्छन्दादिसंज्ञाङ्का अह-

कश्चिफलकः फलकहारः पञ्चफलको वा । सूत्रमेकावली शृद्धा । सैव मणिमध्या यष्टिः । हेममणिचित्रा रत्नावली । हेममणिमुक्ता-न्तरोऽपर्वतकः । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम् । मणिमध्यं वा मणिसो-पानकम् ।

> तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः। गणिः कौटो मालेयकः पारसमुद्रकथ ।

नीया इति। मणिमध्य इति। मणिमरतकादिर्मध्ये यस्य स मणिमध्यः, अर्ध माणवकः पूर्वीक्तो दशयष्टिः, त्रिफलकः पञ्चफलको वा त्रिभिः पञ्चभिर्वा स्वर्णफलकैर्युक्तो भवन् , फलकहारः फलकहारसंज्ञो भवति, स च द्विप्रकारः। सूत्रामिति । शुद्धा मणिहीना, एकावळी एकः सरः शीर्षकाद्यन्यतमञ्जलाः, सूत्रं तदाख्या भवति । सैवेति । सैव एकावख्येव, मणिमध्या सती, यष्टि: यष्टिसंज्ञा। हेमेत्यादि। हेममणिचित्रा हेममयैमीणिभराहितवैचिन्या यष्टिः. रता-वली तदाख्या। हेममणिमुक्तेत्यादि । हेममणिमुक्तान्तरः हेममणिमुक्ताः पूर्व हेमगुलिका ततः पद्मरागादिरतं ततो मौक्तिकमित्येवंकमगुम्भिताः अन्तरे मध्ये यस्य स तथाभृतः, अपवर्तकः तदाख्यः । सुवर्णेत्यादि । सुवर्णसूत्रान्तरं सुवर्ण-सूत्रम् अपरयुप्तमणिकं केवलस्वर्णफलकम् अन्तरे मध्ये यस्य तत् तथाभृतं, सोपानकं तत्संज्ञम् । मणीत्यादि । मणिमध्यं मणिसोपानकं मणियुक्तं प्रत्युप्त-मणिकं मध्यं मध्यसुवर्णपालकं यस्य तत् तथाभृतं मणिसोपानकाख्यम् ।

तेनेति । तेन यथोक्तन शिषकादिकण्ठाभरणमकारेण, शिरोहस्तपाद-कटीकुळापजालकविकल्पाः शिरआदिचतुष्टयस्य कळापजाळकविकल्पाः कळापः सरः जालकं सरसमूहः तयोर्विकल्पाः प्रकाराः, व्याख्याताः उक्तप्राया इत्यर्थः। अत्रायं सङ्ग्रहश्चोकः श्रीभद्रस्वामिनः —

> ''अष्टौ गुणास्त्रिया योनिर्दश सम्पत्तिमूनयः । त्रयोदशैव मुक्तानां दोषा हाराश्च विंशतिः ॥ " इति । इति मौक्तिकपकरणम् ।

अथ मणीनां गुणादीन् वक्तुमुपक्रमते — मणिरिति । मणिः, कौटः कोटिमेलयसागरान्तरं तत्रभवः, मल्यैकदेशः कर्णीवनाख्या माला तस्यां जातो मालेयकः, पारसमुदः सिंहलद्वीपस्थो रोहणादिः तज्जः पारसमुदकः, इति

सौगान्धिकः पद्मरागः अनवद्यरागः पारिजातपुष्पकः वालसूर्यकः । बैहुर्यः — उत्पलवर्णः शिरीपपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुक-पत्रवर्णः पुष्यरागो गोमृत्रको गोमेदकः ।

नीलावलीय इन्द्रनीलः कलायपुष्पको महानीलो जाम्बवाभो

जीमृतमभो नन्दकः स्रवन्मध्यः।

शृद्धस्फटिकः मृलाटवर्णः शीतदृष्टिः सूर्यकान्तश्रेति मणयः ।

त्रिविध इत्यर्थः । एवं च मणीनां योनयस्तिस इत्युक्तं भवति । प्रायिकं चैतत् स्फटिकवैद्यैमरतकादीनां विन्ध्यविदूरदर्दरादिपृत्पत्तिदर्शनादित्याहुः। स्रोकं चोदाहरन्ति ---

''विन्ध्यो विद्रशैली मलयो विन्ध्योपलक्षणोहेशः। न्त्रीराज्यं चेति पुनस्तस्याकरभूमयोऽभिहिताः ॥ " इति ।

मणिषु पञ्चनकारां माणिक्यजातिमाह — सौगन्धिक इति । सौग-न्धिकः तदास्यकुसुमवद् ईषत्रैस्यऋषितरक्तवर्णः, पद्मरागः पद्मवर्णः, अनव-बरागः अनवद्यं कुङ्कमं तद्वर्णः, पारिजातपुष्पकः पारिजातकुसुमवर्णः, बाल-सूर्यकः उदयमानसूर्याहणः।

अष्टप्रकारां वैदूर्यजातिमाह — वैदूर्य इति । वैदूर्य इत्यधिकारः । उत्पलवर्णः कोकनदशोणः, शिरीषपुष्पकः शिरीषपुष्पवर्णः, उदकवर्णः उदकवत् स्वच्छवर्णः, वंशरागः वेणुपत्रवर्णः, शुक्रपत्रवर्णः शुक्रपक्षच्छविः, पुष्यरागो हरिद्रापिक्षर इति स्वामी, गोमूत्रकः गोमूत्रच्छायः, गोमेदकः गोमेदो गोरोचना तद्वर्णः ।

अष्टविधामिन्द्रनीलजातिमाह —नीलेत्यादि । नीलावलीयः शुक्र एव नीलराजितरिकतः, इन्द्रनीलः मयूरबर्हवर्णः, कलायपुष्पकः कलायो धान्यभेदः तरपृष्पसमच्छविः, महानीलः अगरवर्णः, जाम्बवाभः जम्बूफलवर्णः, जीमृत-मभः मेघवणैः, नन्दकः अन्तःशुक्को बहिर्नीलः, स्रवन्मध्यः स्रवज्जलाकार-राडिमप्रसर: ।

चतुर्विधां स्फटिक जातिमाह — शुद्धेत्यादि । शुद्धस्फटिकः अत्यन्तशुक्कः, मुलाटवर्णः उद्धृतस्रेहद्धिच्छायः, शीतवृष्टिः चन्द्रकान्तः यश्चनद्रकिरणस्पर्शे दवति, सूर्यकान्तः यः सूर्यकरसम्पर्केऽप्रिं वमति । चशब्दः समुचये । इति मणयः मणिभेदाः ।

पडश्रश्रत्रश्रो इत्तो वा, तीवरागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरचिष्मानन्तर्गतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः । मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो दुर्विद्धो लेखाकीणी इति दोषाः ।

आर्याश्चात्राचार्येरुदाह्ताः —

"शश्रुविरजपावन्धृकसिनाः पारिजातपुष्पाभाः । तरुणतरणित्विषां वा त एव खलु पद्मरागाः स्युः ॥ शुक्वईवारिसैन्धवशिरीषकुसुमप्रभं हरिद्राभम् । मार्जारनयननैल्यं वंशच्छद्कान्ति वेदूर्थम् ॥ वर्हिणचन्द्रकवर्णा अमराभाः पक्कज्व्वाभाः । सूर्यीशुतापयोगात् कृच्छ्रालोका महानीलाः ॥ मन्दरमधनायासितवासुकिजविषोद्भवा मरतकस्य । प्रथमोत्पाचिः कथिता कोचिद् भुजगाण्डजेति जगुः॥ गरुडच्छद्पकाशं कद्लीद्लवंशपत्रवर्णं वा । परिपक्कलमकणिशानुकारि वा मरतकं गदितम् ॥"

इति ।

केचित् पुनः सौगन्धिकशब्दस्य माणिक्यपर्यायतां वदन्तः सौगन्धिक इति वैदूर्याधिकारवद् माणिक्याधिकारस्तस्य प्रभेदाः पद्मरागादयश्चरवार इति, उत्पलवर्णादयो नीलावलीयान्ता वैदूर्यस्य नव प्रभेदा इति, इन्द्रनील इत्यधि-कारः कलायपुष्पकादयः स्रवन्मध्यान्तास्तस्य पट् प्रभेदा इति, शुद्धस्फटिका-दयश्चरवारः स्फटिकप्रभेदा इति च व्याचक्षत इत्याह स्वामी ।

अधैकादश मणिगुणानाह—पदश्च इति । षडश्चः षट्कोटिः, चतुरश्च-श्चतुष्कोटिः, वृत्तः चारुपरिमण्डलः, तीत्ररागः अत्यन्तभास्वरः, संस्थानवान् भूपणप्रतिवापयोग्यावयवसन्तिवेशः, अच्छः निर्मलः, स्निम्धः मस्रणः, गुरुः भारवान्, अचिष्मान् दीप्तिमान्, अन्तर्गतप्रभः मध्यभागेऽपि प्रभातरलः, प्रभयां स्वीयया सन्तिकृष्टमनुलिम्पतीति प्रभानुलेपी, चेति समुचये ।

सप्त मणिदोषानाह — मन्देत्यादि । मन्दरागप्तभः मन्दरागो वर्णरहितः मन्दप्रभो चुतिहीनः, सशर्करः पुरुक्तितः, पुष्पच्छिद्रः बिन्दुगर्भः, खण्डः दिणिः, दुविद्धः अस्थानविद्धः, लेखाकीणः साजियुक्तः, इति दोषाः । अत्र भद्रस्वामिना वार्हस्पत्यौ द्वौ स्रोकाबुदाहर्ता —

विमलकः सस्यकोऽञ्जनमृलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो सृगात्मको ज्योतीरसको मैलेयक आहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः सुग-न्धिकूर्पः श्लीरपकः शुक्तिचूर्णकः शिलापवालकः पुलकः शुक्रपुलकः इत्यन्तरजातयः।

शेषाः काचमणयः । सभाराष्ट्रकं मध्यमराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणियन्त-कमिन्द्रवानकं च वज्रम् ।

> "पुष्पच्छिद्रोऽध दुर्विद्धः शर्करानुगतस्तथा । मन्दरागप्रमध्यैव जातिभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ प्रान्तश्च वामवृत्तश्च विकेतास्यः (क) शान्वितः । कृष्णिकश्च विशीर्णश्च निह शास्त्रे पशस्यते ॥" इति ।

अथावान्तरजातिमणीनाह—विमलक इति । विमलकः श्वेतहीरेतः, स-स्यको नीलः, अञ्जनमूलकः नीलस्यामः, पित्तका गोपित्तवर्णः, सुलभकः शुद्धः, लोहिताक्षः पर्यन्तरकः कृष्णमध्यः, मृगासमकः सितासितः, ज्योतीरसकः शुक्कलोहितः, मैलेयकः हिङ्कलकच्छायः, आहिच्छत्रकः मन्दरागः, कूर्पः शक्तिरितः, प्रतिकूर्पः सिक्थककचिः, सुगन्धिकूर्पः मुद्गवर्णः, शीरपको दुग्धवर्णः, शुक्तिचूर्णको नैकवर्णः, शिलापवालकः प्रवालवर्णः, पुलकः कृष्णगर्भः, शुक्र-पुलकः शुक्कगर्भः, इत्यन्तरजातयः अनेन प्रकारेणाष्टादशावान्तरजातिमणयो नोद्यव्याः । त एते प्रशस्ताः ।

अप्रशस्तानाह — शेषा इति । शेषाः उक्तेभ्योऽन्ये, काचमणयः अधममणयः । अत्र सङ्ग्रहस्रोकं पठन्ति —

''पञ्चिवशतिभेदानां गुणास्त्वेकादश स्मृताः । सप्त दोषा मणीनां तु दशाष्ट्रौ च विजातयः ॥'' इति ।

अथ वज्रमणेराकरयोनिवर्णगुणदोषा वर्ण्यन्ते । तत्राकरानाह — सभेत्यादि । वज्रं हीरः, सभाराष्ट्रकं वैदर्भकं, मध्यमराष्ट्रकं कोसलोत्पन्नं, कास्तीरराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रजं, श्रीकटनकं श्रीकटनपंवतभवं, मणियन्तकम् उत्त-रापथवर्तिमणियन्तकास्त्यपर्वतजम् , इन्द्रवानकं कालिङ्गकं, चः समुचये । एवं सभाराष्ट्रादयो वज्रस्य पडाकरा उक्ताः । एतचोपलक्षण्यन्यज्ञापि वज्रस्योत्प-विदर्शनादिति न्नेयम् । खिनः स्रोतः मकीर्णकं च योनयः । माजीराक्षकं च शिरीषपुष्यक गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फिटिकं मूलाटीपुष्पकवर्ण मणिवणीनामन्यतमवर्णीमिति वज्जवर्णाः ।

स्थूलं स्निग्धं गुरु प्रहारसदं समकोटिकं भाजनलेखि तर्के आपि आजिष्णु च प्रशस्तम् ।

नष्टकोणं निरश्चि पार्श्वापद्यतं च अप्रशस्तम् ।

वज्रस्य त्रिविषां योनिमाह — खनिरिति । खनिः खन्यमानो भूप-देशविशेषः, स्रोतः जळपवाहिवशेषः, प्रकीर्णकं गजदन्तम् छादि ।

वज्रस्य वर्णानाह — मार्जारेत्यादि । मार्जाराक्षकं मार्जारनेत्रच्छामम् । शेषं व्याख्यातचरम् । मार्जारनेत्रादिपुष्पकान्तसवर्णत्वं प्रायिकत्वात् पृथगाभि-धाय विरलदर्शनं मण्यन्तरसाधारणं वर्णान्तरमतिदिशाति — मणिवर्णाना-मन्यतमवर्णभिति । इति वज्रवर्णाः ।

अष्टौ गुणानाह — स्थूलिपिति । स्थूलिदित्रिकंमन्गतार्थम् । प्रहार् रसहं शिलायुत्रकपहारेणाप्यभेद्यं, समकोटिकं समास्तुल्याः कोटयो यस्य तत्, माजनलेखि सोदकमसणकांस्यपात्रीनिवेशितं वज्रं परिचाल्यमानं सत् पात्रे लेखोत्पादकं, तर्कुश्रामि तर्कुर्शमियन्त्रं तद्वद् श्रमणशीलं, श्राजिष्णु अतिमान्त्रदीसिकं, चः समुच्ये , प्रशस्तम् उत्तमं वज्रम् । स्रोकाश्चात्र मनन्ति —

"तर्कुआमि किग्धं समकोटि महद् गुरु प्रहारसहम् । तमित च भाजनलेखि प्रशस्ततमं वज्रमुद्दिष्टम् ॥ क्षिप्तमभौ च यद् वज्रं वर्णान्यत्वं न गच्छति । शाणे वा घृष्यमाणं च निकषे वा विर्ज्यते ॥ वृत्तिकराहतं यच विपत्तिं नैव गच्छति । रागवर्णसमायुक्तं बही रिश्मसमन्वितम् ॥ गुरुकेहयुतं चैव गुणैरेभिः समन्वितम् । एतद् विशिष्टं वज्राणां रलाधिपतिकीर्तितम् ॥ नष्टकोणं निरश्रीकं पार्श्वयातं च वर्जयेत् ।" इति ।

अधमं त्रिविधमाह—नष्टेत्यादि । नष्टकोणं शिखरशून्यं, निरिश्र अश्वि-रहितं, पार्श्वापवृत्तम् एकपार्श्वनिस्सतम् । अन्ये तु दोषाः यथोक्तगुणवैपरीत्या-त्मानः स्वयमूहनीयाः । यदाहुः—

Course was taken of the

भवालकम् आलकन्दकं वैवर्णिकं च रक्तं पद्मरागं च करट-गर्भिणिकावर्जिमिति।

चन्दनं — सातनं रक्तं भूमिगन्धि। गोशीर्षकं कालताम्नं मत्स्य-गन्धि । इरिचन्दनं शुक्तपत्रवर्णमाम्रगन्धि । तार्णसं च । ग्रामेरुकं रक्तं रक्तकालं वा वस्तमूत्रगन्धि । दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धि । जावकं च ।

> "विरूपान् मन्दरागांश्च निष्यभान् कूरदर्शनान् । दग्धांश्चोद्गारिणश्चैव वज्राव्छत्रुषु निक्षिपेत् ॥"

इति ।

इति वजनिरूपणम्।

अथ प्रवालमाह — प्रवालकिमिति। प्रवालकम्, आलकन्दकम् अल-कन्दो नाम वर्बरकूले समुद्रैकदेशस्तत्र भवं , वैवर्णिकं विवर्णी नाम यवनद्वीपे समुद्रैकदेशस्तत्रोत्पन्नं च, इति द्वियोनिकम्। रक्तं पद्मरागं चेति द्विवर्णकम्। करटगर्भिणिकावर्जमिति द्विदोषत्ववचनं, करटं किमिजग्धं गर्मिणिकां स्थूलमध्यं च वर्जियत्वान्यत् प्रवालकमुपादेयमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तौ, रत्नपरीक्षा समाप्तेत्यर्थः।

इति प्रवालनिरूपणम् ।

अय सारेषु निरूपणीयेषु प्रथमं सारमुख्यं चन्दनमाह — चन्दनमिति । चन्दनम् अधिकियत इत्यर्थः। तस्य सातनादय उत्पत्तिमृत्रयः घोडशः,
रक्तादयो वर्णा नव, भूमिगन्धादयो गन्धाः षट्, लघुस्वादयो गुणा एकादश ।
त एतेऽभिधीयन्ते । सातनमिति । सातनं सातनदेशभवं, रक्तं रक्तवर्णं,
भूमिगन्धि नवसिक्तभूसमानगन्धम् । गोशिर्षकं तद्देशजं, कालताम् कृष्णशोणं, मत्स्यगन्धि मत्स्यतुल्यगन्धं, रक्तकरवीरतुल्यगन्धीति स्वामी । हरिचन्दनं हरिदेशजं चन्दनं, शुक्रपत्रवर्णम्, आमगन्धि चूतफलुल्यगन्धि ।
तार्णसं च तृणसाख्यनदीनिकटभ चन्दनं, चकारात् शुक्रपत्रवर्णम् आमगन्धि च । प्रामेरुकं मामेरुपम् , रक्तं रक्तकालं वा, वस्तमूत्रगन्धि अजमूत्रगन्धि, वस्तश्रव्दः कस्तूरी गवचन इत्यन्ये । दैवसमेयं देवसभायां भवं,
रक्तं, प्रभान्धि । सातनादयस्रयोदश मल्यकदेकाः । जावकं च जावकः

जोड़कं रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धम् । तौरूपं च। मालेयकं पाण्डुरक्तम् । कुचन्दनं कालवर्णकं गोमुत्रगन्धि । कालप्वतकं रूक्षमगुरुकालं रक्तं रक्तकालं वा । कोशकारपर्वतकं कालं कालचित्रं वा । शीतोदकीयं पद्माभं कालक्षिण्यं वा। नागपर्वतकं रूक्षं शैवलवर्णं वा। शाकलं कपिलमिति ।

लघु स्निग्धमदयानं सपिःस्नेहलेपि गन्धमुखं त्वगनुसार्यनुस्व-णमविराग्युष्णसई दाहग्राहि सुखस्पर्शनमिति चन्द्नगुणाः।

देशभवं च, रक्तं पद्मगन्धि चेत्यनुषज्यते । जोन्नकं, रक्तं रक्तकालं वा, क्रिग्धं खेहगुणयुक्तं, गन्धान्तरानुक्त्यात्रापि पद्मगन्धीति सम्बध्यते । तीरूपं च, जोङ्गकमिव रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धं पद्मगन्धि चेत्यर्थः । जावकादि-त्रिकं कामक्रपजं बोद्धव्यम् । मालेयकं, पाण्डुरक्तं, पूर्ववत् प्रवानिध च । एवज्च दैवसभयादिमालेयकान्तपञ्चकस्य पद्मगन्धित्ववृक्तं भवति । कुचन्द्रनं , कालवर्णकं कृष्णं, गोम्जगन्धि गोम्त्रं हि परिणामे सुगन्धि, अपरे तु गोम्त्रं नीलोत्पलिनित सम्प्रदाय इत्याहुः। कालपर्वतकं तदेशभवं, रूकं खरम्, अगुरुकालम् अगुरुवत् कृष्णं, रक्तं, रक्तकालं वा कृष्णारुणं वा । पूर्वेकिन्या-येनात्र गोमुत्रगन्धीति सम्बन्धनीयम् । केषुचिदादर्शेषु 'कुचन्दनं कालसक्षम-गुरुकालं रक्तं रक्तकालं वा कालपर्वतकमनवद्यवर्णं वा' इति पाठो ट्रयते स गन्धानुक्तेरगुद्धः प्रतिभाति । तत्रानवद्यवर्णमित्यस्य कुङ्कमवर्णमित्यर्थः , क्षेपं तु सुबोधम्। कोशकारपर्वतकं तदारुयदेशभवं, कालं, कालचित्रं वा कृष्ण-कर्नुरं वा । शीतोदकीयं शीतोदकदेशभवं, पद्मामं पद्मवर्णे, कालक्षिम्धं वा । नागपवर्तकं तदास्यदेशजं , रक्षं सरं, शैवलवर्णं जलनीलीवर्णम् । शाकलं शाकलदेशोद्भवं, कपिलं कडारवर्णम् । इह कालपर्वतकादीनां शाकलान्तानां कचन्दनवद् गोम्त्रगन्धित्वं द्रष्टव्यम्।

एवं जातिवर्णगन्धा उक्ताः । गुणानाह — लिध्वत्यादि । लघु अमा-रिकं, स्निग्धं मस्णम्, अश्यानं चिरशोपि, सर्विःस्नेहलेपि घृतमिव देहं स्नेहेन लिम्पति यत् तथाभूतं , गन्धनुखं गन्धेन मोदजनकं, स्वगनुसारि स्वचमनुविदय सुसकरम्, अनुस्वणं स्थमस्वादम्फुटम्, अविसागि द्रव्या-न्तर्रा अणे स्वेदायुष्याते चाविक्कतवर्णम धम , उप्णसहं स्वविष्ठाक्रस्योध्यसंबे-दनप्रतिबन्धि, दाइमादि ६न्तापद्रं, मुलस्पर्शनं स्पर्शे नवनीतवत् मुखाव- अगुरु—जोङ्गकं कालं कालचित्रं मण्डलचित्रं वा। इयामं दोङ्ग-कम्। पारसमुद्रकं चित्ररूपम् । उजीरगन्धि नवमालिकागन्धि वेति। गुरु रिनम्धं पेशलगन्धि निर्हारि अग्निसहमसंप्लुतधूमं समगन्धं विमर्दसहमित्यगुरुगुणाः।

तैस्रपणिकं — अशोकग्रामिकं मांसवर्ण पद्मगनिध । जोङ्गकं रक्त-पीतकग्रुत्पलगनिध गोमूत्रगनिध वा । ग्रामेरुकं स्निग्धं गोमूत्रगनिध । हम् । इति चन्दनगुणाः अनेन प्रकारेणैकादश चन्दनस्य गुणा विश्वेयाः । अत्र सङ्ग्रहरुलोकं पटन्ति —

"बड् गन्धा नवधा वर्णो गुणाश्चैकादश स्मृताः । चन्दनानां समासेन षोडशोरपचिभूमयः ॥" इति ।

अथागुरुजातिवर्णगन्धगुणानाह—अगुर्वित्यादि । अगुर्वित्यधिकारः । जोज्ञकं तदाख्यमगुरु त्रिविधं, कालं कृष्णं, कालचित्रं कृष्णगीररेखाभिश्रं, मण्डलचित्रं कृष्णगीरविन्दुचित्रमिति स्वामी, वाशब्दः समुचये । दोञ्जकं तदाख्यं, स्यामम् । जोज्ञकदोज्ञके कामरूपभवे । पारसमुद्रकं सिंहलद्वीपो-रपनं, चित्ररूपं नानावर्णम् । गन्धमाह— उज्ञीरगन्धि नवमालिकागन्धि वेति । गन्धद्वैविध्यमनेनोक्तम् ।

अगुरुणो जातिवर्णगन्धानुक्त्वा गुणानाह — गुविति । गुरु भारिकं, किर्धम् अपरुषं, पेशलगन्धि हृद्यगन्धं, निर्दारि दूरमस्त्वरगन्धम्, अग्निस-हृम् अग्निना क्षिपं न द्वते, असंप्रुतधूमम् अव्याकुलधूमं, समगन्धं द्व-मानमादिमध्यान्तेष्वेकरूपगन्धं, विमर्दसहं वस्नादिनिर्मार्जनेऽप्यक्षीयमाणगन्ध-मित्यर्थः । इति अगुरुगुणाः । तदेवम् —

"उत्पत्तिभूमयस्तिस्नः कृष्णो वर्णः प्रधानतः । द्वावेवागुरुणो गन्धौ गुणास्तस्याप्ट कीर्तिताः ॥"

इति सङ्ग्रहश्लोकः।

अथ तैलपणिकस्य योन्यादिकमाह — तैलपणिकमित्यादि । तैलप-णिकमित्यधिकारः । अशोकमानिकच् अशोकमाने कामरूपवर्तिनि भवं, मां-सवर्ण हरिणमांसपेशीवर्णमिति स्वामी, पद्मगनिष । जोक्कं कामरूपस्थे जो-क्रास्त्ये प्रदेशे भवं, रक्तपीतकं मनश्चिलावर्णम् , उत्पलगनिष गोम्बगनिष वा भवति । मामेरकं कामरूपवर्तिनि मामेरुसंबे मामे भवं, जिग्दं, गोम्बगनिष, सौवर्णकृडचकं रक्तपीतं मातुछङ्गगन्धि । पूर्णकद्वीपकं पद्मगन्धि नव-नीतगन्धि वेति ।

भद्रश्रीयं — पारलौहित्वकं जातीवर्णम् । आन्तरवत्यमुशीर-वर्णम् । उभयं कृष्टमान्यि चेति ।

कालेयकः — स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकः । औत्तरपर्वतको रक्तपीतकः । इति साराः ।

पिण्डकाथधूमसहमिवरागि योगानुविधायि च । चन्द्रनागुरुवच तेषां गुणाः ।

जोक्नकवद् रक्तपीतवर्णम् । सौवर्णकुड्यकं सुवर्णकुड्यो नाम ग्रामः कामरूपगः तत्र जातं, रक्तपीतं, मातुलुक्नगन्धि । पूर्णकद्वीपकं पूर्णकद्वीपः कामरूपेप्वेव तत्र भवं, पद्मगन्धि, नवनीतगन्धि वा, वर्णतस्तु रक्तपीतम् ।

भद्रश्रीयस्य योन्यादिकमाह — भद्रश्रीयमित्यादि । भद्रश्रीय चन्द-निवश्चेषः । भद्रश्रीयपदार्थे 'केचित् कर्प्रमित्याहुस्तकोलमिति चापरे । श्रीवा-सकं तथा केचित् केचिल्लोहितचन्दनम् ॥' इति विप्रतिपत्तयः स्वामिनोक्ताः । पारलोहित्यकं कामरूपे लोहित्याख्यनदपारभवं, जातीवर्णं जातीकुसुमवर्णम् । आन्तरवत्यं कामरूपेण्वेवान्तरवत्याख्यनदीतीरे जातम्, उश्लीरवर्णं लामज्ञ-च्लायम् । उभयं पारलोहित्यकादिद्विकं, कृष्टगन्धि च पारिमाञ्याख्यौषध-गन्धि च । इतिशब्दः भद्रश्लीयनिरूप्णसमाप्तो ।

कालेयकस्य योन्यादिकमाह — कालेयक इति । कालेयको नाम काष्ठाविशेषः, स स्वर्णभूमिजः मुवर्णभूमिभेमेदेशस्तत्रोत्पन्नः, सिग्धपीतकः मस्रणः पीतवर्णश्च । औत्तरपर्वतकः हैमवतः, रक्तपीतकः मनदिशलावर्णः । इति उक्तैः प्रकारैः, साराः चन्दनादिकालेयकान्ताः सारपदार्था निरूपिता इत्यर्थः।

अथ तैलपिणकादीनां त्रयाणां गुणमाह — पिण्डेत्यादि । पिण्डकाथध्मसहं पिण्डं पेपणादिना पिण्डीकरणं काथम् अभिना कथनं धूमं धूपनं च
सहत इति तथामूतं, पेपणकथनधू गनेष्विसंवादिगन्विमत्यर्थः, अविसागि दध्यान्तरामिश्रणेन कालान्तरेण वा निर्विकारस्वभावं, योगानुविधायि च गन्धयुक्त्यनुकूलं च । तैलपिणकादितिकं तु विशेष्यं गम्यम् । उक्ताः पिण्डसह्त्वादयो न केवलं तैलपिणकादिनां गुणाः, किन्तु चन्दनागुरुवच तेषां गुणा भव-

कान्तनावकं प्रैयकं चौत्तरपर्वतकं चर्म। कान्तनावकं मयूरग्रीवा-भम् । प्रैयकं नीलपीतं चेतं लेखाविन्दुचित्रम्। तदुभयमष्टाङ्कलायामम्।

विसी महाविसी च हाद्शग्रामीय । अन्यक्तरूपा दुहिलिका चित्रा वा विसी । परुपा खेतमाया महाविसी । द्वादशाङ्गुलायाममु-भयम् ।

श्यामिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजाः। किप्ला बिन्दुचित्रा वा श्यामिका।कालिका क्यिला क्येतवर्णा वा। तदुभयमष्टाङ्कुलायामम्। परुषा कदली इस्तायता। सैव चन्द्रचित्रा

न्तीत्याह — चन्दनागुरुवच्च तेषां गुणा इति । चन्दनवद् गुणाः एका-दश लघुत्वादयः, अगुरुवद् गुणा अष्टी गुरुत्वादयः।

इति सारनिरूपणम् ।

षश फल्गुषु निरूपणीयेषु प्रथमं पश्चदशप्रकारा चर्मजातिर्निरूप्यते— कान्तनावकामित्यादिना इति चर्मजातय इत्यन्तेन । तत्रादौ प्रकारद्वय-प्रदिशति — कान्तनावकमिति । कान्तनावकं तदाल्यदेशभवं, प्रैयकं च तदाल्यदेशभवं च, औत्तरपर्वतकं हैमवतं, चर्म। एवञ्च कान्तनावकप्रेयकाल्यौ हिमवत एवैकदेशौ बोद्धव्यौ । तत्र कान्तनावकं, मयुरमीवाभिन्त्येकविधम् । प्रेयकं तु, नीलपीतं, श्वेतं, लेखाबिन्दुचित्रं लेखाभिः कृतवैचित्र्यं विन्दुभिः कृत-वैचित्र्यं चेति चतुर्विधम् । तदुभयं कान्तनावकं प्रैयकं च, अष्टाङ्गुलायामम् ।

विसीति । विसी महाविसी च इत्येते चर्मणी, द्वादशामाभीये दिमालय-स्थेषु द्वादशम्छेच्छमामेषु भवे । तत्र विस्थाः स्वरूपमाह — अव्यक्तित्यादि । विसी, अव्यक्तरूपा सरटविशेषवद् बहुवर्णमतिभासयोगादिनिर्धारितैकवर्णा, दुहिलिका लोगशा, दुहिलितिकेति कापि पाठः, चित्रा वा, भवति । महा-विसी परुषा खरस्पर्शा, श्वेतपाया घवलवर्णम् यिष्ठा । उभयं विसी महावि-सीति द्वयं, द्वादशाहुलायामम् ।

आरोहास्यहिमनत्प्रदेशभवान् इयामिकाकालिकादीन् पञ्च भेदान् जिंदेशित — इयामिकेत्यादि । इयामिका, किपला कडारवर्णा, बिन्दाचित्रा वा, भवति । कालिका, किपला, कपोतवर्णा वा, भवति । तदुभयं स्यामि-कादिद्वयम् , अष्टाङ्कलायामम् । कदली, परुषा कर्कशस्पर्शा, हस्तायता चतु- चन्द्रोत्तरा । कद्लीत्रिभागा शाकुला कोठमण्डलचित्रा कृतकर्णिका-जिनचित्रा चेति ।

साम्रं चीनसी साम्छी च बाढवेयाः। पर्त्रिशदङ्गुरुपञ्जन-वर्णे सामूरम्। चीनसी रक्तकाली पाण्डकाली वा। सामूली गोधूम-वर्णेति।

सातिना नलतूला इचपुच्छा च औदाः । सातिना कृष्णा । नलतूला नलतूलवर्णा । कपिला इचपुच्छा च । इति चर्मजातयः । चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोम च श्रेष्ठम् ।

विशासकुलदीर्था। वर्णस्त्वस्थाः कालिकावत्। सैव कदली, चन्द्रचित्रा चन्द्रा-कारमण्डलयुक्ता, चन्द्रोत्तरा नाम भवति। ममाणं त्वस्याः कदलीवत्। शा-कुला, कदलीत्रिमागा कद्रव्यपेक्षया त्रिगुणपरिमाणा त्रिहस्तायामेत्यथं इत्येके, कदलीप्रमाणतृतीयांशप्रमाणा अष्टाक्षुलायतेत्यर्थं इत्यपरे, कोठमण्डलचित्रा रक्तमण्डलयुक्ता, कृतकर्णिकाजिनचित्रा कृतैः स्वभावकृतैः कर्णिकाजिनैश्व-मंग्रान्थिभिः चित्रा जनितशोमा। चश्चव्दः समुचये। इतिशब्द आरोहज-समासौ।

त्रिप्रकारां बाइवेयजातिमाह —सामूरमित्यादि। बाइवः हिमदत एक-देशः तत्र भवाध्यमंजातयो बाइवेयाः। इप्रत्ययान्तश्चायम् । पट्त्रिशदित्यादि चीनसीसामूल्योः प्रमाणं सामूरवत् पट्त्रिशदहुलं द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः समाप्तौ ।

इत्यं मृषिकादिस्थलचरचर्माण्यभिधाय जलचरचर्माण्याह — साति-नेति । सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा च इति त्रिविधाः, औद्धाः उद्धो जलमा-जीरस्तस्येमे त्वग्भेदा इत्यर्थः । सातिना, कृष्णा कृष्णवर्णा । नलतूला नल-तूलवर्णा नलतूलो नलास्वतृणविशेषस्य पक्ष्म तस्येद वर्णो यस्याः सा । वृत-पुच्छा, क्षिला कडारवर्णा । इति चर्मजातयः उक्तेन प्रकारेण चर्मजातयो-ऽनुक्ता अपि यथाप्रसिद्धि बोद्धन्या इत्यर्थः ।

चर्मगुणांस्रीनाइ — चर्मणामित्यादि । चर्मणामिति निर्धारणे पष्टी । देवं स्पष्टम् ।

इति चर्मनिरूपणम् ।

शुद्धं शुद्धरक्तं पक्षरक्तं च आविकम् । खचितं वानचित्रं खण्ड-सङ्घात्यं तन्तुविच्छिन्नं च ।

कम्बलः केचलकः कलिमितिका सौमितिका तुरगास्तरणं वर्णकं तलिच्लकं वारंबाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं च आविकम्

पिच्छिलपाईमिव च स्थमं स्टु च श्रेष्ठम् । अष्टप्रोतिसङ्घात्या ऋष्णा भिङ्गिसी वर्षवारणम्, अपसारक इति नैपालकम् ।

अथाविकं सप्तदशप्रकारं निरूपियप्यन् प्रथमं रागमेदेन त्रिविध-माह — शुद्धमिति । अवयो मेपा नाम लोमोधकारिणः पश्चवः तल्लोमभवम् आविकम् । अधिकारश्चायम् । शुद्धं शुक्कं, शुद्धरक्तं सर्वारुणं, पक्षरक्तं च एक-देशारुणं च, भवति । कियामेदेन चतुर्विधमाह — खचितमिति । खचितं स्चिवानकर्मनिष्पादितं, वानचित्रं वानकर्मणा कृतवैचित्र्यं, खण्डसङ्घात्यं ख-चितानामुतानां वा बहुनां खण्डानां सङ्घातेन निष्पादितं, तन्तुविच्छितं च अनुत्विसृष्टैस्तन्तुभिर्मध्ये कृतविच्छेदं जालकोपयोगि च ।

संस्थानकृतान् दश भेदानाह — कम्बल इति । कम्बलः प्रसिद्धः, केवलकः वन्यशिरस्राणं, कीवणक इत्यपपाठः । कलमितिका गजोपर्यास्त-रणं, कुलमितिकेति कचित् पाठः । सौमितिका कलमितिकेव कृष्णवर्णा गज-पर्याणोपर्योस्तरणं, तुरगास्तरणं प्रसिद्धं, वर्णकं वर्णकम्बलः, तलिच्छकं कम्ब-लिक्शेपः, तल्लिक्शकमित्यपि पाठः । वारवाणः कञ्चुकः, परिस्तोमः कम्बल-भेदो विस्तारचित्रः, यो विस्तृतवद्वभासते निर्माणवैचित्र्यात् स इति व्याच-क्षते, कुथ इति त्वेके । समन्तभद्रकं सन्नाहपद्दः, गजादिज्ञधनत्राणमित्यपरे । चश्चदः समुच्चये । इहाविकाधिकारे पुनराविकमिति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

गुणानाह — पिच्छिलमिति । पिच्छिलमिव रलक्ष्णामिव भासमानम्, आर्द्रमिव च भासमानं, स्क्मं, मृदु च, श्रेष्ठं भवति ।

अष्टेत्यादि । अष्टह्योतिसङ्घात्वा प्रोतय एव ह्योतयः खण्डाः तत्सङ्घातानि-प्पना, सा कृष्णा कृष्णवर्णा, वर्षवारणं वृष्टिरोधसाधनभ्ता च, भिक्तिसी तदाख्यः कम्बलभेदः एकः, अपसारकः काण्डपट इत्यपरः । अनयोर्भेदयो-गुणात् प्रागनिष्धानं गुणासम्बन्धद्योतनार्धम् । इति नैपालकम् अनेन प्रका- सम्पुटिका चतुरिश्रका लम्बरा कटवानकं पावरकः सत्तिल-केति मृगरोम ।

वाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुक्लं, पौण्ड्कं इयामं मणिस्निग्धं, सौव-णकुड्यकं सूर्यवर्णम् । मणिस्निग्धोदकवानं चतुरश्रवानं व्यामिश्र-वानं च ।

एतेषामेकांशुकमध्यधीद्वत्रिचतुरंशुकामिति ।

रेण नेपाछदेशभवमाविकं निरूपितमित्यर्थः । नेपाछप्रहणाच वश्यमाणं मृग-रोमादिकमन्यदेशजं सुचितम् ।

पड्डियं मृगरोमजमाह—सम्पुटिकेति । सम्पुटिका जङ्घात्राणं सुक्थणाभिधानमिति कचिद्दीकादर्शे लिखितं, सन्धनमित्यन्यत्र लिखितं दृश्यते ।
चतुराश्रिका दृशारिहता नवाङ्गालिचिद्धितकोणा । लम्बरा प्रच्छद्पटिविश्लेषः ।
कटवानकं स एव स्थूलसूत्रो भाष्यक इति तद्देशीयानां प्रसिद्ध इति स्वामी ।
पाबरकः पूर्वोक्त एवान्यतरतोदशो रोमावर्तक इति तद्देशप्रसिद्ध इति स्वामी ।
सचिलिका त्रिकाल्य आस्तरणिवशेष इति स्वामी । इति मृगरोम अनेन
प्रकारेण मृगरोमजमुक्तम् ।

अथ त्रिप्रकारं दुक्लमाह — वाङ्गकामित्यादि । वाङ्गकं वङ्गदेशभवं, दुक्लं, श्रेतं, क्षिग्धं मस्मम् पीण्ड्कं पुण्ड्देशभवं, र्यामं, मणिक्षिग्धं मर-तकाक्षिग्धम् । सौवर्णकुड्यकं कामरूपस्थे सुवर्णकुड्याख्ये प्रदेशे भवं, सूर्यवर्णम् उद्यदादित्यसुति । दुक्लस्य वानमपि त्रिप्रकारमाह — मणीत्यादि । मणिक्षिग्धोदकवानं नाम दुक्लस्य साधनद्रव्यं जलेमाद्रींकृत्य मणिबन्धेनाववृष्य वानं, चतुरश्रवानं वर्णान्तरासंसृष्टं शुद्धं वानं, व्यामिश्रवानं कार्पासकतन्तुमिनिक्षतेः कोशेयकतन्तुमिर्वानम् । वः समुच्ये ।

एतेषासिति । एतेषां दुक्छानां मध्ये, एकांशुकं तानवानयोरेकत-न्तुकम्, अर्थात् प्रशस्तं सूक्ष्मत्वात् । अध्यधिद्वित्रचतुरंशुकम् अध्यधींशुकं द्यांशुकं व्यांशुकं चतुरंशुकं च, अर्थादपकृष्टमुत्तरोत्तरं स्थूलत्वात् । तत्र यदे-कगुणं तन्यते द्विगुणम्यते द्विगुणं वा तन्यते एकगुणम्यते तदध्यधीशुकम् । यद् द्विगुणं तन्यते द्विगुणम्यते तद् द्यांशुकम् । यत् त्रिगुणं तन्यते त्रिगुण-म्यते तत् व्यंशुकम् । यचतुर्गुणं तन्यते चतुर्गुणमृयते तचतुरंशुकम् । इति-शब्दो दुक्लिनिह्रपणसमाक्षी । तेन काशिकं पौण्ड्कं च सौमं व्याख्यातम् ।

मागधिका पौण्डिका सीवर्णकुड्यका च पत्रोणीः। नागरक्षो लिकुचो वकुलो बटश्र योनयः। पीतिका नागद्यक्षिका, गोधुमवणी लेकुची, श्वेता वाकुली, शेषा नवनीतवर्णा।

तासां सौवर्णकुड्यका श्रेष्टा। तया कौशेयं चीनपटाश्च चीनभू-मिजा व्याख्याताः।

माथुरमापरान्तकं कालिङ्गकं काशिकं वाङ्गकं वात्सकं माहिषकं च कार्पासिकं श्रेष्टमिति।

तेनेति । तेन दुक्लगताध्यर्धाशुकत्वादिनिरूपणेन , काशिकं काशि-देशभवं, पौण्डूकं च पुण्डूदेशजं च, क्षौमं व्याख्यातं क्षौममेव निरूपितम् अध्यर्थीशुकद्यंशुकादिरूपं न्यूलं दुक्लमेव हि श्रीममिति व्यपदिश्यत इत्य-भिप्रायः ।

मगध्युण्डूकसुवर्णकुड्यकाख्यदेशत्रयभवां नागकेसरडहुमद्यगन्धन्यमी-धाद्यवृक्षचतुष्टययोर्नि पत्रोणीमाह — मागधिकेति । पत्रोणीः वृक्षपत्रेषु किमिलालाकृता ऊर्णाः पद्दस्त्रस्य योनयः । तासां योनिभेदनिमित्तं गुणभे-दमाह — पीतिकेत्यादि । नागवृक्षिका पीतिका नागवृक्षयोनिः पीतवर्णा । लैकुची छिकुचयोनिः। वाकुली वकुलयोनिः। शेषा वटयोनिः।

मागधिकादीनां पत्रोर्णानां मध्ये श्रेष्ठामाह - तासामित्यादि । तयेति । तया पत्रोणया, कौशेयं कोशकारभवं , चीनम्भिजाश्चीनपद्दाश्च चीनदेशभवा वस्त्रविशेषाश्च, व्याख्याताः योनितो वर्णतश्च निर्दिष्टाः, तेऽपि पत्रोणीवस्नाग-वृक्षादियोनयः पीतकादिवर्णाश्चेत्यभिपायः ।

कार्पासिकमाह -- माधुरमिति । माधुरं मधुरा पाण्ड्यराजधानी तथा पाण्ड्यदेशलक्षणात् पाण्ड्यदेशनमित्यर्थः , आपरान्तकम् अपरान्तः को हण-देशस्तस्प्रभवं, कालिक्कं कालिक्कमवं, काशिकं काशिनं, वाक्कं वक्कनं, वा-त्सकं वस्तविषयोद्भयं, माहिषकं माहिष्मती कुन्तलदेशराजधानी तया देश लक्षणात् तद्देशभवभित्यर्थः, यद्रां महिषकदेशोत्पनं, चः समुचये, कार्पासिकं पाण्ड्यादिदेशसप्तकमनं कार्पासतन्तुजं वस्त्रं, श्रेष्ठम् । इतिशब्दः फल्गुसमाप्ती । इति फल्गुनिरूपणम् ।

अतः परेषां रज्ञानां प्रमाणं मृत्यलक्षणम् । जाति रूपं च जानीयाश्विधानं नवकर्म च ॥ पुराणमतिसंस्कारं कर्मगुद्यमुपस्करान् । देशकालपरीभोगं हिंसाणां च प्रतिक्रियाम् ॥

इति कीटकीयार्थनासे अध्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे एकादशोऽध्यायः कोशप्रवेदयरलपरीक्षाः आदितो दार्जिकाः ॥

अध्यायान्ते क्षोकावाह—अत इति, पुराणेत्यादि च । अतः अस्मा-दुक्तात् मौक्तिकादिकार्पासिकान्तात् सप्तदशकात्, परेषामन्येषां, रज्ञानां रत्न-प्रभृतीनां, प्रमाणं मापकाङ्गुलादिकं तुलामानपौतवदेशकालमानप्रकरणयोर्वेषय-माणं, मृह्यलक्षणं मृह्यं लक्षणं च, तत्र मृह्यं —

"द्वे शते यद् धृतं रत्नं तण्डुलानां प्रमाणतः । शतद्वयं सहस्राणां तस्य मूल्यं प्रकीर्तितम् ॥" इत्युक्तरूपं, लक्षणं प्राशम्त्यं यथा मौक्तिकानां स्थूलनिस्तलादि, अधवा लक्षणं —

'श्लीरकुम्भे मणिः क्षिप्ती यो रक्षयति तेजसा ।

गुक्कस्वं चोद्धृतो याति तं शुद्धभिति निर्दिशेत् ॥''
इत्युक्तजातीयं, जाति मुक्तादीनां ताम्रपणिकत्वादिकं, रूपं वर्णे पडश्चचतुरश्लादिकं वा, निधानं निधीयमानवस्त्वेकान्तगोपनानुकुलं निधानमकारं, नवकर्मं च आकरोद्धृतमानस्य शोधनवेधनधर्यणादिकं, पुराणप्रतिसंस्कारं पुराणस्य असम्भोगातिभोगादिभिविवार्णितस्य वन्धच्युतस्य स्वधवन्धस्य वा नवीकरणं, यदाह —

''अतिमोगादसम्भोगाद् घूमाग्निस्वेदघर्षणात् । भूम्यम्बुलवणेश्चापि मुक्तावणीं विरज्यते ॥''

इति , कर्मगुढां कर्मरहस्यं रत्नादीनां वर्णापचारणरञ्जनवर्षणादिकम् , उप.
स्करान् शाणादीनि रत्नादिकर्मापकरणानि, देशकालपरीभोगामिति समाहारद्वन्द्वः, तत्र देशकाली रत्नादीनामुखिकथिकथिकथिनकथानुकूली, परीमोग उपयोगः
शीतयोदिक्षकालयोग्नगरीमजमुपयोज्यम् उप्णयोः कार्पासिकमित्सेवंरूपः, हिं-

स्नाणां क्षौमाग्रुपघातकानां मूपिकादीनां. प्रतिकियां मार्जारोत्सर्गादिना प्रति-विधानं कृमिमृपिकादिजम्यानां वस्तादीनां सीवनादिना संस्करणं च, जानी-यात्, अर्थात् कोशाध्यक्षः।

एवोऽत्र भट्टस्वामिनः सर्वसङ्ग्रहः —

"मौक्तिकं मणया वज्रं प्रवालं च समासतः ।

रत्नं चतुर्विधं प्रोक्तं साराः पञ्चविधा मताः ॥

चन्दनागुरुणी श्रेष्ठे मध्यमं तैलपणिकम् ।

मद्रश्रीयं च जानीयात् कालेयकमधेतरत् ॥

चमीविमृगरोमाणि दुक्लं श्रीमजातयः ।

कार्पासिकं च पत्रोणे कौशेयं फरुगु चाष्टधा ॥

कुप्यं कुप्यायुधाध्यक्षप्रोक्तमित्यत्र नोदितम् ।

मुक्ताफलाद्यशेषाम्तु मेदाः सप्तदशीदिताः ॥" इति ॥

इति कीटलीवार्यभाको अध्यक्षत्रचारे हिलावाधिकरणे : एकादशोऽध्यायः कोसप्रवेश्यरलपरीक्षा, आदितो द्वार्थिकः ॥

३०. प्रकः आकरकमान्तप्रवर्तनम्।

आकराष्यक्षः शुल्वधातुशास्त्रस्पाकमणिरागद्गस्तज्ज्ञसस्तो वा तज्जातकर्मकरोपकरणसम्पन्नः किट्टमूषाङ्गार्भस्मालिङ्गं वाकरं भूतपूर्व-मभूतपूर्व वा भूमित्रस्तररसधातुमत्यर्थवर्णगौरवमुत्रगन्धरसं परीक्षेत् ।

आकरकर्मान्तप्रवर्तनामिति स्त्रम् । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मान्ताः तदुपलम्भानुकूलाः क्रियाः आकरकर्मान्ताः तेषां प्रवर्तनमनुष्ठापन-माकरकर्मान्तप्रवर्तनं, तदिहाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

'गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु वासयेदि'ति पूर्वमुक्तम् । आकरकर्मा-न्ताम्तु नोक्ताः, त इदानीमुच्यन्त इति सङ्गतिः ।

आकराध्यक्ष इति । शुल्वधातुंशास्त्ररंसपाक्रमणिरागज्ञः शुल्वशास्त्रं भूसिराविज्ञानं शाकलादि, अथवा शुल्वं ताम्रं तस्य तामरजतहेमता येनोप-दिइयन्ते तच्छुल्बशासं, कनकपञ्चाशीकियावादशुल्बशास्त्रमिति स्वामी, धातु-शास्त्रं धातुभ्यः सर्जिकागन्धकादियुक्त्या सत्त्वपातनोपदेशकं धातुकीटल्यादि-शासं, रसः रसवन्धविज्ञानं 'रसोपनिष्दाख्यमि'ति स्वामी, पाकः कनकादीनां वर्णकोत्कर्षणायनुकूलमग्रिपचनकर्म, मणिरागः मणीनां वर्णभेदोत्पादनकर्म, एषु अल्बशास्त्रादिषु जः कोविदः, तज्ज्ञसस्यो वा अल्बशास्त्रायभिन्नसहायश्च, तज्जातकर्मकरोपकरणसम्पन्नः तज्जातैस्तनित्योद्योगिनिः कर्मकरैः उपकरणैश्च सनित्रभस्नासन्दंशशाणयन्त्रादिभिः सम्पन्न उपेतः, आकराध्यक्षः, किट्टमूषा-क्रारमस्मलिक किहं लेहिमलं मूपा आवर्तनभाण्डम् अक्रारो भस्म च लिक्न म्तपूर्वत्विव्हं यस्य तं तथाभ्तं, भ्तपूर्वे पूर्वप्रवृत्तिविच्छन्नम् , आकरं, परी-क्षेत उक्तलिक्रदर्शनेन जानीयात् । म्मियस्तररसधातु म्मिर्मृतिका प्रस्तरः पाषाणः रसः सिललपारतादिः भूमिप्रस्तररसात्मकाः धातवः सत्त्वप्रकृतयो यस्मिस्तं भूमिषातुकं पस्तरधातुकं रसधातुकं चेत्यर्थः, अत्यर्थवर्णगौरवं वर्णो-स्कर्षयुक्तं भारोत्कर्षयुक्तं च, उप्रगन्धरसं तीव्रगन्धयुक्तं तीवरसयुक्तं च, अभू-तपूर्वम् आकरं वा परीक्षेत नवमाकरं च परीक्षेत, किमाकरगता धातवः उत्क्र-ष्टसस्वा उतापकृष्टसस्वा आहो मध्यमसस्वा इति तदीयवर्णगुरुखगन्थरसानां द्र्शनसोलनाबाणास्वादनैर्निश्चनुयादित्यमिप्रायः।

पर्वतानामभिज्ञातोदेशानां विलगुहोपत्यकालयनगृहस्वातेष्वन्तःमस्यन्दिनो जम्बून्ततालफलपकइरिद्राभेदंहरितालक्षौद्रहिक्कुलकपुण्डरीकग्रुकमयूरपत्रवर्णाः सवर्णादकौषधिपर्यन्ताविकणा विश्वदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिकाः।

अप्सु निष्ठथृतास्तैलवद्विसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूपयोः भतादुपरि वेद्वारः।

भूमिप्रस्तररसधातुषु रसः परनिर्दिष्टोऽप्यव्यमिचरितफलस्यमुवर्णयोनित्वेन महाफलत्वादल्यायासत्वाचाभ्यहित इति कृत्वा तमेव पञ्चप्रकारं प्रथमं
निरूपयिति — पर्वतानामिति । अभिज्ञातोद्देशानाम् अभिज्ञाताः पूर्वभूपप्रिज्ञाताः आकरविद्याधीता वा उद्देशाः येषां तथाभूतानां, पर्वतानां, विलगुहोपत्यकालयनगृदस्ततेषु विलं भूविवरं गुहा देवस्तातगृहम् उपत्यका शैलासलमूमिः लयनं शिलाटक्षनकर्मानिर्मितं गृहं गृदस्तातं महाशिलापिहितद्वारं विलम्
इत्येतेषु पञ्चस्, अन्तःप्रस्यन्दिनः मध्यप्रसाविणः, जम्बूचूततालफलपकहरिद्वाभेदहरितालक्षीदिहिक्ककपुण्डरीकञ्चकमयूरपत्रवर्णाः जम्बूफलादितिकं प्रसिद्धं
पक्षदिद्वाभेदः शोधितहरिद्राभक्षः हरितालं धातुमेदः क्षोदं मधु हिक्क्लको
रागद्रव्यविशेषः पुण्डरीकं सिताम्बुजं शुक्रमयूरपत्रे शुक्रपक्षमयूरपक्षौ जस्बूफलादीनां दशानां वर्ण इव वर्णो येषां ते तथाभूताः, सवर्णोदकौषधिपर्यन्ताः
सवर्णोदकः स्ववर्णसमानवर्णजलः सवर्णोषधिः स्ववर्णसमानवर्णोषधिश्च पर्यन्तः
परिसरप्रदेशो येषां ते तथाभूताः, चिक्रणाः स्पृष्टहस्तसिक्कनः, विशदाः शुच्यः,
सारिकाश्च गुरवश्च, रसाः, काञ्चनिकाः काञ्चनं सुवर्णं तस्त्रयोजनाः।

तेषामेव छक्षणान्तरमाह — अप्स्वित । अप्यु निष्ठण्ता जले क्षिप्ताः, तैलवद्विसार्पणः जले तैलवद् विसर्पणशीलाः, पङ्कमल्याहिणश्च जलगतं पङ्कमा-दाय कतकवद्धोगत्वराश्च, यथोक्ताः काञ्चनिकाः रसाः, ताम्ररूप्ययोहपीर वेद्वारः ताम्रस्य रूप्यस्य चोपिर क्षिप्ताः सन्तः जात्यन्तरापादकाः सुवर्णत्वा-पादका इत्यर्थः । वेध्यवेद्धोः योगपिरमाणमाह — श्वतादिति । श्वतमा-साद्य, ल्यक्लोपे पङ्चमी, तच्च शतं ताम्ररूप्ययोर्वेध्ययोः पलशतं वेद्धुस्तु रसस्य परिमाणम् एकपलात्मकं विशेषाकथनात् , तथाच ताम्रपलशते रूप्य-पलशते वा काञ्चनिकरसो वेधशास्त्रविधिनैकपलः क्षिप्तस्तरसर्वं स्वर्णीकरोती-

 ^{&#}x27;द्गुडद्दिताङमनदिशलाक्षी' ग. पाठः.

तत्मतिरूपकमुग्रगन्थरसं शिलाजतु विद्यात्।

पीत्कास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिमस्तरभातवो भिन्ना नील-राजीमन्तो मुद्रमापकुसरवर्णा वा द्धिविन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकी-पद्मपत्रशैवलयकृत्प्लीहानवद्यवर्णा भिन्नादचुञ्चुवालुकालेखाविन्दुस्व-स्तिकवन्तः सगुलिका अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते वहुफेनभू-मादच सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः ।

त्युक्तं भवति । इह वेद्धारं इति 'विष विधान' इत्यस्मात् तृच्, विधानं च रूपान्तरापादनलक्षणं विवक्षितमिति बोद्धन्यम् ।

तत्समद्भपगन्थरसे शिलाजतुनि तद्भमापनीदनार्थमाह — तत्मति-रूपकमिति । तत्मतिरूपकं तस्य काञ्चनिकरसम्य प्रतिरूपकं सदशरूपं स-मानवर्णम् , उम्रगन्थरसं तद्भदुमगन्धमुम्ररसं च रसवन्तु , शिलाजतु तत्संब द्रव्यान्तरं , विद्याद् उपयोगादिना परीक्ष्य निश्चिनुयात् । अथवा रूपगन्धर-समात्रसाम्योक्त्या तैलवद्भिसार्पत्वपञ्चमलमाहित्वयोरमावस्य द्योतनात् तेनैव शिलाजतुत्वमवधारयेदित्यर्थः ।

अथ त्रिविधान् भूमिप्रस्तरधातृनाह् — पीतका इति । पीतकाः केवछपीताः, तामकाः केवलतामाः, तामपीतकाः उक्तोभयमिश्राः, वेति विकस्पे,
एवं त्रिविधाः, भूमिप्रस्तरधातवः भूमिधातवः प्रस्तरधातवश्च, भिन्नः नीलराजीमन्तः विदारिता मध्ये नीलरेखायुक्ताः, मुद्रमाषक्रसरवर्णा वा मुद्रमाषितिलीदनसवर्णाः, वेति विकल्पे । दिधिविन्दुपिण्डचित्राः दिधिविन्दुचित्रा दिधकणाकारैः सूक्ष्मीर्वन्दुभिराकीर्णाः दिधिपण्डचित्राश्च दिधिपण्डसहशैः स्थूलविन्दुभिराकीर्णाश्च, हरिद्राहरीतकीपद्मपत्रशैवलयक्ररहीहानवधवर्णाः हरिद्र। रजनी हरितकी पथ्या पद्मपत्रं पद्मदलं शवलं जलनीली यकृत् कालखण्डाख्यो
मासविशेषः हिहा गुल्मः अनवदं कुक्कुमम् एपामिव वर्णो येषां ते तथाविधाः । भिन्नेषु विशेषमाह् — भिन्नाः सन्तः, चुञ्चुवालुकालेखाविन्दुस्वस्तिकवन्तः चुञ्चुवालुका सूक्ष्मवालुकेति स्वामी तद्गन्तः लेखा राजयः तद्गन्तः
विन्दुमन्तः स्वस्तिकिक्विकोणरेखाविश्वेषस्तद्वन्तः, सगुलिकाः गुटिकाकारशर्करोपेताः, अर्विष्मन्तो दीपिमन्तः । परीक्षान्तरमाह — ताष्यमानाः सन्तः न
भिद्यन्ते न स्फुटन्ति । कीदशास्तर्हि भवन्तीत्यत्राह् — बहुफेनधूमाः बहुफेनाः
बहुष्माश्च भवन्ति । चश्चदः समुच्चये । एवंलक्षणाः भूमिप्रस्तरधातवः,

शहकपूरस्फटिकन्वनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावणीः सस्यकगोमेदकगुडमत्स्यण्डिकावणाः कोविदारपद्मपाटलीकलायकौ-मातसीपुष्पवणीः ससीसाः साञ्जना विस्ना भिन्नाः खेताभाः कृष्णाः कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाविन्दुचित्रा मृद्वो ध्मायमाना न स्फु-टन्ति बहुफेनध्माश्च रूप्यधातवः।

सर्वधातूनां गौरववृद्धौ सत्त्वद्वद्धिः। तेषामशुद्धा स्टगर्भा वा ती-क्ष्णम् त्रक्षारभाविता राजदृश्चवटपीलुगोपित्तरोचनामहिपखरकरभमृत्र-

पतीबापार्थाः पतीक्षापो नाम वेधनद्रव्यस्यावर्तमाने ताम्रे रूप्ये वा चूर्णीहत्य पक्षेपः तद्श्वीस्तत्प्रयोजनाः, ताम्ररूप्यवेधनाः तामस्य रूप्यस्य वा स्वर्णत्वा-पादकाः, अत एव सुवर्णधातवः सुवर्णहेतुम्ता घातव इत्युच्यन्त इत्यर्थः।

रूप्यधातृनाह—शङ्खेत्यादि । रूप्यधातवः रूप्यहेतवो धातवः, शङ्ख-वर्णकपूरवर्णादयोऽष्टी सस्यकवर्णगोमेदकवर्णादयश्चत्वारः कोविदारवर्णपद्मव-र्णादयः पडित्येवमष्टादशपकाराः । तत्र कपोतः आरण्यः कलरवः, पारावतो ग्राम्यः, विमलकः श्वेतरको मणिः । सस्यको नीलमणिः, गुडः पिण्डशकरा, मस्यिण्डिका शर्करा । काविदारस्ताभ्रपुष्पास्यो वृक्षः, पाटली अमोघास्या, कलायः सतीनकः, क्षौमं क्षुमानेदः, अतसी उमाख्या । रोषं प्रसिद्धम् । ससीसाः योगेष्टारूयकोहानुविद्धाः, साझनाः सीसकवच्छुक्कवर्णमञ्जनमिति स्वामी तदनुविद्धाः, विसाः दुर्गन्थाः, भिन्नाः खण्डिताश्चेत् , श्वेतामाः कृष्णाः श्वेत-वर्णाः सन्तो मध्ये कृष्णवर्णाः, कृष्णामाः श्वेताः कृष्णवर्णाः सन्तो मध्ये श्वेत-वर्णाः, सर्वे वा वेति विकल्पे शङ्खादिवर्णा अष्टादशविधा अपि, छेखाबिन्दुः चित्राः स्ववर्णभिज्ञवर्णाभिर्लेखाभिर्विस्दुभिश्च चित्राः, मृद्वः, ध्मायमाना न स्फुटन्ति ताप्यमाना न भिद्यन्ते, बहुफेनध्याध्य भवन्ति ।

सर्वधात्नामिति । सर्वधात्नां सर्वेषामुक्तानां वक्ष्यमाणानां च धातूनां, गौरववृद्धौ गुरुत्वोत्कर्षं सति, सत्त्ववृद्धिः सत्त्वं धातुगतः सारः तस्य वृद्धिः, भवति । अशुद्धानामनभिन्यक्ततत्त्वानां च धातूनां शोधनःकार-माह—तेपामिति। तेपां धातूनां मध्ये, अशुद्धाः अशुद्धद्वयान्तरांसर्भदुष्टाः, मुद्रगर्भा वा स्वदोषादेवाप्रकाशगानसत्त्वा वा धातवः, तीक्ष्णमृत्रकारमाविताः लण्डपिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तद्वलेपा वा विशुद्धाः स्रवन्ति ।

यवमापतिलपलाशपीलुक्षारैगोंक्षीराजक्षीरैर्वा कदलीवज्ञकन्द-मतीवापो मार्दवकरः।

मधु मधुकमजापयः सतैलं घृतगुडिकिण्वयुतं सकन्दलीकम् । यदिप शतसहस्रधा विभिन्नं भवति मृदु त्रिभिरेव तिन्नेषेकैः ॥ गोदन्तशृङ्गपतीवापो मृदुस्तम्भनः ।

तीक्षणमृतं नरम्त्रमित्येके गजाश्वगोगर्दभच्छागमृत्रमित्यपरे इति स्वामी तीक्षण-कारः कदल्यपामार्गादिभस्म ताभ्यां भाविताः असकृत् सेचनादिना संस्कृताः, राजवृक्षवटपीछगोपित्तरोचनामहिपखरकरभम् त्रलण्डपिण्डबद्धाः राजवृक्षः श-म्याकः वटः प्रसिद्धः पीछर्गुडफलाख्यो वृक्षः गोपित्तरोचना गोपित्तं गोरोचना च महिषखरकरभम् त्रलण्डं सैरिगगर्दभवालोष्ट्राणां मृत्रपुरीषम् एतैः पिण्डबद्धाः राजवृक्षादिकल्कैमहिषादिम् त्रलण्डेन च सह मिश्रितैरुक्ततिक्षणमृत्रक्षारमावि-तस्यात्मनरचूर्णैर्बद्धपिण्डा इत्यर्थः, तत्मतीवापाः राजवृक्षादिचूर्णकृतमतीवापाः, तदबलेपा वा तच्चूर्णकृतोपलेपा वा सन्तः, विशुद्धाः द्रब्यान्तरसंसर्गजदोष-निर्मुक्ताः, स्रवन्ति मृदगर्मतापहानेन सत्त्वमुद्धिरन्ति ।

यवमापतिलपलाशपीलुभस्मभिगोंश्वीराजक्षीरैश्च सम्मिश्रिताभ्यां कदली-फन्दवनस्रणकन्दाभ्यां प्रतीवापात् स्वर्णरूप्ययोगीर्दवमुपजायत इत्याइ — यवमापेत्यादि । इह वेत्यन्तस्य विशुद्धाः स्रवन्तीत्यनेन सम्बन्धं मत्वा यव-क्षारादिभिः साधनैः पूर्ववत् पिण्डवन्यनादिविषया वा धातवो विशुद्धाः स्रव-न्तीत्यर्थे केचिद् वर्णयन्ति ।

मृद्कारप्रकारान्तरं श्लोकेनाह— मधुमधुकमिति । सतैलं, घृतगुड-किण्वयुतं सिप्दर्शकरासुरावीजसिहतं, सकन्दलीकं कच्छजझाटभेदयुक्तं, यत् , मधु क्षौद्रं, मधुकं यष्टचाख्यम् , अजापयः छागीक्षीरं च, त्रिभिरेव, तिल्लेषेकैः निषेको नाम स्वर्णादावीषधकल्कनिलेपः मध्वाद्यष्टककल्कनिक्षेपैः, शतसहस्रधा विभिन्नमि नानाप्रकारकाठिन्ययुक्तमि स्वर्णादिकं, मृदु भवति ॥

मार्दवापायकरमाह—गोदन्तेत्यादि । गोदन्तश्वक्रप्रतीवापः गोर्दन्त-श्वक्रच्र्णयोद्वेतसुवर्णायुपरि पक्षेपः, मृदुस्तन्भनः मार्दविकोपनो भवति । इति स्वर्णरूप्यधातुप्रकरणम् । भारिकः स्निग्धो मृदुश्र मस्तरधातुर्भूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः पाटलो लोहितो वा ताम्रधातुः।

काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा विस्नः सीस-धातुः ।

उत्परकर्बुरः पहलोष्टवर्णा वा त्रपुथातः। कुरुम्बः पाण्डरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः। काकाण्डभ्रजपत्रवर्णो वा वैक्रन्तकपातुः। अच्छः स्निग्धः सप्तभो घोषवान् शीततीवस्तनुरागश्च मणि-

थातुः।

अथ ताम्रधातुमाह — भारिक इति । मारिकः गुरुः, स्निम्धो मसणः, मृदुश्च, प्रस्तरथातुः पाषाणधातुः, मूमिभागो वा भूमिधातुर्वा, ताम्रधातुः ताम्र-योनिर्भवति । तस्य चतुर्विधान् वर्णानाह — पिक्कलः कपिलः, हरितो नीलः, पाटल ईपद्रक्तः, लोहितो वा रक्तो वा ।

सीसधातुमाह—काकेत्यादि। काकमेचकः काक इव कृष्णः, कपोत-रोचनावर्णः कपोतवर्णो गोरोचनावर्णश्च, श्वेतराजिनद्धः घवळळेखाबहुळः, विस्रो वा दुर्गन्धो वा, सीसधातुः सीससंज्ञ्लोहयोनिर्धातुर्भवति।

त्रपुसंज्ञस्य शुक्कसीसस्य योनि धातुमाह—— ऊपरेत्यादि । ऊपरकर्बुरः ऊपरदेशवदापाण्डुः, पकलोष्टवर्णी वा, त्रपुधातुः ।

अयोधातुमाह — कुरुम्ब इति । कुरुम्बः स्वरूणपाषाणपायः इति स्वामी, पाण्डुरोहितः श्वेतरक्तः, सिन्दुवारपुष्पवणी निर्मुण्डीपुष्पवणीः, बेति विकल्पे, तीक्ष्णधातुः तीक्ष्णम् अयः तद्योनिर्धातुर्भवति ।

वैक्रन्तकधातुमाह—काकाण्डेत्यादि । काकाण्डमुजपत्रवर्णो वा काकाण्डवणों भूर्जपत्रवर्णो वा, कचिद् भूर्जेत्येव पाठः । काण्डेति पाठे काण्डो वृक्ष-जातिविशेष इति व्यास्येयम् । वैक्रन्तकधातुः वैक्रन्तकास्यलोहाविशेषयोनि-र्धातुः । कांस्यादिकं तु तमरकादियुक्तताम्रादिनिष्पाद्यामिति तस्य न धात्वन्त-रमित । एवं लोहधातवः सप्तामिहिताः ।

अथ मणिधात्नाह — अच्छ इति । अच्छो विम्बमाही, स्निग्धो मस्णः, सप्रभः सद्युतिः, घोषवान् अग्रितापने टक्क्चछेदने च महाश्रञ्दः,

धातुसमुत्यं तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोजयेत् । कृतभाण्डव्यवहारमेकमुखम्, अत्ययं चान्यत्रकर्तकेतृविकेतृणां

स्थापयेत् ।

आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं दापयेदन्यत्र रत्नेभ्यः। स्तेनमनिस्छोपजीविनं च बङ्गा कर्म कारयेद्, दण्डोपकारिणं च।

शीततीत्रः अतिशीतस्वभावः अग्नेरपनयने क्षिप्रशीतो वा, तनुरागः अरूपरागः, मणिघातुः मणियोनिर्धातुर्भवति । इयमत्र संप्रहार्या -

''कनकं रूप्यं ताम्रं सीसं त्रपु तीक्ष्णकं च वैक्टन्तम् । मणयोऽष्टौ निर्दिष्टा अष्टानां धातवोऽप्यष्टौ ॥" इति ।

इत्थं भातुपरीक्षामुपदिश्य तत्कर्मान्तप्रवर्तनमधिकत्वाह — भातुसमु-त्यमिति। बातुसमुस्थितमित्यपि पाठः। घातुभ्यः स्वरूपधनव्यययेन अथममु-श्यनं स्वर्णादिद्रव्यं, तज्जातकमीन्तेषु धातुसम्बद्धकर्मस्थानेषु स्वर्णस्याचाक-रेषु, प्रयोजयेत् विनियुक्तीत बहुतरोत्पत्त्यर्थम् । विनियोज्यस्य बातुसमुख्यत्वय-चनं पूर्वपूर्वसम्यक्षवृत्तिफठोपलम्भे सत्येवोत्तरोत्तरववृत्तिः कार्येति योतयितुम्।

कृतेत्यादि । कृतभाण्डव्यवहारं घटितसुवर्णादिभाण्डविकयम् , एक-मुखम् एकद्वारकमेकविकयस्थानकं, स्थापयेत् प्रस्यापयेत्। अन्यत्रकत्केतृ-विकेतुणां स्थापितान्यदेशे भाण्डिकयाक्रयविकयकारिणाम्, अत्ययं च दण्डं च 'पञ्चिविश्वतिपणमत्ययं चान्यत्रकर्तृकेतृविकेतृपरीक्षितृभ्य' इति लक्षणाध्य-क्षोक्तं, स्थापयेत्। दण्ड इह द्रव्यसारतारतम्यापेक्षः शुल्काध्यक्ष-धर्भस्थीय-कण्टकशोधनोक्तोऽपराधानुरूपः कल्पनीयः प्रमाणाकथनादिति केचित् ।

आकरिकमिति । अपहरन्तम् आकराद् द्रव्यं हरन्तं, आकरिकम् आकरकमकरम्, अष्टगुणम् अपद्वतद्रव्याष्टगुणमस्ययं दापयेत्। तत्रापवाद-माह - अन्यत्र रत्नेभ्य इति । रत्नापहारे तु नायं दण्डः , किन्तु घातो वक्ष्यते ।

स्तेनिमिति । स्तेनम् आकरिकमनाकरिकं वा चोरम्, अनिस्द्योपजी-विनं च विना राजानुमति धातुवादविद्यया वृत्तिं वर्तयन्तं च, बद्ध्वा निग-डितं कृत्वा, बद्धमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, कर्म आकरव्यापारं, कारथेत् । दण्डोपकारिणं च महापराधेषु पाड्विवाकानिणीतो देहदण्डपितिनिधिर्धनदण्डो

व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रक्रयेण वा दचात , लाघवि-कमात्मना कारयेत्।

लोहाध्यक्षः ताम्रसीसत्रपुर्वेकुन्तकारक्टव्यक्तंसताललोहकर्मा-न्तान् कारयेत्, लोहभाण्डव्यवहारं च।

लक्षणाध्यक्षः चतुर्भागताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनाना-मन्यतममापवीजयुक्तं कार्येत् पणम् , अर्धपणं पादमष्टभागमिति ।

देहपीडापरिहारार्थत्वादपराधिनं प्रति उपकारो भवतीति दण्डोपकारः स उ-च्यते तद्वन्तं च अर्थाददत्तदण्डं, बद्ध्वा कर्म कारयेत्।

व्ययक्रियेत्यादि । व्ययक्रियाभारिकं व्ययक्रिययोभीरिकं गुरुं गुरुधन-व्ययसाध्यं गुरुपयत्नसाध्यं चेत्यर्थः, आकरं, मागेन दद्याद् व्ययलामभाग-व्यवस्थया परेषां प्रतिपादयेत् । प्रक्रयेण वा दद्यात् अस्याकरस्यैतावत् सुवर्णा-दिकं राजार्थे देयमिति परिपण्य वा परेपां दद्यात् । लाघविकं लघुन्ययसाध्यं लघुश्रमसाध्यं चाकरम्, आत्मना कारयेत् स्वयं व्यापारयेत् ।

अथावान्तराध्यक्षव्यापारमाह — लोहाध्यक्ष इति । लोहाध्यक्षः स-वर्णरूप्ययोर्वक्ष्यमाणत्वात् तदितिरिक्तं ताम्रादिकमिह लोहः तदध्यक्षः, ताम-सीसत्रपुर्वेक्टन्तकारकूटवृत्तकंसताललोहकर्मान्तान् आरक्टो रीतिः वृत्तं तदास्यो लोहः कंसो घोषाच्यः तालः कांस्यं सातिशयनादयुक्तं वाद्योपयोगि लोहः कालायसं ताम्रादीनां कर्मान्तान् तद्भाण्डघटनकर्माणि, कार्येत् । लोहभाण्ड-व्यवहारं च ताम्रादिनिर्भितभाण्डकयविकयव्यवहारं च कारयेत्।

अथ पण्यव्यवहारार्थं लक्षणाध्यक्षव्यापारमाह—लक्षणेत्यादि । लक्ष-णाध्यक्षः लक्षणं पणमापकादिरूपनिर्माणं तदध्यक्षः टङ्कशालाध्यक्ष इति या-वत् । पणव्यवद्दारश्च रूप्यरूपश्चतुर्विधः तामरूपश्चतुर्विधः इत्यष्टविधे तस्मिन् रूप्यरूपः चतुर्भागताम्नमित्यदिना , ताम्ररूपश्च पादाजीविमत्यादिना व्युत्पाद्यते । पोडशमापको हि पणः पसिद्धः, तस्य चतुर्भागश्चत्वारी माषाः तत्त्रमाणं ताम्रं यस्य तथाविषं, तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतममापवीजयुक्तं तीक्ष्णं कारुगयसं त्रपु रङ्गं सीसं योगेष्टास्यम् अञ्जनं रसाञ्जनम् एषां चतुर्णा-मन्यतमस्य माषप्रमाणेन बीजेन निर्माणार्थेन युक्तम्, अर्थात् परिशिटका-दशमाषपरिमाणहृष्यकं, हृष्यह्रपं हृष्यांशभूमा हृष्यमयं, पणं पणसंज्ञं नाणकाविशेषं, कारयेत् । इति उक्तेन प्रकारेण, अर्धपणं पादम् अष्टभागं पादाजीवं ताम्ररूपं मापकमधेमापकं कांकणीमर्थकाकणीमिति ।

रूपदर्शकः पणयात्रां व्यवशारिकीं कोशमवेदयां च स्थापयेत्। रूपिकमप्टकं शतं, पश्चकं शतं व्याजीं, पारीक्षिकमप्टभागिकं शतम् । पञ्जविश्वतिपणमत्ययं चान्यत्र कर्तकेत्विकेत्परीशित्भ्यः।

कारयेत् पणोक्तताम्राद्यर्धप्रमाणयोगेनार्धपणाख्यं तचतुर्भागप्रमाणयोगेन पाद-पणं तदष्टभागधमाणयोगेनाष्टभागारूयं च निर्मापयेदित्यर्थः । प्रकारान्तरार्थो वा इतिशब्दः इति कारयेदिति योज्यः , त्रिपादकादिकं प्रकारान्तरमपि व्यवहारानुगुणं निर्मापयेदित्यर्थः । पादाजीवं रूप्यरूपचतुर्भागव्यवहार्यं, ताम्र-रूपं ताम्रांशभूम्ना ताम्रमयं रूपं, माषकं माषकाख्यं कारयेत् । तामस्यैकादश धान्यमापाः रूप्यस्य चत्वारस्तीक्ष्णाद्यन्यतमस्यैक इति योगप्रमाणेन रूप्य-रूपपणवत पोडशधान्यमाषशमाणकोऽयं ताम्ररूपमाषको द्रष्टव्यः । एवं माष-कोक्तताम्राद्यर्थप्रमाणयोगेनार्थमापकं तचतुर्भागप्रमाणयोगेन काकणीं, तदष्ट-मागप्रमाणयोगेनार्धकाकणीं च कारयेत्।

रूपदर्शक इति । रूपदर्शकः रूपपरीक्षकः, पणयात्रां पणदानादान-प्रस्थानं, व्यवहारिकी व्यवहारप्रयोजनां, कोशप्रवेश्यां च कोशप्रवेशनयोग्यां च. स्थापयेद ईदशी पणयात्रा व्यवहाराशी ईहशी कोशप्रवेशनार्थेति तत्सारा-सारभावपर्यालोचनया व्यवस्थापयेत् । इयं राजकर्तृका पजयात्रा । जानपद-कारितायां तस्यां राजभाव्यमाह — रूपिकामित्यादि । अष्टास्योपदा दीयते अष्टकं पञ्चास्योपदा दीयते पञ्चकम् । अष्टकं शतं पणशतेऽष्टपणग्रहणं रूपि-कसंज्ञं, पणशते पञ्चपणप्रहणं व्याजीसंज्ञं, पणशतेऽष्टभागप्रहणं पारीक्षिकसं-ज्ञम् । रूपिकं व्याजीं पारीक्षिकं च यथोक्तलक्षणं स्थापयेद् व्यवस्थापयेत् । तत्र रूपिकं कर्मकरभृतिः, व्याजी राजभागः, पारीक्षिकं परीक्षकभृतिरिति बोद्धव्यम् । पञ्चिविशतिपणम् , अत्ययं च दण्डं च स्थापयेद् , अर्थादपराधे सति । स चापराधः सिन्निहिताष्टभागिकपदानुकर्षणेनाष्टभागभवं दण्डमिति व्याख्यानादष्टभागापहारलक्षणो द्रष्टव्यः । अनया दिशा चतुर्भागाद्यपहारे दण्डद्वेगुण्यादिकमुलेयम् । केप्वपराधिषु विषयेऽयं दण्ड इत्याकाङ्काया-माह — अन्यत्र कर्तृकेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्य इति । ये करणकयणादाव-धिकृतास्तदतिरिक्तेषु विषये । ते च जानपदा अध्यक्षपुरुषकर्मकरा वेत्यवसे-यम् । अन्यत्रकर्त्रादीनां स्वपराधे द्रव्यसारासारतापेक्षो दण्डः प्रागुक्त एव ।

खन्यध्यक्षः शङ्खबज्जमाणिष्ठकामवालक्षारकर्पान्तान् कारयेत् पण-नव्यवहारं च।

लवणाध्यक्षः पाकमुक्तं लवणभागं प्रक्रयं च यथाकालं सङ्ग्र-हीयाद्, विक्रयाच मृत्यं रूपं व्यानीं च।

आगन्तुलवणं पद्भागं दद्यात्। दत्तभागविभागस्य विक्रयः। पञ्चकं भतं व्याजीं, रूपं, रूपिकं च । केता शुरुकं, राजपण्यच्छेदानु-भट्टस्वामी त्वाह — 'तेषां त्वन्यत्रकर्त्रादीनामुक्त एव दण्डः "कूटकुरूपकं कुर्वतः कारयतो निपातयतो वा सहस्रदण्ड" इति' इति। ईहशं मूलवाक्यं मृग्यम् ।

अथ खन्यध्यक्षव्यापारमाह — खन्यध्यक्ष इत्यादि । खन्यध्यक्षः स्वर्णरत्नाचाकराधिकारी, शङ्खवज्रमणिमुक्तापवालक्षारकर्मान्तान् शङ्कानां कर्मा-न्तान् पाटनधर्षणादिकियाः वज्रमणिमुक्ताप्रवालानां कर्मान्तान् खननशोधन-रञ्जनादिकियाः क्षाराणां कर्मान्तान् यवक्षारादीनाम् उत्पादनादिकियाध्य, का-रयेत्। पणनव्यवहारं च शङ्खादिकयविक्रयव्यवहारं च कारयेत्।

लवणाध्यक्षव्यापारमाह—लवणेत्यादि । लवणाध्यक्षः, पाकमुक्तं परि-णतं निष्पन्नं, लवणभागं भागापिताकरलभ्यं लवणस्य भागं, प्रक्रयं च प्रक्रयः परिपणः अमुकाकरस्यैतावल्लवणं देयभिति परिभाष्यापितादाकराल्लभ्यं चेत्यर्थः, यथाकालं क्लप्तकालानतिकमेण, संगृहीयात् । तदिदं राजपण्यं वणिग्मिविके-तब्यम्। विक्रयाचेति । विक्रयाच तद्विकयलब्धद्रव्याच, मुल्यं पण्यमूल्यं, ह्रपं पारीक्षिकमष्टमागिकलक्षणं, व्याजीं च पुनर्मीयमानोनतापरिहारार्थमधिकतया गृह्यमाणां मानव्याजीं च, संगृहीयादिति वर्तते ।

इत्थं राजपण्यसम्बद्धमभिधायागन्तुकपण्यसम्बद्धमाह — आगन्तुल-वणमिति । आगन्तुलवणं परदेशागतं लवणम् , अर्थात् तद्विकेता, षड्मागं दबात् षष्ठं भागं राजे दबात् । दचभागविभागस्य दत्तो राजेऽपितः भागः षड्भागो विभागो मानव्याजी च येन तस्यागन्तुळवणव्यवहारिणः, विक्रयो भवति । विकये इति सप्तम्यन्तपाठस्तु श्रेयान् उत्तरब्रन्थेनैकवाक्यस्यस्य स्वर-सतो लाभात् । न केवलं षड्भाग-मानव्याज्योर्द्वयोरेव दानं, किन्त्वन्येषाणि त्रयाणां तद् भवतीत्याह — पञ्चकमित्यादि । पणशते पणपञ्चकळक्षणां ब्याजी, पारीक्षिकं शतस्याष्ट्रभागिकलक्षणं रूपशब्दवाच्यं, पणशते पणाष्टक-

रूपं च वैधरणं द्यात् । अन्यत्रकेता पर्छतमत्ययं च ।

विलवणमुत्तमं दण्डं दद्यात् , अनिस्रष्टोपजीवी च अन्यत्र वान-प्रस्थेभ्यः । श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेयुः । अतोऽन्यो लवणश्चारवर्गः शुल्कं दद्यात् ।

एवं मृत्यं विभागं च न्याजीं परिवमत्ययम् । शुक्तं वैधरणं दण्डं रूपं रूपिकमेव च ॥ खनिभ्यो द्वादशिवधं धातुं पण्यं च संहरेत् । एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसङ्ग्रहम् ॥

लक्षणं रूपिकसंद्वं च, दद्यादित्यनुषज्यते । क्रेति । केता शुरुकं दद्यात् , नतु विकेता । राजपण्यच्छेदानुरूपं राजपण्याद् विकायमाणाद् यश्छेदः यावन्नष्टं तदनुरूपं, वैधरणं वैधरणशब्दितं छिन्नपूरणं च दद्यात् । अन्यन-केता विद्यमाने राजपण्येऽन्यतो लवणं कीणानः, पद्छतम् , अत्ययं च दण्डं च, दद्यात् ।

विलवणिपिति । विलवणं विड(कृतकलवण)मृदादिमिश्रं लवणम् , अर्थात् तथाविधलवणव्यवहर्ता, उत्तमं दण्डम् उत्तमसाहसं, दद्यात् । आनि-सृष्टोपजीवी च यो राजाननुमत एव लवणमुत्पायोपजीवित स च, उत्तमं दण्डं द्यात् । तत्रापवादमाह — वानपस्थेभ्योऽन्यत्र वानप्रस्थान् विहाय । तेषां स्विनसृष्टे।पर्जीविनां न दण्ड इत्यर्थः । श्रोत्रिया इति । श्रोत्रियाः वेदाध्या-यिनः, तपिवनः दीनाः, विष्टयः हटकारितकर्मकारिणश्च, भक्तलवणम् अना-भ्यवहारमात्रपर्यातं लवणं, हरेयुः विनव शुल्कं नयेयुः ।

अत इति । अतोऽन्यः उक्तादितरः, लवणक्षारवर्गः 'सैग्घव-सामुद्र-वि-ड-यदक्षार-सैवर्चलोद्भदजा लवणवर्गः' इति 'फाणित-गुड-मत्स्यण्डिका-खण्ड-शर्कराः क्षारवर्गः' इति च कोष्ठागाराध्यक्षे वक्ष्यमाणो लवणवर्गः क्षारवर्गन्धा, अर्थात् तत्कर्ता, शुल्कं दद्यात् शुल्कमेव दद्याल तु व्याज्यादिकमित्यर्थः ।

अथ क्षोकानाह — एविमित्यादि । एवम् उक्तमकारेण, खनिभ्यः, पूल्यं प्रतीतं, विभागं पद्मागं, न्याजी पञ्चकं श्रतं मानन्याजीत्युमयविथां, परिधं पारीक्षिकं धातुसमुत्थितानां तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोगात् सिद्धं लामविश्यं वा, अत्ययम् आधावितं दमं, गुरुकं प्रतीतं, वैधरणं छिन्नपूरणं, दण्डम्

आकरमभवः कोशः कोशाद् दण्डः प्रजायते । पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा ।।

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः आकरकर्मान्तप्रवर्तनम् , आदितः त्रयस्त्रिशः ॥

अश्रावितं दमं, रूपं रूप्यरूपं तामरूपमिति द्विविधं, रूपिकम् अष्टकं शतं, धातुं सुवर्णरूप्यादिधातुं, पण्यं विकेयं च, द्वादशविधम् उक्तद्वादशपकारम् उपादानं, संहरेत् समुत्पादयेत् । एवं, सर्वेषु पण्येषु पणनयोग्येषु मध्ये, मुखसंग्रहं मुखमिव मुखं प्रधानं सारस्तस्य संग्रहं, स्थापयेत् ॥ आकरस्य सर्वार्थसाधकतामध्यायान्तिमश्लोकेन दर्शयति — आकरे-

त्यादिना ॥

इति कौटलीयार्थसाखन्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः आकरकर्मोन्तप्रवर्तनम् , आदितस्त्रसर्खिदाः॥

३१. प्रक. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः ।

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मान्तानामसम्बन्धावेशनचतुःशाला-मेकद्वारामक्षशालां कारयेत् । विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्पवन्तमभि-जातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत् ।

जाम्बुनदं शातकुम्भं हाटकं वैणवं शृह्मिशुक्तिजं, जातरूपं रस-

विद्यमाकरोहतं च सुवर्णम्।

अक्षशास्त्रायां मुवर्णाध्यक्ष इति स्त्रम् । अक्षशास्त्रायां मुवर्णरूप्या-दिनिर्माणशास्त्रायां, नियुक्तः मुवर्णाध्यक्षः अर्थात् तस्य व्यापार इहाभिधायत इति तदर्थः । प्रकान्तायां कोशप्रकृतौ प्रधानभृतस्य मुवर्णादेरुत्पत्तिः समनन्त-राध्याययोरुक्ता । तस्यावस्थान-जाति-वर्ण-गुणशोधन-दोषपरीक्षण-परिकर्मा-दिकथनपूर्वमर्जनं रक्षणं चेदानीमभिषीयते ।

सुवर्णाध्यक्ष इति । सुवर्णाध्यक्षः, सुवर्णरजतकर्मान्तानां सुवर्ण-रजतसम्बद्धानामळङ्कारादिघटनिकयाणाम् , अक्षशालाम् अवस्थानमृतां शालां, कारयेत् । सुवर्णादिपरिकर्मस्थानमक्षशाळेत्यभिधीयते । तां कीद्दर्शाम् , असम्बन्धानि परस्परानुपश्चिद्यानि आवेशनानि शिन्द्र्णकर्मस्थानमृतानि चतुर्रशालानि पृथक् पृथक् चतस्थातसः शाला यस्यां ताम् । असम्बाधावेशनेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । एकद्वारां रक्षासौकर्यार्थं द्वारेणैकेन युक्तां च । विशिखामध्ये रध्यामध्ये, सौवर्णिकं पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णकय-विकयकर्माधिकारिणं, स्थापयेत् । कथम्भूतं, शिल्पवन्तं क्षेपणादिवक्ष्यमाण-कर्मनिपुणम् , अभिजातं कुलीनं, प्रात्यिकम् उपधाशुद्धम् । चकाराज्जानपद-त्वादिगुणयुक्तम् । सौवर्णिकस्य व्यापारः सौवर्णिकप्रचारे वक्ष्यते । तस्यात्र निर्देशः सुवर्णाध्यक्षाधीनत्वज्ञापनाय राजधनपौरजानपदधनानां रक्षाविधान-तस्यत्वज्ञापनाय च ।

अथ पञ्चविषं पञ्चवर्ण त्रियोनि सुवर्णमाह — जाम्यूनद्मिति । सुवर्णं, जाम्यूनदं मेरुप्रभवजम्यूनदीससुद्भूतं जम्यूफलरसवर्णं, शातकुम्भं शत-कुम्भपर्वतोत्पन्नं पद्मिकञ्जलकवर्णं, हाटकं हाटकाकरोत्पन्नम् अम्लानास्यकुर-ण्डककुसुमसवर्णं, वैणवं वेणुपर्वतजं कर्णिकारपुष्पवर्णं, श्वक्रिशक्तं सुवर्ण-म्यूमिजमिति भाषाटीका, तच मनिहेशलावर्णम् । इति पञ्चप्रकारस्य पञ्च-वर्णस्य सुवर्णस्य त्रिविधासुत्पत्तिमाह — जातरूपमिति । जातरूपं स्वतः किञ्जल्कवर्ण मृदु स्निग्धमनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठं, रक्तपीतकं

मध्यमं, रक्तमवरं श्रेष्टानाम्।

पाण्डु श्वेतं चापाप्तकम् । तद् येनापाप्तकं तचतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत्, सीसान्वयेन भिद्यमानं शुष्कपटलैध्मीपयेत्, रूक्षत्वाद् भिद्य-मानं तेलगोमये निषेचयेत् ।

आकरोद्रतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपत्राणि कृत्वा गण्डि-

कासु कुट्टयेत्, कन्दलीवज्रकन्दकलके वा निषेचयेत्।

तुत्थोद्गतं गौडिकं काम्बुकं चाकवालिकं च रूप्यम्। श्वेतं

सुवर्णमेवोत्पन्नं, रसविद्धं रसयोगेन काञ्चनीकृतम्, आकरोद्धतं च आकर-गतमृत्वाषाणादिभ्यः पातितं च।कियावादोत्पन्नमित्यपि केचित्।तत्पक्षे चतु-योनित्वं बोध्यम्। अत्रायं भट्टस्वामिनः श्लोकः—

"हेम्नः पञ्चपकारस्य त्रियोनेः पञ्च वर्णकाः । जम्बूकोकनदाम्लानकर्णिकारमनश्चित्रलाः ॥" इति ।

गुणानाह— किञ्जलकेयादि । किञ्जलकवर्ण, मृदु तप्तमतप्तं चारूकं, स्निग्वम् अखरम् , अनादि नादरहितम्, अनुनादीति पाठे दीर्घनादं, आजिष्णु भास्वरं च, सुवर्णं श्रेष्ठम् उत्तमोत्तमं भवति । रक्तपीतकं लोहितहारिद्रवर्णे मध्यमं श्रेष्ठानामेव मध्ये भवति । रक्तम् अवरम् उत्तमाधमं भवति ।

अथ शोधनप्रकारमाह—पाण्डुश्वेतिमिति।पाण्डु हरिणवर्ण, श्वेतं सितं च, अप्राप्तकं तत्सं द्रव्यान्तरयोगेनोत्तमवर्णतामप्राप्तमिति कृत्वा। तत् तथा विधं स्वर्ण, येनाप्राप्तकं येनापद्रव्येणाशुद्धतां गतं, तच्चतुर्गुणेन सीसेन, शोधयेद् आवर्तयेद् आ सीसक्षयात्। सीसान्वयेन सीसानुवेधन, मिद्यमानं वियुज्यमानं, शुष्कपटलैः शुष्कारण्यगोमयैः, ध्मापयेत्। रूक्षत्वाद् मिद्यमानं, तैलगोमये तैले गोमये च, निषवयेत् पुनःपुनरावर्त्यं प्रक्षिपत्।

आकरोद्रतस्य शोधने विशेषमाह—आकरोद्रतमिति । आकरोद्रतं सुवर्णं, सीसान्वयेन भिद्यमानं, पाकपत्राणि कृशपत्राणि, कृत्वा, गण्डिकासु काष्ठफलकेषु, कुट्टयेत् अर्थात् काष्ठेन । अथवा, कन्दलीवज्ञकन्दकरके कन्दली बिल्लमेदः वज्रं श्रीवेरं कन्दं पद्ममूलम् एतद्योगसिद्धे कषाये, निषचयेत्।

रूप्यं चतुर्विधमाह—तुत्थोद्गतमिति । तुत्थोद्गतं तुत्थपर्वतजं जाति-कुसुमामं, गौडिकं कामरूपजं तगरकुसुपर्वणं, काम्बुकं कम्बुपर्वतोत्पनं, चाक-बालिकं चक्रवालाकरोद्भतं तदुभयं कुन्दपुष्पाभम् इति चतुर्धा रूप्यं श्रेष्ठम् । स्निम्धं मृदु च श्रेष्ठम् । विषयीये स्फोटनं च दुष्टम् । तत् सीसचतु-भगिन शोधयेत्।

उद्गतचृत्तिकमच्छं भ्राजिष्णु द्धिवर्ण च शुद्धम्।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकः । ततः शुल्वकाकण्युत्तरा-पसारिता आ चतुस्सीमान्तादिति पोडश वर्णकाः।

सुवर्ण पूर्व निकष्य पश्चाद् वर्णिकां निकषयेत्। समरागलेखमनि-

तस्य श्वेत्यं क्षिम्धत्वं मार्दवमिति त्रीन् गुणानाह — श्वेतमित्यादि । दोषा-नाह— विपर्यय इति । विपर्यये दुष्टम् उक्तगुणवैपरीत्ये दोषाः कृष्णत्वह्र-क्षत्वखरत्वरूपाः, स्फोटनं च दुष्टं भिद्यमानत्वं च दोष इत्याहत्य चत्वारो दोषाः । शुद्धिमाह — तद् दुष्टं रजतं, सीसचतुर्भागेन रजतप्रमाणचतुर्भागेन सीसेन, शोधयेत्।

शुद्धस्य लक्षणमाह — उद्गतच्लिकमित्यादि । उत्थितनुद्नुदं, स्वच्छं, रुचिमत्, द्धिप्रमं च गुद्धम्।

अथ गुद्धसुवर्णस्य षोडश वर्णकानाह- शुद्धस्येति। गुद्धस्य स्वभा-वशुद्धस्य यथोक्तविधिशोधितस्य वा, हारिद्रस्य हरिद्रामक्रमासुरस्य सुवर्णस्य, सुवर्णः षोडशमाषप्रमाणः एको वर्णकः शुद्धो भवति । ततः तस्मिन् वर्णके, गुल्बकाकणी गुल्बस्य ताम्रस्य काकणी माषचतुर्भागः, प्रक्षिप्तेति शेषः, उत्तरा अधिका सुवर्णकाकणी, अपसारिता तस्माद् वर्णकाद् अपनीता च, भवति । आ कुतः इमे काकणीप्रक्षेपापसारणे इत्यत्राह् — आ चतुरसीमा-न्तात् आ चतुर्माषावधेः आ षोडशकाकण्यवघेरित्यर्थः । इति एकादिषोड-शान्तानां शुल्यकाकणीनां वर्णके मिश्रणं स्वर्णकाकणीनां वर्णकादपनयनं चेत्यनया रीत्या, घोडश वर्णकाः, मिश्राः सम्पद्यन्त इति शेषः।त एते शुद्ध-वर्णकेन सह सप्तदश भवन्ति । इह चतुरित्यनेन काकणीमहणे वर्णकषोड-शत्वासिद्ध्या तस्सिद्धये षोडशपर्यन्तकाकण्यपेक्षणात् सामर्थ्याचतुर्माषप्रहणं विज्ञेयम् ।

निकषच्छेदतापलक्षणां त्रिविधां वर्णकपरीक्षामाह — सुवर्णमिति । मुवर्ण परीक्यं, पूर्व प्रथमं, निकष्य निकवे वर्षणेन दत्तरेखं कृत्वा, पश्चाद्, वर्णिकां, तद्वर्णकपरीक्षार्थं निकण्येत् । निरुपाधिकं निक्षितमाह — समरागे-त्यादि । समरागलेखं तुरुयरागया रेखया युक्तम्, अनिक्रोनते देशे निक्यो- स्रोत्रते देशे निकथितम् । परिमृद्तिं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरि-केणावचूणितमुपधिं विद्यात् । जातिहिङ्गुककेन पुष्पकासीसेन वा गोम्त्रभावितेन दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति ।

सकेसरः सिग्धो मृदुर्भाजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः।

कालिङ्गकस्तापीपापाणो वा मुद्रवर्णो निकषः श्रेष्ठः। समरागी विक्रयक्रयहितः । हस्तिच्छविकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितः । स्थिरः परुषो विषमवेणश्राप्रतिरागी क्रयहितः।

छेदश्चिकणः समवर्णः श्रहणो मृदुर्ख्वाजिष्णुश्च श्रेष्ठः।

पलप्रदेशे, निकिषतं, न्याय्यं भवतीति शेषः। व्याजनिकिषितमाह — परिमृदितामित्यादि। परिमृदितं गाढनिकिषतं वर्णकोत्कर्षार्थं विकेता करोति।
परिलीढम् अगाढनिकिषतं वर्णापकर्षार्थं केता करोति, इस्तेनोन्मृष्टलीढिमिति
स्वामी। नखान्तराद् गैरिकेण नखान्तरिनिहितेन पीतधातुना, अवन्णितं
पक्षिप्तन्त्र्णम् उत्कर्षार्थं विकेता तत्पक्ष्यो वा परीक्षकः करोति। इति त्रिविधम्
उपि विद्यात्। उपिषमन्यमाह — जातीत्यादि। गोन्त्रभावितेन जातिहिष्टलकेन इंसपादाख्यहिङ्गलकविशेषण, पुष्पकासीसेन वा किञ्चित्पीतवर्णन इरितालेन वा, दिग्धेन लिसेन, अमहस्तेन, संस्पृष्टं, सुवर्णं, श्वेतीभवति हीनवर्णं
भवति। अयं केतृप्रयोज्यो व्याजः।

गुणानाह — सकेसर इति । सकेसरः बहुलकेसरः, क्रिग्धो, मृदुः आजिष्णुश्च, निकषरागः निकषरेखावर्णः, श्रेष्टः ।

निकषगुणमाह — कालिक्नक इति । कालिक्नकः कलिक्नदेशे महेन्द्र-पर्वतादुत्पत्रः पाषाणः, तापीपाषाणो वा, तापी नाम आरष्टदेशवाहिनी नदी तद्भतः पाषाणो वा, मुद्रवर्णो निकषः श्रेष्टः । समरागी यथास्थितवर्णमाही, विकयकयिहतः केतृविकेत्रोरुभयोरप्यनुक्लः । हस्तिच्छाविकः गजचर्मवत् खरशुष्कः, सहरितः हरितवर्णयुक्तः, प्रतिरागी अपकृष्टस्यापि सुवर्णस्य रागो-त्कपपदश्चकः, विकयहितः विकेतुरनुक्लः । स्थिरः दृढः, परुषः खरः, विषम-वर्णः नानावर्णश्च, अप्रतिरागी उत्कृष्टस्यापि सुवर्णस्य यथास्थितरागाप्रदर्शकः निकषः, कयहितः केतुरनुक्लः ।

निकषमुक्तवा छेदमाह — छेद् इति । छेदः छिन्नः स्वर्णसण्डः । चिकणः स्निग्नः, समवर्णः बाहिरन्तश्च तुरुयवर्णः, इलक्ष्णः मस्रणः, मृदुः भाजिष्णुश्च श्रेष्ठः ।

तापे बहिरन्तञ्च समः किञ्जलकवर्णः कुरण्डकपुष्पवर्णा वा श्रेष्ठः। स्यावो नीलस्वापाप्तकः।

तुलापतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्यामः । तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्ण

दचादाददीत च।

अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत्। अभिगच्छन् उच्छेद्यः। आ युक्तो वा सरूप्यस्वर्णस्तेनैव जीयेत । विचितवस्रहस्तगुद्धाः काञ्चन-पृपतत्वषृतपनीयकारवो ध्मायकचरकपांसुधावकाः पविश्रेयुर्निष्कसे -युश्च । सर्वे चैपामुपकरणमनिष्ठिताइच प्रयोगास्तत्रैवावातिष्ठेरन् । गृहीतं मुवर्णे भृतं च प्रयोगं करणमध्ये दद्यात् । सायं पातश्च लक्षितं कर्त्र-कारयितृमुद्राभ्यां निद्ध्यात्।

अध तापमाह—ताप इति । अग्रितापितः स्वर्णभागः, वहिरन्तश्च समः समानवर्णः, तापनात् पूर्वे पश्चाच किञ्जन्कवर्णः, कुरण्डकपुष्पवर्णो वा अम्लान-कुसुमवर्णी वा, श्रेष्ठः। स्यावः कपिशः, नीलश्च, अपासकः तत्संज्ञः अगुद्ध इति यावत् !

अथ रूप्यसुवर्णयोरुन्मानविध्यपेक्षायामाह — तुलेत्यादि । तुलाप्रति-मानं तुलापरिच्छेदविधिं, पौतवाध्यक्षे तुलामानपौतवप्रकरणे, वक्ष्यामः। इय-मनागतावेक्षणरूपा तन्त्रयुक्तिः। तेनोपदेशेन तत्प्रकरणोक्तमानविधिना, रूप्य-

मुवर्ण, दबाद्, आददीत च गृहीयाच ।

पालनविधिमाह — अक्षशालामिति। अक्षशालाम् , अनायुक्तः अन-थिकृतः, नोपगच्छेत् । अभिगच्छन् वारितोऽप्यभिमुखं गच्छन् , उच्छेबः इतसर्वस्यः कर्तव्यः । आयुक्तो वा नियुक्तोऽपि वा, सरूप्यस्वर्णः रूप्यस्वर्ण-सहितो, गच्छन् , तेनैव रूप्येण स्वर्णेन च, जीयेत दण्ड्येत । विचितेत्यादि । विचितवस्नहस्तगुद्धाः वसं हस्तो गुद्धं च विचितं रूप्यस्वर्णयुक्तं न वेति परी-क्षितं येषां ते तथाविधाः मृत्वा, काञ्चनपृषतत्वष्टृतपनीयकारवः काञ्चनकारवः रसवेषस्वणींकरणशिल्पिनः पृषतकारवो गुलिकादिस्क्मशिल्पकारिणः त्वप्र-कारवः पट्टपात्रादिशिक्पिनः तपनीयकारवः नानाजातीयभूषणशिविपनश्च, ध्मायकचरकपांसुधावकाः मस्राध्मायकाः परिचारकाः धूकिशोधकाश्च, प्रविशेयुः अक्षशालां निष्कसेयुध्य ततो निर्गच्छेयुध्य। सर्वे चेति । एषां कारुपभृतीनां, सर्वम् उपकरणम्, अनिष्ठिताः प्रयोगाश्च असमाप्तानि शिल्पानि च, तत्रैव अवतिष्ठेरन् अक्षशाळातो बहिन नीयेरन् । गृहीतामिति । गृहीतं भाण्डागाराद् क्षेपणो गुणः श्चद्रकमिति कर्माणि । श्वेपणः काचार्पणादीनि । गुणः सूत्रवानादीनि । घनं सुषिरं पृपतादियुक्तं श्चद्रकमिति ।

अर्पयेत् काचकर्मणः पश्चभागं काश्चनं दशभागं कदुमानम् । ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं संस्कृतकं तस्माद् रक्षेत् । पृषतकाचकर्मणः त्रयो हि भागाः परिभाण्डं द्वी वास्तुकम् । चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिभाण्डम् ।

आत्मनोपात्त सुवर्ण, प्रयोगं च यत्र सुवर्ण प्रयुक्तं तं पदार्थं च, करणमध्ये घृतं दद्यात् करणानां राजलेखकानां स्वस्वपुस्तकेष्वर्थं लिखतां साक्षिभ्तानां मध्ये तुलाघृतं कृत्वा प्रत्यर्पयेत् , अर्थात् सुवर्णोध्यक्षः । सायं प्रातश्च दैन-न्दिनव्यापारस्यावसाने प्रारम्भे च , कर्तृकारियतृसुद्राभ्यां लक्षितं कर्तृकार-यित्रोः सौवर्णिकसुवर्णोध्यक्षयोर्भेद्राभ्यां चिद्दितं, स्थापयेत् , सुवर्णम् । करण-मध्य इत्येव ।

अश्र कर्म त्रिधा विभज्य व्याच्छे—क्षेपण इत्यादि । क्षेपणः तदाख्यं कर्म, काचार्पणादीनि मणिसंयोजनादीनि । गुणः तत्कर्म, स्त्रवानादीनि किटस्त्रप्रथनादीनि । क्षुद्रकं स्क्ष्मपरिकर्म, घनं कटकाङ्गुलीयकादि सुषिरं सरन्धं स्थालिभुक्रारादि, पृषतादिसुक्तं पृषतो गुटिका आदिपदात् पत्रभक्नादि तद्यक्तम् । इतिशब्दः प्रकारान्तरसंप्रहार्थः ।

अर्पयदिति । कानकर्मणः मणिसंयोजनस्य विधिरुच्यत इति वाक्य-ग्रेषः । पश्चभागं मणेः पश्चमं भागं तलभागं काञ्चनम् अर्पयेद् आधारसुवर्णे प्रवेशयेत् । दशभागं काञ्चनप्रवेशितस्य भागस्यार्धे, कटुमानम् अर्पयेत् म-णिदाद्ध्यार्थों वास्तुकोपरिसुवर्णपृष्टिकाबन्धः कटुमानमित्युच्यते । तत्र प्रवेश-योदित्यर्थः । रत्नार्पणाधारबन्धे रूप्यमये ताम्रपादयोजनेन तावदृप्यहरणं, सुव-णमये रूप्यपादयोजनेन तावत्सुवर्णहरणं च पश्चतोहरैः सुकरं यतः, तस्मात् कारणाद् आधारबन्धो द्रव्यान्तरिमश्रणाद् यत्नेन रक्षणीय इत्युपिदेशति — ताम्रपादेत्यादि । संस्कृतकं, यथोक्तमिश्रणाशुद्धमपि रूप्यं सुवर्णं वा शुद्ध-सदशं प्रतिभाषादित्यर्थः ।

शुद्धकाचकर्मविधिमुक्तवा मिश्रकाचकर्मविधिमाह — पृथतेत्यादि । पृथतकाचकर्मणः गुटिकामिश्रकाचकर्मणि कियमाणे, तद्र्ये सुवर्णे पञ्चथा विभज्य त्रयो भागाः, परिभाण्डं पद्मस्वस्तिकाद्याकारं पृथतमणिप्रतिवापस्थानं भवति, द्वौ वास्तुकं द्वौ भागौ आधारपीठवन्धः । इत्येकः प्रकारः । यदि मणयः स्थूलास्तदा विधिमाह — चत्वारो वेत्यादि ।

त्वष्टुकर्मणः। शुल्वभाण्डं समसुवर्णेन संयुह्येत्। रूप्यभाण्डं घनं धनसुषिरं वा सुवर्णार्धेन अवलेपयेत् । चतुर्भागसुवर्णे वालुकाहिक्कल-कस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत ।

तपनीयं ज्येष्ठं सुवर्णं सुरागं, समसीसाविक्रान्तं पाकपत्रपकं सै-न्थविकयोज्ज्वालितं नीलपीतश्वेतहरितशुकपोतवर्णानां मकृतिर्भवति। तीक्ष्णं चास्य मयूरग्रीक्षभं खेतभङ्गं चिमिचिमायितं पीतचूर्णितं का-कणिकः सुवर्णरागः ।

त्वष्ट्रकर्माह — त्विष्ट्रियादि । त्वष्ट्रकर्मणः ताम्ररजतनिर्मितघनपत्रादि-कर्मणः विधिरुच्यत इति शेषः । शुरूबभाण्डं ताम्रभाण्डं, समसुवर्णेन संयुह-येत् ताम्रपलतुरुयपलेन सुवर्णेनं हदपत्रीकृतेन संयोजयेत् । रूप्यभाण्डं, धनम् अङ्गुलीयककङ्कणादि, धनसुष्रिः वा स्थालीकलशभूङ्गारादिकं वा, सुवर्णार्घेन अवलेपयेत् रूप्यपलशतकृतं भाण्डं पञ्चाशता सुवर्णपलैस्तनुपत्रीकृतेरेव केष-येत् । अवलेपविधिमुक्त्वा वासनाविधिमाह — चतुर्भागसुवर्णमिति । रूप्य-भाण्डमिति वर्तते । अयमर्थः -- रूप्यपलशतकृतं भाण्डं पञ्चितिपल-सुवर्णेन चूर्णीकृतेन वालुकाहिङ्गलकचूर्णिमश्रेण पारतयुक्तेन तुपागिद्रवीकृतेन वासयेत् । एवं तावत् सुवर्णस्य समस्यार्थस्य चतुर्भागस्य च योजनेन त्रिप-कारं त्वष्टकर्म व्यत्पादितम् ।

तपनीयकमीह — तपनीयमित्यादि । तपनीयम् अलहारार्थे घटनीयं कनकं, ज्येष्टम् उत्तमं सप्तदशवर्णकं पोडशवर्णकं वा, सुवर्ण किञ्चरकाचन्यत-मवर्ण, सुरागं स्निग्धन्नाजिप्णुरागं, नीलपीतादीनां पञ्चानां प्रकृतिः कारणं भवति । अनेवम्म्ताशुद्धस्वर्णविषये आह — समसीसेत्यादिना । समसी-सातिकान्तं ततुल्यमानसीसशोषितं, पाकपत्रपकं ततुपत्रात्मकं कृत्वारण्यगोम-यदन्धं, सैन्धविकया सीराष्ट्रमृत्तिकया सह उज्ज्वालितम्, इत्थं शोधनेन संस्कृतं, नीटादीनां प्रकृतिर्भवति । तीक्ष्णं चेति । अस्य तपनीयस्य, तीक्षणं तदाख्यो छोह्विशेपश्च, प्रकृतिभवतीत्यनुवर्तते, अर्थास्रीलादीनां पब्चानाम् । कींडशं तीक्ष्णं मयूरमीवामं, श्वेतभक्तं छेदे शुक्लं, चिमिचिमायितम् अत्यन्त-भास्वरम्, ईडशं तीक्ष्णं, पीतचूर्णितं तप्तचूर्णीकृतं स्वर्णे प्रक्षिप्तमित्यार्थम् । कियति स्वर्णे कियत् तीक्षणं रज्जनार्थं प्रक्षेप्तन्यमित्यत्राह - काकणिक इति। मुवर्णरागः योडशमायमाणस्य मुवर्णस्य रागो रञ्जकस्तीक्ष्णांशः, काकणिकः काकणी मायचतुर्भागस्तत्त्रमाणकः।

तारमुषशुद्धं वा। अस्थितुत्ये चतुः, समसीसे चतुः, शुष्कतुत्थे चतुः, कपाले त्रिगोंमिये द्विः, एवं सप्तदशतुत्थातिकान्तं सैन्धविकयो-क्जवालितम्। एतस्मात् काकण्युत्तरापसारिता। आ द्विमापादिति सुवर्णे देयं, पश्चाद् रागयोगः । श्वततारं भवति ।

त्रयोंऽशाः तपनीयस्य दात्रिंशद्भागन्वेततारमृष्टितं तत् न्वेतलो-

हितकं भवति । ताम्नं पीतकं करोति ।

स्वर्णानन्तरं रूप्यमाह — तार्मित्यादि । उपशुद्धम् अत्यन्तशुद्धं, तारं रजतं, वाशब्दो विकल्पे। नीलादीनां प्रकृतिभवतीत्यनुवर्तते । तारस्या-शुद्धस्य शोधनमकारमाह - अस्थितुत्य इति। अस्थितुत्थे अस्थिचूर्णयुक्तम्-चिकानिर्मितायां मूषायां, चतुः चतुर्वारान् , आवर्तितम् , एवं समसीसे मृचि-कासीससमप्रमाणानिर्मिते तुत्ये चतुः, शुष्कतुत्ये 'शुष्कतुत्यः कटुशर्करामृषा' इति महस्वामी, तस्यां चतुः, कपाले शुद्धमृत्तिकाम्यायां त्रिः, गोमये गोमयकृत-म्यायां द्विः, एवं सप्तह्शतुरथातिकान्तं सप्तदशम्यावर्तितं, पश्चात्, सैन्यविकया लंबणयुक्तसौराष्ट्रमृत्तिकया सह, उज्ज्वालितम् उज्ज्वलनसंस्कृतं, शुद्धमित्यार्थम् । एतस्मात् काकणी उक्तरीत्या शोधिताद् रूप्यात् काकणी, सुवर्णे प्रक्षिप्ता, उत्तरा अपसारिता अधिका सुवर्णकाकणी अपनीता भवति । इति आ द्वि-माषात् सुवर्णे देयम् एवं सुवर्णकाकण्यपनयनपूर्वकरूप्यकाकणीपक्षेपोपचय-क्रमेण अष्टकाकण्यधिकः सुवर्णे रूप्यप्रक्षेपः कर्तव्यः । पश्चाद्, रागयोगः रागयोगार्थो यथोक्ततीक्ष्णकाकणीपक्षेपः । श्वेततारं भवति एवं करणे स्वर्ण श्वेततारसमप्रमं संपद्यते । केचितु श्वेततारं रागार्थं भवतीति व्याचक्षते ।

रागयोगमाह — त्रयोंऽशा इत्यादि। एवं स्वामी व्याचष्टे — सामा-न्यसुवर्णाद् द्वार्त्रिशद्धा विभक्तार् अंशत्रयमपनीय, तपनीयस्य यथोक्तपकार-शोधिततपनीयस्य, त्रयोंऽशाः सामान्यस्वर्णे प्रक्षिप्यन्त इति शेषः । तत् स्वर्णे, द्वात्रिशद्भागश्चेततारम्छितं द्वात्रिशद्भागिकेन श्वेतरजतेन सहावतितं सत्. श्वेतलोहितकं भवति श्वेतलोहितात्मकवर्णद्वयसम्मित्रं भवति । ताम् कर्त्वं, पीतकं पीतवर्णं करोति, अर्थात् तदेव सामान्यस्वर्णं कर्म । इहापि पूर्ववत् 'त्रयोंऽशा' इत्यादि योजनीयं, श्रोततारस्थाने च ताम्रम् । तथाच तत् स्वर्णे द्वात्रिश-द्वागिकताञ्रेण सहावर्तितं सत् पीतवर्णं जायत इत्युक्तं भवति । भाषाटीका त्वन्यथा व्याचष्टे — द्वात्रिशाति भागेषु त्रयोऽशास्तपनीयस्य, शेषास्तु रजत-

तपनीयमुज्ज्वाल्य रागत्रिभागं दद्यात् । पीतरागं भवति ।
श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्रवर्णं करोति ।
कालायसस्यार्थभागाभ्यक्तं कृष्णं भवति । प्रतिलेपिना रसेन
दिग्रणाभ्यक्तं तपनीयं शुक्रपत्रवर्णं भवति । तस्यारम्भे रागविशेषेषु
प्रतिवर्णिकां गृहीयात् ।

तीक्ष्णताम्रसंस्कारं च बुध्येत । तस्माद् वज्रमणिमुक्तामवाल-रूपाणामपनेयिमानं च रूप्यसुवर्णभाण्डवन्थममाणामने चेति ।

स्येत्येवं मिश्रयित्वावर्तने कृते तच्छ्वेतलोहितवण-भवति । एवं द्वात्रिश-द्वागात्मके ताम्रे शुद्धसुवर्णस्य त्रीन् भागान् योजयित्वावर्तने कृते तत् पीत-रागं भवतीति ।

तपनीयमुज्जवालयेति । तपनीयं सामान्यस्वर्णे, सैन्थविकयोज्ज्वाल्य, रागित्रभागं शोधितस्वर्णित्रभागं, दद्यात् । पीतरागं भवति तथाकरणे तत् सामान्यस्वर्णे पीतरागं पीतरक्तं भवति । अपरा व्याख्या — तपनीयं शोधित-सुवर्णे सैन्थविकयोज्ज्वालय तत्र रागित्रभागं ताम्रित्रभागं द्यात् । तत् पीत-रागं भवतीति ।

द्विगुणशुद्धरूप्ययुक्तं शुद्धसुवर्णमावर्तितं मुद्गवर्णे भवतीत्याह-भेत-

तारभागावित्यादि । पश्चाद्रागयोग इति सर्वशेषो द्रष्टव्यः ।

कालायसस्येति। कालायसस्य तीक्ष्णस्य, अर्धभागाभ्यकम् अर्धभागेन रागार्थस्य तीक्ष्णस्य प्रमाणं तृतीयांश उक्तः तद्धभागेन अर्थात् षड्भागेन अभ्यक्तमनुलिप्तं न खावार्तितं, तपनीयं, कृष्णम् अञ्जनवर्णं, भवति। प्रतिलेखिना द्वीकृतेन कालायसेन, रसेन पारतयुक्तेन, द्विगुणाभ्यक्तं द्विगुणामनुख्तं, तपनीयं, शुक्पत्रवर्णं भवति। तस्योति। तस्य नीलादेरुक्तस्य, आरम्भे, रागाविशेषेषु शुद्धाशुद्धस्वर्णस्जतस्त्रपेषु सञ्जकभेदेषु विषये, प्रतिवर्णिकां तारतम्यपरिच्छेदार्थं, गृहीयात्।

रज्ञनार्थतीक्ष्णताम्रयोः शुद्धिपरिज्ञानापेक्षायामाह — तीक्ष्णेत्यादि । तीक्ष्णताम्रयोः संस्कारं शोधनं, बुध्येत धातुशोधनशास्त्राज्ञानीयात् । तस्मात् सुवर्णरज्ञतादिशुद्धिमकारज्ञानस्य यो हेतुः कारुहरणशङ्कारूपस्तेनैव हेतुनेत्यर्थः, वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणाम् , अपनेयिमानं च असारहीरमाणिक्यादिपक्षेपेण सारहीरमाणिक्यादिपरिवर्तनादिकं हरणप्रकारं च, रूप्यसुवर्णभाण्डवन्धप्रमा- समरागं समद्भन्द्रमसक्तपृषतं स्थिरम् । सुप्रमृष्टमसंपीतं विभक्तं धारणे सुखम् ॥ अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानप्रधुरं समम् । मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः ॥

इति कैटिडीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः अक्षशाखायां सुवर्णाध्यक्षः, आदितश्रतुभिन्नः॥

णानि च रूप्यमुवर्णाभरणादीनां संब्यूहनादीनि च 'ग्रुल्बभाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत्' इत्यादिनोक्तानि, बुध्येतेति सम्बध्यते । इतिशब्दः प्रकारे ।

अध्यायान्ते क्षोकद्वयं तपनीयगुणचतुर्वशकप्रतिपादकमाह — सम-रागमित्यादि । समरागं समवर्णिकं, समद्वन्द्वं तोलनतो वर्णतश्च स्वसमान-द्वितीयम्, असक्तपृषतम् असंसक्तगृटिकं, स्थिरम् अविसंवादि, सुप्रमृष्टं प्-वीक्तविधिना सैन्धविकया सम्यगुज्जवालितम्, अप्रमृष्टमिति पाठे अकृतिम-च्छायम्, असम्पीतं छायोत्कर्पार्थं पायितं न भवति, विभक्तं सुविभक्तावयवं, धारणे सुखम् आमुखताम् अदुःखकरम्, अभिनीतम् अनुद्वणं, प्रभायुक्तं सु-तिमत्, संस्थानमधुरम् आकृतिरमणीयं, समम् अनिन्नोञ्चतप्रदेशं, मनोनेत्रा-भिरामं मनोहरं दृष्टिसुखं च, तपनीयगुणाः स्वर्णाभरणगुणाः ॥

> इति कौटलीयार्थकाक्ष्यवस्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः, भादितः चतुक्षिशः॥

३२. प्रक. विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः।

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनिभिः कारयेत् । निदिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिदिष्टकालं कार्यापदेशम् ।

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः । कार्यस्या-न्यथाकरणे वेतननादाः तद्द्विगुणश्च दण्डः ।

यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः, कालान्तरा-दिप च तथाविधमेव प्रतिगृह्णीयुरन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाभ्याम् ।

विशिखायां सीवर्णिकप्रचार इति सूत्रम् । विशिखायां विशिखेह सौवर्णिकविषाणिः तस्यां, सौवर्णिकप्रचारः सौवर्णिकस्य सुवर्णे नियुक्तस्य प्र-चारो व्यापारः, सोऽभिधीयत इत्यर्थः । पूर्वाध्याये शिरूपवस्ताभिजात्यपात्य-यिकत्वादिगुणयुक्तं विशिखायां सौवर्णिकं कुर्यादित्युक्तम् । तस्य व्यापारस्तु नोक्तः । स इहोच्यत इति सम्बन्धः ।

सौर्विणक इति । सौर्विणकः, पौरजानपदानां पुरवासिनां बहिर्वि-षयवासिनां च, रूप्यसुवर्ण रूप्यशिष्णं सुवर्णाशिष्णं च, आवेशिनिमः शिष्टिप-शालीयेः सुवर्णकारादिभिः, कारयेत् । निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः इयता कालेनेदृशं कटकाङ्गदादि निर्मायापणीयम् एतावच वेतनमिति परिभाषणपूर्व शिष्णं कुर्युः, अर्यादावेशिनिनः । कार्यापदेशम् अनिर्दिष्टकालिनिति निर्मातव्यः वस्तुगौरवनिमित्तं तु अपरिभाषितकालमपि कर्म कुर्युः ।

कालातिपातन इति । परिभाषितकालातिकमे, पादहीनं परिभाषित-चतुर्भागहीनं, वेतनं भवति, तद्द्रिगुणः गृह्यमाणवेतनद्विगुणः दण्डश्च भवति । कार्यस्यान्यथाकरणे कटकं परिभाष्य केयूरादिकरणे, वेतननाशः, तद्द्रिगुणः नष्ट-वेतनद्विगुणः, दण्डश्च भवति । कण्टकशोधने कारुकरक्षणे कारुणां सर्वेषां दण्ड उक्तः. सुवर्णकारूणां त्विह दण्डकथन विशेषज्ञापनार्थं — कार्वन्तरद-ण्डवत् सुवर्णकारुदण्डं प्रशास्तारः केवला न कुर्युः किन्तु सौवर्णिकसहिता एव कुर्युरिति ।

यथावर्णेत्यादि । निक्षेपं घटनीयरूप्यसुवर्णादि, यथावर्णप्रमाणं यद्व-णिकं यत्प्रमाणं च, गृहीयुः, तथाविधमेव तत्प्रकारमेव न तु लेशतोऽपि वर्ण-प्रमाणयोहीनम् , अर्पयेयुः कारवः । कालान्तरादिषि चेति प्रहीतुः कारकस्य दीर्धप्रवासादिना मरणादिना वा निमित्तेन तत्पुत्रादिहस्तादिष च, तथाविधमेव आवेशनिभिः मुवर्णपुद्रललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात् । तप्तकल्थौतकयोः काकणिकः मुवर्णे क्षयो देयः । तीक्षणका-कणी रूप्यद्विगुणा रागप्रक्षेपस्तस्य षद्भागः क्षयः ।

वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः, प्रमाणहीने मध्यमः, तुला-प्रतिपानोपधावुत्तमः, कृतभाण्डोपधौ च ।

प्रतिगृहीयुः स्वार्षितवर्णप्रमाणकमेव निक्षेपं प्रतिगृहीयुः, न तु तदभ्यधिकवर्ण-प्रमाणकं कालातिपातदोषापदेशेन प्रार्थयेयुः, न वा पुत्रादीनां वेतनहानिर्दण्डो वेत्यभिप्रायः । अपरा व्याख्या — कालान्तरादिष देशविश्रमादिनिर्मित्ते काला-तिपाते जातेऽपि, तथाविधमेव यथानिक्षिप्तमघटितमेव, अर्थयेयुः कारवः, नि-क्षेपकाश्च प्रतिगृहीयुरिति । तत्रापवादमाह — श्लीणपरिशीर्णाभ्यामन्यत्र उपभो-गष्ट्रष्टं प्रच्युतावयवं च निक्षेपमपहाय । श्लीणपरिशीर्णयोस्तु दण्डो दाट्य एव ।

आवेशानिभिशित। सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु सुवर्णः किञ्जल्कवर्णादिः पुद्गलम् आमरणमुङ्गारादि लक्षणं मुद्रा एतेषां स्वर्णादिसम्बन्धिनां प्रयोगेषु व्यवहारेषु हरणोपायानुष्ठानेषु वा, तत्तत् छलमच्छलं च ब्रेयं सर्वे वस्तुत-त्त्वम्, आवेशनिभिर्जानीयात् शिल्पिद्वारेण विद्यात्, सौर्वाणकः ।

'अन्यत्र क्षीणपरिशीणिभ्यामि'त्युक्तस्य प्रतिप्रसदमाह — तसेत्यादि । तसकल्यौतकयोः अशुद्धस्वर्णरजतयोविषये, सुवर्णे काकाणिकः षोडशमायके माषचतुर्भागप्रमाणः, क्षयो देयः निक्षेपं घटितं तावनमात्रस्यूनम्य निक्षेपकः प्रतिगृह्वीयात् । तीक्षणकाकणी कालायसकाकणी, रूप्याद्विगुणा रजतकाकणी-द्वययुक्ता, रागप्रक्षेपः रागार्थं षोडशमायकस्वर्णे प्रक्षेप्तच्येत्यर्थः । तस्य पद्भागः प्रक्षिप्तकाकणीत्रयस्य पद्भागः अर्थादर्थकाकणिकः, क्षयः देयो भवति ।

अथ दण्डमाह —वर्णेत्यादि । माषावरे वर्णहीने मापप्रमाणे सुवर्णे उत्कृष्टवर्णहानि नित सित, पूर्वः साहसदण्डः । मापावरे प्रमाणहीने प्रतिमानहानि निते सित, मध्यमः साहसदण्डः । जुलाप्रतिमानापणी न केवलं माष्यमा मात्रप्रतिमानहानिः, किन्तु हापिनप्रतिमानस्य पूरणकैतवमपि यत्र प्रयुज्यते वाहशे विषय इत्यर्थः, उत्तमः साहसदण्डः । कृतभाण्डोपणी च माषावरिव-षये घटितरूपपरिवर्तनादिकैतवे च, उत्तमः साहसदण्डः । अनया दिशा द्वि-मापित्रमापादिविषयहान्यादौ तत्तदण्डद्वैगुण्यत्रैगुण्यादिकम्ह्मम् ।

सौवणिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कार्यतो द्वादश्रपणो दण्डः कर्तुर्द्विगुणः, सापसारश्चेत् । अनपसारः कण्टकशोधनाय नीयत । कर्तुश्च द्विशतो दण्डः पणच्छेदनं वा ।

तुलामतिमानभाण्डं पौतवहस्तात् क्रीणीयुः। अन्यथा द्वादश्रपणो

दण्डः ।

यनं यनसृषिरं संयुद्यमवलेष्यं सङ्घात्यं वासितकं च कारुकर्म। तुलाविषममपसारणं विस्नावणं पेटकः पिङ्कश्रेति हरणोपायाः। सन्नामिन्युर्त्काणिका भित्रमस्तकोपकण्ठी कुशिवया सकदुकस्या

सौवर्णिकेनाननुमतं विशिखायाम् , अनुमतमपि वा विशिखातोऽन्यत्रा-ल्हारादिनिर्माणं कारयतः कर्तुश्च दण्डमाह — सौवर्णिकेनेत्यादि । साप-सारश्चेदिति कारायेता यदि सापसारस्तदायं दण्ड इत्यर्थः । अपसारोऽपसरणं तच स्वर्णादेः स्वामिशुद्धागमप्रतिपादनेन चोरशङ्काकलङ्कादात्मव्यादृतिः, तद्वान् सापसारः । अनपसारविषये त्वाह --- अनपसार इति । अनपसारश्चेत् कारियता, कण्टकशोधनाय वाक्यकर्मानुयोगादिना शुद्धाशुद्धस्वनिर्णयाय, नीयेत प्रदेष्ट्सिनिधिम्। कर्तुश्च स्वर्णकार्वादेरनपसारस्य, द्विशतो दण्डो भवति। तस्य द्विशतपणदण्डदानासामध्यें त्वाह —पणच्छेदनं वेति।पणच्छेदनं पण-नसाधनपञ्चाङ्गुलिच्छेदनम् ।

तलायतिमानेत्यादि । तुलायतिमान्याण्डं तुलायतिमानसाथनं माष-द्विमापादिकम्, उपलक्षणात् प्रस्थद्रोणादिकं मानसाधनं च, पौतवहस्तात् वस्यमाणपातवाध्यक्षसकाशात्, कीणीयुः कीत्वा तेन व्यवहरेयुः सुवर्णकारा-दयः । तुलामानभाण्डमिति पाठे तुलाभाण्डं मामद्विमामादिकं मानभाण्डं पस्थद्रोणादिकं चेति व्याख्येयम् । अन्यथा स्वयं निर्माणेऽन्यतः ऋषणे वा, द्वादशपणो दण्डः ।

अथ हरणोपायद्वारभूतं कारोः कम षट्पकारमाह - धनिमत्यादि । धनम् अङ्गुळीयकादि, धनप्रिषरं मृङ्गारादि, संयूषं स्थूळपत्रयोजनम् , अवलेप्यं लघुपत्रयोजनं, सङ्घात्यं कटिस्त्रादि, वासितकं रसादिना वासितम् ।

तेषु कर्मेष्ठ प्रयोज्यान् पञ्च हरणोपायान् नामत उद्दिशाति — तुले-

त्यादि । तत्र तुलाविषममाह — सन्नामिनीत्यादि । सन्नामिनी मृदलोहनिर्मिता यशाकामसंनाम्या, उत्कीर्णिका तीक्षणचूर्णेन पारतेन वा पूरिताभ्यन्तरस्रिपरा, पारिवेद्धचयस्कान्ता च दुष्टतुलाः।

रूप्यस्य द्वौ भागावेकः शुल्वस्य विषुटकम् । तेनाकरोद्गतमप-सार्यते तत् त्रिषुटकापसारितं, शुल्वेन शुल्वापसारितं, बेळुकेन बेळ-कापसारितं, शुल्वार्धसारेण हेम्ना हेमापसारितम् ।

मूकमूपा पूर्तिकिटः करटकमुखं नाली सन्दंशो जोङ्गनी सुव-चिंका लवणं तदेव सुवर्णिमित्यपसारणमार्गाः । पूर्वप्राणिहिता वा पिण्डवालुका मूपाभेदादिमिष्ठा उद्भियन्ते ।

भिन्नमस्तका सरन्ध्रामा सा हि वाताभिमुखं धृता वातेन नामिता भव-तीति, उपकण्ठी मन्धिबहुला, कुशिक्या शिक्यं तोल्यवस्तुनिवेशाधारः तत् कुत्सितं यस्याः सा, सकदुकक्ष्या अप्रवणसूत्रा, पारिवेल्ली परिवेल्लः परिचलनं तद्वती, अयस्कान्ता अयस्कान्ताख्यलोहनिर्मिता, सा हि यतः स्वर्णे ततो याति।चः समुचये। अष्टावेता दुष्टतुलाः। इत्थं सम्भाविताष्टविधदुष्टतुलं तलाविषमम्।

अथापसारणमुच्यते। तत्र यदसारद्रस्यं प्रक्षिप्य सारद्रव्यमपसायतेऽपद्रियते तदपद्रव्यं चतुर्विधमादावाह — रूप्यस्येति। द्रौ रूप्यस्य भागौ एकः
शुल्बस्य भाग इति भागत्रयमिदं मेलियत्वावर्तितं, त्रिपुटकं तत्संज्ञम् । तेन
त्रिपुटकेन प्रक्षिप्तेन, आकरोद्रतं शुद्धम्, अपसार्यते आकर एवाशुद्धमिदमुत्पन्नमिति व्यपदिश्यापद्वियते, तत् तथाविधमपसारणसाधनं, त्रिपुटकापसारितं तदास्यमपद्रव्यमेकम् । शुल्वेन तामप्रक्षेपेण अपसार्यते तथापद्वियते,
तत् शुल्बापसारितं तदास्यम् अपसारणसाधनं द्वितीयम् । वेल्लकेन तीक्ष्णलोहं रूप्यं च समभागमावर्तितं वेल्लकमिति प्रसिद्धं तेन साधनेन प्रक्षिप्तेन,
अपसार्यते, तद् वेल्लकापसारितं तृतीयम् । शुल्वार्धसारेण तामसमभागयोगावर्तिनेन, हेन्ना साधनेन, अपसार्यते तथापद्वियते, तत् तथाविधं साधने,
हेमापसारितं तत्संज्ञं चतुर्थम् ।

अथापद्रव्यप्रक्षेपेण सारद्रव्यापहरणस्य मार्गानाह — मूकमृषेत्यादि ।
मूकमृषा ससम्प्रदार्थम्या, प्तिकिट्टो छोहमछं, करटकमुखं काकमुखं कर्तरीमुखं
वा, नाछी प्रसिद्धा, सन्दंशः कङ्कमुखं, जोङ्गनी छोहकटिका, सुवर्विका क्षारविशेषः, छवणं प्रसिद्धम् । तदेव सुवर्णिमिति तादशं हीनवर्णकमेवाकरोद्धतं
सुवर्णिमिति मिध्यावादः, अपसारणमार्गाः त एते सुवर्णापहरणोपायाः । अय-

पश्चाद्धन्थने आचितकपत्रपरिश्वायां वा रूप्यरूपेण परिवर्तनं विस्नावणम्, पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा।

गाहश्राभ्युद्धार्यश्र पेटकः संयुद्धावलेप्पसङ्घात्येषु कियते । सी-सरूपं सुवर्णपत्रेणावलिप्तमभ्यन्तरमष्टकेन वद्धं गाहपेटकः । स एव पटलसम्पुटेप्वभ्युद्धार्यः । पत्रमाश्चिष्टं यमकपत्रं बावलेप्येषु कियते ।

मर्थः — आकरोद्गते मृकमृषायामावर्त्यमाने गुद्धसुवर्णे छोहमलहरणव्याजेन सुवर्णिकालवणक्षेपव्याजेन च त्रिपुटकादिकमपद्रव्यं प्रक्षिप्य करटमुखादिना साधनेन गुद्धसुवर्णमपहरित सुवर्णकाराः कृतकच्छायमीहृद्धामेव सुवर्णमाकरा-दुद्गतामिति वद्गत इति । हरणोपायविकलपमाह — पूर्वप्रणिहिता वेति । पूर्वप्रणिहिताः पूर्वभेवामौ प्रक्षिताः, पिण्डवाळुका वा अपसारणमार्णा इति सम्बद्धयते । द्रव्यधारवनुगमवरिगृहीततच्छायाः सूक्ष्मवाळुकाः द्रवीमृतेन हर्ष्यण सुवर्णेन वा सम्पर्कात् पिण्डतां प्रतिपन्नाः पिण्डवाळुकाः । उपायीभाव-प्रकारमाह — मृषाभेदादिम्रष्ठा उद्धियन्त इति । पूर्वमेवामिप्रक्षिप्तिपिण्ड-वाळुकाममाणं सारद्रव्यमपहत्य मृषा भिन्नेत्यपदेशेन तस्सम्प्रकास्ता एव पि-ण्डवाळुकास्तरस्वामिसमक्षममेक्।द्भियन्त इत्यर्थः ।

विस्नावणमाह — पश्चादित्यादि । पश्चाद्वन्धने पूर्व निर्भितस्य उत्तर-कालसन्धानप्रसन्ने, आचितकपत्रपरीक्षायां वा प्रचुरघटितपत्रपरीक्षाप्रसक्तौ वा, रूप्यरूपेण परिवर्तनं रजतभाण्डप्रक्षेपेण सुवर्णमयस्य विनिमानं, विस्नावणम् । इत्येको विस्नावणप्रकारः । अपरमाह — पिण्डेत्यादि । पिण्डवालुकानां सुवर्णा-करसम्भूतानां, छोहपिण्डवालुकाभिः छोहाकरसम्भूताभिर्वालुकाभिः परिवर्तनं वा विस्नावणम् ।

पेटकमाह — गाढश्रेति। पेटकः संश्चेषः, पिटधातोः संश्चेषणार्थत्वात्, स गाढश्च अभ्युद्धार्यश्चेति द्विविधः, संयुद्धावलेष्यसङ्खात्येषु संयुद्धादिषु त्रिषु पूर्वोक्तेषु कर्मसु विषये, क्रियते अनुष्ठीयते। सीसरूपं सीसपत्रं, सुवर्णपत्रेण, अविसम् आच्छादितम् , अभ्यन्तरम् आच्छादिताच्छादकयोरन्तरालम्, अष्टकेन बद्धं जतुसर्जरसादिना पटलसम्पुटेषु इदसंश्चेषणार्थं बद्धं, यदि भव-तीति शेषः। गादपेटकः अर्थात् स एष बन्धो गादपेटकास्यः। स एवति। स एव पेटकः, पटलसम्पुटेषु अभ्युद्धार्थः अष्टकवन्धरिहतत्वादभ्युद्धत् शक्य इति सोऽभ्युद्धार्थपेटकः। स एष द्रव्यापद्रव्ययोः सममाविभागिके संयुद्देने

शुल्वं तारं वा गर्भः पत्राणाम् । सङ्घात्येषु क्रियते शुल्वरूपं सुवर्णप-त्रसंहतं प्रमृष्टं सुपार्श्वम् । तदेव यपकपत्रसंहतं प्रमृष्टम् । ताम्रताररूपं चोत्तरवर्णकः ।

तदुभयं नापनिकषाभ्यां निक्शब्दोछेखनाभ्यां वा विद्यात् । अभ्युद्धार्यं बदराम्ले लवणोदके वा सादयन्ति । इति पेटकः।

धनसुपिरे वा रूपे सुवर्णमृत्यालुकाहिङ्गुलुककल्को वा तप्तोऽव-निष्ठते । दहवास्तुके वा रूपे वालुकामिश्रजतुगान्धारपङ्को वा तप्तोऽव-

हरणप्रकारः। अथ सारार्धभागेषु हेप्येषु हरणप्रकारमाह — पत्रामात। पत्रं सुवर्णपत्रम्, आस्त्रिष्टम् एकपार्धयोजितं, यमकपत्रं वा उभयपार्धयोजितं वा अवलेप्येषु, कियते। बहिःपत्रमुक्त्वा गर्भपत्रमाह—गुल्यं तारं वा, पत्राणां सुवर्णपत्राणां, गर्भः कियते। सङ्घात्यविषयं विधिमाह — सङ्घात्येषिति। सङ्घात्येषु विषये, गुल्वरूपं तामभाण्डं, सुवर्णपत्रसंहतम् एकपार्धं सुवर्णपत्र-च्छादितं, प्रमृष्टं प्रकर्पणोज्ज्विलितं, सुपार्थं क्षेभनैकपार्थं, कियते। तदेव गुल्वरूपं, यमकपत्रसंहतम् उभयपार्थ्ययोः सुवर्णपत्रावच्छादितं, प्रमृष्टं, कियते। प्रवेश्य सुपार्थामिति संज्ञात्येके। ताम्रताररूपं च उत्तरवर्णक इति। व केवलं सुवर्णपत्रं यथोक्तमवच्छादनार्थमुपयुज्यते, किन्तु ताम्रभाण्डरजतमाण्डे अपीत्यर्थः। ताम्यां पुनरीचित्यात् कृष्णायसादि-भाण्डमवच्छाद्यं भवतीत्ववगन्तव्यम्।

पेटकस्य परीक्षामाह तदुभयमिति । तदुभयं गाढपेटकम् अभ्यु-द्धार्यपेटकं च, तापनिकषाभ्याम् अभितापनिकषपर्पणाभ्यां, निक्शब्दोल्ले-खनाभ्यां वा निक्शब्दं शब्दहीनं छेदनम् उल्लेखनं तीक्षणमुखलेखनं ताभ्यां वा, विद्यात् । अभ्युद्धार्ये विशेषमाह — अभ्युद्धार्थे, बदराम्ले कर्कन्धूफल-रसे, लवणोदके वा, सादयन्ति निवेशयन्ति । तथा करणे लोहितवर्णः सञ्जा-यत इति भाषादीका । इति पेटकः व्याख्यात इति शेषः ।

पश्चिषं पिक्कं तत्परीक्षणं चाह — घनेत्यादि । घनमुषिरे रूपे घने सुपि-स्वितं च भाण्डे कटकायळकारे, सुवर्णमृत्माळकाहिङ्कळकरूको वा सुवर्णमृत् सुवर्णमाळका च धातुविशेषा हिङ्क्कळको जातिहिङ्कळकः एतेषां मिलितानां करकः, तमः तापियत्वा पक्षिष्ठः, अविष्ठिते अवस्थितो स्वित । अत्रत्तयोजनेन तावत् स्वर्णमपहियत इत्यर्थः। अन्यद्पद्रव्यमाह — इडवास्तुके रूपे वा इक-

तिष्ठते । तयोस्तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । सपरिभाण्डे वा रूपे लव-णमुल्कया कटुशर्करया तप्तमवतिष्ठते । तस्य काथनं शुद्धिः। अभ्र-पटलमप्टकेन द्विगुणवास्तके वा रूपे बध्यते । तस्यापिहितकाचकस्यो-दके निमज्जत एकदेशः सीदाति । पटलान्तरेषु वा सूच्या भिद्यते । मणयो रूप्यं सुवर्णे वा घनसुषिराणां पिङ्कः। तस्य तापनमवध्वंसनं वा श्रद्धिः । इति पिकः ।

तस्माद् वजमणिमुक्तामवालरूपाणां जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्रल-लक्षणान्युपलभेत ।

पीठवन्धे अलङ्कारे वा, वालुकामिश्रः पिण्डवालुकायुक्तः जतुगान्धारपङ्कः लाक्षा-सिन्दूरपङ्कः, तमोऽविष्ठिते । तत्र शुद्धिमाह — तयोः धनसुपिर-दृढवास्तुक-योर्विषये, तापनं दाहः, अवध्वसनं वा ताडनं वा, शुद्धिः शोधनोपायः । सप-रिभाण्डे रूपे पृषतमणिबन्धे, लवणम् , उल्कया ज्वालया, कटुशर्करया तप्तं मृदुपापाणविशेषेण सह तप्तम, अवतिष्ठते। तस्य, काथनम् अर्थाद् बदराम्लो-दके, शुद्धिः शुद्धिहेतुः । पिङ्कस्य प्रकारान्तरमाह — अभ्रेत्यादि । अभ्रपटकं काचमाणिः, अष्टकेन द्विगुणवास्तुके लाक्षादिना द्विगुणावगाडबन्धे, रूपे, बध्यते सम्बध्यते अवतिष्ठत इत्यर्थः । तत्परीक्षामाह — तस्येति । तस्य प्रस्युप्तमणेरम्तरवच्छादितकाचस्य सुवर्णाभरणस्य, उदके निमज्जतः परीक्षार्थं बदराम्लोदके पक्षिप्तस्य, एकदेशः सीदिति अअपटलरहितोऽवयवो गुरुत्वादधो गच्छति । अर्थादेकदेशान्तरमभ्रपटलयुक्तं लघुत्वादधो न गच्छति । अभ्रपट-लातिरिक्तताब्रपटलादिविषये तु सूच्या भेदनमेव शुद्धिज्ञानोपाय इत्याह — पटलान्तरेष्टिवति । पुनः पिङ्कस्य घनसुपिरामरणविषये त्रीन् प्रकारानाह — मणय इति । घनसुषिराणां घनसुषिराभरणविषये, मणयः पिइः काचमणयो नात्यमणिहरणोपायः, रूप्यं विद्वः रजतं सुवर्णहरणोपायः, सुवर्णे पिद्वः अशुद्धं स्वर्णे शुद्धस्वर्णहरणोपायः । तत्र शोधनप्रकारमाह—तस्येत्यादि । इति पिडः व्याख्यात इति शेषः।

तस्मादिति । उचावचहरणोपायसम्भवात् , वज्रमणिमुक्ताप्रवालह-पाणां वजादिरूपाणां चतुणीं, जातिरूपवर्णपमाणपुद्गललक्षणानि जातिरूपिचः रूपमाकारः वर्णो रागः प्रमाणं मापकादिपरिमाणं पुद्गलमाभरणं लक्षणं हक्ष्म, एतानि, उपलभेत विद्यात्।

कृतभाण्डपरीक्षायां पुराणभाण्डमितसंस्कारे वा चत्वारो हरणो-पायाः—परिकुट्टनमवच्छेदनमुळेखनं परिमर्दनं वा। पेटकापदेशेन पृषतं गुणं पिटकां वा यत् परिशातयन्ति तत् परिकुट्टनम्। यद् द्विगुणवास्तु-कानां वा रूपे सीसरूपं मित्रप्य अभ्यन्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम्। यद् यनानां तीक्ष्णेनोळिखन्ति तदुळेखनम्। हरिताळमनिश्चळाहिञ्च-ळकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयुद्ध यत् परिमृद्गन्ति तत् परिमर्दनम्। तेन सोवर्णराजतानि भाण्डानि श्वीयन्ते। न चैषां किञ्चदवरुणं भवति।

भग्नखण्डघृष्टानां संय्बानां सद्येनानुमानं कुर्यात् । अव-

इदानी कृतभाण्डपरीक्षणविषयं परिकृष्टनादिकं हरणोपायचतुष्टयमा-ह—कृतेत्यादि । पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे वा जीर्णभाण्डनवीकरणे वा । परि-कृष्टनादिकं लक्षयति — पेटकेत्यादि । पेटकापदेशेन पूर्वोक्तपेटकपरीक्षण-व्याजेन, प्रयतं क्षुद्रपुटिकां, गुणं कटकावंशमल्पं, पिटको वा बृहदंशं वा, यत् परिशातयन्ति पातयन्ति, तत् परिकृष्टनं तदाख्यम् । द्विगुणवास्तुकानां बहुपत्रपुटघटितानां, रूपे भाण्डे, सीतक्तपं सीतपत्रं खुवर्णानुलितं, प्रक्षिप्य अभ्यन्तरं सुवर्णपत्रं, यद्वचिक्तन्दन्ति अविक्रिश्चापहरन्ति, तद्वच्छेदनं नाम । यनानां घननिर्मितानां, रूप इति वर्तते, तीक्ष्णेन निश्चितदाक्षण, यदुष्टि-खन्ति, तद् उल्लेखनम् । हरितालमनिर्श्चाहिक्तुलकानाम् अन्यतमचूर्णेन वा, कुरुविन्दाख्यपाषाणविशेषचूर्णेन च, वस्तं, संयुद्ध मिश्चवित्वा, यत् परिमृद्दन्ति यत् परिघर्षयन्ति, तत् परिमर्दनं तदाख्यम्। तेन परिमर्दनेन, सौवर्णराजतानि भाण्डानि, क्षीयन्ते प्रमाणहानिं प्राप्नुवन्ति । एषां भाण्डानाम्, अवरुग्णं भक्तः, किश्चद् न च भवति मनार्गाप न भवति च । सोऽयं विनेव भाण्डभङ्गमप-हरणोपायः ।

परिकुद्दनादिकृतं वर्णकणिकादिपातनम् एतावदिति कथं निर्णेत्वयं तत्राह — भन्नेत्यादि । संयुद्धानां दृढपत्रषटितभाण्डानां, भन्नखण्डचृष्टानां भन्नं परिकुद्दनद्दातितं खण्डमवच्छेदनद्दतं चृष्टमुलेखनपरिमद्दनकर्मापद्दतम् एवां भन्नादीनां, सद्दशेनानुमानं कुर्यात् सजातीयावयवप्रमाणेन लिक्नेनानुमिति कुर्यात्, भन्नस्यावयवस्याभन्नावयवप्रमाणेन खण्डस्याखण्डावयवप्रमाणेन चृष्ट-स्याखण्डावयवप्रमाणेन चेयतां निश्चिनुयादित्यर्थः । अवलेप्यानामिति । अव-

लेप्यानां यावदुत्पार्टितं तावदुत्पाट्यासमानं कृपीत् । विरूपाणां वा । तापनमुद्रक्षेपणं च बहुशः कुपीत् ।

अवक्षेपः प्रतिमानमित्रर्गण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिञ्छः सूत्रं चेछम् बोछनं शिर उत्सङ्गो मिक्षका स्वकायेक्षा दितरुदकशरावमिन-ष्टिमिति काचं विद्यात्।

राज्तानां विसं मलग्राहि परुषं पस्तीतं विवर्णं वा दुष्टमिति विद्यात् ।

लेप्यानां तनुपत्रघटितभाण्डानां, यावदुत्पाटितं तावदृत्पाट्यानुमानं कुर्यात् यावानंशोऽविच्छि गृहीतस्तावन्तमपरमंशमविच्छि तत्प्रितमानेनापहृतांश-मानं निश्चिनुयात् । विरूपाणामिति । विरूपाणां वा प्रचुरापद्रव्यमिश्रणेन हीनवर्णकतामापादितानां सुवर्णभाण्डानां च, सहशेनानुमानं कुर्यादित्यनुवर्तते, प्रतिमिततदीयकांशस्य शुद्धीकरणेन वर्णहानीयचां विज्ञाय तत्साहरयेन शेषांशानां वर्णहानीयचामभ्यहेदित्यर्थः । शोधनप्रकारमाह — तापनामिति । तापनं पत्रीकृत्यामौ दहनम्, उदक्षेपणं च तसमुदके प्रक्षिप्य चुकिकायो- बनेन कुट्टनं च, बहुशो बहुकृत्वः, कुर्याद् यावद् वैवर्ण्यभपेति तावदित्या- र्थम् । इयचानिर्णयफलं तु 'वर्णहीने मापकावरे पूर्वः साहसदण्ड' इत्यादि पूर्वोक्तदण्डविधानम् ।

प्रोक्ताकरोद्धवापसारणमार्गातिरिकिणोऽवक्षेपादीन् सप्तदश हरणोपा-यानाह — अवसेप इति । अवसेपः हरतलाघवेन सारमपहत्यापद्रव्यप्रक्षेपः, प्रतिमानं तद्धिनिमयादि, अग्निः अग्निमध्ये हरणप्रयोगः, गण्डिका काष्ठाधि-करणी रत्नप्रतिवापाधारकाष्ठं, भण्डिका उपस्काराधारः स्वर्णद्वनिषेकसाध-नम् , अधिकरणी अयस्पात्रविशेषः, पिन्छः मयूरवर्दः, सूत्रं युवर्णतुला-तन्तुः, चेष्ठं वस्तं, बोल्लनं कथाव्याजेन द्रष्टृचित्तव्याक्षेपकरणं, चेल्लबोल्लनमिति समस्तपाठे वस्तपटिका, शिरः शीर्षकण्ड्यनादि, उत्सन्नः अङ्कः उपलक्ष-णाद् गुद्धप्रदेशस्य, माझिका मक्षिकानिवारणव्याजेन निर्योसद्रविष्ठमस्वाङ्कसंस्रे-षणं, स्वकायेक्षा स्वेदादिदर्शनव्याजः, इतिः ध्मानमञ्जा, उदक्रशरावं जल-पात्रम् , अग्निष्ठम् अग्निपक्षिप्तमपद्रव्यम् , इति एवम्प्रकारं, काचम् अपहर-णोपायं, विद्यात् ।

राजतानां पश्च दुष्टिचिद्धान्याद् — राजतानामित्यादि । राजती-क्त्या पूर्वोक्तस्य स्वर्णविषयत्वं स्चितम् । विश्वं सीसादिसंसर्गदुर्गन्धि । मल- एवं नवं च जीर्णं च विरूपं चापि भाण्डकम् ।
परीक्षेतात्ययं चैषां यथोदिष्टं मकलपयेत् ॥
इति कौटलीयार्थकाक्षे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
चतुरंशोऽच्यायः विशिक्षायां सीर्वीणकमचारः,
आर्थितः पश्चिकाः ॥

माहि मलिनम् । परुषं खरस्पर्शम् । परितीतं कठिनम् । विवर्णम् अपद्रव्यामि-श्रणोपहतनिजप्रभम् । एतच्छोधनप्रकारगतु 'अस्थितुत्थे चतुः समसीसे चतुः' इत्यादिना पूर्वाध्याये दक्षित एव ।

अध्यायान्ते क्षोकमाह — एवमित्यादि । विरूपम् अपद्रव्यमिश्रण-दृषितम् । अत्ययं दण्डम् । यथोोईष्टं 'वर्णहीने माषकावरे' इत्यादिना विहि-तप्रकारम् । प्रकल्पयेत् प्रकर्षणं कल्पयेत् अवश्यं प्रयुक्जीतित्यर्थः । उदाह्रती चात्र भट्टस्वामिना बार्हस्पत्यौ क्षोकौ—

> "अचोराश्चोरधर्माणो वाणिजः कारवस्तथा । तस्मात् तेषु न विश्वासः कर्तव्यो भृतिमिच्छता ॥ प्रकाशतस्करानेतान् परद्रव्यापहारिणः । शिस्पिनो विणजश्चैव राजा दण्डेन वारयेत् ॥" इति ॥

इति कैटलोयार्थशासन्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे चतुर्दकोऽध्यायः विशिखायां सीवार्णेकप्रचारः, आदितः पद्यत्रिधः॥ ३३. प्रक. कोष्ठागाराध्यक्षः।

कोष्टागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रकयिमपरिवर्तकपामित्यकापमित्यक-सिद्दनिकान्यजात्व्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपळभेतः।

सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता ।

पिण्डकरः, पद्भागः, सेनाभक्तं, विलः, करः, उत्सक्नः, पार्चे, पारिहीणिकम्, औषाचिनिकं, कौष्टेयकं च राष्ट्रम् ।

कोष्ठागाराध्यक्ष इति स्त्रम् । कोष्ठमुदरं तेन तद्यानि धान्यस्नेह-क्षारलवणादीन्यभ्यवहार्यद्रव्याणि लक्ष्यन्ते, तेषामगारं संग्रहसंगोपनस्थानं तस्य अध्यक्षः कोष्ठागाराध्यक्षः अर्थात् तद्यापारः स इहाभिधीयत इति स्त्रार्थः।

मकान्तायाः कोशपकृतेराकरकर्मान्तप्रवर्तनादिनोत्पादेनरक्षणादिकमुक्कम् । शरीरस्थितिहेतुतया प्रधानस्य धान्यादेरुत्पादनरक्षणव्ययप्रकारादिकं
तु नोक्तम् । तदिहोपदिश्यत इति सम्बन्धः । यद्वा 'सिन्निधाता कोशगृहं कोष्ठागारं पण्यगृहं कुष्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेद्' इति कोष्ठागारकरणं पूर्वमुक्तम् । तदध्यक्षव्यापारस्त्वनभिहित इदानीमभिधीयत इति सङ्गतिः ।

तमाह — कोष्ठागारेत्यादि । कोष्ठागाराध्यक्षः , सीतादीनि सीता राष्ट्रं कथिमं परिवर्तकः प्रामित्यकम् आपमित्यकं सिंहनिका अन्यजातः व्यय-प्रत्यायः उपस्थानभित्येतान् दश्च पदार्थान् उपस्थेत चिन्तयेत् ।

तान् यथोदेशं विश्वणोति — सीताध्यक्षोपनीत इत्यादि । सीताध्य-क्षेण धान्यकरमहणकर्माधिकृतेन उपनीतः कोष्ठागारे भवेशितः, सस्यवर्णकः धान्यजातिः, सीता तदाख्या। कोष्ठागाराध्यक्षस्तां शुद्धामन्यूनां च गृहीयात् ।

राष्ट्रमाह — पिण्डेत्यादि । पिण्डकरः तत्तद्वामदेयतया कल्काः कर-समुदायः, पड्मागः पार्डिति चतुर्थादिमागस्याण्युपलक्षणं तेन पड्मागचतुः मागादिक्षपस्यच्देशसिद्धो राजभाग इत्यर्थः, सेनाभक्तं सेनासन्नाहनकाले यथादेशप्रसिद्धं स्नेहतण्डुललवणादि राजदेयमिति स्वामी, सैनिकानां तण्डुल-हिरण्यादिदानसमये राजार्थे तैदीयमानः स्नेहतण्डुलाद्यंश इति भाषाटीका । बलिः पड्मागातिरिक्तः यथादेशप्रसिद्धो दश्विशतिबन्धादिकः यं भिक्षाभक्तं वदन्ति, करः फल्वृक्षादिसम्बद्धं राजदेयम्, उत्सन्नो राज्ञे पुत्रजन्माञ्चरसवा-वसरेषु पौरजानपदैर्दचं शालाकमध्वादि, पार्श्वम् उचितकरादिषक्रमहणं योग-वृत्ताधिकरणस्य द्वितीये कोशाभिसंहरणाध्याये वक्ष्यमाणं, पारिहीणिकं चतु- धान्यमूर्थं कोश्चनिर्हारः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रियमम् । सस्यवर्णानामधीन्तरेण विनिमयः परिवर्तकः । सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम् । तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम् ।

कुट्टकरोचकसक्तुशुक्तिपष्टकर्म तज्जीवनेषु तैलपीडनमौरश्चचा-क्रिकेष्विश्लूणां च क्षारकर्म सिंहनिका।

प्यदिनाशितसस्यदण्डलभ्यम् , श्रीपायनिकम् उपायनार्थं कौशेयादिकं, कौष्ठे-यकं च राजस्थापिततटाकारामाद्युत्पन्नं च, इत्येवं दशप्रकारं राष्ट्रम् । पूर्वं समाहर्तृसमुद्यप्रस्थापनाध्याये राष्ट्रान्तर्गतो बलिरुक्तः पार्श्वपारिहीणिकानि चान्यजातान्तर्गतान्युक्तानि । तेपामिह पुनःपाठः समाहर्ज्ञत्पादितानामपि कोष्ठा-गारप्रवेश्यतां ज्ञापयितुम् ।

धान्यमूल्यमिति । धान्यमूल्यं धान्यविक्रयहिरण्यं, कोशनिर्धारः हिर-ण्येन धान्यक्रयः, प्रयोगप्रत्यादानं वृद्धिप्रयुक्तधान्यप्रवेशनम् , इत्येवं त्रिप्र-कारं कथिमम् ।

परिवर्तकमाह — सस्पेत्यादि । सस्यवर्णानां सस्यजातीयानाम् , अर्घा-न्तरेण विनिमयः एकेन शालिप्रस्थेन चतुःप्रस्थकोद्रवप्रहणमित्येवज्ञातीयो विनिमयः, परिवर्तकः तदाख्यः ।

प्रामित्यकमाह — सस्येत्यादि । अन्यतः मित्रादेः, सस्ययाचनम् अप्र-तिदानार्थ, प्रामित्यकं तत्संज्ञम् ।

आपिनत्यकमाह — तदेवेति । अन्यतः सस्ययाचनमेव, प्रतिदानार्थे सबुद्धिकप्रत्यर्पणार्थम् , आपिनत्यकं तत्संज्ञन् ।

कुट्टककर्मादिपञ्चकजीविभ्यस्तैल्पीडनजीविभ्य इक्षुक्षारकर्मजीविभ्यश्च यदुपादीयते तत् सिंहनिकाख्यमित्याह — कुट्टकेत्यादि । कुट्टकादीनां पञ्चानां द्वन्द्वः । कर्मशब्दश्च तेषु प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कुट्टककर्म अवधातः, रीचककर्म मुद्रमाषादिविदलनं, सक्तुकर्भ घरट्टादिना यवादिचूर्णीकरणं, शुक्तकर्म इक्षुरसादिसन्धानं, पिष्टकर्म गोध्मपेषणादि । कुट्टकादिकर्म, तज्जीवनेषु कुट्टकादिकर्मोपजीविषु विषये तत्कमोपजीवनार्थ तेभ्यः शुक्कं यद् गृह्यते तदि-त्यर्थः, तेलपीडनं तिलभ्यो यन्त्रानिप्पीडितेभ्यस्तैलोत्पादनकर्म, औरश्रचाकि-केषु औरश्रेषु यज्ञियोरश्चसंज्ञपनकर्मकरेषु तैलिषु विषये तद्वपजीवनेप्वित्यनुवन नष्टमस्मृतादिरन्यजातः । विक्षेपच्याधितान्तरारम्भश्चेषं च व्ययमत्यायः । तुलामानान्तरं इस्तपूरणम्रुत्करो व्याजी पर्युषितं मार्जितं चोप-स्थानमिति ।

भान्यस्तेहक्षारत्वणानाम् । भान्यकर्णं सीताध्यक्षे बक्ष्यामः । सर्पिस्तैलवसामज्जानः स्नेहाः ।

र्तनात् तैलपीडनकर्मोपजीवनार्थं तेभ्यो यद् गृह्यते तदित्यर्थः, इक्षूणां क्षार-कर्म च फाणितगुडखण्डादिकर्म च तत्कर्मोपजीविभ्यो यदुपादीयते तचेत्यर्थः। संहनिकेति तु व्याख्यापाठः सुषु ।

अन्यजातमाह — नष्टेत्यादि । नष्टमस्मृतादिः नष्टमपगतं पस्मृतं विस्मृतं चेति द्वयम् । आदिपदादायुक्तदण्डादिर्शादः ।

व्ययप्रत्यायमाह — विश्लेपस्यादि । विश्लेपशेषं किञ्चित्कार्यसाधनाय प्रेषितस्य सैन्यस्यार्थे व्ययिताद् धनादवशिष्टं, व्याधितशेषं भेषजशालाव्ययि-तावशिष्टम्, अन्तरारम्भशेषं दुर्गप्रासादादिपरिकर्मार्थे निर्गतस्य धनस्य लघु-परिव्ययकरणाच्छेषम् ।

धान्येत्यादि । धान्यक्रेहशारलवणानामित्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः । तत्र धान्यकरूपः सीताध्याये वक्ष्यत इत्याह—धान्यकरपमित्यादि । इयमनागतावेश्वणलक्षणा तन्त्रयुक्तिः । सर्पिरित्यादि । सर्पित्तेलं वसा मज्जे-त्येते चत्यारः स्नेहाः । फाणितगुडमत्स्यण्डिकाखण्डशकराः क्षारवर्गः । सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारसौवर्चलोद्धेदजा लवणवर्गः । क्षोद्रं मार्ह्वकं च मधु ।

इक्षुरसगुलमधुकाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेपशृङ्गीपिष्प-लीकाथाभिषुतो मासिकः पाण्मासिकः सांवत्सरिको वा चिद्धिटोर्वा-रुकेश्वकाण्डाम्रफलामलकावसुतः गुद्धो वा गुक्तवर्गः ।

द्यक्षाम्लकरमर्दाम्रविद्लामलकपातुलुङ्गकोलबदरसौवीरकपरू-पकादिः फलाम्लवर्गः।

द्धिधान्याम्लादिर्द्रवाम्लवर्गः ।

इसुविकारमेदाः फाणितादयः क्षारवर्गः इत्याह — फाणितेत्यादि । गुडखण्डशर्करयोर्मध्यमावस्था मत्त्यण्डिका ।

सैन्धवादिषर्प्रकारं लवणवर्गमाह — सैन्धवेत्यादि । उद्भेदज जन-रलवणमिति स्वामी ।

क्षीद्रमिति । क्षीद्रं सुद्राभिः सिश्चतम् । मार्द्वीकं सुद्रीकानां रसः । इति द्विविधं मधु ।

शुक्तवर्गमाह — इक्षुरसेत्यादि । इक्षुरसो, गुलः, मधु, फाणितं च प्रसिद्धं जाम्बवपनसी जम्बूफलस्सः पनसफलरसश्च, एषां वण्णाम्, अन्य-तमः, मेषश्वज्ञीपिष्पलीकाथाभिषुतः मेषविषाणाख्याया मागध्याख्यायाश्चीः पधेः कषायेण भिश्रः, मासिकः पाण्मासिकः सांवरसरिको व। मासपण्मासादि-कालपरिवासेन कमाद्धममध्यमोत्तमभेदं प्रतिपत्तः, चिद्धिशदिपञ्चकरसैर्व्यस्तैः संमस्तैर्गिश्रतः, शुद्धो व। चिद्धिशद्यभिश्रंतो वा, शुक्तवर्गः आसववर्गः। चिद्धिरं वहीफलविशेषः, तदेव करुकमुर्वारुकम्।

फलाम्लवर्गमाह — दृक्षाम्लेखादि । वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं, करमर्दः वशपर्यायः, आम्रामलके प्रसिद्धे, विदलं दाडिमं, मातुलुक्तं दाडिममेदः, कीलं क्षुद्रवदरं, बदरं स्थूलवदरं, सीवीरकं स्वादुवदरं, पह्नपकं मध्यदेशादिप्रसिद्धं मधुराम्लफलम्, आदिम्रहणं जम्बीराद्यर्थम् । यथोक्त मकारः फलाम्लवर्गः ।

द्धीत्यादि । द्धि प्रसिद्धं, धान्याम्छं काञ्चिकम् । आदिपदात् तका-दिप्रहणम् । इत्ययं द्रवाम्लवर्गः ।

पिष्पलीमरिचशृङ्गिवेराजाजीकिराततिक्तगौरसर्पपकुस्तुम्बुरुचो-रकदमनकमरुवकशियुकाण्डादिः कटुकवर्गः ।

शुष्कमत्स्यमांसकन्दम्लफलशाकादि च शाकवर्गः। ततोऽर्घमापदर्थं जानपदानां स्थापयेत्। अर्धम्रुपयुञ्जीत। नवेन चानवं शोधयेत ।

क्षुण्णघृष्टिपृष्टभृष्टानामार्द्रशुष्कसिद्धानां च धान्यानां दृद्धिश्चय-ममाणानि मत्यक्षीकुर्वीत ।

कोद्रवत्रीहीणामर्थं सारः, शालीनामष्टभागोनः, त्रिभागोनो

पिप्पलीत्यादि । पिप्पल्यादित्रिकं मसिद्धं, अजाजी जीरकः, किरात-तिकः मूनिम्बास्य ओषधिविशेषः, गौरसर्षपः सिद्धार्थः, कुस्तुम्बुरु धान्यास्यं, चोरकः शतपुष्पानुकारी गुच्छ इति स्वामी, दमनकं कान्ताख्यं, मरुवकः पिण्डीतकः, शिमुकाण्डः शोभाञ्जनकाण्डः, आदिग्रहणं राजसर्षपाद्यर्थम् । इत्येवञ्जातीयः कटुकवर्गः ।

शुष्केत्यादि । शुष्कशब्दो मत्स्यमांसयोः प्रत्येकं सम्बध्यते । शुष्क-मत्स्यः शुष्कमीनः, शुष्कमांसं बङ्क्तं, कन्दः सूरणादिः, मूलं शतम्लीप्रभृति, फलं वार्ताकादि, शाकं वास्तुकादि, आदिमहणान्मापविकारादिपरिमहः। इत्ययं शाकवर्गः ।

तत इति । ततोऽर्थे सहादिवगंभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽर्थं, जानपदानाम्, आपदर्थ दुर्भिक्षाद्यापत्समयोपयोगार्थ, स्थापयेत् । अर्धम् , उपयुद्धीत राजम-हानसाद्येथे विनियुज्जीत । नवेन चानव शोधयेत् नवं प्रक्षिप्य पुराणं काल. क्षमं निचितमुपयुक्तीत ।

धान्यानां क्षोदवर्षणाद्यवस्थामु सप्तमु वृद्धिक्षयाववश्यम्माविनौ तत्तत्क-र्मकरे भ्योऽनुमन्तव्यौ । अतस्तयोरियत्तानिश्चयं सक्तव्यत्यक्षीकरणेन कोष्ठागारा-ध्यक्षोऽधिगच्छेदित्याह — क्षुण्णेत्यादि । क्षुण्णं सकृदवहतं, वृष्टं फलीकृतं, पिष्टं अक्ष्णच् र्णितं, सृष्टं आष्ट्रपकम् , आर्द्रे तिमितं, शुष्कं कृतशोषणं, सिद्धं राद्धम् । सोऽयं धान्यानां सारमात्राया अल्पत्वानल्पत्वतारतम्ये क्षयवृन द्वीयचापरिज्ञानार्थी विशेषविधिरुक्तः।

सामान्यतस्तु तदियत्ताविषयं विधिमुपदेष्टुमाह — कोद्रवेत्यादि । कोदवब्रीहीणामर्घ सारः कोदवाणां बीहीणां च तत्पस्थद्वयस्यैकस्तण्डुलप्रस्थः सारः फलति, शेषस्तु क्षय इत्यर्थः। शालीनां कलमास्यत्रीहिभेदानाम् , अष्ट- वरकाणाम् । भियङ्गूणामर्थं सारो नवभागदृद्धिश्च । उदारकस्तुल्यः । यवा गोधूमाश्च क्षुण्णाः ।

तिला यवा मुद्रमाषाश्च घृष्टाः । पञ्चभागदृद्धिगोधूमः सक्त-वश्च । पादोना कलायचमसी । मुद्रमाषाणामधेषादोना । श्रेम्बानामर्थे सारः । त्रिभागोनो मसुराणाम् ।

पिष्टमामं कुल्मामश्राध्यर्थगुणः । द्विगुणो यावकः । पुलाकः पिष्टं च सिद्धम् ।

कोद्रवचरकोदारकियङ्गूणां त्रिगुणमन्तं चतुर्गुणं वीहीणाम्

भागोनः प्रकृत्यष्टनांशन्यूनः, अधै सार इति वर्तते । तेन शालीनां प्रस्थाष्ट-कस्य प्रस्थत्रयं सारो भवति । वरकाणां धान्यमेदानां, त्रिभागोनः प्रस्थत्रये प्रस्थद्वयं सारो भवति । प्रियङ्गूणां कङ्गूनाम् , अधै सारः नवभागवृद्धिश्च अष्टसु प्रस्थेपु प्रस्थपञ्चकं तण्डुलानां भवति । उदारकः तृणकोलकः, तुरुवः प्रियङ्गतुरुयसारः अनवहतावस्थाप्रमाणतुरुयसारो वा भवति । तत्राद्यः शुष्का-वधाते, सजलावधाते पर इति विवेकः । यवाः, गोधूमाश्च, क्षुण्णाः सजलाव-हताः, तुरुयाः अनवहतावस्थाप्रमाणतुरुयसाराः ।

कुण्णानुक्तवा घृष्टानाह— तिला इत्यादि । घृष्टाः दिल्ताः, तिलाः, यवाः, मृद्रमाषाध्य , तुल्या इति वर्तते, अघृष्टावस्थातुल्यप्रमाणाः । गोध्मः, पञ्चभागवृद्धिः पञ्चभागेन वर्षते । सक्तवश्च भृष्टयवजाः, पञ्चभागवृद्धयः । कलायचमसी कलायध्यगमेदः तत्य चमप्ती अङ्णचूणं, पादोना कलायपस्थ-चतुष्टयस्य तच्चूणं प्रस्थत्रयप्रमाणं भवति । मृद्रमाषाणाम् मृद्रानां माष्णां च चमसी, अर्थपादोनाष्ट्रभागेन कना भवति । शैम्यानां कुलस्थादि-कोशीधान्यानाम् , अर्थ, सारः वितुषांशो भवति । मस्राणां चणविशेषाणां, त्रिभागोनः सारः प्रस्थत्रयदलने प्रस्थद्वयं सारो भवति ।

पिष्टमाह -- पिष्टमिति । आमं पिष्टम् अपकं गोधूमादि, कुल्मापश्च मुद्रमापादिश्च, अध्यर्धगुणः कुडुबचतुष्टये कुडुबपट्कं भवति । यावकः वितु-पीकृतो यवः, द्विगुणः चूर्णीकृतो द्वैगुण्यं प्राप्नोति । पुलाकः अर्धसिद्धस्तण्डुलः, पिष्टं च गोधूमादितण्डुलचूर्णं च, सिद्धं राद्धं सत्, द्विगुणं भवति ।

सिद्धमाह — कोद्रववरकेत्यादि । कोद्रवादिचतुष्टयात्रं तत्तत्तण्डुलात् त्रिगुणं, वीसनं चतुर्गुणं , शास्यत्रं पश्चगुणं च वर्धते इत्यर्थः । अष्टगुणं पञ्चगुणं शालीनाम् । तिमितमपरात्रं द्विगुणमधीधिकं विरूढानाम् । पञ्चभागद्वद्विभृष्टानाम् । कलायो द्विगुणः, लाजा भरुजाथ । पदकं तैलमतसीनाम् । निम्बकुशास्रकपित्थादीनां पञ्चभागः ।

चतुर्भागिकास्तिलकुसुम्भमधूकेकुदीस्नेहाः।

कार्पासधौमाणां पञ्चपले पलस्त्रम् ।

पञ्चद्रोण शालीनां द्वादशादकं तण्डलानां कलभभोजनम्, एका दशकं व्यालानां, दशकमोपवाद्यानां, नवकं साभाद्यानाम्, अष्टकं शालीनामिति भाषाटीकायां पाठो भाति । तिमितमिति । तिमितं लवनायवसरे केदारादावादींकृतवीद्यायवम् , अपरावम् अपरिणतवीद्यायवं च, द्विगुणं भवति । विरूढानाम् अङ्करितानां वीद्यादीनाम् , अर्थादवम् , अर्थाधिकम् अर्थाधिकद्विगुणं भवति । अपरा व्याख्या — तिमितम् आर्द्रीकृतम् , अपरावं फले।दकीचणकादि, द्विगुणं भवति । चणकादीनामेव विरूढानाम् अङ्करितानाम् , अर्थाधिकम् अर्थमधिकमार्द्रीकृताद् भवति इति ।

भृष्टमाह — पञ्चभागेत्यादि । भृष्टानां कृतभजनानां तेषामेवावरा-न्नानां, पञ्चभागवृद्धिः प्रस्वपञ्चकं भृष्टं प्रस्वषद्कं भवति । कलायश्चणमेदो भृष्टः द्विगुणः । लाजाः बीह्यादयो, भरुजा यवाश्च, भृष्टाः द्विगुणाः ।

तैलमाह — पट्कं तैलमतसीनामिति । पट्सु अतसीवीजप्रस्थेषु एकस्तैलप्रस्थो भवति । निम्बकुशाम्रकपित्थादीनां पञ्चभागः निम्बबीजा-दीनां प्रस्थपञ्चके एकप्रस्थः स्नेहो भवति । आदिग्रहणमरण्डादिपरिम्रहार्थम् । तिलकुसुम्भमधूकेङ्गदीस्नेहाः चतुर्भागिकाः तिलकुसुम्भवीजादीनां प्रस्थचतुष्टये एकः स्नेहप्रस्थो भवति ।

सूत्रमाह — कार्पासेत्यादि । शौमो वरुकविशेषः । कार्पासपरुपञ्च-कस्य क्षीमपरुपञ्चकस्यं च एकपलं सूत्रं भवति ।

अथ भक्तोपयोगाय तण्डुलादीनां व्यवस्थाविशेषानाह — पश्चद्रोण इत्यादि । शालीनां विशत्यादकात्मके पञ्चद्रोणे तण्डुलानां द्वादशादकं यथा निष्पचेत, तथावहननिष्पादितास्तत्तण्डुलाः, कलमभोजनं कलभानां वाल-गजानां भोजनाथें विनियोज्याः । व्यालानां दुष्टगजानाम्, एकादशकं शाल्या-दक्वविशतावेकादशादकक्रमण निष्पलास्तण्डुलाः, मोजनाथें विनियोज्या इत्या-थम् । एवमुत्तरेष्वपि । औपवाद्यानां राजवाद्यानां, दशकं दशादकं विंशते पत्तीनां, सप्तकं मुख्यानां, पद्कं देवीकुमाराणाम्, पञ्चकं राज्ञान्।

अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डुलानां प्रस्थः।

चतुर्भागः सूपः, सूपपोडशो लवणस्यांशः, चतुर्भागः सर्पिपः तैलस्य वा, एकमार्यभक्तम्। प्रस्थपङ्भागः सूपः, अर्थस्नेहमवराणाम्। पादोनं स्त्रीणाम् । अर्धे बालानाम् ।

मांसपलविंशत्या स्नेद्दार्धकुडुवः, पलिको लवणस्यांशः, श्लार-

द्शादकक्रमेण साधितास्तण्डुलाः, विनियोज्याः । सान्नाह्यानां समरोचितानां, नवकं नवाढकं विंशती नवाढककमनिष्पत्तास्तण्डुलाः । पर्तीनां पदातीनाम् , अष्टकम् अष्टाढकम् अष्टाढकक्रमनिष्यनास्तण्डुलाः। मुख्यानां मटप्रधानानां, सप्तकं सप्तादकं सप्तादकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः । देवीकुमाराणां राजपन्नीनां राजपुत्राणां च, षट्कं पडाढकं पडाढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः। सेयं पूर्वाभ्यः प्रतिपत्तिम्य उत्तमा प्रतिपत्तिः । राज्ञां युनरितोऽन्युत्तमामाह — राज्ञामिति । राज्ञां. पञ्चकं पञ्चादकं शाब्धिविंशत्यादके पञ्चादकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः भोजनार्थे विनियोज्याः । तदेवमष्टौ वर्णिकास्तण्डुलानां भक्तोपयोगिन्य उक्ताः । राजभोजने पक्षान्तरमाह — अखण्डेत्यादि । वाशब्दः पक्षान्तरे । अखण्डपरिश्रद्धानाम् अक्षतावयवानां फलीकरणविवेचनसंशोधितानां च, तण्डु-लामां, प्रस्थः आढक चतुर्भागः शाष्ट्रमशीतिषस्थादवहननादिसंस्कृताद् यथी-क्तगुणैकतण्डुलप्रस्थप्रहणक्रभेण सम्पन्नस्तण्डुल इत्यर्थः।

चतुर्भाग इति । सूपः चतुर्भागः प्रस्थस्य प्रकृतस्यात् तचतुर्थीशः। सूपपोडशः सूपस्य षोडशांशपमाणः, लवणस्यांशः । सर्पिपस्तैलस्य वा, चतु-र्भागः सूपचतुर्थभागः । एकषायं भक्तमिति । तदिदमेकं मध्यमप्रतिपिकस्य पुरुषस्य भोजनं मवति । अवरभोजनमाह--प्रस्थेत्यादि । अवराणां निकृष्टानां, प्रस्थपड्भागः सुपः । अर्धस्नेहं अर्धं सुपार्धभागः स्नेहस्तैल।दिः यस्य तत् । लवणं त समानमेव। भोजनस्यान्यपदार्थतामभिषेत्य नपुंसकनिर्देशः। पादोनं स्त्रीणामिति । पादन्यूनमार्थपुरुषभक्तमा र्यस्त्रीणाम , अवरपुरुषभक्तमवरस्त्रीणां च यथायथं बोध्यम् । अर्थं बालानामिति । पूर्ववद् यथायथमार्यवालानाम-वरवालानां च ।

मां असंस्कारे योजनीयानां स्नेहादीनां परिमाणव्यवस्थामाह - मांस-परेत्यादि । मांसपरुविशत्या सह, सेहार्घकुदुवः स्नेहस्य अर्धकुडुवः प्रस्थाष्टः

पलयोगः, द्विधरणिकः कटुकयोगः, द्रश्रश्चार्धप्रस्थः।

तेनोत्तरं व्याख्यातम्। शाकानामध्यर्धगुणः, शुष्काणां द्विगुणः, स चैव योगः।

हस्त्यश्वयोस्तद्ध्यक्षे विधाममाणं वक्ष्यामः । बळीवदीनां माप-द्रोणं यवानां वा पुलाकः । श्रेषमश्वविधानम् । विशेषो — धाण-पिण्याकतुला कणकुण्डकं दशाहकं वा ।

द्विगुणं महिपोधाणाम् । अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम् । आढ-

भागः, योज्यः । लवणस्यांशः, पलिकः पलिमतः । क्षारपलयोगः क्षारस्य मुव-चिकायवक्षारादेः पलयोगः लवणाभावे । कटुकयोगः कटुकानां पिष्पलीम-रिचश्वक्षवेराणां योगः, द्विधरणिकः धरणद्वयमानः । धरणप्रमाणं तु 'अद्या-ज्ञीतिगौरसर्पपा रूप्यमापकः, ते पोडश धरणिन'ति पातवाध्यक्षे वक्ष्यते । दक्षश्च, अर्धप्रस्थः प्रस्थस्यार्षे कुडुबद्वयं भवति ।

तेनिति । तेन उक्तंयोगमानेन, उत्तरम् अधिकं मांसपलित्रंशञ्चत्वारिश-दादीनां स्नेहादियोगमानमध्गुणद्वेगुण्यादिरूपं, व्याख्यातं विवृतप्रायम् उन्नेतुं अक्यमित्यर्थः । शाकानां वास्तुकादीनां, स चैव मांसोक्त एव, अध्यर्धगुणः सार्धगुणो, योगः। यथा—शाकपलिवंशत्या पादोनकुडुवः स्नेहः अध्यर्धपिलकं लवणम् अध्यर्धपिलकं क्षारिमित्यादि । शुष्काणां मांसानां शाकानां च, द्विगुणः स्नेहः मांसविषये कुडुवपरिमाणः शाकविषयेऽध्यर्धकुडुवपरिकाण इत्यादिः ।

इस्त्यश्वयोरिति । इस्त्यश्वयोः, विधाप्रमाणं तण्डुलादिमानं, तदध्यक्षे तयोरध्यक्षे इस्त्यध्यक्षे अश्वाध्यक्षे च, वक्ष्यामः । इतीयमनागतावेक्षण्रूषा तन्त्रयुक्तिः । वलीवर्दानाम् उक्ष्णां, मापद्रोणं, यवानां वा पुलाकः अर्धसिद्ध-स्तण्डुलः, अर्थाद् द्रोणपारमाणिः । शेषम्, अश्वविधानम् अश्वस्योक्तं विधानं प्राह्मम् । विशेष इति । विशेषः अश्वापेक्षया विशेष एषामुच्यत इत्यर्थः । धाणपिण्याकतुला शुष्कस्य तिलकल्कस्य पलशतं, दशादकं, कणकुण्डकं वा तण्डुलानां सूक्ष्मांशिश्रमलं वा ।

द्विगुणमित्यादि । उक्तं बढीवर्दविधानं द्विगुणं माषद्विद्वोणं यवपुछा-कद्विद्वोणं वा महिषाणामुष्ट्राणां च भवति । अर्धद्वोणं माषाणां यवपुछाकानां वा आढकद्वयं, खरपृषतरोहितानां गर्दभानां बिन्दुचित्रमृगाणां रोहितमृगाणां कमेणकुरङ्गाणाम् । अर्थादकमजैलकवराद्याणां दिगुणं वा कणकुण्ड कम् । प्रस्थौदनः शुनाम् । इंसकौञ्चमयूराणामर्थप्रस्थः । शेषाणामतो मृगपशुपक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राह्येत् ।

अङ्गारांस्तुषान् लोहकमीन्तभित्तिलेष्यानां हारयेत् । कणिकाः दासकर्मकरस्रुपकाराणाम् । अतोऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत् ।

तुलामानभाण्डं रोचनीदपन्धुसलोल्खलकुट्टकरोचकयन्त्रपत्रक-शूर्पचालनिकाकण्डोलीपिटकसम्मार्जन्यश्रोपकरणानि ।

च। आढकं प्रस्थचतुष्टयम्, एणकुरङ्गाणां एणानां कुरङ्गाणां च मृगभेदानाम्। अधाढकं प्रस्थद्वयम्, अजैलकवराहाणाम् । अत्र पक्षान्तरमाह — द्विगुणम् उक्तार्धाढकाद् द्विगुणमेकाढकं, कणकुण्डकं वा । प्रस्थौदनः प्रस्थपरिमितमन्त्रं शुनाम् । हंसकौञ्चमयूराणाम्, अर्धप्रस्थः द्विकुडुवमन्तम् । शेषाणामिति । अतः उक्तेभ्यः, शेषाणां मृगपशुपक्षित्यालानाम्, एकभक्ताद् एकदिवसभुक्त-परीक्षणाद्, अनुमानं शेषदिवसभक्तेयक्तानिश्चयं, ब्राह्येत् कारयेत् ।

पाककर्मणि निष्पन्नानामङ्गाराणाम् अवधातनिष्पतितानां तुषाणां च विनियोगमाह — अङ्गारानित्यादि । अङ्गारान् तुषांश्च, लोहकर्मान्तभित्ति-लेप्यानां हारयेत् लोहकर्मान्तार्थे भित्तिलेप्यकर्मार्थे च सञ्चिनुयात् । मस्मा-दिसंग्रहस्थाप्येतदुपलक्षणम् । भस्माद्यपि हि केदारादौ दोहदाद्यथे विनियु-ज्यते । कणिकाः तण्डुलकणान्, दासकर्भकरसूपकाराणां, प्रयच्लेद् भक्तार्थे । अतोऽन्यद् दासादिदत्तरोषम् , औदिनिकापूपिकेभ्यः सामान्यान्नपाचकेभ्यः अपूपकर्मकरेभ्यश्च, प्रयच्लेत् तस्कर्मविनियोगार्थे ।

उपकरणान्याह — तुल्लेत्यादि । तुलामानभाण्डं तुलाभाण्डं मानभाण्डं च पौतवाध्यक्षे वक्ष्यमाणं, रोचन्यादिद्वादशकं च उपकरणानि । तत्र रोचनी दलनयन्त्रं, दणत् पेषणी, मुसलोल्खले प्रतीते, कुट्टकरोचकयन्त्रं कुट्टकयन्त्रं रोचकयन्त्रं च आद्यमुष्ट्रभीवाकारं तण्डुलादिकुट्टनसाधनं द्वितीयं तु पेषणयन्त्रं, 'तच्च त्रिविधं मनुष्यप्रावर्तितं वलीवर्दप्रावर्तितं सलिलप्रावर्तितं चेति' इति भद्रस्वाभी । पत्रकं दारुमय आवपनभेदः, शूपं प्रस्फोटनं, चालनिका तित्रउः, कण्डोली वंशदलदिनिर्मितं भाण्डं, पिटकः पेटारिका, संमार्जनी शोधनी । मार्जकारक्षकधारकमायकमापकदायकदापकश्चलाकामतिग्राहक-दासकर्मकरवर्गश्च विष्टिः।

उचैत्रीन्यस्य निक्षेपो मृताः क्षारस्य संहताः।
मृत्काष्टकोष्टाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च ॥

इति कीटलीयाधैशाखेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाचिकरणे पञ्चद्रशोऽध्यायः कोश्रामाराध्यक्षः, आदितः पद्त्रिंशः ॥

कमैकरानाह — मार्जकेत्यादि । मार्जकः भूमिसंस्कारकः, आरक्षकः कोष्ठागाररक्षी, धारकस्तुलोन्माताः नायको धान्यमाताः, मापकस्तद्धिष्ठाताः, दायको दाताः, दापकस्तद्धिष्ठाताः, शलाकाप्रतिप्राहको भारयष्ट्यादिप्रतिप्राहीः, दासः क्रीतः, कर्मकरस्तादात्विकभृतिभुक्, वर्ग उक्तजातीयगण आहितकादिः, विष्टिरिति त एते मार्जकादयो विष्टिसंजिताः।

अध्यायान्ते स्रोकमाह — उचैरित्यादि । धान्यस्य, उचैरुपरि, नि-क्षेपः भूमिस्पर्शो यथा न भवेत् तथा निक्षेपस्थानम् ।क्षारस्य गुडफाणितादेः, संहताः सान्द्रघटिताः, मूताः तृणादिवन्धाः, निक्षेपः गोपनस्थानम् । क्षेहस्य घृततैलादेः, मृत्काष्ठकोष्ठाः मृत्कोष्ठाः कुन्मादयः काष्ठकोष्ठाः दारुकोष्ठाश्च मध्चिष्ठप्रजतुरसाद्यनुलिताः, निक्षेपः । लवणस्य, पृथिवी भूमिः पार्थिवो घटा-दिवी, निक्षेपः । चकाराद् अनुक्तमन्यदिष निक्षेपस्थानमुक्तानाम्, अनुक्तानां शाकशुक्तादीनां निवेशस्थानं च यथाई कार्यमिति स्चयति ॥

> इति काँटलीयार्थशास्त्रव्यास्यायाम् अभ्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पचदशोऽभ्यायः कोष्ठामाराष्यक्षः, आदितः पर्यक्षिशः॥

- ३४. प्रक. पण्याध्यक्षः ।

पण्याध्यक्षः स्थलजलजानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथ-वारिपथोपयातानां सारफल्य्वर्घान्तरं प्रियाप्रियतां च विद्यात् । तथा विक्षेपसंक्षेपक्रयविक्रयप्रयोगकालान् ।

यच पण्यं मचुरं स्यात् तदेकीकृत्यार्घमारोपयेत्। माप्तेऽर्घे वार्घा-न्तरं कारयेत ।

स्त्रभूमिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत्, पर-

पण्याध्यक्ष इति सूत्रम् । पण्यं विकेयं सजद्रव्यं तस्य विकये कये च नियुक्तः पण्याध्यक्ष इति सूत्रार्थः। सन्निधातृनिचयकर्माभिहितम् । निचि-तस्य राजपण्यस्य कयविकयञ्यवहार इदानीमुच्यत इति सन्वन्धः । अथवा 'सनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारमि'त्यादिना पण्यगृहकरणमुक्तम् । तद्ध्यक्षस्तद्ध्यक्षव्यापारो वा नोक्तः । स इहोच्यत इति सम्बन्धः । ननु च पण्याध्यक्षकर्म नाम वाणिज्यम्। तच कृषिपाशुपाल्यसहपाठात् सीताध्यक्षगी-ध्यक्षाभ्यामनन्तरं वक्तुमुचितम्। सत्यम्। किन्तु तस्येह कोष्ठागाराध्यक्षानन्त-र्वेण वचनं कोष्ठागाराध्यक्षस्यापि स्वव्यापाराः क्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकादयः पण्याध्यक्षापेक्षयानुष्ठेया इति जापनार्थम् ।

पण्याध्यक्ष इति । पण्याध्यक्षः, स्थलजलजानां स्थलजानां कुङ्कमा-दीनां जळजानां मुक्ताप्रवालादीनां च, नानाविधानां पृथग् बहुप्रकाराणां, स्थल-पथवारिपथोपयानानां, पण्यानां, सारफल्ग्वर्धान्तरं सारस्य बहुमूल्यस्य फल्गु-नोऽस्पमूल्यस्य च अर्घान्तरं मृल्यतारतम्यं, प्रियाप्रियतां च प्रियतां शीव्रविक-यताम् अप्रियतां मन्दविकयतां च, विद्यात् । तथा, विक्षेपादिप्रयोगकालान् विक्षेपः संक्षिप्तद्रव्यविस्तारः संक्षेपः विक्षिप्तद्रव्यसंक्षेपः कयः पण्यसंग्रहः विक्रयः संगृहीतपण्यव्ययः इत्येतेषां प्रयोगकालान् अनुष्टानाननुष्टानकालान् , विद्या-दिति सम्बध्यते ।

यचेति। यत् पण्यं कुङ्कमादि, प्रचुरं पाज्यं, स्यात् , तद् एकीकृत्य तत् सर्वमेकत्रगतं कृत्वा, अर्घम् , आरोपयेत् आरूढमिकं स्थापयेत् । पातेऽर्घे वा न्यायलभ्येऽर्घेऽधिगते वा सति, अर्घान्तरम् अर्घमेदमारोपिताल्लघुं, कारयेत् ।

स्वभूमीत्यादि । स्वभूमिजानां स्वविषयोद्भवानां, राजपण्यानाम् , एकमुखम् एकस्थानं, व्यवहारं विक्रयं, स्थापयेद् , राजा । परम्मिजानां पर- भूमिजानामनेकमुखम् । उभयं च प्रजानामनुप्रहेण विकापयेत् । स्थूल-मपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत् । अजसपण्यानां कालोप-रोधं सङ्कुलदोपं वा नोत्पादयेत् ।

बहुमुखं वा राजपण्यं वैदेहकाः कृतार्घ विक्रीणीरन् । छेदानु-

रूपं च वैधरणं दद्यः।

षोडशभागो मानव्याजी। विंशतिभागस्तुलामानम्। गण्यपण्या-नामेकादशभागः।

परभूमिनं पण्यमनुग्रहेणानाहयेत् । नाविकसार्थनाहेभ्यश्च परि-हारमायतिक्षमं दद्यात् । अनिभयोगश्चार्थेष्वागन्तुनामन्यत्र सभ्योप-कारिभ्यः ।

विषयोपनीतानाम्, अनेकमुखं, स्थापयेत् । उमयं च स्वस्मिनं परम्मिनं च, जानाम् , अनुप्रदेण अनुपपीडया, विकापयेत् , अर्थात् पण्याध्यक्षः । स्थूलं प्रभूतमपि, लाभं, प्रजानाम् , औपघातिकम् उपचातः पीडा तत्पर्यवसा-यिनं, वारयेत् । अजसपण्यानां क्षीरशाकादीनां, कालोपरोधं कालविकयप्रति-षेधं, संकुलदोषं वा शाकादिषु कैश्चिदानीतचरेष्वविकीतेष्वन्यैः शाकाद्यानयनं वा, नोत्पादयेत् ।

विहत्यादि । वैदेहकाः विणिजः, कृतार्घे व्यवस्थापितमृल्यं, राजपण्यं, बंहुंमुंखं वा बहुषु स्थलेषु वा, विकीणीरन् । छेदानुरूपं च वैधरणमिति । यदि विकये कश्चिच्छेदोऽर्घहानिर्भवेत् तदनुरूपं छेदतुल्यमानं, वैधरणं द्युः । छेदप्रतिनिधेवैंधरणंमिति संज्ञा ।

विष्यस्य उपादेयां राजोपदामाह—षोडश्वेत्यादि । षोडशभागो मान-ध्याजी मेयद्रव्यषोडशांशो मानव्याजीसंज्ञः । स राज्ञे देयः । तुलामानं विश-तिभागः तोलनीयद्रव्यं पलशते पञ्चपलितं, राज्ञे देयम् । गण्यपण्यानां कमुकफलादीनाम् , एकादशभागः, राज्ञे देयः । सर्वयं व्याजी केतृप्राह्मोति केचित् ।

परेत्यादि । परमामिजं पण्यस , अनुग्रहेण अन्तपालाटविकराजवल्ल-भाग्नुपद्भववारणेन व्याजीमोक्षेण च, आवाहयेत् आनाययेत् । नाविकसार्थवा-देभ्यश्च जलपथवाहकवणिग्भ्यश्च, परिहारम् आदेयमोक्षम् , आयतिक्षमम्

पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमेकमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधा-नायां निद्ध्युः । अहश्राष्ट्रमे भागे पण्याध्यक्षस्यार्षयेयुः — इदं विक्री-तमिदं शेषमिति । तुलामानभाण्डकं चार्षयेयुः । इति स्वविषये व्या -ख्यातम्।

परविषये तु — पण्यमतिपण्ययोर्घ मूल्यं च आगमय्य शुल्क-वर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभक्तभाटकव्ययगुद्धगृह्यं पश्येत् । अस-त्युद्ये भाण्डनिवेहणेन पण्यमतिपण्यार्घेण वा लाभं पश्येत् । ततः उत्तरकालाबाघकं, दयात् । अनिभयोगश्च उत्तमर्णकर्तृकाभियोगप्रतिषेषश्च, अर्थेषु ऋणादिषु विषये, आगन्तूनां देशान्तरागतानां, तद्विषये अभियोगं विनैव ऋणदानं व्यवस्थाप्यमिति भावः। अत्रापवादमाह - अम्यत्र सभ्योप-कारिभ्यः तदुपकारिकर्मकरानपहाय । तेषां तु परस्पराभियोगो भवत्येव ।

पण्याथिष्ठातार इति । राजपण्यविकेतारः, पण्यमूरूयं पण्यविकया-गतं धनम् , एकमुखम् एकस्थानागतं , काष्ठद्रोण्यां दारुपेटिकायाम् , एक-च्छिद्रापिधानायाम् एकद्वाराच्छादनायां, निद्ध्युः निक्षिपेयुः। अह्रश्च, अष्टमे चरमे, भागे, उपलक्षणात् कयसमयावसाने वा, पण्याध्यक्षस्य, अर्थयेयुः । कि कुत्वा, इदं विकीतम् इदं शेषामिति एतावद् विकीतम् एतावद् विकेयमव-शिष्यत इति बोधियत्वा। तुलामानभाण्डकं तुलाप्रस्थकुडुवादिकं च, अर्पयेयुः, पण्याध्यक्षस्य । इति स्वविषये व्याख्यातिमति । एवं स्वदेशे पण्यपणन-विधिविवृतः।

परविषये त्विति । व्याख्यायत इति शेवः । पण्येत्यादि । पण्यप्रति-पण्ययोः स्वपण्यपरविषयपण्ययोः, अर्वे समन्यूनाधिकं, मूल्यं च भाण्डोप-स्कारादिम्हर्यं च, आगमय्य विज्ञाय, शुल्कादिव्ययशुद्धं शुल्कादिव्ययशोधि-ताबशेषम् , उदयं लामं, परयेत् समीक्षेत, साति लाभदरीने स्वपण्यं परविषये प्रेषयेदित्यमिशायः । तत्र शुल्कं शुल्काध्यक्षोक्तं, देयशब्दस्य वर्तन्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बन्धः । वर्तनीदेयम् अन्तपाछदेयम् , आतिवाहिकदेयं मार्गाति-बाहनसहायभ्तायुषीयदेयं, गुरुमदेयं वनस्थानिकदेयं, तरदेयं नद्यायुत्तारक-नाविकादिदेयं, भक्तं भोजनं कर्मकरवलीवदीदिभृतिश्च, भाटकः प्रसेवकादि-अहंणार्थः प्रकयः । भागेति त्वपपाठ इति भाति । असतीति । असत्युद्ये लाभादर्शने, भाण्डनिवहणेन स्वपण्यस्य परदेशनयनेन लाभकालप्रतीक्षापूर्वक- सारपादेन स्थलव्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत्। अटब्यन्तपालपुर-राष्ट्रपुख्यैश्र मतिसंसर्गं गच्छेद्नुग्रहार्थम् ।

आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत् । आत्मनो वा भूमिममाप्तः

सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत्।

वारिषथे च यानभाटकपथ्यद्नपण्यप्रतिपण्यार्घप्रमाणयात्राका-लभयप्रतीकारपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत ।

विकयद्वारेण, लाभं परयेत् । वा अथवा, पण्यप्रतिपण्यार्घेण स्वपण्यस्य प्रति-पण्यार्धकरणेन स्वपण्यदानपूर्वकप्रियपण्यान्तरम्रहणेनेत्यर्थः, लाभं पश्येत् । तत इति। ततः लाभद्रशनानन्तरं, सारपादेन समीक्षितलाभचतुर्थोशव्ययेन, स्थल-व्यवहारं मुलभाषायो जलपथ इति कृत्वा स्थलपथव्यवहारं, क्षेमेणाध्वना स्थल-पथेनापि चोरायुपद्रवरिहतेन, पयोजयेत् । अटब्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्येश्च अट-वीपालान्तपालपुरमुख्यराष्ट्रमुख्येश्च सह, प्रतिसंसर्ग सोपदानं संगतं, गच्छेद् , अनुप्रहार्थे तदानुकूल्यार्थम् ।

आपदीति । आपदि चोरोपरोधे, सारं रत्नादिद्रव्यम्, आत्मानं वा स्वशरीरं च, मोक्षयेत् रक्षेत् । इदं च सित सम्भवे । उभयमोक्षणासौकर्ये तु

सारपरित्यागेनात्मैव मोक्षणीयः । यदाहुः —

'शरीरमर्थाद् गोप्तव्यं राजगुद्धभयादितम् । वित्तहीनोऽल्पवित्तो वा जीवन् भद्राणि पद्यति ॥"

इति । आत्मनो वेति । आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः स्वपण्यविकयभूमिभ्तात् परविषयात् स्वविषयमप्रत्यागतः, परविषयवासकाले कृत्स्नेऽपीत्यर्थः, सर्व-देयविशुद्धं व्यवहरेत् शुल्कादिनिखिलदेयापदानापराधविधुरं विक्रयव्यवहारं कुर्यात्, स्वल्पप्रत्याशया सर्वनाशो मा भूदिति ।

वारिपथे चेति । जलपथे च , यानभाटकादीनि , उपलभेत ज्ञात्वा तदनुरोधेन व्यवहरेत्। तत्र यानभाटकः नाविकभृतिः, पथ्यदनं मार्गभक्तं, पण्यप्रतिपण्यार्घप्रमाणं पण्यप्रतिपण्ययोरर्घतारतम्यं, यात्राकालः यात्राईऋतु-विशेषलक्षणी गतागतापेक्षितकालेयता वा, मयप्रतीकारः सम्भाविततस्करा-दिभयप्रतिविधिः, पण्यपत्तनचारित्रं स्वपण्यविकयस्थानभूतपरकीयपत्तनसमु-दाचारः ।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः। यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत्॥

इति काँटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पोडकोऽध्यायः पण्याध्यक्षः, आदितः सप्तर्तिकाः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — नदीपथे चेति । नदीपथे च न केवलं समुद्रमार्गे किन्तु नदीमार्गेऽपि, व्यवहारं वाणिज्यं, चरित्रतः तत्तहेशाचारा-नुरोधेन, विज्ञाय, यतो येन पथा, लाभः, ततो गच्छेत् । अलाभम् अक्प-लामं क्षयव्ययप्रवासादिमहाक्केशाननुरूपलामं जलपथं, परिवर्जयेत् ॥

इति कींदलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरण योडशेऽध्यायः पण्याध्यक्षः,

भादितः सप्तर्त्रिशः॥

३५. प्रक. कुप्याध्यक्षः।

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाय्येत् । द्रव्यवनकर्मा-न्तांश्च प्रयोजयेत् । द्रव्यवनच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्यत्रा-पद्भय:।

कुष्यवर्गः — शाकतिनिशधन्यनार्ज्जनमधूकतिलकसालाशैशपा-रिमेदराजादनशिरीपखदिरसरलतालसर्जाश्वकर्णसोमबल्ककशाम्रिय-कथवादिः सारदाख्वर्गः।

कुप्याध्यक्ष इति स्त्रम् । कुप्यं सारदारुवेणुविष्ठवरुकादि, तत्र नियुक्तः कुप्याध्यक्षः, अर्थात् तस्य व्यापारः कुप्यविषय इहोच्यत इति सूत्रार्थः कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षाया रत्नसारफल्गुकुप्यान्युपकम्य रत्नसारफल्गुप्रतिब्रह-णमुक्तं, कुप्यस्य त्वनुक्तिमिहोच्यत इति सम्बन्धः। अथवा 'सन्निधाता कोश-गृहमि'त्यादिना कुप्यगृहविधानं पूर्वमुक्तं , तद्ध्यक्षव्यापारस्त्वधुनाच्यत इति ।

कुप्याध्यक्ष इत्यादि । कुप्याध्यक्षः, द्रव्यवनपालैः वार्क्षवनरिक्षभिः. कृप्यं सारदार्वादि, आनाययेद् आवाहयेत् ! द्रव्यवनकर्मान्तांश्च दारुनिर्मेयान् गृहञ्चकटादिकान्, पयोजयेत् कारयेत् । द्रव्यवनच्छिदां च द्रव्यवनच्छेदो -पजीविनां च बृक्षमर्भज्ञानां, देयं छेदनीयशिरदशाखास्कन्धमूलभागभेदेन छेद-नदुर्गतारणाद्यर्थे प्रदेयं वेतनं, स्थापयेद् एताबदिति व्यवस्थापयेत् । अत्ययं च दण्डं चाननुजातच्छेदने, स्थापयेत् । किं सर्वदा, नेत्याहं - अन्यत्रा-पद्भ्य इति । शकटयुगभन्नादिविपठातौ तु कालविलम्बासहयुगयोजनायर्थे अननुज्ञातच्छेदनं नापराधः।

कुप्यवर्ग इति । वक्ष्यत इति शेषः । अयं चाधिकारः । तत्र शाका-द्येकविंशतिः सारदारुवर्ग इत्याह - शाकतिनिशेत्यादि । शाकः पृथुच्छ-दाख्यो वृक्षः, तिनिशो नेमी, धन्वनः धनुर्वक्षः, अर्जुनः ककुभः, मधूकः मधुद्रुमः, तिलकः क्षरकः, सालः कार्ण्यकाख्यः, शिशपा तीक्ष्णधूमाख्या, अ-रिमेदः विद्वदिरः प्तिवदिराख्यः, राजादनः फलाध्यक्षाख्यः, शिरीपः कपीतनः, खदिरस्तिक्तसाराख्यः, सरलः पृतिकाष्ठाख्यः तालः तृणद्वमः, सर्जः पीतसालकः, अश्वकर्णः सर्जमेदः, सोमवरुकः सितलदिरः, कशः लोमशपु-च्छको नकुलबृक्षभेदः, आम्रश्चृतः, प्रियकः गौरसर्जः, धवः धुरन्धराद्ध्यः, आदिमहणमनुक्तसंमहार्थम्।

उटजिमियचापवेणुवंशसातीनकण्टकभाल्ल्कादिवेणुवर्गः । वेत्रशीकवळीवाशीश्यामलतानागलतादिवेळीवर्गः । मालतीम्बोर्कशणगवेणुकातस्यादिवेल्कवर्गः । मुञ्जबल्बजादि रज्जुभाण्डम् । तालीतालभूर्जानां पत्रम् । किंशु-

ककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम्।

कन्दमूलफलादिरौषधवर्गः ।

कालक्टवत्सनाभहालाहलमेपशृङ्गस्ताकुष्टमहाविपवेलितकगौ-

वेणुवर्गमाह — उटजेत्यादि । उटजो महासुपिरस्तनुकण्टकः कर्कश-पृष्ठः, चिमियो निस्सुपिरो मृदुत्वकः, चापः स्वरूपसुपिरोऽतिस्वरधः, वेणुर्निष्क-ण्टकश्चापयोग्यः, वंशो दीर्घपर्वकः सरन्धः सकण्टकश्च, सातीनकण्टकौ वंणु-मेदौ, भारुखकः स्थूलदीर्घो महाप्रमाणो निष्कण्टकः ।

वलीवर्गमाह — वेन्नेत्यादि । वेन्नं प्रसिद्धं, शीकवली हंसवलीति देशविशेषप्रसिद्धा, वाशी अर्जुनपुष्पसमानपुष्पा, श्यामलता निपुटीसहसी, नागलता नागजिहा ।

वस्कवर्गमाह — मालतीत्यादि । मालती माहुलानीति देशविशेष-प्रसिद्धा, मूर्वी मरुलिति द्रविडप्रसिद्धा, अर्फः शणोऽतसी च प्रतीताः, गवे-युका नागवला ।

रज्जुभाण्डादिकमाह — मुझेत्यादि । मुझबल्वजादि मुङ्जः शरः बल्बजास्तृणविशेषः इत्येवमादि, रज्जुनिर्माणसाधनस् । तालीत्यादि ।ताली-तालभूजीः प्रसिद्धाः तेषां पत्रं लेख्योपयोगि । किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां, पुष्पं बस्नादिरञ्जनसाधनम् ।

ओषिवर्गमाह —कन्द्मृहेत्यादि । कन्दाः स्रणादयः म्लान्युशी-रादीनि फलानि आमलकहरीतक्यादीनि एतदादिः ओपिवर्गः ।

विषयंगमाह — कालक्टेत्यादि । कालक्टोऽध्यत्यपत्राकृतिपत्रो वृक्षः पर्वान्तराच्छुण्कमादै च निर्यासमुद्रिरति । वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभः, निर्मुण्डोसहश्यत्रं स्चीपत्रं नीलपल्लवं गोस्तनाकृतिफलं हालाहलं, मेषशृक्ष-मुत्पलमुकुलाकारं, मुस्ता द्विविधा मुस्ताकारा खण्डशकरोपमा च, शङ्कपाण्डरा चेति स्वामी, कृष्ठं कृष्ठसमानकन्दं, महाविषं मांसवर्णं स्तनचूचुकाकारं,

रार्द्रवालकमार्कटहैमवतकालिङ्गकदारदकाङ्कोलसारकोष्ट्रकादीनि वि-पाणि।

सर्पाः कीटाश्च । त एव कुम्भगताः । विषवर्गः । गोधासेरकद्वीपिशिशुमारसिंहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरस्रमरखद्ग-गोमृगगवयानां चर्मास्थिपित्तस्नाय्वस्थि(१)दन्तशृङ्गखुरपुच्छानि, अ-न्येषां वापि मृगपशुपक्षिव्यालानाम् ।

कालायसताम्रहत्तकांस्यसीसत्रपुरेकुन्तकारक्र्टानि छोहानि।

वेशितकं मुलजं कृष्णरक्तं, गौरार्द्रं कन्दजं कृष्णं, बालकं पिष्पल्याकारं, मार्कटं विश्वाकारं, हैमवतं हिमवदुत्पनं दीर्घपत्रं, कालिक्नकं कालिक्नभवं यवाकृति, दारदकं दरदप्रभवं पत्रविषम्, अक्नोलसारकम् अक्नोलवृक्षजं विषम्, उष्ट्रकम् उष्ट्रमेद्ाकारम्, इत्येवं पोडशः, आदिप्रहणादनुक्तानामेकोनसप्ततिप्रकाराणां प्रहणम्। तदेवं स्थावराणि विषाणि पश्चाशीतिर्भवन्ति दशाश्रयाणि। तथाच भट्टस्वामिनः श्लोकः—

"त्वक्रन्दपत्रपुष्पाणि फलं निर्यास एव च । मूलं सारस्तथा धातुर्वीजं चेति दशाश्रयाः ॥ अन्यक्तरसगन्धानि तीक्ष्णान्येकरसानि च । पञ्चाशीतिर्विषाण्येवसुपदिष्टानि तत्त्वतः ॥" इति ।

जङ्गमिवपाणि द्विविधान्याह — सर्पाः कीटाश्चेति । सर्पाः कृष्णस पादयः, कीटाः चित्रभेककौण्डिन्यकांदयः । उभये चैते प्रत्येकं द्विविधाः संस्कृतासंस्कृतभेदेन । तत्रासंस्कृताः स्वभावस्थिताः । संस्कृतांस्त्वाह — त प्रवेति । त एव सर्पाः कीटाश्च, कुम्भगताः औपनिषदोक्तविधानेन संस्कृत्य कुम्भे त्रपुषटे संयोजिताः । स एप विषवर्गः ।

अथ चर्मादिवर्गानाह — गोधासेरकेत्यादि । सेरकः गौरत्वग् गोधा-भेदः, द्वीपी चित्रकायः, सुमरः शर्भः, अन्ये प्रसिद्धाः, एषां चर्मादीनि कुप्याधिकारात् कुप्यसंज्ञानि संप्राद्धाणि च भवन्ति । अन्येषां वापि अनुक्ता-नामपि सृगपशुपक्षिव्यालानां, चर्मादीनि यथोपयोगं संप्राद्धाणि ।

लोहान्याह — कालायसेत्यादि । आकरकर्मान्तप्रवर्तनप्रकरणे पूर्वमु . कानामपि लोहानामिह पुनः पाठः कुप्यसंज्ञार्थः । विदलमृत्तिकामयं भाण्डम् ।
अङ्गारतुषभस्मानि मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतुणवाटाश्चेति ।
बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सर्वभाण्डिकाः ।
आजीवपुररक्षार्थाः कार्योः कुप्योपजीविना ।।
इति कौटलीयार्थवाक्षे अध्यक्षप्रचारे द्वितायाधिकरणे
सप्तदशोऽध्यायः कुष्याध्यक्षः,
आहितोऽष्टार्थवाः ॥

भाण्डमाह — विद्लेत्यादि । भाण्डं, विदलमृत्तिकामम् विदलमयं वंशकेत्रादिमयं पिटकफेलकादि मृत्तिकामयं कुलालभाण्डं घटशरावादि ।

अङ्गारेत्यादि । अङ्गारतुषभस्मानि, मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः मृगादीनां वाटाः स्थानानि, काष्ठतृणवाटाश्च काष्ठतृणानां सम्हाश्च, कुप्यसंज्ञास्तेऽपि संमाद्याः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — बहिरिति । बहिः द्रव्यवननिकटप्रदेशे जनपदे च, अन्तश्च दुर्गाभ्यन्तरे च, कर्मान्ताः शकटादिघटनरूपाः, विभक्ताः असंकीर्णाः पृथगवस्थानाः, सर्वभाण्डकाः सर्वविधमाण्डसम्बद्धाः, आजीवपुर्रसार्थाः आजीवार्थाः जीविकाप्रयोजनाः हलमुसलशकटादयः पुररक्षार्था यन्त्रायुधादयश्च, कार्याः कार्ययत्व्याः, कुप्योपजीविना तत्त्रकुप्यशिल्पाजी-वेन प्रयोज्यकर्त्रो कुप्याध्यक्षेण प्रयोजकेन ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रवास्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे सप्तदशोऽच्यायः कृष्याच्यक्षः, आदितोऽधार्तिशः ॥ ३६. प्रक. आयुधागाराध्यक्षः।

आयुधागाराध्यक्षः साङ्ग्रामिकं दौर्गकर्मिकं परपुराभिघातिकं यन्त्रमायुधमावरणमुपकरणं च तज्जातकारुशिलिपभिः कृतकर्मभमाण-कालवेतनफल्लिप्पत्तिभिः कारयेत्। स्वभूमौ च स्थापयेत्। स्थानप-रिवर्तनमातपत्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात्। ऊष्मोपस्नेइकिमिभिक-पहन्यमानमन्यथा स्थापयेत्। जातिरूपलक्षणप्रमाणागममृल्यनिक्षेपैश्रो-पल्लभेत ।

सर्वतोभद्रजामद्ग्न्यवहुमुख्विश्वासघातिसङ्घाटियानकपर्जन्यक-

बाह्ध्वबाह्धवाह्नि स्थितयन्त्राणि।

आयुधागाराध्यक्ष इति स्त्रम् । आयुधशालाध्यक्षव्यापारोऽभिधीयत इति स्त्रार्थः । कुप्यप्रसङ्गात् तदन्तर्गतायुधप्रस्तावसङ्गतिः । अथवा सन्निधा-तुरायुधागारकरणं पूर्वमुक्तं, तदध्यक्षस्त्वनुक्त इहाभिधीयत इति सङ्गतिः ।

आयुधागारेत्यादि । आयुधागाराध्यक्षः, साङ्ग्रामिकं सङ्ग्रामप्रयो-जनकं, दौर्गकर्मिकं दुर्गकर्म स्वदुर्गरक्षणं तत्साधकं, परपुराभिधातिकं शत्रुदुर्ग-विध्वंसनानुकूलं, यन्त्रं सर्वतोभद्रजामद्गन्यादि, चक्रयन्त्रमिति म्लपाठश्चि-न्यः । आयुधं शक्तिचापादि, आवरणं लोहजालादि, उपकरणं च युग्यादि च, तज्जातकारुशिरिपभिः तज्जातस्तत्कर्मसमर्थेः कारुभिः स्थूलकर्मकारिभिः शिल्पिभः सुक्ष्मकर्मकारिभिश्च, तैः कीहरौः, कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनि-व्यक्तिभः कृतकर्मप्रमाणकालवेतना कर्मप्रमाणं कर्तव्ययन्त्रायुधादीनां सङ्ख्या-संस्थानादिमानं कालोऽवाधः वेतनं भृतिरित्येतानि कृतानि परिभाषितानि यस्यां सा तथाभूता फलनिष्पत्तियेन्त्रादिनिष्पात्तियेषां तैस्तथाभूतैः, कारयेत्। स्त्रभूमौ च स्थापयोदिति । कारितानि च तानि स्वायते स्थाने निवेदय रक्षेत् । स्थान-परिवर्तनं स्थानात् स्थानान्तर्गिनेक्शनम्, आतपप्रवातपदानम् आतपवातवि-सारणं च, तेषां बहुशः असकृत् त्रिचतुर्दिवसात्यासं, कुर्यात् । जन्मोपस्नेह-किमिभिः वर्मप्रस्वेदघुणकादिभिः, उपहन्यमानम्, अन्यथा प्रकारान्तरेणानु-प्यातहेतुना, स्थापयेत्। जातीत्यादि । जात्यादिभिश्च उपलभेत तानि विजा-नीयात् । तत्र जातिः स्वभावः पाटनादिः, ऋषमुजुबकतादि, लक्षणं शास्त्रो-क्तमत्तमादिचिद्वं, प्रमाणं मानान्मानतो दैर्प्यविस्तारादिपरिच्छेदः, आगमः यतो लब्बं सः, मृहयम् अर्घः, निक्षेपः कोशभसादिः ।

यन्त्राण्याह - सर्वतोभद्रेत्यादि । अत्र स्वामी व्याचष्टे - "तत्र

पश्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुसलयष्टिइस्तिवारकतालद्वन्तमुद्गरहु-घणगदास्पृक्तलाकुदालास्फोटिमोद्वादिमोत्पाटिमशतब्रीत्रिशूलचकााणि चलयन्त्राणि ।

सर्वतोभद्रं शकटचकप्रमाणं तीक्ष्णनेमि कुड्यास्थितगन्धर्वहस्तस्थं अमणात् सर्वतः पाषाणान् क्षिपति । अपरे तु सिद्धभूमिक।यन्त्राख्यं लघुतरपाषाणक्षेपण-माचक्षते । जामद्गन्यं मध्यरन्ध्रविनिहितमहाशरं यन्त्रम् । बहुमुखं प्राकारोत्सेधा-धिगतश्चकसनिविष्टश्चर्मावृतिसचतुस्तलो धानुष्काधिष्ठानं च अङ्गलको भवति, तत्र स्थिता धन्विनो नराः सर्वतः शरान् क्षिपन्ति । विश्वासघाति तिर्यगवस्थितो नगरस्य वहिःपरिघो यन्त्रविश्वेषणेन हन्ति । सङ्घाटि दीर्घकाष्ठसङ्घटितमञ्जल-कादिपदीपनार्थमियन्त्रम् । यानकं चकारूढं दण्डायतं फलक्कोष्ठि । पर्ज-न्यकमभिप्रशमनार्थमुद्कयन्त्रम्, अन्ये तु-पञ्चाशद्धस्तायतं बहिः प्राकारस्य सन्ततं यन्त्रविश्लेषणेन समीपगतं व्यापादयतीत्याचक्षते । विश्वासघातिनोऽस्य च विशेषः — तत् प्रच्छनं लघुतरं च भवति, एततु तद्विपरीतमिति। बाहु-यन्त्रं पर्जन्यकार्धप्रमाणं स्तम्भद्वयं परस्पराभिमुखं यन्त्रविश्लेषणेन मारयति । कर्ध्वत्राहु कर्ध्वस्थितः पर्जन्यकप्रमाणो महास्तम्भः समीपगतान् यन्त्रविश्लेषणेन इन्ति । अर्धबाहु पूर्वस्यैवार्धप्रमाणम् । इत्येवमेतानि दश स्थितयन्त्राणि" इति ।

चलयन्त्राण्याह - पञ्चालिकेत्यादि । पञ्चालिकं तीक्ष्णमुखनिरन्तर-सारदारुफलकं प्राकासद् बहिरुदकमध्ये शत्रुमार्गनिरोधार्थे कियते । देवदण्डः कीलरहितः महास्तम्भः प्रतीतरोचामिधान इति स्वामी । स प्राकारस्योपरि स्थाप्यते । स्करिका स्त्रचर्ममयी कार्पासीर्णादिपूर्णमध्या महाभसा प्रमाणतो गोपुराष्ट्राङकदेवपथादीनां प्रच्छादनी बाधवाषाणनिवारणाय क्रियत इति केचित् । 'वेणुमयी चर्मावृता स्कराकारा प्राकारप्रहणनिवारणाय कियत इत्यन्ये' इति स्वामी । मुसलयष्टिः खादिरः शूलः । इस्तिवारको 'द्विमुख-श्चिमुखो वेति केचित् । इस्त्याघाताय हस्तिपरिघ इत्यपरे' इति स्वामी । तालवृन्तं वातचकम् । मुद्गरः प्रसिद्धः । दुघणो मुद्गराकारः । गदा लगुडी । स्प्रक्तला गदैव कण्टकानिचिता । कुद्दालः सनित्रम् । आस्फोटिमं चर्मावृतं चतुःस्तम्मं मृत्पाषाणश्चेपणयनत्रम् । उद्घाटिमं मुद्रराकृतिरेव यनत्रभेदः । उत्पा-टिमं स्तम्भाद्यत्पाटनं इयेनयन्त्रम् । शतब्नी स्थूलदीर्घकीलाचितो महास्तम्भः पर्यन्ताहितशकटचकः प्राकारोपरि कियते । त्रिश्लचके प्रसिद्धे । इत्येवानि सप्तदश चडयन्त्राणि । स्रोकश्चात्र महस्वामिनः -

शक्तिप्रासकुन्तहाटकाभिण्डिपालश्लामस्वराहकणकणयकप्ण-श्रासिकादीनि च हलप्रसानि ।

तालचापदारवशाङ्गाणि कार्युककोदण्डद्णा धन्रंपि ।

"व्यिषतं आमितं चैव भारयुक्तं च कारयेत् । पीडनाद् अमणाद् भारात् त्रिधा यन्त्रं प्रवर्तते ॥" इति ।

आयुधान्याह — शक्तिमासेत्यादि । शक्तिः सर्वलेहिमयं करवीरपत्रा-कृतिमुखम् अधस्ताद् गोस्तनाकारं चतुर्दस्तदीर्घमायुधं, पासश्चतुर्विशत्यहुलो द्विपीठः सर्वलोहमयः काष्ठगर्भश्च , कुन्तः —

> ''हस्ताः सप्तोत्तमः कुन्तः पड्डस्तैश्चेव मध्यमः। कनिष्ठः पञ्चहस्तैस्तु कुन्तमानं प्रकीर्तितम्॥''

इत्युक्तलक्षणः, हाटकं त्रिकण्टकं कुन्ततुल्यप्रमाणं, भिण्डिपालः कुन्त एव पृथुक्तलः, शूलम् एकमुलमनियतहस्तप्रमाणं, तोमरः शराकृतिशिखः —

> "चतुर्हस्तः कनिष्ठस्तु चत्वारोऽर्घ च मध्यमः । उत्तमः पञ्चहस्तस्तु प्रमाणात् तोमरो भवेत् ॥"

इत्यभिद्दितत्रिभेदः, वराहकर्णः प्राप्त एव वराहकर्णाकृतिमुखः, कणयः सर्व-छोद्दमय उभयतन्त्रिकण्टकाकारमुखो मध्यमुष्टिः,

> "कनिष्ठो विंशतिः स्यात् तदङ्गुळानां प्रमाणतः । द्वाविंशतिर्भेष्यमः स्याचतुर्विंशतिरुत्तमः ॥"

इत्युक्तप्रकारत्रयः, कर्पणः तोमरतुल्यमानो हस्तक्षेप्यः पक्षयुक्तः शरः —

"कनीयः सप्तकर्षे तु द्विपलं मध्यमं भवेत् । उत्तमं नवकर्षे तु कर्पणस्य पलं भवेत् ॥"

इत्येकजारपलप्रमाणः, त्रासिकां सर्वलोहमयी पासप्रमाणा चुडोपेता, इत्येकजातीयान्यायुधानि, हलमुखानि तीक्ष्णाप्रत्वात् ।

धनुष्याह — तालेत्यादि । तालचापदारवशाक्तीण तालं तालमयं चापं वेणुविशेषमयं दारवं धन्वनादिसारवृक्षदाशनिर्मितं शाक्तं विषाणमयम् इत्येवं चतुष्प्रकृतीनि, धनूषि भवन्ति । तानि च कार्मुककोदण्डद्णाः आकृतिकि-यादिभेदात् कार्मुकादिसंज्ञानि भवन्ति । तत्र कार्मुककोदण्डयोः प्रमाणळक्षणा-दिकं धनुवैदादवगन्तव्यं, 'द्णस्तु लोकप्रतीत' इति स्वामी । मूर्वार्कशणगवेधुवेणुस्नाय्नि इयाः।

वेणुशरशलाकादण्डामननाराचाश्र इपवः। तेषां मुखानि छेद-नभेदनताडनान्यायसास्थिदारवाणि ।

निस्त्रिंशमण्डलाग्रासियष्ट्यः खड्गाः । खड्गमहिपवारणविषा-णदारुवेणुमूलानि त्सरवः ।

> परज्ञुकारपट्टसखनित्रकुदालंक्रकचकाण्डच्छेदनाः क्षुरकल्पाः । यन्त्रगोष्पणमुष्टिपापाणरोचनीहपद्श्रायुधानि ।

ज्या आह— मूर्वेत्यादि । स्नायुर्वायुवाहिनी नाडी । शेषं प्रतीतम् । तत्र वेणुविदलज्या कोदण्डस्यैव, अन्ययोस्त्वन्या इति स्वामी ।

इप्नाह — वेण्वित्यादि । तत्र वेणुरुटजिनिमयादिः, शरा जात्यश-राष्ट्यः स्तम्बः, शलाका सारदारुमयी, दण्डासनोऽर्धनाराचः, नाराचः सर्व-लोहमयः । चकारे। अमरद्रोणमक्षिकादिसंग्रहार्थ इति स्वामी । इपुकर्माः प्याह — तेपामिति । तेपाम् इपूणां, मुखानि अमाणि, छेदनानि कर्तनानि, भेदनानि संशोणितामिघातदायकानिः ताडनानि अशोणितप्रहारदायकानि च भवन्ति । मुखानां प्रकृति । जायसास्थिद्दर्श्वाणीति । जायसिन अस्थिमयानि दारवाणि सारदारुमयानि च ।

खड्गानाह -- निर्द्धिशेत्यादि । तत्र निर्द्धिशो वकामः, मण्डलामः काजुवृत्ताकारामः, असियष्टिस्तनुदीर्थाकृतिः । त्सरुपकृतीराह - खड्गेत्यादि । खड्गे गण्डकमृगः, महिषः सैरिभः, वारणो गजः इत्येतेषां विषाणानि श्र-क्राणि दारूणि सारदारूणि वेणुमूलानि वंशमृलानि च, स्सरवः खड्गमुष्टयः।

श्चरकल्पानाह — प्रशुकुठारेत्यादि । तत्र परशुः सर्वलोह्मयश्चतु-विश्वत्यक्ट्रुलः, पष्टस उभयान्तत्रिश्रूलः, ककचः करपत्रं, काण्डच्छेदनः काण्डा-सिकः, शेषं प्रतीतम् ।

यन्त्रेत्यदि । पाषाणशञ्दस्य यन्त्रादिषु प्रत्येकं संबन्धः, यन्त्रपाषाणो यन्त्रक्षेप्यपाषाणः, गोष्पणपाषाणो गोष्पणास्त्रयष्टिविशेषक्षेप्यः पाषाणः, गान्वणीति भाषापाठः साधुतरः । मुष्टिपाषाणो मुष्टिक्षेप्यः पाषाणः, रोचनी दलन-यन्त्रक्षिला, दषद् महाशिला । चकारः समुच्चवार्थः । इत्येतानि आयुषानि ।

१. 'लबकका' ल. पाठः

लोह जालजालिकापट्टकवचम् त्रकङ्कटार्श्वशुमारकखड्गिधेनुकह-स्तिगोर्चमेखुरश्वङ्कसङ्घातं वर्माणि । शिरखाणकण्डत्राणक्रपीसकञ्चक-वारवाणपट्टनागोद्रिकाः । पेटीचर्महस्तिकर्णतालम् लभ्मिनकाकवाट-किटिकानित्दतवलाहकान्ताश्रावरणानि ।

इस्तिरथवाजिनां योग्याभाण्डमालङ्कारिकं सन्नाहकल्पनाश्चाप-करणानि । ऐन्द्रजालिकमीपनिषदिकं च कर्म ।

वर्माण्याह — लोहजालेत्यादि । लोहशब्दो जालादियु चतुर्षु प्रत्येकं सम्बध्यते । लोहजालं सशिरस्ताणा प्रावरणी, लोहजालिका मुण्डसन्नाहः, लोहपट्टी विवाहसन्नाहः, लोहकवचं बाहुरहितं वक्षःप्रष्ठमात्रावरणं, सृत्रकृष्टरः कार्णासादिस्त्रमयः सत्नाहः, शिशुमारकादीनां पञ्चानां चर्मसुरश्रक्षसङ्घातश्च चतुराशिल्पघटितानि स्वक्शफविषाणानि च, वर्माणि भवन्ति । तत्र शिशुमारकः अम्बुकपिनामा जलचरः, स्वड्गी स्वड्गम्गः, धेनुको गोसदशो गतय इति व्याख्येयं, सेरकपाठस्तु धेनुकस्थाने भाषाटीकायामुपलभ्यते । हस्ती गजः, गौर्वृपमः । शिरस्त्राणेत्यादि । शिरस्त्राणादयः सत्त च वर्माणि । तत्र शिरस्त्राणं शिरोमात्रावरणं, कण्ठत्राणं कण्ठमात्रावरणं, कूर्पासः अर्धवाहुकः, कञ्चुको जानुपर्यन्तः, वारवाणो गुल्फपर्यन्तः, पट्टो विवाहुरलोहमयः, नागोदिरका करान्हलित्राणम् , इत्येतानि देहथार्योणि । करधार्याण्यावरणान्याह — पेटीत्यादि । पेट्यादयो नव । तत्र पेटी काष्ठवर्लीमयं सेटकं, चर्म चर्मफलकं, हस्तिकर्णः अवकुण्ठनफलकं, तालमूलं काष्टनिर्मितं सेटकं, धमनिका सूत्रमयी, कवाटं काष्टमयफलकभेदः, किटिका चर्मवेणुविदलमयी, अप्रतिहतः हस्तवारकारुयः, वलाहकान्तः अप्रतिहत एव पर्यन्तवद्धलोहपटः, चः समुचये ।

उपकरणान्याह—हस्तीत्यादि । हस्तिरथवाजिनां, योग्याभाण्डं शि-क्षापरिकरम्तं कथाङ्कशादिकम्, आलङ्कारिकम् अलङ्कारप्रयोजनकं पताका-क्षरप्रमालादिकं, सन्नाहकल्पनाश्च वर्मतोमरशरीरावारकादयश्च, उपकरणानि । उपकरणान्तरमाह—ऐन्द्रेत्यादि । ऐन्द्रजालिकं कर्म अल्पसैन्यस्य बहुसैन्यत्व-प्रदर्शनमनमावभिषदर्शनमित्येवज्ञातीयं मायिकम्, औपनिषदिकं च औपनिष-दक्षधिकरणोक्तं विषध्मान्तुदूषणप्रलग्भनादिप्रयोगतस्रातिक्रियालक्षणं, चकारा-दनुक्तमन्यच, कर्म, उपकरणपदानुवर्तनादुपकरणसंज्ञम् । कर्मान्तानां च, इच्छामारम्भनिष्पत्तिं पयोगं व्याजमुद्दयम् । क्षयव्ययौ च जानीयात् कृष्यानामायुधेस्वरः ॥

> इति कारकीयार्थशासं अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अष्टाद्वोऽध्यायः आयुधानाराध्यक्षः, आदित एकोनच्यवारिशः॥

कर्मान्तानां चेति वक्ष्यमाणश्चोकान्विय । स्रोकमाह—इच्छामिति । कुप्यानां कर्मान्तानां गतपकृताध्यायद्वयोक्तद्वसम्बन्धिनां व्यापाराणां विवये, रच्छां राजरुचिम्, आरम्भनिष्पत्तम् आरम्भनिहितां निष्पत्तिं, राजच्छानुसारे-णोपकममर्थसिद्धं चेत्यर्थः। प्रयोगम् उपयोगं, व्याजं दोषं, व्याजिमिति पाठे राजपण्यविकयेऽन्तरमाद्यम्, उद्दयं लाभम् । उन्नयमिति भाषापाठश्च श्रेयान् । क्ष्यव्ययो च क्षयं साधनच्छेदं व्ययं कर्मकरादिभक्तादिपरिव्ययं च, जानी-यात् पर्यालोचयेत्, आयुष्ठेश्वरः आयुष्ठागाराध्यक्षः । इदं कृष्याध्यश्वस्या-प्युपलक्षणम् ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रव्यास्यामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अद्यदशोऽध्यायः भायुधागाराध्यक्षः, भादित एकोननत्वारिकः ॥ ३७. प्रक. तुलामानपातवम्।

पौतवाध्यक्षः पौतवक्रमीन्तान् कारयेत्।

धान्यमापा दश सुवर्णमापकः। पश्च वा गुझाः। ते पोदश सुवर्णः कर्षो वा। चतुष्कर्षे पलम्।

अष्टाशीतिर्गीरसर्पपा रूप्यमापकः । ते पोदश धरणम् । शैम्ब्यानि वा विशतिः।

विंशतितण्डुलं वजधरणम्।

अर्धमापकः, मापकः, द्वौ, चत्वारः, अष्टौ मापकाः, सुवर्णो, द्वौ, चत्वारः, अष्टौ सुवर्णाः, दश, विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, शतमिति ।

तुलामानपौतवमिति स्त्रम्। तुलाया उन्मानसाधनस्य मानस्य प्रस्थ-कुडुबादेश्च पौतवम् पोतुर्मानभाण्डशोधकः तस्य कर्म अकृतकरणं कृतशोधनं चेहाभिर्धायत इति स्त्रार्थः। तुलामितमानं 'पौतवाध्यक्षे वक्ष्याम' इत्युक्तं सुवर्णाध्यक्षे। तदेतत् कुष्याकृत्वात् कुष्यानन्तरमभिधीयत इति सङ्गतिः।

पौतवेत्यादि । पौतवाध्यक्षः पौतवाधिकृतः, पौतवकमीन्तान् तुलाकु-बुवादिघरनकर्माणि, कारयेत ।

अभ्यहितत्वात् प्रथमं सुवर्णस्य प्रतिमानमाह—धान्येत्यादि । धान्य-माषाः दश सुवर्णमापकः धान्यमाषदशकप्रतिमानं सुवर्णं मापकसंज्ञम् । पश्च वा गुक्षाः गुक्षापञ्चकं वा, माधक इत्यनुवर्तनान्मापकसंज्ञम् । ते षोडश सुवर्णः क्षंषां वा भाषपोडशकं सुवर्णसंज्ञं भवति कर्षसंज्ञं वा । चतुष्कर्षं पठ-मिति चत्वारः कर्षाः पलाख्याः ।

स्त्यस्य प्रतिमानमाह - अष्टाशीतिरिति । अष्टाशीतिः गौरसर्षपाः स्त्यमाषकः स्त्यस्यैको मायकः । ते स्त्य्यमापकाः, षोडशः, धरणं धर-णास्याः । शैम्ब्यानि विश्वतिर्वा शिम्बिफलविंशतिर्वा धरणम् ।

व ज्ञारूयस्य रत्नस्य प्रतिमानमाह — विश्वतीत्यादि । विश्वतितण्डुलं मध्यमाखण्डमीहितण्डुलपमाणं, वज्रधरणं भवति ।

प्रतिमानसंख्या आह — अधीमाचक इति । अधीमाचकः, माचकः, हो माचकौ, चत्वारः मापकाः, अष्टौ माचकाः । सुवर्णः, हो सुवर्णो, चत्वारः तेन धरणानि न्याख्यातानि ।

प्रतिमानान्ययोगयानि मागधमेकलशैलमयानि, यानि वा नो-दक्रमदेहाभ्यां दृद्धिं गच्छेयुरुष्णेन वा हासम्।

पडङ्गलाद्र्ध्वमष्टाङ्गलोत्तराः दश्च तुलाः कारयेखोहपलाद्र्ध्वमे-

कपलोत्तराः । यन्त्रमुभयतः शिक्यं वा ।

पञ्चित्रंश्वरपळळोडां दिसप्तत्यङ्गळायामां समद्रतां कारयेत् ।

सुवर्णाः, अष्टौ. सुवर्णाः, दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतम् इति चतु-देश भवन्ति ।

सुवर्णोक्तं प्रतिमानविधिं रूप्येष्वतिदिशति — तेनेति । तेन सुवर्ण-प्रतिमानकथनेन, धरणानि व्याख्यातानि रूप्यधरणानामपि धरणं द्वे चरवारि अष्टै। दश विंशतिः त्रिंशत् चरवारिंशत् शतिमानसंख्या योज्या इत्यर्थः । एवं धरणप्रहणेन रूप्यमाणकाणामप्युपङक्षणाद् अर्धमापको माणको द्वी चरवार इत्यादयः शतान्तसंख्यासात्राप्यूहनीयाः ।

कीदृशानि प्रतिमानानीत्यत्राह् — प्रतिमानानीति । प्रतिमानानि, अयोमयानि लोहमयानि, मागधमेकलशैलमयानि मगधदेशोत्पत्रशिलामयानि मेकलापरनामकाटवीराज्योद्भवशिलामयानि च भवन्ति । पक्षान्तरमाह् — शङ्ख-शुक्तिप्रभृतीनि यानि, उदकप्रदेहाभ्यां जलाई।करणमललेपाभ्यां, वृद्धिम् आ-धिक्यम्, उप्णेन, हासं वा न्यूनतां वा, न गच्छेयुः, तन्मयानि वा मवन्ति । तन्मयानीत्येतच्च यत्पदसामध्येलभ्यम् ।

दशविधास्तुला आह—षद ङ्गुलादिति। पडक्षुलात् पडक्षुलायामात् प्रमृति, ऊर्ध्वम्, अष्टाक्षुलोत्तराः अष्टाष्टाक्षुलाधिकायामाः, दश तुलाः दशप्रकारास्तुलाः, कारयेत्। कियल्लोहपरिमाणाः, लोहपलाद्ध्वमेकपलोत्तराः एक-लोहपलात् प्रमृति एकैकलोहपलाधिकाः। तत्र प्रथमा पडक्षुलायामा लोहपल-प्रमाणा, द्वितीया चतुर्दशाङ्खलायामा लोहपलद्वयप्रमाणा, तृतीया द्वाविशस्य-क्षुलायामा त्रिपल्लोहा च भवतीत्यनेन कमेणाष्टससत्यङ्खला दशपललोहा च दशमी तुला भवति। यन्त्रमुभयतः तुलायन्त्रस्थोभयोः पश्चियोः, शिक्यं कारयेत् मेयमानयोर्धुगपद्वारणार्थम्। वाश्च्दादेकतः शिक्यं वा, तयोः पर्याय-धारणसम्भवात्। ता एताः सुवर्णरूप्यतुलाः।

तदन्यतुलामाह — पञ्चित्रिशित्यादि । पञ्चित्रिशत्पललोहां पञ्च-विश्वत्पलप्रमाणलोहानिर्मितां, द्विससत्यङ्कलायामां त्रिहस्तदीर्घाँ, समवृत्तां तदा- तस्याः पञ्चपलिकं मण्डलं बद्ध्वा समकरणं कारयेत्। ततः कर्षोत्तरं पलं, पलोत्तरं दशपलं, द्वादश पञ्चदश विंशतिरिति पदानि कारयेत्। तत आ शताद् दशोत्तरं कारयेत्। अक्षेषु नद्धीपिनद्धं कारयेत्।

द्विगुणलोहां तुलामतः पण्णवत्यङ्गुलायामां परिमाणीं कारयेत्। तस्याः शतपदाद्र्ध्वे विंशतिः, पञ्चाशत्, शतमिति पदानि कारयेत्।

विंशतितौछिको भारः।

दशधरणिकं पलम् । तत्पलशतमायमानी । पत्रपलावरा व्यावहारिकी भाजन्यन्तःपुरभाजनी च ।

ख्यां वर्तुलतयान्विताथीं, कारयेत्। तस्याः, पञ्चपलिकं, मण्डलं चेलं, बद्ध्वा, समकरणम् अनुन्नतानवनतोभयान्तिचिद्धं, कारयेत्। ततः समचिद्धात् परतः, कर्षोत्तरं पर्ल कर्षोऽर्धपलं पादोनपलं पलमिति, कारयेत्। ततः पलोत्तरं दश-पलम् एकं पलं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च पद् सप्ताष्ट नव दशेति, ततः द्वादश पञ्चदश विंशतिरिति षोडश पदानि रेखाः, कारयेत्। तत इति। ततः विंशतेरुपिरं, आ शतात् शतमभिन्याप्य, दशोत्तरं दशदशाधिकं त्रिशचन्वारिशत् पञ्चाशदित्यादिकं, कारयेत्। अक्षेषु पञ्चमदशमपञ्चदशादिषु, नद्धीपिनद्धं वरत्रावन्धं वरत्राकाररेखावन्धं, कारयेद् विशेषार्थम्। स्वामिटी-कादर्शे तु नान्दीपिनद्धं स्वस्तिकमिति दश्यते।

परिमाणीसंज्ञां तुलामाह — द्विगुणेत्यादि। अतः समवृत्तायाः, द्विगुण-लोहां सप्ततिपललोहां, पण्णवत्यक्तलायामां चतुर्हस्तदीर्घाः, परिमाणीं, कारयेत्। तस्याः शतपदादूर्ध्वे समवृत्तादिशितदिशा कर्षादिक्रमण कृताच्छतपदात् परतः, विशतिः, तदूर्ध्वे पञ्चाशत्, तदूर्ध्वं शतम्, अर्थाच्छतद्वयम् इति पदानि कारयेत्।

विंशतीत्यादि । विंशतितौलिकः तुला नाम पलशतं विंशतितुलाममाणः, भारः तत्संज्ञः ।

अथ प्रोंकात् सुवर्णपलादधिकं पलविशेषं सुवर्णह्रप्यातिरिक्तद्रव्यप-रिच्छेदोपयोगिनमाह — दशधराणिकामिति । दशधराणिकं प्रोंक्तधरणदश-कपरिमाणं, पलम् । तत्पलशतं तेषां दशधराणिकानां पलानां शतम्, आय-मानी आय एव मीयते अनयति व्युत्पत्तेरायमानीसंज्ञा तुला ।

अन्यास्तिसस्तुला आह — पञ्चपलावरेति । सप्तपर्णविद्दि वीप्सा-लोपौ । पञ्चभिः पञ्चाभेः पलैः अवरा पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरं न्यूना पञ्चपला- तासामर्थथरणावरं पलम् । द्विपलावरमुत्तरलोहम् । पडङ्गुला-वराश्रायामाः ।

पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्णम् । काष्ठतुला अष्टहस्ता पद्वती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठाना । काष्टपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम् । एष प्रदेशो बहलपयोः ।

वरा तुला, व्यावहारिकी तदाख्या क्रयविकयोपयोगिनी, भाजनी तदाख्या भृ-स्रदेयाथी, अन्तःपुरभाजनी तदाख्या देवीकुमारादिदेयाथी च भवति। तत्र प्र-थमा आयमानीतः पञ्चपलन्यूना पञ्चनवतिपला, द्वितीया व्यावहारिकीतस्ता-वन्न्यूना नवतिपला, तृतीया भाजनीतस्तावन्न्यूना पञ्चाशीतिपलेति विवेकः।

व्यावहारिक्यादीनामि पलादिमाने परस्परिवशेषमाह — तासामि-त्यादि । तासां व्यावहारिक्यादीनाम्, अर्धधरणावरम् अर्धनार्धनं धरणेन पूर्वपूर्वापेक्षया न्यूनं, पलं भवति । तद्यथा — दश्यरिणकादायमानीपलाद-धीनं सार्धनवघरिणकं पलं व्यावहारिक्याः, ततोऽधीनं नवधरिणकं भाजन्याः, ततोऽधीनं सार्धाष्टधरिणकमन्तःपुरभाजन्या इति । द्विपलावरं द्वाभ्यां द्वाभ्यां पलाभ्यां पूर्वपूर्वतो न्यूनम्, उत्तरलोहम् उत्तरासां लोहं भवति । यडङ्गुलाव-राश्च पट्पडङ्गुलन्यूनाश्च, आयामाः दैर्ध्याणि भवन्ति, अर्थादुत्तरासाम् । तद्यथा — पञ्चित्रंशत्पललोहा द्विसत्यङ्गुलायामा च व्यावहारिकी भवति, एकत्रिंशत्पलललोहा पट्पष्टचङ्गुलायामा च व्यावहारिकी भवति, एकत्रिंशत्पलललोहा पट्पष्टचङ्गुलायामा च व्यावहारिकी भवति, एकत्रिंशत्पलललोहा पट्पष्टचङ्गुलायामा च व्यावहारिकी भवति, एकत्रिंशत्पलललोहा पट्पुरमाजनीति ।

प्रयाममाह—पूर्वयोरिति । पूर्वयोः परिमाण्यायमान्योः, पञ्चपिकः प्रयामः पलशते पञ्चपलमधिकदेयं भवति । मासलोहलवणमणिवज्ञै मांसलोहा-दीन् वर्जियत्वा, तेषां तु न प्रयामः ।

काष्ठतुलामाह - काष्ठित्यादि । काष्ठतुला सारदारुपकृतिस्तुला, अष्ट-हस्ता, पदवती एकद्विज्यादिपदरेखोपेता, प्रतिमानवती प्रमाणपाणायुक्ता, मयूरपदाधिष्ठाना मयूरपदौ तदाकारस्तम्भौ अधिष्ठानमाधारो यस्यास्ताहर्शा, मयूरपदाधिष्ठतेति पाठे मयूरपदाश्रितेत्यर्थः । कर्तव्या ।

काष्ट्रपञ्चित्रिं त्यादि । काष्ट्रपञ्चित्रं त्यात्यस्य द्रम्धनपळपञ्चित्रिं त्याते । त्या प्रदेशो वहस्य-योरिति । प्रस्थाधिकतण्डुलस्य प्रस्थन्यूनतण्डुलस्य चायमेव पाकापेक्षितकाष्ट- इति तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम् ।

अथ धान्यमाषद्विपलञ्चतं द्रोणमायमानम् । सप्ताशीतिपलञ्चत-मर्थपलं च न्यावहारिकम्। पश्चसप्ततिपलञ्चतं भाजनीयम्। द्विपष्टि-पलशतमर्थपलं चान्तःपुरभाजनीयम्।

तेषामाढकपस्थकुडुवाश्रतुर्भागावराः ।

पोडशदोणा खारी, विश्वतिद्रोणिकः कुम्भः, कुम्भैर्दशभिवहः। शुष्कसारदारुमयं समं चतुर्भागशिखं मानं कारयेत् । अन्त-क्शिखं वा। रसस्य तु।

मानव्यवस्थापनमार्गः। एतच कोष्ठागाराध्यक्षशेषम् असारस्याप्यमितो व्ययो न कर्तव्यः किमुत सारस्येति सामान्यज्ञापनद्वारेण प्राकरणिकेषु मानेष्यवधानो-पदेशार्थ द्रष्टव्यम् ।

इति तुलेत्यादि । इति उक्तमकारेण, तुलामतिमानं व्यास्यातं तुलाः षोडशविधाः प्रतिमानानि च चतुर्दशविधानि निरूपितानि ।

अथ द्वोणाडकादिनिरूपणमारभते - अथेत्यादि । धान्यमापद्विपल-शतं तुलाद्वयमितधान्यमाषपूरणीयम् , आयमानं नाम द्रोणम् । सप्ताशीति-पळञ्जतमर्भपळं चेति । अर्थादायमानद्रोणाद्धेत्रयोदशाभिः पहैर्स्यूनं, व्याव-हारिकं नाम दोणं मवति । पञ्चसप्ततिपलञ्जतमिति । अर्थोद् व्यावहारि-कद्रोणादर्धत्रयोदशपछैर्न्यूनं, भाजनीयं नाम द्रोणं भवति । द्विपष्टिपलक्षत-मर्भपलं चेति । अर्थाद् भाजनीयद्रोणाद् अर्धत्रयोदशपलैन्यूनम्, अन्तःपुर-भाजनीयं नाम द्रोणं भवति । इति चतुर्विधं द्रोणम् ।

तेषामिति । तेषां चतुर्णी द्रोणानाम् , आढकप्रस्थकुडुबाः, चतुर्भागा-वराः क्रमेण चतुर्भागाः अवराः स्वस्वपूर्वचतुर्भागात्मका अत एव स्वस्वपू-र्वतो निकृष्टाश्चेत्पर्थः । एतदुक्तं भवति - द्रोणचतुर्भागं आदक आदकचतु-र्मागः प्रस्थः प्रस्थचतुर्भागः कुडुब इति ।

द्रोणादुत्कृष्टान् मानविशेषानाह — पोडशेत्यादि । पोडशद्रोणमिता सारी, विंशातिद्रोणमितः कुम्भः, दशकुम्भमितो वहः ।

मानसाधनान्याह — शुष्केत्यादि । शुष्कसारदाहमयं, समं तुल्य-मूलाअं चतुर्भागशिखं शिला मुखोपरितनावकाशः आ मुखाद् मागत्रयवतः शिखायां मेयचतुर्भागो यथा तिष्ठेत् तथा कृतशिखं, मानं, कारयेत् । अनंत-

सुरायाः पुष्पफलयोः तुपाङ्गाराणां सुधायाध शिखामानं द्विगु-णोत्तरा दृद्धिः।

सपादपणो द्रोणमूल्यम् । आहकस्य पादोनः । पण्मापकाः प्रस्थस्य । मापकः कुडुवस्य ।

द्विगुणं रसादीनां मानमृल्यम् ।

विश्वतिषणाः प्रतिमानस्य । तुलामृल्यं त्रिभागः ।

चतुर्मासिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत् । अप्रतिविद्धस्यात्ययः सपादः सप्ताविंशतिपणः । प्रातिवेधनिकं काकणिकमइरहः पौतवाध्य-क्षाय द्युः।

दिशसं वा अन्तर्गता आमूलमुखान्तावकाशान्तःप्रविष्टा शिखा पूर्वोक्तश्चतु-भीगावकाशो यस्य तत् तथाम्तं वा, मानं कारयेत् । घान्यादिमाने चायं विकल्पः। रसस्य त्विति। अन्तिश्चिस्तिमत्यनुवर्तते। तत्र तुशब्दोऽवधारणार्थः सम्बच्यते । तदयमर्थः--रसस्य वृततैलादेरन्तिशिखमेव मानं भवतीति ।

सुराया इत्यादि । सुरादीनां वण्णां शिखामानम् अस्ति । किन्तु द्विगु-णोत्तरा वृद्धिः द्विगुणाधिका तस्य वृद्धिः । धान्यादिषु शिखामानं यदुक्तं चतुर्भागात्मकं तदिह द्वेगुण्यं यातीत्यर्थः । अतश्च सुरादीनां प्रस्थः पञ्चिमरेव कुडुबैभीवति, न तु धान्यानामिव चतुर्भिः । तत्रापि सुरायाः बहिश्शिसास-म्भवाभावात् प्रस्थोऽन्तिरशस्तोऽर्थोदन्तःप्रविष्टपञ्चकुडुवः कार्यः।

तुलामानभाण्डस्य मूल्यमाह -- सपादपण इत्यादि । पापकः कुड्-बस्येत्येतदन्तमतिरोहितार्थम् ।

द्विगुणमिति। रसादीनां घृततैलादीनां, द्विगुणं सपादपणादिप्वोंकद्वि-गुणमर्धतृतीयपणादिकं, द्रोणादिमूल्यं भवति । धान्यमानापेक्षया रसादिमानाना-मन्ति इशस्त्वेन रूपपृथुत्वात् इरुक्षणतरदारुषितत्वाच मूल्यद्वेगुण्योपपत्तिः।

विंशतीत्यादि । प्रतिमानस्य चतुर्दशनिधपतिमानसमुदायस्य, विंशति-पणाः , मूरुयम् । तुलामूरुयमित्यादि । तुलामूरुयम् अनन्तरोक्तस्य विद्याति-पणात्मकस्य प्रतिमानमूल्यस्य त्रिभागः।

चतुरित्यादि । चतुर्मासिकं चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवं , प्रतिवेधनमेव प्रातिवेधानिकं परिशोधनं, विनयादित्वाहुक् । कारयेत्। अप्रतिविद्धस्येति । अप्रतिविद्धस्य अपरिशोधितस्य तुलामानस्य, व्यवहारे, अत्ययो दण्डः, द्वात्रिंशञ्चागस्तप्तव्याजी सर्पिपश्चतुष्पष्टिभागस्तैलस्य । पञ्चाश-ज्ञागो मानसात्रो द्वाणाम् ।

> कुडुवार्धचतुरष्टभागानि मानानि कारयेत् । कुडुवाश्रतुरशीतिर्वारकः सर्पिषो मतः । चतुष्पष्टिस्तु तैलस्य पादश्र घटिकानयोः ॥

> > इति कीटलीयायेशालं अध्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे एकोनविशोऽध्यायः तुलामानपीतवम्, आदितश्रस्वारिशः ॥

सपादः सप्तविंशतिपणः । भातिवेधनिकमिति । प्रातिवेधनिकं परिशोधन-निमित्तं, काकणिकम् , अहरहः प्रतिदिनं, पौतवाध्यक्षाय, द्युः, दिवसस्यैका काकणीति कमेण मासचतुष्टयस्य सिवंशति काकणीनां शतं शोधनकाले तुला-मानव्यवहारिणोऽपयेयुरित्यर्थः ।

रसादिपसङ्गाद् वृतादिगतं किश्चिदाह — द्वात्रिशदित्यादि । सर्पिषः वृतस्य विलापितस्य कीयमाणस्य, द्वात्रिशद्भागः अधिकतया प्राष्ट इति वाक्य-शेषः । तप्तव्याजी स तप्तव्याजीसंज्ञः । तैलस्य, चतुःषष्टिभागः प्राष्टः । प्रव्चा-शद्भाग इति । पञ्चाशद्भागो मानस्रावः तदाख्यो, द्रवाणां प्राष्टः । द्रवसामान्य-विषयोऽयं मानस्रावः सर्पिस्तैलयोथियोक्तव्याज्या सह समुचीयत इत्याहुः ।

कुडुवादीनामलपपरिमाणानां मानसाधनान्याह — कुडुवार्घेत्यादि । प्रस्थचतुर्भागः कुडुव उक्तः। तस्य मानसाधनं कुडुवं कुडुवार्घे कुडुवचतुर्भागं कुडुवाष्ट्रमागम् इत्येतानि मानानि, कारयेत् निर्मापयेत्।

अध्यायान्ते क्षोकमाह — कुडुवा इत्यादि । सर्पिषः, चतुरशितिः कुडुवाः यत्र मान्ति, स वारकस्तत्संज्ञः, मतः । तैलस्य तु, चतुःषष्टिः कुडुवाः यत्र मान्ति, स वारकः । अनयोः सर्पिर्वारकतैलवारकयोः, पादः चतुर्भागः, षटिका सर्पिष्टिकाल्या तैलषटिकाल्या च, मता ॥

> इति काँदलीयार्थशासन्यास्यासम् अध्यक्षप्रचारे हितासाधिकरणे एकोनर्थिशोऽण्यायस्तुलामानपीतवम् , सादितवस्तारिशः ॥

३८ पक देशकालमानम्।

मानाध्यक्षी देशकालमानं विद्यात्।

अष्टौ परमाणवो स्थचक्रविमुद्। ता अष्टौ लिक्षा। ता अष्टौ युकामध्यः। ते अष्टौ यवमध्यः। अष्टौ यवमध्याः अङ्गलम्।

मध्यमस्य पुरुषस्य मध्यमाया अङ्गरुया मध्यमकर्षो वाङ्गलम् । चतुरङ्गलो धनुर्प्रेहः । अष्टाङ्गला धनुर्मुष्टिः ।

देशकालमानमिति स्त्रम् । देशो भूमिस्तद्विकारः प्राकारस्तम्भादिः कालक्षुटिलवादिः तयोमीनमिति स्त्रार्थः । 'द्वादशह्स्तावूर्ध्वमोजं युग्मं वा आ चतुर्विशतिहस्ताद्' इति दुर्गविधाने, 'चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः' 'पञ्चारत्नयो रथपथः' इति दुर्गनिवेशेऽन्यत्र च हस्तदण्डारत्न्यादीनां व्यवहारः कृतः । तेषां प्रमाणं तु नोक्तम् । तथा 'पूर्वं दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयाद्' इत्यवं राजप्रणिधौ कालविभाग उक्तः । तस्य मानं तु नोक्तम् । तदुभयमिह मानप्रसङ्गादुच्यत इति सङ्गतिः ।

मानाध्यक्ष इति । मानाध्यक्षः पौतवाध्यक्षः, देशकाल्मानं, विद्यात् वक्ष्यमाणमकारेण जानीयात् ।

अष्टाविति । अष्टौ, परमाणवः अतीन्द्रिया अणवः संहताः, रथचक-विभुद् रथचकोत्यापितं चलुर्माद्यमेकं रजो भवति । ता विपुषः, अष्टौ, लिक्षा । ता अष्टौ लिक्षाः, यूकामध्यः । ते यूकामध्याः, अष्टो, यवमध्यः । अष्टौ यव-मध्याः अङ्गुलमेकम् ।

अङ्गुलस्य प्रकारान्तरमाह— मध्यमस्येत्यादि । अङ्गुलश्चतोत्सेघोऽर्ध-नवत्यङ्गुलपरिणाहो मध्यमः पुरुषः इति स्वामी । मध्यमस्य पुरुषस्य, मध्य-मायाः अङ्गुल्याः हस्तमध्यमाङ्गुल्याः, मध्यप्रकर्षो मध्यप्रदेशपृथुत्वातिशयो वा, अङ्गुलम् ।

चतुर ङ्गुल इति । चरवार्यङ्गलानि, धनुर्भहः धनुर्भहसंज्ञानि । अष्टा-ङ्गुलेति । धनुर्भहद्विगुणा धनुर्भृष्टिः । इादशाङ्गुला वितास्तः छायापौरुषं च । चतुर्दशाङ्गुलं श्रमः शलः परिरयः पदं च । द्विवितस्तिररितः शाजापत्यो इस्तः ।

सधनुर्बहः पौतवविवीतमानम् । सधनुर्बृष्टिः किष्कुः कंसो वा ।

द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्षणः काकचिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गरा-जपरिग्रहमानम् । चतुष्पञ्चाशदङ्गुलः कुष्यवनहस्तः ।

चतुरशीत्यकुळो व्यामो रज्जुमानं खातपीरुपं च । चतुरराविद्ण्डो धनुनीळिका पौरुपं च ।

गाईपत्यमष्टशताङ्गलं धनुः पथिष्राकारमानम् । पौरुषं च अग्नि-चित्यानाम् ।

द्वादशेत्यादि । द्वादशाङ्गुला वितिस्तः तदाख्या । छायापौरुषं चेति छायापौरुषं शङ्कप्रमाणं, तदिप द्वादशाङ्गुलिमत्यर्थः । चतुर्दशेत्यादि । चतुर्दशाङ्गुलं शमसंज्ञं शलसंज्ञं परिरयसंज्ञं पदसंज्ञं च । द्विवितिस्तिरिति । चतुविशत्यङ्गुलोऽरितनः । स प्राजापत्यो विश्वकर्मसम्मते। हस्तः ।

सधनुर्मेह इति । धनुर्मेहयुक्तः चतुरहुलाधिकः प्राजापत्यः अर्था-दष्टाविंशत्यहुलमानं पौतवविवीतमानं काष्ठतुलादेः पश्चर्यक्षेत्रादेश्च हस्तमानं मवति। सधनुर्मृष्टिरिति। अष्टाहुलाधिकः प्राजापत्यः किष्कुसंज्ञः कंससंज्ञो वा।

द्विचत्वारिश्वदित्यादि । द्विचत्वारिशदङ्गुलः हस्तः, तक्षणः वर्धकेः कर्मणि, काकचिकिकिष्कुः करपत्रकर्ममानोपयोगी किष्कुः, स्कन्धावारद्रिगराजपरिमह-मानं स्कन्धावारादीनां च मानं, मवति । चतुष्पञ्चाशदित्यादि । चतुष्पञ्चा-शदङ्गुलः, कुष्यवनहस्तः द्रव्यवनकर्ममानहस्तः ।

चतुरशीतीत्यादि । चतुरशीत्यहुलः हस्तः, व्यामः, स च रज्जुमानं, खातपौरुषं च कूपादः पुरुषमानं च भवति ।

चतुररत्निरिति । चः संज्ञासमुख्ये । चतुररत्निप्रमाणस्य दण्डः धनुः नाळिका पौरुषम् इति चतस्रः संज्ञाः ।

गाहिपत्यमिति । गृहपतिर्विश्वकर्मा तद्दष्टं गाहिपत्यम् , अष्टशताङ्गुलं, धनुः तदाख्यम् । तच पथिशाकारमानम् अध्वमानं शाकारमानं च भवति । पौरुषं चेति । पुरुषमानम् , अग्निचित्यानाम् अग्निचयनविशेषाणाम् । पदकंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिध्यमानम् । दशदण्डा रज्जुः । द्वि-रज्जुकः परिदेशः । त्रिरज्जुकं निवर्तनम् ।

पकतो द्विदण्डाधिको बाहुः । द्विधनुस्सहस्रं गोरुतम् । चतुर्गो-कतं योजनम् । इति देशमानम् ।

कालमानमत जर्ध्वम्। तुटो लवो निमेषः काष्टा कला नालिका मुद्द्रतः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युग-मिति कालाः।

> निमेषचतुर्भागस्तुदः । द्दौ तुदौ लवः । दौ लवौ निमेषः । पञ्च निमेषाः काष्टा । त्रिंशत् काष्टाः कला । चत्वारिंशत् कला नाडिका ।

पट्कंस इत्यादि । कंसपट्कप्रमाणः अधीत् प्राजापत्यहस्ताष्टकप्रमाणः, दण्डः । सः त्रस्रदेयातिथ्यमानं त्रस्रदेयानाम् आतिथ्यानां च मानं मवति । त्रस्रदेयानि ऋत्विगादित्रासणदेयानि, आतिथ्यानि अतिथिभोजनार्थविस्तृष्टसे-त्राणि । दश्चदण्डेति । अर्थाचत्वारिशद्धस्तप्रमाणा, रज्जुः । द्विरज्जुक इति । विश्वतिदण्डप्रमाणः, परिदेशः । त्रिरज्जुकामिति । त्रिशहण्डप्रमाणं, निवर्तनं चतुरश्रनिवर्तनम्।

एकतो द्विदण्डाधिक इति । निर्वतनस्यैवैकपार्श्व दण्डद्वयाधिकप्रमाणः पार्श्वान्तरेष्वनधिकप्रमाणः अर्थाद् द्वात्रिंशदण्डदीर्घश्चिशदण्डविस्तारश्च मान-विशेषः, बाहुस्तरसंज्ञः । द्विधनुस्सहस्रमिति । धनुस्सहस्रद्वयप्रमाणं, गोरुतम् । स कोश इति व्यवद्वियते । चतुगारितमिति । अर्थात् कोशचतुष्टयं योजन-संज्ञम् । इति देशमानमिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

कालमानमित्यादि । न्यास्यास्यत इति शेषः । कालं सप्तदशधा विभजते — तुट इत्यादि ।

तुटादीनि व्याचष्टे — निमेषेत्यादि । निमेषचतुर्भागः कालपरमाणु-रिति स्वामी । परमाणुद्रयमिति भाषा । स तुटः तुटसंग्रः । अयं तुटिस्बुटि-रिति चोच्यते ।

द्रौ तुटावित्यादि चत्वारिंशत्कला नाहिकेत्यन्तमतिरोहितम्।

सुवर्णमापकाश्रत्वारश्रतुरङ्गुलायामाः कुम्भच्छिद्रमाहकमम्भसो वा नाळिका।

दिनालिको मुहूर्तः। प्रश्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्या-श्वयुजे च मासि भवतः। ततः परं त्रिभिर्महूर्तेरन्यतरः पण्मासं वर्धते इसते चेति।

छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः, षद्पौरुष्यां चतुर्दशभा-गः, चतुष्पौरुष्यामष्टभागः, द्विपौरुष्यां षड्भागः, पौरुष्यां चतुर्भागः,

नालिकायाः प्रकारान्तरमाह — सुवर्णेत्यदि । सुवर्णमाषकाश्चत्वार -श्चतुर हुलायामा इति मेयमानयोरभेदोपचारात् सुवर्णमाषकचतुष्टयप्रमाणा चतुरङ्गुलदीर्घा जलिर्गमनालशलाकोच्यते, कुम्मच्छिद्रं तत्समानं जलधारक-घटच्छिद्रम् , आढकशम्भसः तत्कुम्भगतमाढकमितं जलम् , इतिशब्द इहा-ध्याहार्यः, इति वा नालिका इत्येतिव्र तययोगेन वा नालिका परिक्लिखते । यथोक्तमानशलाकायुक्तच्छिद्रात् कुम्मादाढकपरिमितं जलं छिद्रतो यावता कालेन गलित सा वा नालिकेत्यर्थः।

दिनालिक इति । नालिकाद्वयं मुह्तिः । एतद्वरं पूर्वीपरभागपोवर्याख्यानं कमप्राप्तम् । ततु न कृतं सुवीधत्वात् । तौ हि मुह्तीन्तानामुकानां वक्ष्यमाणानां च दिवसादीनां यथासम्भवं पूर्वभागोत्तरभागौ भवतः ।
तत्र पूर्वाह्वो दिवसपूर्वभागोऽपराह्वो दिवसोत्तरभागः । तथा पूर्वरात्रो रात्रिपूवभागोऽपररात्रो रात्र्यत्तरभाग इत्यादि यथाव्यवहारमूद्धम् । पञ्चद्रश्रेत्यादि ।
पञ्चदशसुह्तों दिवसो रात्रिश्च भवतः, किं सर्वेषु मासेषु, नेत्याह — चैत्रे
मासि आश्चयुजे मासि च अर्थाद् विषुवयोर्द्वयोः । ततः परमिति । विषुवद्द्वयाद्परि, अन्यतरो दिवसो रात्रिश्च, त्रिभिर्महर्तेः पष्मासं वर्धते हसते च
एकशश्चतुर्लवोपचयापचयकमेण मुह्तित्रयं यावत् पष्मासान् उपचीयते क्षीयते
च । तत्र दिवसस्य चैत्रविषुवाद्परि वृद्धिः आश्चयुजविषुवाद्परि हासः,
रात्रेराश्चयुजविषुवाद्परि वृद्धिश्चत्रविषुवाद्परि हासः ।

छायया कालमानमाह — छायायामित्यादि। छायायाम्, अष्टपै।रूब्यां विष्णवत्यक्तुलायां, दिवसस्य, अष्टादशभागः छेदः अष्टादशो भागः गतांशः विश्वलाडिकासु पादोनं नाडिकाद्वयमतीतं श्चेयं सपादाष्टाविंशतिनाडिकास्तु शेषाः। षट्पौरुष्यां द्विससस्यक्तुलायां छायायां, चतुर्दशभागः छेदः त्रयोदश

अष्टाङ्गुलायां त्रयो दश्रभागाः, चतुरङ्गुलायाम् अष्टभागाः, अच्छायो मध्याह इति ।

पराष्ट्रते दिवसे शेषमेवं विद्यात्।

आपाढे मासि नष्टच्छायो मध्याहो भवति । अतः परं आवणा-दीनां पण्मासानां ब्रङ्गलोत्तरा मायादीनां ब्रङ्गुलावरा छाया इति । पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः । सोमाप्यायनः शुक्तः । सोमावच्छेदनो

बहुछः।

तु शेषाः । चतुष्पीरुष्याम् अष्टाचत्वारिशदङ्गुलायाम्, अष्टमागः छेदः अर्ध-यामो गतः सप्त शेषाः । द्विपौरुष्यां चतुर्विशत्यङ्गुलायां, पड्मागश्छेदः पञ्च नालिका गताः पञ्चिविश्वतिस्तु शेषाः । पौरुष्यां द्वादशाङ्गुलायां, चतुर्भाग-श्छेदः यामो गतः यामत्रयमविशिष्टम् । अष्टाङ्गुलायां छायायां, त्रयो दश-मागाः दशधा विभक्तस्य दिवसस्य त्रयो दशमांशाः अर्थात्रयनालिकाः, छेदः, एकविशतिस्तु नालिकाः शिष्टाः । चतुरङ्गुलायाम् , अष्टभागाः अष्टधा विभ-क्तस्य दिवसस्य त्रयोऽष्टमांशाः गता विज्ञेयाः, पञ्च तु शिष्टाः । अच्छायः शङ्कपविष्टच्छायो, मध्याद्वो भवति ।

मध्याद्वात् परतोऽप्येवमेवच्छायामानं, किन्तु छेदस्थाने शेषकल्पनया विश्वेयमित्याह—परावृत्त इति । परावृत्ते दिवसे मध्याद्वात् परतः, शेषं गता-विश्वष्टं दिवसभागम्, एवं विद्यात् चतुरङ्गुलायां त्रयोऽप्टभागा इत्यादिना छायायामप्टपौरूष्यामष्टादशभाग इत्यन्तेन शकारेणाष्टभागत्रयशभृतिमष्टादशभागान्तं जानीयात्।

आपाद इति । आपादे मासि आपादमासान्ते, नष्टच्छायोऽच्छायः, मध्याद्वः भवति । अतः परं, श्रावणादीनां पण्मासानां पौपान्तानां, द्यङ्ग्छो-तरा द्विद्यङ्गुलकमनृद्धा छाया भवति । तद्यथा — श्रावणस्यान्ते द्यङ्गुला भाद्रपदस्य चतुरङ्गुला आश्वयुजस्य पडङ्गुला कार्त्तिकस्याष्टाङ्गुला मार्गशीर्यस्य दश्चाङ्गुला पौषस्य द्वादशाङ्गुलेति । अतः परं,माघादीनां पण्मासानामाषा-दान्तानां, द्यङ्गुलावरां द्विद्यङ्गुलकमंशीणां, छायां, भवति । यथा — माघ-स्यान्ते दशाङ्गुला छाया फालगुनस्याष्टाङ्गुला चेत्रस्य पडङ्गुला वैशाखस्य चदु-रङ्गुला ज्येष्ठस्य द्यङ्गुला आषादस्य तु शङ्गुप्रविष्टेति ।

पञ्चदश्चेत्यादि । पश्चदशाहोरात्रसमुदायः पक्षसंज्ञः। तत्र सोमाप्यायनः

दिपक्षा मासः ।
तिंशदहारात्रः प्रकर्ममासः ।
सार्थः सौरः ।
अर्थन्यूनथान्द्रमासः ।
सप्तिंशतिनीक्षत्रमासः ।
दात्रिंशद् मलमासः ।
पश्चित्रिंशद्भवाहायाः ।
वत्वारिंशद्भवाहायाः ।
दौ मासारतः ।
आवणः भोष्ठपद्थ वर्षाः ।
आवणः भोष्ठपद्थ वर्षाः ।
मार्थः पाल्युनः कार्तिकथ शस्त् ।
मार्थः पाल्युनः शिश्यः ।

चन्द्रवृद्धिकरः पक्षः, शुक्रः तत्संज्ञः । सोमावच्छेदनः चन्द्रक्षयकरः, बहुनः तदास्यः ।

द्विपक्ष इति । उक्तौ शुक्कबहुलपक्षौ समुदितौ, मासः, स एव सावनः। त्रियद्होरात्र इति । त्रियद्होरात्रसमुदायः, प्रकर्ममासः कर्मकरभृति-गणनीयो मासः ।

साध इति । अर्थाहोरात्रसहितस्त्रिश्चदहोरात्रः, सौरः सौरमासः । अर्थन्यून इति । अर्थाहोरात्रन्यूनस्त्रिशदहोरात्रः, चान्द्रमासः । सप्तविंशतिरिति । सप्तविंशत्यहोरात्रो नाक्षत्रमासः । द्वात्रिशदिति । द्वात्रिशदहोरात्रो मलमासः ।

पञ्चित्रिशिद्वि । पश्चित्रिदहोरात्रः तावन्मानो मासः, अश्ववाहायाः अश्वप्रवाहणस्य, अर्थोदश्वकर्मभृत्यानाम् । 'अथ प्रवाहणे । वाहा नृष्ट्वी श्वियां बाह्यै' इति केशवस्वामी ।

चरवारिंशदित्यादि । चत्वारिंशदहोरात्रो गजशुश्रूपाकमकरवेतनमासः । द्वाविति । उमी द्विपक्षलक्षणी मासी मिलिती ऋतुसंज्ञी । ऋतुं विभज्य व्याचष्टे—श्रावण इत्यादिना ग्रीष्म इत्यन्तेन । वर्षाः वर्षासंज्ञः । ज्येष्ठाम्लीयः ज्येष्ठः । शेषं सुगमम् ।

चैत्रो वैशासश्च वसन्तः।
ज्येष्ठामूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः।
शिशिराद्युत्तरायणम्। वर्षादि दक्षिणायनम्।
झ्यनः संवत्सरः।
पश्चसंवत्सरो युगमिति।
दिवसस्य इरत्यर्कः पष्टिभागमृतौ ततः।
करोत्येकमहरुछेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः॥
एवमर्थतृतीयानामञ्दानामधिमासकम्।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाञ्दानते च पश्चिमम्॥
इति कौटळीयायंशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
विशोऽष्यायः देशकालमानम्,
आदित एकचल्वारिंशः॥

शिशिरादीत्यादि । शिशिरप्रभृति श्रीष्मान्तमृतुत्रयम् , उत्तरायणसं-ज्ञम् । वर्षादि हेमन्तान्तमृतुत्रयं, दक्षिणायनम् ।

द्धयन इति । अयनद्धयात्मा संवत्सरी भवति । पञ्चसंवत्सर इति । संवत्सरपञ्चकात्मकः कालो, युगं युगसंज्ञया व्यविद्धयते । इतिशब्दो व्यावहारिककालमानसमाप्तौ ।

अधिमासं श्लोकद्वयेनाह — दिवसस्याति । अर्कः स्यः, दिवसस्य अहारात्रस्य, षष्टिभागम् एकषटिकात्मकं, हराति प्रतिदिवसं छिनति । ततः प्रतिदिवसंमेकषटिकाहरणात् , ऋतौ षष्टिदिवसात्मकमासद्वयावसाने, एकमह्र्स्छेदम् एकमधिकमद्दोरात्रं, करोति उत्पादयति । तथैव अर्कवदेव, चन्द्रमाश्च, एकम् अह्र्स्छेदं करोति । एवम् अनेन प्रकारेण, अर्धतृतीयानामन्दानाम् अर्धानतृतीयानां वर्षाणाम् अर्थानमाध्रभृतीनां त्रिंशतो मासानां, ग्रीष्मे पूर्वम्, अधिमासकम् अधिकमासं त्रिंशतमं द्वितीयम् आषाढं, पञ्चान्दानते अर्थात् पुनर्थतृतीयवर्षात्मनां श्रावणप्रभृतीनां त्रिंशतो मासानामन्ते, पश्चिममधिमानसकं च उत्तरमधिकमासं च अर्थात् त्रिंशतमं द्वितीयं पौषं च, जनयतः, अर्क चन्द्रमसौ ॥

इति कीटलीयार्वशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षत्रचारे द्वितीयाचिकरणे विकोऽण्यायःदेशकासमानम् , भादित एकचरवारिशः॥

३९. प्रक. गुल्काध्यक्षः।

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजं च पाङ्गुलम् उदङ्गुलं वा महाद्वाराभ्याशे निवेशयेत्।

शुल्कादायिनश्चत्वारः पत्च वा साथोंपयातान् वणिजो लि-खेयुः — के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क चाभिज्ञानमुद्रा वा कुतेति ।

> अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः । क्टमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः । भित्रमुद्राणामत्ययो घटिकाः स्थाने स्थानम् ।

शुल्काध्यक्ष इति स्त्रम् । शुल्कः राज्ञे देयं पश्चदशभागादि तस्य अध्यक्षः शुल्काध्यक्षः । तद्यापारोऽभिधीयते इति स्त्रार्थः । देशविशेषम् तदु-र्गसम्बन्धिस्वाद् मानपरिच्छेयनानाभाण्डविषयस्याच शुल्कस्य देशमानानन्तर-मभिधानसङ्गतिः ।

शुल्काध्यस इति । शुल्कशालाध्यक्षः, शुल्कशालां शुल्कग्रहणाव-स्थानं, ध्वजं च तक्षिद्धं च, प्राङ्गुलगुदङ्गुलं वा, महाद्वाराभ्याशे प्रधान-द्वारसमीपे, निवेशयेत् कारयेत् ।

शुरुकादायिन इति । शुरुकशाहिणः, चत्वारः पञ्च वा पुरुषाः शुरुकाः ध्यक्षनियुक्ताः, सार्थोपयातान् सभाण्डोपगतान्, विणजो नैगमान्, लिखेवुः । कि कृत्वा, के कृतस्त्या इत्यादि प्रष्टेति दोषः । तत्र क इति नामजातिबिष्यः प्रकृतः, कृतस्त्या इति निवासिविषयः, कियत्पण्या इति विकेयवस्तुपरिमाणविषयः, क चामिज्ञानमुद्रेति अन्तपालकृतपण्यविशेषज्ञतिमुद्राविषयः । शुरुकादायिनां बहुत्वं विसंवादपरिहारार्थम् ।

अमुद्राणामिति । मुदारहितानां वणिजास् , अत्ययः दण्डः, देयद्वि-गुणः अन्तपालदेयवर्तनीद्विगुणः । वर्तनी त्वनुपदं वक्ष्यते ।

क्टेरमादि । क्टमुदाणां कपटकृतमुदानां , शुरुकाष्ट्रमुणो दण्डः ।

भिन्नेत्यादि । भिन्नसुद्राणामस्ययः गृहीतनष्टसुद्राणां दण्डः, घटिकाः स्थाने स्थानं विणगन्तरदृश्ये कापि शुरुकशालैकदेशे घटिकात्रयकालावस्थानं भवति । घटिका इति स्थानिकयात्यन्तसंयोगे द्वितीया, किपज्ञलाधिकरण-न्यायेन च तासां त्रित्वम् ।

राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं वहनं दापयेत् । ध्वजम्लोपस्थितस्य प्रमाणमर्थं च वैदेहकाः पण्यस्य ब्र्युः— एतत्प्रमाणेनार्थेण पण्यमिदं कः क्रेतेति । त्रिरुद्धोपितमर्थिभ्यो दद्यात् । क्रेनुसङ्घपे मृत्यदृद्धः । सञ्चलका कोशं गच्छेत् ।

शुल्कभयात् पण्यपमाणं मृल्यं वा हीनं बुवतस्तद्तिरिक्तं राजा हरेत्। शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात्।

तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्घापकर्षणे सार-भाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात् ।

मतिकेत्भयाद् वा पण्यमृत्यादुपरि मृत्यं वर्धयतो मृत्यदृद्धिं राजा हरेद्, द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात् ।

राजेत्यादि । राजमुदापरिवर्तने, नामकृते वा परिवर्तन इत्यनुपन्नात् कार्पासादिद्रव्याणां त्लादिनामनिवेशेन नामव्यत्ययकरणे वा, सपादपणिकं पादाधिकपणदण्डं, वहनं पण्यहारकं, दापयेत् ।

ध्वजेत्यादि । ध्वजम्डोपस्थितस्य शुल्कशालाङ्गणगतस्य पण्यस्य, प्रमाणम् इयत्ताम्, अर्थ च, बैदेहकाः वणिजः, वृयुः, एतत्प्रमाणेनेत्यादि-विषया । त्रिरुद्धोपितं यथोक्तप्रकारेण वारत्रयधोषणया श्रावितं, पण्यम्, अर्थिभ्यः केत्भ्यः, दद्यात्, तेनैव वैदेहकनिर्दिष्टेनार्धेण । केतृसंघर्षे केतृणाम् अर्थवर्धनहेतुम्तपरस्परस्पर्धासम्भवे, म्ल्यवृद्धिः वणिङ्निर्दिष्टप्रमाणाद्धिकं म्ल्यस्य प्रमाणम्, इप्यत इति शेषः । किन्तु सशुल्का शुल्कसहिता सा म्ल्यवृद्धिः, कोशं गच्छेत् राजभाण्डागारं प्राप्तुयाद् निर्दिष्टम्ल्यमात्रमेव तु वैदेहकानित्यर्थः । सशुल्कमित्यपि पाठः ।

शुल्केत्यादि । शुल्कभयात्, पण्यप्रमाणं भाण्डेयतां, मृल्यं वा पण्याधे वा, दीनम् अवरं, जुवतः, तदतिरिक्तं तदुक्तातिरिक्तं प्रमाणं मृल्यं चोपल-भ्यमानं, राजा हरेत् । इति तद्दण्डविधिः । तद्विकल्पमाह — शुल्कमप्रगुणं वा द्याद्, वणिक् ।

तदेवेति । तदेव तदुक्तातिरिक्तं गुल्काष्टगुणं वा, निविष्टपण्यस्य पण्य-पूरितस्य, भाण्डस्य, हीनप्रतिवर्णकेन निक्रष्टप्रतिवर्णकपदर्शनेन, अर्घापकर्षणे मृल्यपातने, सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च महार्थस्य पण्यस्य भणिमुक्तादेरल्पार्थकापीसत्लादिनावच्छादने च, कुर्यात् ।

त्रतिकेतृभयादिति । प्रतिकेतृपुरुषविशेषकयणश्रह्मया, पण्यमूरुया-

तदेवाष्ट्रगुणमध्यक्षस्यच्छाद्यतः।

तस्याट् विकयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः, तर्कः करगुभाण्डानामानुब्रहिकाणां च ।

ध्वजमूलमितकान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादृष्टगुणो दण्डः।

पथिकोत्पथिकास्तद् विद्युः।

वैवाहिकमन्वायनमौपायनिकं यज्ञकृत्यशसवनैमिचिकं देवेज्याची-लोपनयनगोदानवतदीक्षणादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत्।

न्न्याच्याद् , उपरि, मूल्यं वर्धयतः केतुः, तन्मूल्यवृद्धिं राजा हरेत् । द्विगुणं वा गुल्कं कुर्योदिति दण्डविकल्पः।

तदिति । तदेव वैदेहकानां तत्तदपराधे यद् देयं विहितं तदेव, अष्ट-गुणम् , अध्यक्षस्य, छादयतः वैदेहकापराधं मैत्रीलञ्चप्रहणादिना गोपयतः, कुर्याद् राजा।

तस्मादिति। यथोक्तानृतन्यवहारसम्भवात् , विकयः, पण्यानां तोल-नीयपरिमेयगणनीयानां, धृतः तुलातोलितः, मितः प्रस्थादिपरिमितः, गणितो वा, कार्यः । तर्कः इदिमयत् स्यादिति मानार्धसम्भावनात्मा, कार्यः, फल्गुमा-ण्डानाम् अङ्गाराचरुपपण्यानाम् , आनुप्रहिकाणां खवणादीनां च ।

ध्वजमूलमतिकान्तानामित्यादि । अकृत एव शुल्के शुल्कशालाम-तिकम्य गतानां विषये, शुल्कादष्टगुणो दण्डः। प्रथिकेत्यादि। पथिकोत्पथिकाः पथिकाः पथि वाणिज्यच्छलचारिणः उत्पथिकाः अनुद्रातीत्पथगतागतास्तृणे-न्धनहारकाः पशुपालकाश्च प्राणिहिताः, तद् अकृतशुल्कवणिगतिकमणं, विद्युः, अत एवं साक्षिणश्च स्युविवादे ।

अशुल्कनेयं भाण्डमाह - वैवाहिकामिति । वैवाहिकं विवाहप्रयोज-नकम् , अन्वायनं परिणीतायाः पतिगृहं गच्छन्त्याः पितृगृहात्रीयमानम्, औ-पायनिकम् उपायनमञसत्राद्यथे उपहारः तस्पयोजनकं, यज्ञक्कत्यपसवनैमित्तिकं यज्ञकृत्यनैमित्तिकं पयोद्धिघृतादिकं प्रसवनैमित्तिकं जातकर्मस्तिकाभेषजाधर्य च, देवेज्यादिषु कियाविशेषेषु देवेज्या देवानां देवालयगतानाम् इज्या नित्य-नैमित्तिकपूजोत्सवादिः चौलोपनयनगोदानानि संस्कारविशेषाः प्रसिद्धाः वत-दीक्षणं दानविशेषादिलक्षणवतपरिमहः एवन्प्रकारेषु धर्म्यकार्येषु, भाण्डम्, उच्छुल्कम् अशुल्कं , गच्छेत् ।

अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः।

कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाहयतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पुट-मपहरतो वैदेहकस्य तच तावच दण्डः।

शुल्कस्थानाद् गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वापहरत उत्तमः साहस-दण्डः ।

शस्त्रवर्मकवचलोहरथरत्रधान्यपशुनामन्यतमानिर्वाद्यं निर्वाह-यतो यथावघुषितो दण्डः पण्यनाशश्च ।

तेपामन्यतमस्यानयने बहिरेबोच्छुल्को विकयः।

अन्यथावादिन इति। अवैवाहिकादिकमेव माण्डं वैवाहिकादिकमिति मिथ्या ब्रुवतो वणिजः, स्तेयदण्डः चौर्यस्य यो दण्डो धर्मस्थायविहितः स कार्यः ।

कृतेत्यादि । कृतशुरुकेन दत्तशुरुकेन पण्यवासनेन सह, अकृतशु-क्कम् अदत्तशुल्कं, निर्वाहयतः संकुले निष्कामयतः, इत्येकोऽपराधः, द्विती-यमेक मुद्रयेति एकस्य पण्यवासनस्य मुद्राप्रदर्शनेन तत्तुल्य रूपमपरं पण्यवा-सनं निर्वाहयत इत्यपरः, भिच्वा पुटमपहरत इति पुटं पण्यवासनं कृत-शुल्कं भित्त्वा तस्मिन् पण्यमकृतशुल्कं निवेश्य नयत इति तृतीयः। एवमेव-मपराधिनो वैदेहकस्य, तच तावच यदेव पण्यं यत्परिमाणमपहृतं तदेव तत्प-रिभाणमेत्र, दण्डः।

अल्कस्थानादिति । ध्वजमूलात् , गोमयपलालं प्रमाणं ऋत्वापहरतः गोपुरीयं धान्यस्तम्बं चात्यन्तनिस्सारद्रव्यं विश्वासपदमपदिस्य तन्निगृहितं सारद्रव्यं नयतः, उत्तमः साहसदण्डः पणसाहश्ररूपो दण्डः।

शस्त्रेत्यादि। शस्त्रादीनामष्टानाम्, अन्यतमानिर्वाद्यम् अन्यतमम् अनि-र्वाबत्वेन करिंगश्चित्रिमित्ते राज्ञा प्रख्यापितं, निर्वाहयतः, यथावघुषितः प्रख्या-पितशकारो, दण्डः, पण्यनाशश्च निर्वासमानशस्त्रादिपण्यहानिश्च । तत्र वर्म आवरणसामान्यं, कवचं बाहुकादियुक्तस्तद्विशेषः । शेषं प्रतीतम् ।

तेपामिति । अनिर्वाह्यानाम् अन्यतमस्यानयने, वहिरेव दुर्गवाह्यदेश एव, उच्छुस्को विकयः अशुरुकस्तस्य विकयः।

अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृहीयात् पण्यवहनस्य, पणि-कामेकलुरस्य, पश्चनामर्थपणिकां, क्षुद्रपश्चनां पादिकाम्, असभारस्य मापिकाम् । नष्टापहृतं च प्रतिविद्ध्यात् ।

वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दरवा प्रेषयेदध्यक्षस्य ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत्। तेन प्रदेशेन राजा
शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत् सर्वज्ञत्वख्यापनार्थम्। ततः सार्थपध्यक्षोऽभिगम्य बूयात् — इद्ममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं
च न निगूहितव्यम्, एप राज्ञः प्रभावः इति ।

विषयान्तरक्षाधिकारिणो मृतिमाह—अन्तेत्यादि । अन्तपालः, सपा-दपणिकां पादाधिकपणरूपां, वर्तनीं तत्संज्ञां मार्गरक्षामृतिं, गृहीयात् , पण्य-वहनस्य पण्यवाहिनः शकटादेः । पणिकाम् एकखुरस्य एकपणात्मिकां वर्तनीं खरादेर्गृहीयात् । पश्नामधपणिकां गवादीनाम् अर्घपणात्मिकां, लुद्रपश्नां पादिकां मेषादीनां पादपणरूपाम् , असभारस्य मापिकां स्कन्धभारवाहिनस्ता-म्रमापात्मिकां च, वर्तनीं गृहीयात् । नष्टापहृतमिति । मुष्टनष्टं च, प्रतिविद्ध्यात् तस्करात् प्रत्यानीय वा तस्करानुपलम्मे स्वहस्ताद् वा दद्याद् अन्तपालः ।

वैदेश्यमिति । वैदेश्यं विदेशागतं, सार्थं विणवसङ्घं, कृतसारफरगु-माण्डविचयनम् अमुकस्यैतावन्ति सारभाण्डानि एतावन्ति फरगुभाण्डानीति स्वेन कृतं सारफरगुभाण्डानां विचयनमन्वेषणं यस्य तं तथाभूतम्, अध्य-क्षस्य शुरुकाध्यक्षस्य, प्रेषयेत् । किं कृत्वा, अभिज्ञानं स्वहस्तलेखाङ्कं, मुद्रां च पण्यवासनकरणीयां, दस्ता । एष शुरुकाध्यक्षहरणस्य निषेधोपायः।

सर्वनियुक्तपुरुषहरणिनिषेषोपायमाह — वैदेहकेत्यादि । वैदेहकव्य-ज्ञनो वा विणक्छद्मचारी वा गृदपुरुषो राजनियुक्तः, सार्थप्रमाणं पण्यवहना-दिसंख्यां, राजः प्रेषयेत् रहिस निवेदयेत् । इत्थमवगतसार्थप्रमाणस्य पित-पित्तमाह — तेनेति । तेन प्रदेशेन गृदपुरुषोपदेशेन, राजा, ग्रुल्काध्यक्षस्य, सार्थप्रमाणं स्वविदितम्, उपदिशेत् ज्ञापयेत्, सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं 'सर्वज्ञो राजा परोक्षमि सार्थवाहप्रमाणं दिव्यदृष्टा जानातीति ख्यापनार्थम् । तत इति । तत् उपदेशानन्तरं, सार्थम्, अध्यक्षः अभिगन्य त्र्यात्, किमि-ति — इदममुष्यामुष्य चर्न्न सारमाण्डं, फर्गुमाण्डं च, न निगूहितव्यम् ।

निगृहतः फल्गुभाण्डं शुल्काष्ट्रगुणो दण्डः, सार्भाण्डं सर्वा-पहारः।

> राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्याद्फलं च यत्। महोपकारमुच्छुल्कं कुयीद् बीजं तु दुर्छभम्।।

इति कीटलीयार्थशासे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे एकविद्योऽध्यायः गुल्काःयक्षः, आदितो द्विचत्वारिंगः॥

कस्मात्, एष राज्ञः प्रभावः ईहशो राज्ञो महिमोपलभ्यते — यत् परोक्षस्यापि मनदीयसारफल्युभाण्डजातस्येयत्तां दिव्यदृष्ट्यावगम्यास्मभ्यमुपदिशति, इति ।

निगृहत इति । निगृहतः राजप्रभावकथनेऽप्यवच्छादयतः, फल्गु-भाण्डं कार्पासादिकं, शुल्काष्टगुणो दण्डः । सारभाण्डं मणिमुक्ताप्रवालादिकं. निगृहतः, सर्वापहारः गृहितसर्वसारापहरणं दण्डः ।

अध्यायान्ते रलोकमाह - राष्ट्रेत्यादि । राष्ट्रपीडाकरं भाण्डं गरल मदिरादिपण्यम् , उच्छिन्द्याद् बारयेद् अत्यन्ताय वा नाशयेत् । अफलमल्प-फलं यद् भाण्डं वार्ताकोर्वास्कादि, तच उच्छिन्द्यात् देशान्तरानानाययेत् । महोपकारं, दुर्लभं स्वविषये, बीजम् अभ्यवहार्यं बीबादिधान्यं भैषज्यार्थं च मरिचहरीतक्यादि , उच्छुक्कं शुक्करहितं कुर्यात् । तुशब्दो विशेषार्थः । बीजं चेति पाठे चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे ॥

> . इति कौटलीयार्थशाखव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे एकविशोऽस्यायः शुल्काध्यक्षः, आदितो द्विचत्वारिशः॥

३९. प्रक. गुल्काध्यक्षः — गुल्कव्यवहारः ।

शुल्कन्यवहारः।

वाह्यमाभ्यन्तरं चातिथ्यं, निष्क्राम्यं प्रवेदयं च झुल्कम् । प्रवेदयानां मृल्यपञ्चभागः ।

पुष्पफलशाकम् लकन्दविक्षचयेबीजशुष्कमत्स्यमांसानां पर्भागं यहीयात्।

शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तज्जातपुरुषैः कारयेत् कृत-कमेप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः ।

क्षौमदुक्लिकिमितानकङ्कटहरितालमनीक्शलाहिङ्कुलुकलोहवर्ण-

शुल्कव्यवहार इति । अमुकपण्यस्यैतावच्छुस्कमिति व्यवस्थाकरणं शुष्टकव्यवहारः । स इहोच्यते ।

शुल्कमादौ त्रिथा पुनर्द्धिश च विभजते—बाह्मपित्यादि । चः प्रथमो भिलकमः । शुल्कं, बाह्मगांस्यंन्तरमातिथ्यं च इति त्रिधा भवतीत्यर्थः । तत्र स्व-जनपदोत्पलपण्यसम्बन्धि बाह्मं, दुर्गस्थानीयाद्यभ्यन्तरभूमिप्रभवपण्यसम्बन्धि आभ्यन्तरं, विदेशागतपण्यसम्बन्धि आतिथ्यम् । त्रिविधमपि तत् नैष्काम्यं निष्काम्यपण्यतिष्कमणनिभित्तं , प्रावेश्यं च प्रवेशनीयपण्यप्रवेशननिभित्तं च इति पुनः प्रत्येकं द्विविधम् । बृद्धपाठोऽयं व्याख्याभाषयोरुपळ्याः । अबृद्धपाठे तु संवन्धि छक्ष्यम् ।

प्रवेदयानामिति । प्रवेदयानां परदेशात् स्वदेशं स्वदेशेऽपि स्थानीयं प्रवेशयितव्यानां पण्यानां मूल्यपञ्चभागः, शुरुकं भवति। एप सामान्यविधिः ।

तदपवादं स्वाह — पुष्पफलेखादि । पुष्पं कुसुम्मादि फलं पनसादि शाकं वास्तुकादि मूलं वालुकादि कन्दः स्रणादिः विलक्षं विलजं कूइमा-ण्डादि वीजं धान्यादि एतेषां शुष्कमस्स्यमांसयोध्य, षड्मागं मूल्यपड्भागं शुरुकं, गृहीयात् ।

शक्कित्यादि । शङ्कादीनां पण्णां, तज्जातपुरुषैः तह्नक्षणविचक्षणैः, का-रयेत् विधापयेत् , शुरुकम् । कीइशैः, कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कृताः स्वानुभवावगताः कर्मप्रमाणकालवेतनफलानिष्पत्तयो यैस्तथाविधैः । पद-मिदमायुधागाराध्यक्षेऽपि व्याख्यातम् ।

थौंमेत्यादि । क्षौमादीनां क्षौमं स्थुलवल्कजं दुकूलं सूक्ष्मवल्कजं किमिन

धातूनां चन्द्नागुरुकडुककिण्वावराणां सुरादन्ताजिनश्लीमदुकूलनिक-रास्तरणप्रावरणिकमिजातानामजैलकस्य च दशभागः, पञ्चदश-भागो वा

वस्रचतुष्पदद्विपदस्रत्रकापीसगन्धभेषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्मम्-द्राण्डानां धान्यस्नेइक्षारलवणमद्यपकाचादीनां च विंशतिभागः पञ्च-विंशतिभागो वा ।

द्वारादेयं शुल्कपञ्चभागः । आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत् ।

जातिभूमिषु च पण्यानामविक्रयः। खनिभ्यो धातुपण्यादाने षद्छतमत्ययः।

तानश्चीनपट्टः कङ्कटः स्त्रसन्नाहः हरितालमनिश्रलाहिङ्गुलुका व्याख्याताः अञ्जनं सौवीरकादि, इदं व्याख्यायामेव पट्यते, लोहवर्णो लोहजातिः धातुर्गेरि-कादिः इत्येतेषां, चन्दनादीनां चन्दनागुरुणी प्रसिद्धे कटुकं पिप्पल्यादि कि-ण्वावरं किण्वं मद्यविजं तदन्तं तैलजातीयं द्रवजातम् इत्येतेषां, मुरादीनां सुरा मद्यभेदः दन्तो गजदन्तः अजिनं कृष्णचर्म श्रीमदुकूलनिकरः श्रीमनिष्पाद-नार्था दुकूलनिष्पादनार्थाश्च तन्तुनिकराः आस्तरणं शयनोपवेशनसाधनं प्राव-रणं प्रावारः क्रिमिजातं कौशेयम् इत्येतेपाम् , अजैलकस्य च अजैलकालोम-जस्य च, दशभागः पश्चदशभागो वा शुल्कं भवति ।

वस्त्रचतुष्पदेत्यादि । वस्त्रादयो धान्यादयश्च प्रसिद्धाः तेषां, विंशति-भागः पञ्चविंशतिभागो वा शुल्कम् । अयं पूर्वोक्तश्च विकल्पो यशादेशकालं द्रष्टव्यः।

द्वारादेयमिति । द्वाराध्यक्षमाद्यं, ग्रुस्कपञ्चभागः यस्य यच्हुस्कमुप-दिष्टं तस्य तच्छुल्कपञ्चमागः मचित । आनुप्राहिकम् अनुप्रहानीतपण्यवि-षयं शुल्कं द्वारादेयं वा, यथादेशोपकारं स्वदेशानुमहानुगुण्येन, स्थापयेत् करूपयेत्।

जातीत्यादि । जातिभूमिषु च उत्पत्तिदेशेषु च, पण्यानाम्, अविक्रयः विकयो न कर्तव्य इत्यर्थः।

निषेधातिकमे दण्डमाह — खनिभ्य इति । लोहलवणायाकरेम्यः, भातुपण्यादाने घातुपण्यस्य कारणरूपस्य कार्यरूपस्य वा ग्रहणे, पर्छतम् अत्ययः षट्पणशतानि दण्डो भवति, अर्थाद् आदातुर्विकेतुश्च ।

पुष्पफलवाटेभ्यः पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाश्चरपणो दण्डः ।
पण्डेभ्यः शाकमूलकन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशस्पणो दण्डः ।
क्षेत्रभ्यः सर्वसस्यादाने त्रिपञ्चाशस्पणः, पणोऽध्यर्थपणश्च
सीतात्ययः ।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः । पण्यानां स्थापयेच्छल्कमत्ययं चापकारतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अन्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे इाविंशोऽध्यायः शुल्कन्यवहारः, आदितिश्चित्वारिंशः॥

पुष्पपत्स्वादेभ्य इत्यादि । सुगमम् ।
पण्डेभ्य इत्यादि । षण्डेभ्यः शाकाद्युद्भिजक्षेत्रभ्यः । स्पष्टमन्यत् ।
क्षेत्रभ्य इति । क्षेत्रभ्यः धान्यकेदारेभ्यः, सर्वसस्यादाने, त्रिपञ्चाशत्पणो, दण्डः । पणः अध्यर्धपणश्च केतृविकेत्रोर्यथाकमं, सीतात्ययः धान्य
दण्डः । अयं च दण्डस्तिपञ्चाशत्पणेन समुचीयते ।

अध्यायान्ते क्षोकमाह — अत इति। अत उक्तशुल्कदण्डपकाराति-रेकेण, नवपुराणानां, पण्यानां, देशजातिचरित्रतः देशाचारजात्याचारानुसारात्, शुल्कं, स्थापयेत्। अपकारतः अपकारानुसाराद्, अत्ययं च दण्डं च, स्था-पयेत्।।

इति कौटलीयार्थशाखन्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितायाधिकरणे द्वाविशोऽज्यायः शुल्काध्यक्षे शुल्कल्यवहारः, आदितक्षिचत्वारिशः ॥

४०. प्रक. स्त्राध्यक्षः।

म्त्राध्यक्षः मृत्रवर्मवस्वरङजुव्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् । ऊर्णावल्ककार्पासतूलश्रणक्षीमाणि च विधवान्यङ्गाकन्यामव-जितादण्डमतिकारिणीभी रूपाजीवामात्काभिर्देद्धराजदासीभिर्द्धपर-तोपस्थानदेवदासीभिश्र कर्तयेत्।

श्चक्षणस्थूलमध्यतां च सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत् । बह-ल्पतां च । सूत्रममाणं झात्वा तैलामलकोद्धतनैरेता अनुगृहीयात् । तिथिषु प्रतिपादनमानैश्र कर्म कारायतच्याः। सूत्रहासे वेतनहासी द्रव्यसारात् ।

मूत्राध्यक्ष इति स्त्रम् । स्त्रम् कर्णादिजो गुणः तस्य अध्यक्षः कर्त-नवानादिकारियता। तब्बापारोऽभिधीयत इति स्त्रार्थः। 'कार्पासश्चौमाणां पञ्च-पळे पळस्त्रम्' इत्युक्तं कोष्ठागाराध्यक्षे । तदध्यक्षस्तद्यापारश्चानुक्त इहोच्यते ।

मुत्राध्यक्ष इति । स्त्राध्यक्षः, स्त्रवर्भवत्वरज्जुव्यवहारं स्त्रादीनां कर्त-नवानादिकं, तज्जातपुरुषैः तच्छिन्पिकुलजैस्तत्कर्मकुशलैश्च पुरुषैः, कारयेत् ।

उर्णेत्यादि। ऊर्णा मेपादिलोम बल्को मूर्वीदित्रसरः कार्पासः प्रासिद्धः तूलं शाल्मस्यादि शणः क्षुपभेदजं क्षीममतसीजम् एतानि च, विधवादि।भिः पश्चिभः तत्र न्यञ्जा अङ्गविकला दण्डप्रतिकारिणी कर्मणा दण्डनिष्कयकारिणी केषाः प्रसिद्धाः, रूपाजीवामातृकाभिः गणिकाधात्रीभिः, वृद्धराजदासीभिः वृद्धार्मिर्नु-पतिपरिचारिकाभिः, ब्युपरतोपस्थानदेवदासीभिश्च उपस्थानं देवालयेषु नृत्त-गीतादिना देवसभाजनकर्म तद् व्युपरतम् अनर्हतया निवृत्तं यासां ताभिस्तथा-म्ताभिर्देवदासीभिर्देवालयपरिचारिकाभिध, कर्तयेत् स्त्रयेत्।

श्रक्षणेत्यादि । श्रक्षणतां स्थूलतां मध्यतां च स्त्रस्य विदित्वा भृति करुपयेत् । बहुत्पतां चेति । तुरुये काले कर्तनस्य बहुत्वमस्पत्वं च, विदित्वा वेतनं कल्पयेदित्यनुषज्यते । सूत्रममाणीमिति । स्त्रस्य रूक्ष्णतातिशयं व-हुत्वं च, ज्ञात्वा, तैलामलकोद्धर्तनैः तैलाभ्यञ्जनस्वपनैरूप्मशमभार्थेः, एताः दृष्ट्गुणाः, अनुगृह्धीयात् उपकुर्यात् तत्वीतये तद्ग्यप्रोत्साह्नाय च ।

तिथिष्विति । तिथिषु कर्मदिवसेषु, प्रतिपादनमानैश्च प्रतिपादनं वेत-नदानं दीयमानवेतनं वा तस्य मानैः एतावतः कर्मण एतावद् वेतनमित्येवं-

कुतकर्मभगाणकालवेतनफलनिष्यत्तिभिः कारुभिश्च कर्म कार-यत्, प्रतिसंसर्ग च गच्छेत्।

क्षौमदुक्लिकिमितानराङ्कवकार्पासम्ब्रवानकर्मान्तांश्र मयुञ्जानो गन्धमाल्यदानैरन्यैश्रीपग्राहिकैराराधयेत् । वस्त्रास्तरणपावरणविकल्पान ब्रत्थापयेत् ।

कङ्कटकर्मान्तांश्च तज्जातकारुशिल्पिभः कार्येत् । याश्चानिष्कासिन्यः शोषितविधवा न्यङ्गाः कन्यका वात्मानं विभृयुस्ताः स्वदासीभिरनुसार्य सोपग्रहं कर्म कार्यितव्याः।

स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां प्रत्युपसि भाण्डवेतनावीनि मयं कारयेत् । स्त्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः ।

ह्रपैः परिच्छेदैश्च, कर्म कारयितव्याः । अथवा तिथिषु दिवसविशेषेषु पर्वा-दिषु अशतदानसत्कारेश्च कर्म कारयितव्याः । सूत्रहासे सूत्रस्य न्याय्यप्रमा-णतो न्यूनत्वे, वेतनहासः, द्रव्यसारात् द्रव्यार्घमपेक्ष्य, कर्तव्य इति श्रेषः ।

कृतकर्मेत्यादि । इदं पदमन्यत्र व्याख्यातम् । एवम्भूतैः कारुभिश्च तन्तुवायादिभिश्च, कर्म कारयेत्। प्रतिसंसर्गे सख्यं च, गच्छेत् तत्कर्मसम्भा-वितच्छलपयोगज्ञानार्थम् ।

क्षौमेत्यादि । राह्मवं रङ्कुलोमजं क्षौमादिचतुष्कमन्यत्र व्याख्यातम् । क्षौमादीनां पञ्चानां सूत्रवानकमीन्तान् , प्रयुक्षानः कारयन् अध्यक्षः, गम्ध-माल्यदानैः, अन्येश्च, औपमाहिकैः आनुकूल्यसम्पत्तिफलैः, आराधयेत् उप-चरेत् तत्कारून् । तदाराधनफलमाह — वस्नत्यादि । वस्नास्तरणप्रावरणानां विकल्पान् प्रकारभेदान् , उत्थापयेत् अपूर्वानुष्ठेख्य निर्मापयेत् ।

कङ्कटेत्यादि । कङ्कटकर्मान्तांश्च सूत्रसन्नाहकर्माणि, तज्जातकारुशि-रिपामः तत्कर्मनिपुणैः कारुभिः शिरिपभिश्च, कारयेत् ।

याश्रेति । याश्च , अनिष्कासिन्यः प्रोषितविभवाः मर्तृपवासनिमित्त-वियुक्तमतृकाः परित्यक्तवाहिर्निष्क्रमणाः, न्यङ्गाः अङ्गविकलाः, कन्यका वा, आत्मानं विसृद्यः स्वपरिश्रमार्जितम्रासादिना देहयात्रां कुर्युः, ताः, स्वदा-सीभिः, अनुसार्य अनुवर्त्य, सोपम्रहं सप्रीतिबहुमानं यथा भवति तथा, कर्म सूत्रकर्तनादि, कारयितव्याः।

स्वयामिति । स्वयमागच्छन्तीनां , वाशब्दात् स्वदासीसमानीतानां

स्तिया मुखसन्दर्शनेऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः । वेतनकालातिपातने मध्यमः, अक्रतकर्मवेतनशदाने च।

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुवित्याः अङ्गुष्ठसन्दंशं दापयेत् । भक्षिता-पहतावस्कन्दितानां च । वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः।

रज्जुर्वतकैश्वर्मकारेश्व स्वयं संस्रुच्येत । भाण्डानि च वरत्रादीनि वर्तयेत्।

वा, सूत्रशालां, प्रत्युषासे ईषत्तमासे दिनमुखे, भाण्डवेतनविनिमयं तद्गृहक-र्तितभाण्डमहणपूर्वकवेतनार्पणं, कारयेत् । सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीप इति, सूत्रगुणपरीक्षणप्रयोजना तदन्यप्रयोजनाक्षमा मात्रा प्रकाशपरिमाणं यस्य स तथाभूतः दीपः कार्यस्तत्काल इति शेषः ।

स्त्रिया इत्यादि । स्त्रियाः, मुखसन्दर्शने मुखनिर्वर्णने, अन्यकार्य-सम्भाषायां प्रकृतकार्यातिरिक्तकार्यप्रश्नादौ वा, पूर्वः साहसदण्डः। वेतनकाला-तिपातने भृतिदानकालातिकमे, मध्यमः साहसद्ण्डः । अकृतकमेवेतनपदाने च अकृतकर्मणामुत्को चम्रहणेन वेतनस्य दाने च, मध्यम इत्यनुषज्यते ।

पृहीत्वेति। गृहीत्वा पूर्वमादाय, वेतनं, कमीकुर्वत्याः, अङ्गुष्ठसन्दंशं दक्षिणाहृष्टतन्मध्यमाङ्गुल्यप्रयोश्छेदोऽङ्गुष्टसन्दंशः तं, दापयेत्। मक्षिताप-हृतावस्कन्दितानां भक्षणापहरणपलायनानां च अर्थाद् भक्षयित्वापहृत्य वा पलायितानां च , अङ्ग्रष्टसन्दंशं दापयेदित्येव । उक्त एव विषये दण्डविकल्प-माह — वेतनेष्विति । कर्मकराणां तन्तुवायादीनाम् , अवराधतः अवराधा-नुसारेण, वेतनेषु च दण्डः नावश्यं देहदण्डो यथोक्तः किन्तु तत्स्थाने यथा-पराधं वेतनदण्डोऽपि केवल इच्यत इत्यभिप्रायः। एवळच विकल्पपर्यवसित इह चकारो द्रष्टव्यः।

रिज्वत्यादि । रज्जुवर्तकैः रज्जुकस्यनजीविभिः, चर्भकारैश्च चर्ममया-श्वीपकरणादिकारिभिश्च, वर्मकारेरिति पाठे सूत्रकङ्कटादिकारिभिः, स्वयं संस-ज्येत सख्यं कुर्यात् रज्ज्वादिपालनार्थं तस्कर्मानुष्ठापनार्थं च । भाण्डानि च उपकरणानि च, वरत्रादीनि गवादिवन्धनीपमृतीनि, वर्तयेत् कारयेत्। भाण्डा-दीनीति तु पाठो न सुष्ठ ।

सूत्रवल्कमयी रज्जूर्वरत्रा वैत्रवैणवीः । सामाधा वन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत् ॥

क्ति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे त्रयोविकोऽध्यायः स्त्राध्यक्षः, आदितश्रतुश्रस्वारिशः॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — सूत्रेत्यादि । सूत्रवल्कमयीः कार्पासादि-तन्तुमयीः शणादिवल्कमयीश्च , रज्जूः, वैत्रवैणवीर्वस्त्राः वेत्रमयीर्वेणुमयीश्च वरत्राः, कीहशीः, सालाद्धाः सल्लाहोपयोगिर्नाः, यानयुग्यस्य बन्धनीयाश्च स्थादेरश्चादेश्च बन्धनयोग्याश्च, कारयेत् ॥

> इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयोविशोऽच्यायः सूत्राष्यक्षः, आदितश्रदुखत्वारिषाः ॥

४१. प्रक. सीताध्यक्षः।

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रशुल्बदृक्षायुर्वेदङ्गस्तज्ज्ञसस्तो वा सर्वधा-न्यपुष्पफलशाककन्द्रमूलवालिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं य-द्वीयात् ।

बहुइलपरिक्रष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डमतिकर्तृभिर्वापयेत्। कर्पणयन्त्रोपकरणवलीवदेश्वैषामसङ्गं कारयेत्। कारुभिश्च मीरकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्पग्राहादिभिश्च।

तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः।

पोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणमध्यर्धमान्पानाम् । देशवा-

सीताध्यक्ष इति स्त्रम् । कृषिकर्माध्यक्ष इति स्त्रार्थः । 'सीताध्य-क्षोपनीतः सस्यवर्णः सीता' इत्युक्तं कोष्ठागाराध्यक्षे । तद्घ्यक्षस्तद्धापारश्चा-धुनोच्यते ।

सीताध्यक्ष इति । सीताध्यक्षः, कृषितन्त्रशुरुववृक्षायुर्वेदद्भः कृषितन्त्रं वृद्धपराश्चरादिप्रणीतं शुरुवशास्त्रं भूमिसिराज्ञानशास्त्रं वृक्षायुर्वेद आभिवेश्या-दिप्रणीतः तज्ज्ञः, तज्ज्ञसस्त्रो वा, सर्वधान्यादीनि धान्यादीनि सर्वविधस्त्रस्वा-वान्तरभेदयुक्तानि, यथाकालं संगृद्धीयात् । तत्र वाक्षिक्यं कृश्माण्डादिवली-फलम् । शेषं प्रसिद्धम् ।

वहुँ हलपरिकृष्टायामिति । बहुसीरविलिखितायां, स्वभूमौ तत्तद्धा-न्याचनुगुणायां भूमौ, दासादिभिः वापयेत्, दास उदरदासकीतदासादिः कर्म-करः वेतनार्थकर्मकारी दण्डप्रतिकर्ता कर्मणा दण्डनिष्केता ।

कर्षणेत्यादि । कर्षणयन्त्राणि हलदण्डयुगादीनि उपकरणानि रज्जु-दात्रादीनि परिकर्मकरा जनाश्च बलीवर्दाः प्रसिद्धाः एतैर्निदिष्टैः, एषां दासा-दीनाम्, असक्तं कियानुपरोधं, कारयेत्। कारुभिश्च, कर्मारादिभिः, असक्तं कार-येत् , तत्र कर्मारोऽयस्कारः कुट्टाकस्तक्षा मेदकः खनकः द्विंसकत्वात् , भेदक-पाठो वा, रज्जुवर्तकः रज्जुकरुपकः सर्पमाहः व्यालमाही ।

तेषामिति । कारूणां, कर्मफलविनिपाते तद्दोषजनिते ऋषिफलविनाशे, तरफलदानं दण्डः हापितफलपरिमाणो दण्डः ।

भूमिविशेषेषु सस्यनिष्पत्तिनिमित्तं वृष्टिप्रमाणमाह — पोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणमिति । हस्तप्रमाणमुखयुक्ते वृष्टिमानार्थनिर्मिते कुण्डे

पानाम् । अर्धत्रयोदशाक्ष्मकानां, त्रयोविशतिरवन्तीनाम् , अमितमपरा-न्तानां, हैमन्यानां च कुल्यावापानां च कालतः।

वर्पत्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः, दौ त्रिभागी मध्यमयोः सुप-मारूपम्।

तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः शुक्रोदयास्त-मयचारेभ्यः सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच ।

मेघाभिवृष्टोदकासारपरिपूरिते यदि तद्गतं जलं पोडशद्रोणात्मकमुपलभ्येत, तदा तावद् वर्षप्रमाणं मरुपायाणां भूभागानां सस्यनिष्पादनपर्याप्तं भवती-त्यर्थः। अध्यर्धं चतुर्विशतिद्रोणम् , आनूपानां जलप्रायाणाम् । इदं जाङ्गलानू-पमेदेन वर्षप्रमाणमुक्तम् । देशभेदेन तदाह — देशवापःनामिति । वर्षप्र-माणं वद्यत इति शेषः। अर्धत्रयोदशः अर्धाधिकाखयोदश वर्षप्रमाणद्रोणानि, अरमकानाम् आरष्टानाम् । त्रयोविंशतिः द्रोणानि, अवन्तीनां मालवानाम् । अभितम् असंख्यातं वर्षप्रमाणम्, अपरान्तानां पाश्चात्यदेशस्य । हैमन्यानां च हिमाम्बुनिष्पाचसस्यानां हिमवल्पदेशानां च, हैम्यानामिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, कुल्यावापानां च कुल्योपनेयजलमातृकपदेशानां च, काळतः स्वस्वकालानुसा-रेण सस्यसम्पत्तिः, न तु वर्षप्रमाणापेक्षेत्यर्थः ।

शोभनसंवरसरस्य रूपमाह - वर्षत्रिभाग इत्यादि । वर्षत्रिभागः वर्षस्य तत्तद्देशोक्तवृष्टिशमाणस्य त्रिधा विभक्तस्य एकस्थिमागः, पूर्वपश्चिममा-सयोः श्रावणप्रोष्ठपदाश्चयुजकार्त्तिकारूयमासचतुष्टये प्रथमचरमयोः श्रावणका-र्चिकयोः भवति । शेषौ द्वौ त्रिभागौ, मध्यमयोः प्रोष्ठपदाश्चयुजयोः, भवतः । सुषमारूपं सुषमायाः शोभनस्य संवत्सरस्य रूपं भवति, अर्थाद् यथोक्तं भागशो वर्षणम्।

भविष्यतः सुपमारूपस्य ज्ञापकमाह -- तस्येत्यादि । तस्य सुपमा-रूपस्य, उपलिब्धरनुमितिः, बृहस्पतेः स्थानादित्रिकात् शुकोदयादित्रिकात् सूर्यस्य शक्कतिवैक्कताच भवति । तत्र स्थानं मेपादिराशिस्थितिः । गमनं मेपा-देर्नुषभादिसंकमः। तयोर्नृष्ट्यादिफलहेतुत्वं ज्योतिदशास्त्रप्तिस्त्रम्। गर्भाषानं मार्गशीर्षादियु षट्सु मासेषु तुषारादिदर्शनम् । तदुक्तं —

"मार्गशिराः सतुषारः सहिमः पौपः समारुतो माघः। साभः फाल्गुनमासः सपवनवृष्टिश्च यदि चैत्रः॥

सूर्योद् वीजसिद्धिः। बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरिता । शुकाद् वृष्टिरिति ।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः।
पष्टिरातपमेघानामेषा दृष्टिः समा हिता ॥
वातमातपयोगं च विभजन् यत्र वर्षति ।
त्रीन् कर्षकांश्र जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रुवः ॥
ततः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत् ।

तडिदश्रानिङ्वियुज्जङृषितो भवति यदि च वैशाखः। सम्यग् वर्षति मधवान् धारणदिवसेषु वर्षति चेत्॥''

धारणदिवसा वैशासकृष्णप्रतिपदादयश्चत्वार इति व्याख्यातारः । शुक्रस्योदः यास्तमयौ प्रसिद्धौ । चारः आषादमासपञ्चन्यादिषु नवसु तिथिषु संचारः । सूर्यस्य प्रकृतिवैकृतं स्वभावान्यथाभावः सपिरवेषत्वादि । इत्थं सुषमारूपोप-स्विकरणं ग्रहत्रयचिरतमुक्तम् ।

तत्र विशेषमाह — सूर्यादिति । सूर्यात् प्रकृतिस्थाद् विकृताद् वा, बीजासिद्धिः बीजस्य सस्यफलस्य सिद्धिनिंष्पतिः, अनुमीयते भवति नवेति । बृहस्पतेः स्थानादियुक्तात् , सस्यानां स्तम्बकरिता स्तम्बपरिबृंहणम्, अनुमी-यते भवति नवेति । शुकाद् उदयादियुक्ताद् , वृष्टिः अनुमीयते भवति नवेति ।

शोभनवृष्टिकमं श्लोकाभ्यामाह — त्रय इत्यादि । त्रयो मेघाः, सप्ता-हिकाः सप्ताहोरात्राविच्छित्रवृष्टिकारिणः। अशीतिर्मेघाः, कणशीकराः सान्द्र-विन्दुवर्षिणः। आतपमेघानाम् आतपयुक्तानां मेघानां, पृष्टिः। एषा इत्यं परिसं-स्यातमेघा, वृष्टिः, समा अन्यूनानितिरक्ता, अत एव हिता लोकश्रेयस्करी च ॥

वातिमिति । वातम् आतपयोगं च विभजन् तदुभयासंकरेण तिष्ठन्, त्रीन् कर्षकान् जनयन् तिस्तिभिवृष्टिभिवर्येष्ठादिवापकालेषु तिसः कृषीः प्रवर्त-यंश्च, त्रीन् करीषान् जनयन्त्रिति पाठे दोहलार्थानां शुष्कगोमयानां त्रीन् संमहावसरान् विच्छित्तवर्षणेनोत्पादयन्तित्यर्थः, अर्थात् पर्जन्यः, यत्र देशे, वर्षति, तत्र सस्यागमो ध्रवः सस्यनिष्पत्तौ सन्देहो नास्ति ॥

तत इति । ततः यथोक्तवृष्टिप्रमाणादिपरिज्ञानानन्तरं, प्रम्तोदकं प्रचुरजलनिष्पाद्यम्, अल्पोदकं वा अल्पजलनिष्पाद्यं वा, सस्यं वापयेत्, अर्थात् प्रभृतवृष्टावल्पवृष्टौ वा देशे यथाकमम् ।

शालिब्रीहिकोद्रवतिलिभयङ्कदारकवरकाः पूर्ववापाः । मुद्रमाप-शैम्ब्या मध्यवापाः । कुसुम्भमसूरकुलुत्थयवगोधृमकलायातसीसर्षपाः पश्चाद्वापाः ।

यथर्तुवशेन वा वीजवापाः।

वापातिरिक्तमर्थसीतिकाः कुर्युः । स्ववीर्योपजीविनो वा चेतु-कर्यपञ्चभागिकाः । यथेष्टमनवसितभागं द्युरन्यत्र कुच्छ्रेभ्यः ।

स्वसेतुभ्यः इस्तमावर्तिममुद्दसभागं पञ्चमं दृष्टुः । स्कन्धमाव-र्तिमं चतुर्थम् । स्रोतोयन्त्रमावर्तिमं च तृतीयम् ।

सस्येषु विशेषमाह — ज्ञालीत्यादि । शाल्यादयः सप्त, पूर्ववाषाः पूर्वमेव वपनीयाः । मुद्रमापशैम्ब्याः मध्यवाषाः । कुसुम्भादयोऽष्टी, पश्चा-द्वाषाः पश्चिमकालवपनीयाः ।

यथर्तुवद्रोन वा वीजवापा इति । य एते शाल्यादिवीजवापा उक्ताः अनुक्ताश्चान्ये, ते सर्वे तत्तद्भीजसम्यङ्निष्पत्तियोग्यकालानुरोधेन कर्तव्याः ।

वापातिरिक्तमिति। क्रतवापक्षेत्रातिरिक्तं क्षेत्रम्, अर्धसीतिकाः कृषि-फलार्घभागस्वीकरणसंविदा कृपन्तः बीजबलीवदीदिसम्पन्ना प्राम्यकुटुम्बिनः, कुर्युः साधयेयुः कर्षणबीजवपनादिना। स्ववीयेत्यादि। स्ववीयोपजीविनो वा बीजादिषु स्वामिसम्बन्धिषु सत्सु स्वकायायासमात्रं क्षेत्रे कुर्वाणा वा कर्मकराः, चतुर्थपञ्चभागिकाः निष्पत्तस्य फलस्य चतुर्थभागं पञ्चभभागं वा लभन्ते। यथेष्टमिति। अनवसितमागम् अनवसितस्य अभ्युपेत्याकृष्टस्य क्षेत्रस्य सस्यभागं, यथेष्टं स्वामीच्छानतिक्रमेण, दद्युः, अर्थादर्धसीतिकादयः। तत्रा-पवादः — अन्यत्र कुच्छ्रेभ्य इति। कर्षणविधातकविपदुपनिपातव्यति-रेके।

स्वसेतुभ्य इति । स्वसेतुभ्यः स्वदेहायासस्वद्रव्यव्ययनिष्पादितेभ्यस्त-टाकादिभ्यः, हस्तप्रावर्तिमं कुम्भादिजलपायनस्त्पहस्तप्रवृत्तिसाधितम्, उद-कभागम् उदकार्थं फलभागं, पश्चमं, द्युः राज्ञेऽपयेयुः, क्रपीवलाः । स्कन्धपा-वर्तिमं स्कन्धवहप्रवर्तितयनत्रपायितजलनिष्पत्रम् उदक्रभागं, चतुर्थं द्युः । स्रोतोयनत्रपावर्तिमं सारणीपायितजलनिष्पत्रं च उदक्रभागं, तृतीयं द्युः । उदक्रकरक्षायं भूमिकरवद् द्रष्टव्यः, यतो राजा भूम्युदकयोरविशेषात् स्वामी । तदुक्तं — चतुर्थं नदीसरस्तटाकक्रूपोद्धाटम् । कर्मोदकप्रमाणेन केदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत् । शाल्यादि ज्येष्टम् । षण्डो मध्यमः । इक्षुः प्रत्यवरः । इक्षवो हि बद्धावाधा व्ययग्राहिणश्च ।

फेनाघातो वळीफलानां, परीवाहान्ताः पिप्पलीमृद्रीकेश्र्णां, क्रपप्यन्ताः शाकमृलानां, हरणिप्यन्ता हरितकानां, पाल्यो लवानां गन्धभेषज्योशीरदीवरिषण्डालुकादीनाम् । यथास्वं भूमिषु च स्थल्या-श्रानृष्याश्रीपधीः स्थापयेत् ।

''राजा भूमेः पतिर्देषः शास्त्रज्ञैरुदकस्य च ।

ताभ्यामन्यतु यद् द्रव्यं तत्र स्वाम्यं कुटुम्बिनाम् ॥'' इति । स्वसेतुभ्योऽन्यत्र देयमाह—चतुर्थमिति । नदीसरस्तटाककूपोद्घाटम् उद्घाट्यते निस्सार्यते जलमनेनेत्युद्घाटोऽरघष्टकादियन्त्रं लक्षणया त्विह तज्जनि-तम्रहणम् । नद्यादिचतुष्टयाद् यन्त्रविशेषपायितजलनिष्पन्नं, चतुर्थं भागं, द्युः ।

कर्मोदकप्रमाणेनेति । कृष्यपेक्षितजलप्राचुर्याल्पत्वानुरोधेन, कैदारं शाल्यादिक्षेत्रवाप्यं, हैमनं हेमन्तकालवाप्यं, प्रैष्टिमकं प्रीष्मकालवाप्यं वा, सस्यं, स्थापयेत् वापयेत् ।

शाल्यादीत्यादि । शाल्यादिधान्यं, ज्येष्ठं श्रेष्ठं प्रधानाहारद्रव्यत्वाद-ल्यव्ययायाससाध्यानल्पफलत्वाच । पण्डः कदल्यादिः, मध्यमः अल्यव्यया-याससाध्यफलत्वात् । इक्षुः प्रत्यवरः शाल्याद्यपेक्षया निकृष्टः । कुतः, हि यतः, इक्षवः, बह्दावाधाः मनुष्यम्षिकाद्युपद्रवबहुलाः, व्ययप्राहिणश्च छेदन-पीडनपचनादिबहुकर्मकरसापेक्षत्वात् ।

अथ वापयोग्यम्मीराह—फेनाघात इति । फेनेनाहन्यत इति फेना-धातो जलपर्यन्तदेशः, वहीफलानां कूश्माण्डादीनाम् । परीवाहान्ताः जलो-च्लुसपिरसरदेशाः, पिप्पलीमृद्वीकेश्लूणाम् । कूपपर्यन्ताः कूपपिरसरदेशाः, शाकम्लानाम् । हरणिपर्यन्ताः हरणिः कुल्या, सरस्तटाकादे रिकिभूत जा-द्रेप्रदेश इति स्वामी, तस्याः पर्यन्ताः, हरितकानां यवसादीनाम् । पाल्यः क्षेत्रमध्यकृताः सेतवः, लवानां छिल्नानां गन्धादिपञ्चकप्रभृतीनां गन्धो मांसी-प्रत्थिपर्णकादिः भैषज्यं लशुनशतपुष्पादि उशीरं लामज्जं द्वीवरं बालास्यं पिण्डालुकः रामकन्दः इत्येतदादीनाम् । वापदेश इति सर्वत्र शेषः । यथा-स्विमिति । यथास्वं मृमिषु च स्वस्वयोग्यमूमिषु जलभूमिष्वनुप्रमृमिषु चेत्यर्थः, तुपारपायनमुष्णशोषणं चा सप्तरात्रादिति धान्यबीजानां, त्रि-रात्रं पब्चरात्रं वा कोशीधान्यानां, मधुष्टतस्करवसाभिः शकुषुक्ताभिः काण्डवीजानां छेदलेपो , मधुष्टतेन कन्दानाम् । अस्थिवीजानां शकु-दालेपः । शाखिनां गर्तदाहो गोस्थिशकुद्धिः काले दौहृदं च ।

मरूढांश्राशुष्ककडुमत्स्यांश्र स्तुहिक्षीरेण पाययेत् । कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् । न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैप तिष्ठति ॥ सर्ववीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्छतां पूर्वसृष्टिं वापयेत्

अमुं च मन्त्रं ब्यात् -

स्थल्याश्च स्थलपरोहिणीश्च, अनूप्याश्च जलपायदेशपरोहिणीश्च, ओपधीः, स्थापयेत्।

वीजसंस्कारमाह — तुषारेत्यादि। तुषारपायनं रात्रौ तुषारे निवेशनम् ,
उष्णशोषणम् आतपे दिवा निवेशनं च, आ सप्तरात्रात् सप्तरात्रममिन्याप्य,
कर्तव्यमिति शेषः। इति एव प्रकारो, धान्यबीजानाम्। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा, कोशीधान्यानां मुद्रमाषादीनां तुषारपायनमुष्णशोषणं च। मधुष्टतस्करवसामिः
शक्त्युक्ताभिः माध्वीकसर्पिवराह्कायस्नेहैगोमययुक्तैः, काण्डबीजानाम् इसुप्रभृतीनां, छेदलेपः छिन्नप्रदेशलेपनम्। मधुष्टतेन, कन्दानां सुरणादीनां, छेदलेपः।
अस्थिवीजानां कार्पासादिवीजानां, शक्त्दालेपः। शाखिनाम् आम्रपनसादिवक्षाणां, गर्तदाहः तिन्नवेशगर्ते तृणादिदहनं, गोस्थिशक्ताद्वैः गवास्थिपुरीषैः,
काले दौहदं च पुष्पफलप्रसवार्हवयःप्राप्तौ दोहलं च, कर्तव्यमिति शेषः।

कृमिकीटायुपवातपतीकारमाह — प्रस्टांश्चेति । प्रस्टांश्च अङ्करित-त्रिपत्रितमात्रांश्च पूर्वोक्तान् शाखिपर्यन्तान्, अशुष्ककडुमत्स्यान् स्नुहिक्षीरेण पाययेत् आर्द्रश्चद्रमस्यैः समन्तदुग्धास्यौपधिक्षीरयुक्तैः सेचयेत्। चः समुचये ।

सर्पत्रतीकारं श्लोकेनाह—कार्पासेत्यादि । कार्पाससारं कार्पासबीजस्य सारं, सर्पस्य, निर्मोकं च कञ्चुकं च, समाहरेत् संमेल्य धूपयेत् । एष धूमः मिलितोमयधूपनजनितो धूमः, यत्र तिष्ठति, तत्र सर्पाः न तिष्ठन्ति ॥

प्रथमवापे विशेषमाह — सर्ववीजानामिति । तुश्रव्दो विशेषे । सर्ववीजानां प्रथमवापे, सुवर्णोदकसंप्छतां स्वर्णयुक्तजळकृतसंस्रवां पूर्वमुष्टि

प्रजापतये काश्यपाय देवाय नमः सदा। सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च॥ पण्डवाटगीपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुपपरिवापं भक्तं कु-र्यात् । सपादपणिकं मासं दद्यात् । कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवेतनम् । प्रशीर्ण च पुष्पफलं देवकार्यार्थं बीहियवमाग्रयणार्थं श्रोतिया-

स्तपस्विनश्राहरेयुः । राशिमृलमुञ्छरुत्तयः ।

यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत्। न क्षेत्रे स्थापयेत् किञ्चित् पलालमपि पण्डितः ॥

प्रथमां बीजमुर्षि , वापयेत् । अमुं वक्ष्यमाणं च, मन्त्रं मन्त्रश्लोकं, ब्र्यात् वापयन्नुचारयेत्।

मजापतय इत्यादि । देवाय पर्जन्याय । ऋध्यतां वर्धताम् । ऋध्य-तेरात्मनेपदमाषम् । आद्ययोः इलोकपादयोर्त्रिसन्धानमपि मनत्रत्वकृतम् । 'प्रजा-पतेः काश्यपाय देवलाय नमः सदा' इति भाषापाठः । तत्र तु नम इत्येतदन-व्ययं परिकल्प्य प्रजापतेरिति पष्टी सम्बन्धे समर्थनीया, 'नगःस्वस्ती'ति सूत्रे स्वस्त्यादिसाहचर्येणाव्ययस्यैव नमःशब्दस्य प्रहणात्।

पण्डवाटेत्यादि । पण्डवाटपालकेभ्यो गोपालकेभ्यो दासेभ्यः कर्मकरे-म्यश्च, यथापुरुषपरिवापं पुरुषपरिश्रमानुरूप्येण, भक्तं भोजनं, कुर्यात् करंप-येत् । सपादपणिकं मासं पादाधिकपणयुक्तं मासजीवितं, द्यात् । कर्मानुरूपं, कारुभ्यस्तक्षादिभ्यः, भक्तवेतनं भोजनं वेतनं च, दद्यादित्यनुकर्षः ।

प्रशीर्ण चेति। प्रशीर्ण वृक्षादेः स्वयं पतितं, पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि च , देवकार्यार्थं देवपूजार्थ, श्रीहियवं स्वयं पतितान् श्रीहीन् यवांध्व, आग्रय-णार्थे नवसस्यार्थं, श्रोत्रियाः छन्दोध्यायिनः, तपस्विनः तापसाश्च, आहरेयुः गृहणीयुः। राशिमूलं खलनिवेशितधान्यराइयन्तिकगतं कणिशादि, उञ्छवृत्तयः धान्यकणादानजीविनः, आहरेयुरित्यनुपङ्गः।

अध्यायान्ते श्रीकानाह - यथाकालामिति । यथाकालं प्रवेशना-ईकालानातिकमेण, सस्यादि, जातं जातं निष्पन्नमखिलं, प्रवेशयेत् । क्षेत्रे किञ्चित् पलालमपि, न स्थापयेत्, पण्डितः अर्थसञ्चयविधानाभिज्ञः। यदाहुः -

"यस्य विद्यान् न कुर्वन्ति शीतमुण्णं रतिभैयम् । समृद्धिरसमृद्धिवीं स वै पण्डित उच्यते ॥" इति ॥ पकराणां समुच्छायान् वलभीर्वा तथाविधाः । न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि श्विरांसि च ॥ खलस्य पकरान् कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् । अनिश्रकाः सोदकाश्र खले रयुः परिकर्मिणः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे दितीयाधिकरणे चतुर्विशोऽध्यायः सीताध्यक्षः, आदितः पदचरवारिशः॥

पकराणाभिति । प्रकराणां घान्यनिवेशस्थानानां, समुच्छ्रायान् उन्न-तसन्निवेश।न् , कुर्वीत । वल्भीर्वा तथाविधाः उच्छ्रितानि क्टागाराणि वा कुर्वीत । शिरांसि च तेषां, न संहतानि कुर्वीत अन्योन्योपश्लिष्टानि न कुर्वीतः, न तुच्छानि रिक्तकानि न कुर्वीत किन्तु चण्डवाताद्यपहारनिषेधार्थे लोहपाषा-णादिगुरुद्रव्यगर्भाणि कुर्वीत ॥

खलस्येति । प्रकरान्, खलस्य, मण्डलान्ते स्तम्बधान्यविद्रलेषणाय यत्र बलीवर्दपङ्किर्मण्डलभ्रमणं कार्यते स प्रदेशो मण्डलं तस्यान्ते समीपे, समाश्चि-तान् कुर्यात् । सले, परिकर्मिणः परिकर्मकारिणः, अनिमकाः धान्यदाहभयाद-भिरहिताः, सोदकाश्च याद्दान्छकाभिदीपनप्रशमार्थं सन्निहितजलाश्च, स्युः ॥

> ्दति कोटलायार्थशास्त्रव्याह्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितायााधकरण चतुर्विशोऽध्यायः साताध्यक्षः, आदितः पश्चचत्वारिशः ॥

४२. प्रक. सुराध्यक्षः।

सुराध्यक्षः सुराकिण्वच्यवहारान् दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा तज्जातसुराकिण्वच्यवहारिभिः कार्यदेकसुखमनेकसुखं वा विक्रय-क्रयवशेन वा। पद्छतपत्ययमन्यत्र कर्तृकेत्विकेतृणां स्थापयेत्। प्रामा-दनिर्णयनमसम्पातं च सुरायाः, प्रमाद्भयात् कर्मसु निर्दिष्टानां, मर्या-दातिकमभयादायीणाम्, उत्साहभयाच तीक्ष्णानाम्।

लक्षितमल्पं वा चतुर्भागमधेकुडुबं कुडुबमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञात-

शौचा निर्हरेयुः ।

सुराध्यक्ष इति स्त्रम् । सुरा गौडी माध्वी पैष्टीत्येवं त्रिविधा तस्या अध्यक्षस्तत्सन्धानाद्यधिकृतः । स इहोच्यत इति स्त्रार्थः ।

समाहर्तप्रत्यवेक्षणीये तुर्गे सुरा निर्दिष्टा। तदध्यक्षस्तद्यापारो वानाभि-हित इदानीमभिधीयते ।

सुराध्यक्ष इत्यादि । सः, सुराकिण्वव्यवहारान् सुरातद्वीजसम्बद्धान् तत्सन्धानिकयादिव्यवहारान्, तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः तत्कर्मकुलोत्पन्तिपुणतद्वचवहारिभिः, कारयेत् । कथिमस्याह—एकपुत्वम् एकस्थानकम् , अनेकमुखं वा अनेकस्थानकं वा, विकयक्रयवशेन वा कयिकयिप्रयाप्रियत्वान्तरोधेन वा । षट्छतमत्ययं पट्छतपणात्मकं दण्डम् , अन्यत्र कर्तृकेतृविकेन्तृणां व्यवस्थितस्थानेतरस्थानेषु सन्धानकयविकयकारिणां, स्थापयेत् । ग्रामादिति । सुराया मद्यस्य उपलक्षणया तत्पानमद्वतां च, ग्रामाद् , अनिर्णयनं बहिरिनस्सरणम् , असम्पातम् अगमनं च गृहाद् गृहान्तरे जनाकिणि वा, स्थापयेदित्यनुषक्तः । तत्र कारणमाह — प्रमादभयात् कर्मस् निर्दिष्टानां तत्तन्त्वमिस्रकानामध्यक्षादीनां स्वकमस्ववधानभक्तमयात् , मर्यादातिकमभयाद् आर्याणां साधूनां स्वधमीतिलङ्खनभयात् , उत्साहभयाच तीक्ष्णानां गृहाणाम् अस्थानशक्तप्रयोगभयाच ।

निर्णयनाभ्यनुज्ञानपक्षमाह — लिलितिमिति । वाशब्दः पक्षान्तरे । लिलितम् अभिज्ञानमुद्राचिद्धितम्, अरूपम् अरूपपरिमाणम् । अरूपत्वस्यैव व्याख्यानं चतुर्भोगमित्यादिना। चतुर्भोगं पादकुडुवम्, अर्धकुडुवं , कुडुवम् , अर्धप्रस्थं, प्रस्थं वा परमाविधपरिमाणम् , इति एवम्पकारं मुरापरिमाणं, ज्ञातशौचाः प्रतीतवृत्ताव्यभिचाराः, निर्हरेयुः निर्णयेयुः।

पानागारेषु वा पिवेयुरसञ्चारिणः।

निक्षेपोपनिधिप्रयोगापहतादीनामनिष्टोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञानार्थमस्वामिकं कुप्यं हिरण्यं चोपलभ्य निक्षेप्तारमन्यत्र व्यपदेशेन ग्राइयेत् । अतिव्ययकर्तारमनायातिव्ययं च ।

न चानचेंण कालिकां वा सुरां द्वादन्यत्र दुष्टसुरायाः। ताम-न्यत्र विकापयेत् । दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात् । बाहनप्रतिपानं सकरपोपणं वा दद्यात ।

सामान्यविधिमाइ — पानागारेष्वित्यादि । वेति वाक्यपूरणे । अस-ञ्चारिणः भदकालवर्जितसम्पाताः ।

एवं गर्बोऽपि सुराव्यवहारश्चोरसाहसिकाद्युपलम्भसाधनस्यान्महाफल इत्यभिप्रायेणाह — निक्षेपेत्यादि । निक्षेपो भाण्डघटनाय दत्तम् , उपनिधिः न्यासः, प्रयोगः आधिः, अपहृतं चोरितम्, आदिशब्दाद् याचितकादि गृह्यते, एपां निक्षेपादीनाम्, अनिष्टीपगतानां साहसहतानां च, द्रव्याणां, ज्ञानार्थे तत्त्वावगमाथम् , अस्वामिकम् आविदितस्वामिकं, कुव्यं खड्गादिकं, हिरण्यं च मखपायिना पानायाहितम् , उपलम्य, निक्षेप्तारं कुष्यहिरण्याधातारं पुरुषम् , अन्यत्र पानागारादन्यास्मिन् प्रदेशे, व्यपदेशेन वाक्पारुप्यादिच्छछेन, ब्राह-येत् नगराध्यक्षेण । पानागार एव तद्वहणे व्यपदेशाकरणे चान्ये चोरादयः पानशौण्डा यथोक्तकुप्यादिकमविधासात् तत्र नानयेयुरित्यत उक्तम् 'अन्य-त्रे'ति 'व्यपदेशेने'ति च। अतिव्ययकर्तारम् आयाधिकव्ययकारिणम्, अनाय-तिव्ययम् आयति विना व्ययकारिणं च, आहयेदित्यनुपङ्गः ।

न चानवेंणेति । अनवेंण अल्पेन मुख्येन, कालिकां वा सबुद्धिक-म्ल्यदानकालावधिमती वा कालान्तरदेयमूहंभन वेति यावत्, सुरां, न च दद्यात् केतुभ्यः, अः वत्र दुष्टसुरायाः दुष्टसुराव्यतिरेकेण । दुष्टसुरामपि प्रश्न-(तसुराविकयस्थानाद्त्यत्र नीत्वा धारणककेतृभ्यो दापयेदित्याह - ताम-न्यत्र विकापयेदिति । दासेत्यादि । दासकर्मकरेभ्यो वा, वेतनं दद्यात् वेत-नस्थाने दुष्टसुरां द्यात्। तच वेतनं क्षुद्रकर्मविषयमित्यभिषायेणाह — वाह-नेत्यादि । बाह्नपतिपानम् उष्ट्रबलीवर्दादिपतिपालनविषयं, स्करपोपणं वा बराहपोषणविषयं वा, दद्याद् अर्थाद् वेतनम् । वाहनप्रतिपानमित्यस्य उष्ट्रा-दिव्यापारणभृतिनिष्कयार्थो सुरामिति वार्थः सुवचः ।

पानागाराण्यनेककश्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानोहेशानि गन्धमाल्योद्कवन्ति ऋतुसुखानि कारयेत्।

तत्रस्थाः प्रकृत्यौत्पत्तिकौ व्ययौ गृहा विद्युरागन्त्ंश्च । केतृणां मत्तसुप्तानामलङ्काराच्छादनहिरण्यानि च विद्यः।तन्नाशे वणिजस्तच तावच द॰ ं दृष्टः।

विणजस्त संवतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभेः पेशलक्ष्याभि-रागन्त्नां वास्तव्यानां च आर्यरूपाणां मत्तमुक्षनां भावं विद्युः ।

मेद्कमसन्नासवारिष्टमेरेयमधूनाम् ।

उदकद्रोणं तण्डुलानामर्घाटकं त्रयः प्रस्थाः किण्वस्येति मेदक-योगः।

पानागाराणीत्यादि । पानोद्देशानि पानयोग्योत्कृष्टप्रदेशोपेतानि । ऋतुमुखानि ऋतुषु सर्वेषु मुखानि तत्तदु चितभोग्यवस्तुसमृद्धतया मुखक-राणि । शेषं सुगमम् ।

तत्रस्था इति । तत्रस्थाः पानागारस्थाः, प्रकृत्यौत्पत्तिकौ प्रकृतिसिद्धः प्रकृतिर्नित्यः अपूर्वोपजन उत्पत्तिस्ततिसद्ध औत्पत्तिकः तथावियौ, व्ययौ मद्य-पायिनां, गूढाः पानागारकर्मकरादिव्यक्षंनाः, विद्युः । आगन्तून् विदेशागतांश्च पातृन् विद्युः ।

क्रेतृणाभिति। मद्यवाधिनां, मत्तसुप्तानाम्, अलङ्काराच्छादनाहरण्यानि च देहगतानि, विद्युः, गूढा इत्येव। तन्नाशे तेपामलङ्कारादीनां चौरादिनापहारे, वाणजः मद्यविकायेणः, तच तावच दण्डं नष्टसदशरूपपारेमाणं दण्डं, दश्चः।

वणिग्विषयं प्रस्तावान्तरमाह — वागेजांस्त्वात । मदावकावणः, सं वृतेषु विविक्तेषु, कक्ष्याविभागेषु, स्वदासीभिः आसप्रेथ्याभिः, पेशलक्ष्यानिः रुचिराकृतिभेः, ओगःतुनां विदेशागतानां, वास्तव्यानां च स्वदेशगतानां च, आर्यरूपाणाम् आर्यवत् मातेमासमानानां, मत्तप्ततानां, भावं विद्धाः आमि-प्रायं गृह्वायुः । चोरत्वपरप्रयुक्तत्वादिपर्शक्षार्थम् ।

मेदकादियोगिविधि प्रतिजानीते — मेदकेत्यादि । मेदकादीनां पण्णां योगविधिरुच्यत इति श्रेषः।

मेदकयोगमाह - उद्कद्रोणिमत्यादि । द्रोणपरिमितं जलम् अर्घाढ-कपरिमितास्तण्डलाः त्रिप्रस्थपरिमितं मद्यवीजमित्यनेन मिश्रणप्रकारेण मेदक-योगो भवति ।

द्वादशादकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किण्वस्य पुत्रकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसम्भारः प्रसन्नायोगः।

कपित्यतला फाणितं पञ्चतौलिकं प्रस्था मधुन इत्यासवयोगः। पादाधिको ज्येष्टः पादहीनः कनिष्टः ।

चिकित्सकप्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः ।

मेपशृङ्गीत्वक्काथाभिषुतो गुलप्रतीवापः पिष्पलीमरिचसम्भार-स्निफलायुक्तो वा मैरेयः। गुलयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफलासम्भारः।

मुद्दीकारसा मधु । तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कापिशायनं हार-हरकमिति।

प्रसन्नायोगमाह — द्वाद्वादकमित्यादि । पुत्रकत्वक्फलयुक्तः काम-रूपजनपद्मसिद्धपुत्रकाख्यवृक्षविशेषत्वक्फलसितः । जातिसम्भारः 'पाठालो-भे'त्यादिनानुपदं वक्षमाणः पाठादिप्रयोगः । शेषं सुगमम् । पूर्वत्र तण्डुलो-क्तदिशा जलप्रमाणमप्यत्र पिष्टाष्टगुणम्हनीयम् ।

आसवयोगमाह — कपित्थेत्यादि । कपित्थतुला शतपलः कपित्थफ-**छसारः, फाणितं, पञ्चतौ**छिकं तुरुापञ्चकपरिमाणं, मधुनः∶प्रस्थः प्रस्थपरि-माणं माध्वीकम्, इत्येवम्पकार् आसवयोगः। एप एव कपित्थादिप्रमाणच-तुर्भागाधिको ज्येष्ठः, तच्चतुर्भागन्यूनस्तु कनिष्ठ इत्युच्यत इत्याह — पादा-धिक इत्यादि । अर्थात् पूर्वोक्तो मध्यमः ।

तत्तद्रीगाणां यथास्वं चिकित्सोपयोगिनोऽत एव भिषगुपदिष्टयोज्य-द्रव्यप्रमाणाः अरिष्टयोगा इत्याह-- चिकित्सकप्रमाणा इत्यादि । विकाराणां वातादिविकाररूपाणां रोगाणाम् । अरिष्टा अभयारिष्टादयो वैद्यप्रसिद्धाः ।

मैरेयमाह - मेषशृङ्गीत्यादि । मेपशृङ्गीत्वक्काथाभिषुतः भेषशृङ्गी-संज्ञकबृक्षत्वकक्षायसंहितः, गुलप्रतीवापः गुलोपचारयुक्तः, पिप्पलीमरिच-सम्भारः पिप्पलीमरिचचूर्णमिश्रः, त्रिफलायुक्तो वा त्रिफलाचूर्णयुक्तो वा, भैरेयः। वाशब्दः सम्मारविकरूपने। गुलप्रतिवापिनां मद्यानां सर्वेषामपि त्रिफ-लासम्भारः साधारण इति कञ्चित् पक्षमाह — गुलयुक्तानामित्यादि ।

मध्वविधिमाह — मृद्वीकार्स इति। द्राक्षारसः पकदाक्षाफलरसः, मधु भवति । तस्य मधुनः, स्वदेशो व्याख्यानं स्वोत्पत्तिदेशसम्बन्धनिमित्तकं वि-विधमर्थाद् द्विविधमाख्यानं संज्ञा, कापिशायनमिति हारहरकमिति च । कपि- मापकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तं किण्वावन्धः ।

पाठालोधतेजोवत्येलावालुकमधुकमधुरसामियज्ञुदारुहरिद्रामरि-चिपपलीनां च पञ्चकिषकः सम्भारयोगो मेदकस्य पसन्नायाश्च । मधुकानिर्यूहयुक्ता कटशर्करा वर्णप्रसादनी चं।

चोचित्रकविलङ्गगजिपपलीनां च कार्षिकः ऋमुकमधुकमु-स्तालोध्राणां द्विकार्षिकश्चासवसम्भारः । दशभागश्चेषां वीजवन्धः । प्रसन्नायोगः श्वेतसुरायाः ।

शेति नदी तचीरगतं नगरं च तत्र भवं कापिशायनम् । हरहूरं तदेव नगरं तत्र भवं हारहूरकम् । द्याख्यानमिति टीकाभाषयोः स्वरसप्रतीते पाठे आख्यानद्वयमित्यर्थः, क्वीबत्वं त्रिभुवनवत् ।

किण्वविधिमाह — मापकलनीत्यादि । मापकलनीद्रोणं मापकलक-भावितमुदकद्रोणम्, आमं सिद्धं वा अकथितं कथितं वा, त्रिभागाधिकतण्डुलं त्रिभागाधिकद्रोणपरिमाणतण्डुलपिष्टयुक्तं, मोरटादीनां वक्ष्यमाणानां, कार्षिक-भागयुक्तं प्रत्येकपादपलभागयुक्तं, किण्वाबन्धः किण्वयोगः।

मेदकपसन्नयोः सम्भारयोगमाह—पाठालोधेत्यादि। पाठा अम्बद्धाख्या, लोधः तिरीटकल्कः, तेजोवती इभिष्णली, एला प्रसिद्धा, बालुकं हरिवालुकं, मधुकं मधुयष्टिः, मधुरसा दूर्वा, भियङ्क कुङ्कमं, दारुहरिद्धा दार्वीसंज्ञा, दा-विति भिन्नं वा पदं तच पीतदारुसंज्ञं, हरिद्धा तु प्रसिद्धा, मिरचं कोलं, पि-प्पली प्रसिद्धा। पाठादीनां पञ्चकर्षिकः प्रत्येकुं चूर्णपञ्चकष्प्रमाणः, सम्भार-योगः, मेदकस्य प्रसन्नायाश्च । मधुकनिर्यूहयुक्ता यष्टिमधुककषाययुक्ता, कट-शकरा गङ्गेष्टिः, वर्णप्रसादनी च मेदकप्रसन्नयोर्वर्णप्रसादहेतुश्च।

आसवसम्भारमाह — चोचेत्यादि । चोचं त्वचसंझं चित्रकोऽमिसंज्ञः विळक्कम् अमोघा गजिपपली प्रसिद्धा एतासां चतस्रणां च, कार्षिकः प्रत्येकं क्षेप्रमाणः, टीकाभाषयोरनुमिते 'षट्कार्षिक' इति पाटे सार्धपलप्रमाण इत्यर्थः, कमुकमधुकमुस्तालोधाणां कमुको घोण्टा मधुकं स्थामकक्कः मुस्ता कुरुविन्दः लोधिस्तरीटः एतेषां, द्विकार्षिकथ कर्षद्वयप्रमाणश्च, आसवसम्भारः । दश-मागश्चैषां चोचादीनां दशमागः, बीजवन्धः आसवकरणद्रव्येषु योज्यः।

मसन्नायोगः श्वेतसुराया इति । प्रसन्नाया योगो य उक्तः स प्व

सहकारसुरा, रसोत्तरा, वीजोत्तरा वा महासुरा, सम्भारिकी वा। तासां मोरटापलाशपत्त्मेपशृङ्गीकरञ्जक्षीरहक्षकपायभावितं दग्ध-कटशकरा चूर्ण लोधिचित्रकविलङ्गपाटासुरताकालङ्गयवदारुहरिद्रेन्दीव-रशतपुष्पापामार्गसप्तपणीनम्बारकोतकलकार्धयुक्तमन्तर्नस्रो मुष्टिः कुम्भी राजपेयां प्रसादयति। फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसदृद्धिदेंगः।

कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुरामौष्धार्थं वारिष्टमन्यद् वा कर्तुं लभेरन्। उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहः सौरिको देयः। तेष्वननुज्ञातानां

प्रहवणान्तं दैवसिकमत्ययं गृह्णायात् ।

श्वेतसुराया अपि योगो भवति । किन्तु स सम्भाररहितः समकिण्वावन्यश्चे-त्याह स्वामी । सम्भारवाजवन्धावुमावपि नेत्याह मापा ।

अथ सुराभेदाः — सहकारस्रेरित । सुरेव सहकारतैलयुक्ता सहकार-सुरा । गुडप्रतिवापयुक्ता सुरा रसोत्तराख्या या श्रीधु इत्युच्यते । बीजोत्तरा बीजद्रव्यमात्राधिका महासुरा । सम्भारमात्राधिका सुरा सम्भारिकी ।

सुरावसादनविधिमाह—तासाभिति । तासां सर्वासां सुराणां, मोरटादिषट्ककषायभावितं मोरटा मूळपुष्पिकाख्यो वाह्यभेदः पठाशः किंशुकः
पत्रों लेहिमारकः भेषश्रक्षो विषाणी करक्षो नक्तमाठः क्षीरदक्षो वटादिः एतेषां निर्यूहेन भावितं, दम्धकटशर्कराचूर्ण, लोधादिकल्काध्यक्तं किङ्गयवः
देशिवशेषभयो यवः शतपुष्पा सितच्छत्राख्या अपामार्गः खरमक्तरी आस्कोतः
ब्रह्मदृक्षः शेषं प्रसिद्धम् एषां लोधादीनां कल्कस्य अर्थन कटशर्कराचूर्णार्धममाणेन युक्तम्, अन्तर्नलो मुष्टिः अदृश्यनलमुष्टिमेयं, प्राक्षित्रामिति शेषः, कुम्भी
खारीमितां सुरां, राजभेयां प्रसादयित राजपानयोग्या यथा भवेत् तथा स्वच्छां
करोति । फाणितः, पञ्चपालिकथ्य पलपञ्चकप्रमाणश्च, अत्र प्रसादितसुरायां,
रसवृद्धियः रसवृद्धिपयोजनः क्षेत्रव्यः ।

कुटुम्बन इति । कुटुम्बनः पौरजानपदाः, कृत्येषु विवाहादिकार्येषु, श्वेतसुराम्, औषधार्थे वारिष्टम् औषघार्थं भिषगुपदिष्टमरिष्टं वा, अन्यद्वा

मेदकादि वा, कर्तुं सन्धातुं, लभेरन्।

उत्सवेत्यादि । उत्सवसमाजयात्रासु वसन्ताद्युत्सवेषु वन्धुजनमेलनेषु इष्टदेवतापूजासु च, चतुरहः सौरिको देयः चत्वारो दिवसाः सुरापानार्था अनुज्ञातन्याः, सुराध्यक्षेण । तेषु उत्सवादिषु, अननुज्ञातानाम् अनुज्ञां विनैव सुराकिण्यविचयं स्त्रियो बालाश्च कुर्युः । अराजपण्याः पञ्चकं शतं शुल्कं द्युः सुरकामेदकारिष्टमधु-फलाम्लाम्लशीधूनां च ।

अहश्च विक्रयं व्याजीं ज्ञात्वा मानहिरण्ययोः। तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत्।।

इति काटलीयाधेशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पञ्चिविशोऽध्यायः सुराध्यक्षः, आदितः पट्चरवारिशः ॥

पिनतां, प्रह्वणान्तं प्रह्वणं तृष्टिमोजनं तेनोत्सवादिसमाप्तिकालो उक्ष्यते, तद्विषकिमित्यर्थः, दैविसिकमत्ययं गृहीयात् प्रात्यहिकं दण्डं गृहीयात् सुराध्यक्षः । अननुज्ञातपानजनितमददिवसेषु कर्महानिनिमित्तं दण्डं कर्मकरेभ्यो गृहीयादिति केचिद् व्याचक्षते ।

सुरेत्यादि । सुराकिण्वविचयं सुराया विचयं श्रपणादिरूपं कर्म किण्वस्य विचयं शोषणादिरूपं च, स्त्रियो वालाश्च कुर्युः, तद्रसानभिज्ञाः ।

अराजपण्या इति। स्वोत्पादितमद्यविक्रियणः, गुल्कं राजभागं, द्युः। कथं दयुः, पञ्चकं शतम् इतिशब्द इहाध्याहर्तव्यः पञ्चकं शतमिति पञ्च गुल्कोऽस्मिब्छते दीयत इत्यनेन कमेण द्युरित्यर्थः । केषां पण्यानामित्यान काङ्कायामाह — सुरकेत्यादि । तत्र सुरेव सुरका, मेदकारिष्टमधूनि प्रतीनतानि, फलाम्ला तालनालिकेरादिमद्यम् , अम्लशीधु उद्धु प्रतीतमिति स्वामी। चकारः किण्यादिग्रहणार्थः ।

उक्त शुल्कातिरेकेण व्याज्या अपि करणमध्यायान्त श्लोकेनाह — अह-श्रेति । अहश्य विकयं दिनकृतं विकयं, तथा वैधरणं मानावश्यमाविनं पण्यच्छेदं च , ज्ञात्वा इयत्तया निर्धार्थ, मानहिरण्ययोद्धां विश्वेशमाग-रूपां मानव्याजी विश्वातिमागरूपां हिरण्यव्याजी च, कुर्यात् कल्पयेत् , सुरा-ध्यक्षः । करणं च न यथाकामं भवति, किन्तु समुदाचारसिद्धमेवानुसर्तव्य-मित्याह — उचितं चानुवर्तयोदिति ॥

इति कौरलीयाँबशास्त्रव्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पञ्चित्रिरोऽध्यायः सुराध्यक्षः, आदितः षर्चत्वारिशः ॥

४३. प्रक. स्नाध्यक्षः ।

मुनाध्यक्षः पदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च मृगपशुपित-मत्स्यानां वन्धवधिहंसायामुत्तमं दण्डं कारयेत्। कुटुम्बिनामभयवन-परिग्रहेषु मध्यमम् ।

अप्रवृत्तवधानां मत्स्यपश्चिणां वन्धवधहिंसायां पादोनसप्तविंश-

तिपणमत्ययं कुर्यात्, मृगपश्नां द्विगुणम्।

प्रवृत्तहिंसानामपरिगृहीतानां पड्भागं गृह्वीयात् । मत्स्यपक्षिणां दशभागं वाधिकं, मृगपश्नां शुल्कं वाधिकम्। पश्चिमृगाणां जीवत्पड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत् ।

सुनाध्यक्ष इति स्त्रम् । सूना भक्ष्यप्राणिवधस्थानं तद्ध्यक्षव्यापारो-ऽभिधीयत इति स्त्रार्थः । उत्तममध्यमाधमेषु कर्मसु तद्नुरूपा अध्यक्षाः कार्या इत्युक्तमधस्तात् । तत्र समाहर्नुसन्निधातृप्रमृतय उत्तमाः पौतवाध्यक्षादयो मध्यमाश्चाभिहिताः । इदानीमधमकर्माध्यक्षा अभिधीयन्त इति सम्बन्धः ।

तदाह - मृनाध्यक्ष इति स्नाध्यक्षः, प्रदिष्टाभयानां प्रस्यापि-ताहिंसानाम् , अभयवनवासिनां च ब्रह्मसोमारण्यसर्वातिथिमृगवनादिवासिनां च , मृगपशुपक्षिमत्स्यानां मृगाणां कुरक्रादीनां पश्नां खड्गमहिषादीनां पक्षिणां मयूरादीनां मत्स्यानां च, बन्धवधहिंसायां बन्धनप्रहारमारणेषु, उत्तमम् उत्तमसाहसं, दण्डं कारयेत् । कुटुम्बिनाम् , अभयवनपरिष्रहेषु अभयवनवासि-मृगादिविषये वधादौ, मध्यमं साहसं, कारयेत्।

अप्रवृत्तेत्यादि । अप्रवृत्तवधानां चिरानुष्ठीयमानवधाः प्रवृत्तवधाः तथा न भवन्तीत्यप्रवृत्तवधाः तेषां, मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां, पादोनस-सर्विशतिवणम् , अत्ययं दण्डं, कुर्यात् । मृगपश्नां तथाविधानां, द्विगुणम् अधीनचतुष्पञ्चाशत्यणं दण्डं कुर्यात् ।

मृहत्तेत्यादि । प्रवृत्तिहिंसानाम् , अपरिगृहीतानाम् अस्वामिकारिक्षत-वनगतानां वधादौ, पड्भागं मृह्धीयात् । मत्स्यपक्षिणां, दशभागं वाधिकं दशमांशं ततोऽधिकं वा, गृहीयात् । मृगपश्नां , शुल्कं वाधिकं राजादेयं मृगपशुमूल्यस्य दशभागं ततोऽधिकं वा, गृहीयात् ।

पश्चीत्यादि । पक्षिमृगाणां वनगृहीतानां, जीवत्यङ्भागं जीवतां धड-भागम्, अभयवनेषु, प्रमुञ्चेत्।

सामुद्रहस्त्यश्वपुरुपवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेया-स्तटाककुल्योद्भवा वा, कौञ्चोत्कोशकदात्यृहहंसचकवाकजीवजीवक-भृङ्गराजचकोरमत्तकोकिलमयूरशुकमदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्ग-ल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पश्चिमृगा हिंसावाधेभ्यो रक्ष्याः । रक्षातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।

मृगपश्नामनस्थि मांसं सद्योहतं विकीणीरन् । अस्थिमतः प्रति-

पातं दद्यः । तुलाहीने हीनाष्ट्रगुणम् ।

वत्सो दृषो घेनुश्रेपामवध्याः । व्रतः पञ्चाश्वत्को दण्डः । क्रिष्ट-घातं घातयतश्च ।

रक्ष्यप्राणिन आह — सामुद्रत्यादि । सामुद्राः समुद्रभवाः हस्यश्वा-बाकृतयश्चेति विग्रहः तथाभृताः, मत्स्याः जलचरविशेषाः, तथा सारसाः सर-श्चराः, नादेयाः नदीचराः, तटाफकुल्योद्भवा वा तटाकभवाः कुल्याभवाश्च मत्स्याः, तथा क्रीञ्चोत्कोशकादयस्त्रयोदश पक्षिणः, तत्र क्रीञ्चः कुल्नामा उत्कोशकः कुरसः दात्यृहः कालकण्ठकः जीवक्षीवकः पक्षिभेदः सङ्कराजो धूम्याटः चकोरश्चन्द्रिकाप्रियः मदनशारिके पक्षिजातिभेदौ शेषाः प्रसिद्धाः, विहारपक्षिणः क्रीडार्थाः कुकुटादयः, मङ्गल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पक्षिमृगाः मङ्गलार्थाश्च गरुडभरद्वाजादय इतरेऽपि प्राणिनः पक्षिणो मृगाश्च, हिंसाबा-धेभ्यः मारणपिडनेभ्यो, रक्ष्याः । रक्षातिकमे तद्रक्षणानास्थायां, पूर्वः साहस-दण्डः, सूनाध्यक्षस्य ।

मांसविकयविधिमाह—मृगेत्यादि । मृगपश्नाम् , अनिस्थ अस्थिवि-नाकृतं, मांसं, सद्योहतम् अयातयामम् अभिनवं, विकीणीरन् । अस्थिमतः अस्थियुक्तस्य मांसस्य, प्रतिपातं द्युः पातो हानिः तस्प्रतिनिधिः प्रतिपातः हीनप्रतीकारः तं द्युः अस्थियोगहापितमांसमात्राप्रतिप्रणार्थामधिकमांसमात्रां दद्युरित्यर्थः । तुलाहीने हीनाष्टगुणं तुलोन्मानच्छद्मनिमित्तहानियोगिनि मांसे हीनमांसादष्टगुणं मांसं, द्युः। तत्र चाष्टगुणेऽष्टमाग एव हापितप्रणार्थः केतुः, अवशिष्टास्तु अष्टमागाः सप्त स्नाध्यक्षस्येत्याह स्वामी।

वत्स इति । वत्सः स्तनन्धयः, वृषः रेतस्सेचनक्षमः, धेनुश्च प्रसवध-र्मिणी गौश्च, एषां मृगपश्चनाम् अनुज्ञातवधानामपि मध्ये, अवध्याः । प्रतः वत्सादिमारयितुः, पञ्चाशत्कः पञ्चाशत्पणिकः, दण्डः । क्विष्टधातं धातयतश्च

परिमृनमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न विकीणीरन्। अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

> दुष्टाः पशुम्गव्याला मत्स्याधाभयचारिणः । अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधवन्धमवाष्त्रुयुः ॥ इति कौटलीयार्थशाखे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पहाँवंशोऽप्यायः सुनाप्यक्षः, आदितः समचरवारितः॥

विचित्रव्यथोत्पादनदारुणो वधो यथा भवेत् तथा वधं कारयतश्च उक्त एव दण्डः ।

अविकेयमांसान्याह - परिस्निमिति । परिस्ने सुना मांसपरिनि-प्पादनस्थानं तत् परिवर्जितं यस्य तत् तथाभृतम् अर्थात् सुनातिरिक्तस्थल-निहतपाणिदेहोद्धृतं मांसं, तथा अशिरःपादास्थि शिरःपादास्थिशून्यं वनहत-खादिताविश्वष्टमृगाङ्गसम्बन्धि मांसं, तथा विगन्धं दुर्गन्धि मांसं, स्वयंमृतं च रोगमृतमांसं च, न विकीणोरन् । अन्यथा परिस्नादिविकये, द्वादशपणो दण्डः ।

अध्यायपान्ते क्षोकमाह — दुष्टा इति । अभय नारिणः अभयवनेषु रक्ष्यमाणाः, दुष्टाः हिस्राः, पशुमृगव्यालाः पश्वो गवयादयः मृगाः शुनका-दयः व्याला व्यामादयश्च, मत्स्याश्च शिशुमारादयः, गुप्तिस्थानेभ्योऽन्यत्र अभयवनेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने, समागता इति शेषः, वधवन्धम् अवाप्नुयुः । स एपोऽभयवनस्थपशुमृगादिवधस्य प्राक्पतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवः॥

> इति कौरलीयाभैशाखव्यास्यायाम् अभ्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे षड्विशोऽध्यायः सृनाध्यक्षः, भादितः सप्तचलारिशः ॥

४४. जक. गणिकाध्यक्षः।

गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवनशि-स्पसम्पन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत् । कुदुम्बार्थेन प्रतिगणिकाम् ।

निष्पतितायेतयोर्दुहिता भगिनी वा खुडुम्बं भरेत । तन्याता वा मतिगणिकां स्थापयेत् । तासामभावे राजा हरेत् ।

सीभाग्यालङ्कारहद्वचा सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यमधुत्तमं वारो-

गाणिकाध्यक्ष इति सूत्रम् । गणिका रूपार्जावाः तासामध्यक्षः, अर्थात् तद्यापार उच्यत इति सूत्रार्थः । 'रूपाजीवाः स्नानशुद्धशरीराः परिव-तितवसाळ्ङ्काराः पर्यदि'त्युक्तम् । तदध्यक्षस्त्वनुक्त इदानीमभिधीयते ।

गणिकाध्यक्ष इति । सः, गणिकान्वयां गणिकानंशभवाम्, अगणिकान्वयां वा, वाशक्तेन गणिकात्वं प्रति वंशस्याप्रयोजकत्वे स्चिते गणिकात्वप्रयोजकं धर्ममाह—रूपयौवनशिरूपसम्पन्नां सौन्द्यंतरुणिमकलाकौशलशालिनीं स्वियं, सहस्रेण गणिकां कारयेन् नवकुटुम्बस्थापनार्थरूप्यसहस्रदानेन गणिकास्थाने स्थापयेत्, वक्ष्यमाणिनयोगानुष्ठानाय । अयमेकगणिकास्थापनपक्षः । अनेकगणिकास्थापनपक्षमाह — कुटुम्बाधेंनेति । कुटुम्बं गणिकाकुटुम्बक्षमं राजपित्वर्यालक्षणं तस्यार्थेन अधिमकमनयानुष्ठियमपरमन्ययेत्यर्थशो विभजनेन, अथवा कुटुम्बस्थापनार्थदेयद्रव्यं कुटुम्बं तस्यार्थेन अर्धशो दानेन, प्रतिगणिकां द्वितीयामपि कारयेत् । कुटुम्बाधोंकत्या पूर्वोक्तस्य सहस्रस्याप्यर्थशो विभज्य दानं गणिकाप्रतिगणिकयोक्तप्रायम् ।

निष्पतितेत्यादि । निष्पतिताप्रेतयोः प्रोषिताप्रमीतयोगीणकयोः, दुहिता, भगिनी वा, कुटुम्बं गणिकातन्त्रं, भरेत बहेत । अर्थात् तद्धनं च हरेत । तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत् दुहित्भगिन्योरभावे तन्मातैव तत्स्थाने- ऽन्यामादिश्य तत्कार्ये कारयेत् । तासां दुहितृभगिनीप्रतिगणिकामातृणाम्, अभावे, राजा, हरेद् गणिकाधनम् ।

सौभाग्यालङ्कारवृद्धघेति । सौभाग्यालङ्कारवृद्धचानुगुण्येन, सहस्रेण उपदापणसहस्रमहणेन, वारं नियोगं, कनिष्ठम् अधमम् , मध्यमम्, उत्तमं वा, आरोपयेद् द्यात् । तत्र कनिष्ठस्य सहस्रमहणे मध्यमस्य द्विसहस्रमहणम् पयेत् । छत्रभृङ्गारव्यजनशिविकापीठिकारथेषु च विशेषार्थम् । सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात् ।

निष्कयश्रतुर्विशतिसाहस्रो गणिकायाः।द्वादशसाहस्रो गणिका-पुत्रस्य । अष्टवर्षात् पश्चति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात् ।

गणिकादासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महानसे वा कर्म कुर्यात् । अविश्वन्ती सपादपणमवरुद्धा मासवेतनं दद्यात् ।

भोगं दायमायं व्ययमायति च गणिकाया निवन्धयेत् । अति-व्ययकर्भ च वारयेत् ।

उत्तमस्य त्रिंसहस्त्रमहणिनित बोद्धन्यम् । किमर्थं किनिष्ठादिमारोपयेदित्यत्रा-ह— छत्रभृङ्गारन्यजनित्रिकापीठिकारथेषु च विशेषार्थिमिति । छत्रा-दिम्रहणादिकर्मसु अनुष्ठानप्रतिनियमार्थं, यहा तेषु यथायोगमनुष्ठीयमानेषु शोभोत्कर्षार्थम् । तत्रच्छत्रादिषु पट्सु मध्ये प्रथमद्विकं नियोगस्य किनष्ठस्य द्वितीयद्विकं मध्यमस्य तृतीयद्विकमुत्तमस्येति कम औचित्यादवसेयः ।

सौभाग्यभङ्ग इति । रूपयौवन।पगमे वार्धकनिमित्ते, मातृकां कुर्यात् वावत्कालभुक्तां मातृस्थानीयां कुर्यात् , अर्थाद् भोग्यगणिकायाः ।

गणिकात्विनमिक्षिविधिमाह — निष्क्रय इति । निष्क्रयः राजदास्य-निर्मोक्षमूल्यं, चतुर्विशतिसाहस्रः चतुर्विशतिसहस्रपणः, गणिकायाः । द्वादश-साहस्रो द्वादशसहस्रपणो निष्क्रयः, गणिकापुत्रस्य । निष्क्रयाभावे त्वाह — अष्टवर्णादिति । अष्टवर्णात् प्रभृति, राज्ञः, कुशीलवकर्म चारणकर्म, कुर्याद् गणिकापुत्रः ।

गणिकादासीति । गणिकायाः परिचारिका , भभमोगा भोगाईवयो-ऽतिकान्ता, कोष्ठागारे, महानसे वा , कर्म बीखवधातादिकं पाकपात्रमार्जना-दिकं वा , कुर्यात् । अविश्वन्ती कर्माकुर्वेती , सपादपणं, मासवेतनं दद्याद् गणिकाये । का दद्यात् , अवरुद्धा पुरुषेण केनचिद् गृहेऽवरुप्यास्मैकभोग्यतां नीता गणिकादासी ।

भोगमिति। भोगं मोक्तुपुरुषदत्तं धनं, दायं मातृक्रमागतं धनम्, आयं भोगातिरिक्तलाभम्, व्ययम्, आयितं च प्रभावं च, गणिकायाः, निबन्धयेत् पुस्तके लेखयेद्, गणिकाध्यक्षः। अतिव्ययकर्म च, वारयेत् प्रतिवेधयेत्।

मातृइस्तादन्यत्राभरणन्यासे सपाद्चतुष्पणो दण्डः । स्वापतेयं विक्रयमाथानं नयन्त्याः सपाद्पञ्चाश्चत्पणो दण्डः ।

चतुर्विशतिपणो वाक्पारुष्ये । द्विगुणो दण्डपारुष्ये । सपादप-ञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेटने ।

अकामायाः कुमार्या वा साइसे उत्तमो दण्डः । सकामायाः पूर्वः साहसद्ग्हः।

गणिकामकामां रुन्धतो निष्पातयतो वा व्रणविदारणेन वा रूपमुपन्नतः सहस्रदण्डः । स्थानविशेषेण वा दण्डवृद्धिरा निष्क्रयद्वि-गुणात्। पणसहस्रं वा दण्डः।

मातृइस्तादिति । मातृहस्तादन्यत्र प्रियविटादिहस्ते, आभरणन्यासे आभरणानां रक्षार्थेऽर्पणे, सपादचतुष्पणो दण्डः, गणिकायाः । स्वापतेयं स्वं वस्त्रभाजनादि, विक्रयम्, आधानं वा, नयन्त्याः, सपादपञ्चाशत्पणी दण्डः।

चतुरित्यादि । चतुर्विंशतिपणः तावन्मानो दण्डः, वाक्पारुप्ये वाचा पराक्रोशे । द्विगुणः अष्टचत्वारिशत्पणः, दण्डपारुष्ये करपादलगुडताडनादौ । सपादपञ्चाशत्पणः, पणोऽर्धपणश्च सार्धपण इत्यर्थः, कर्णच्छेदने दण्डः। तत्रायो राज्ञे देयः, द्विसीयस्तु गाणिकाध्यक्षाय । त एते गणिकादण्डाः ।

अय तत्कामुकपुरुषदण्डमाह — अकामाया इति। अकामाया इच्छा-रहितायाः, कुमार्थाः, वाशब्दः पस्तावान्तरचीतनार्थः, साहसे बलात्करणे, उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः । सकामायाः इच्छन्त्याः कुमार्याः, साहसे, पूर्वः साहसदण्डः।

गाणिकाामीति । गाणिकाम् , अकामां, रुन्यतः स्वगृहे अवरुध्य वास-यतः, निष्पातयतो वा निष्पतनं निर्मोक्षणं कारयतो वा, त्रणविदारणेन वा रूपम् उपन्नतः वणहेतुना दन्तनखादिश्चतेन रूपं विकारयतो वा, सहस-दण्डः । स्थानेत्यादि । स्थानविशेषण वा शरीरगततत्तत्स्थानविशेषानुरूप्येण वा, दण्डवृद्धिः उक्तस्य सहस्रदण्डस्य वृद्धिः गुणनिका कल्पनीया । आ कुत एषा वृद्धिकलपनेत्याह — आ निष्कयद्विगुणात् निष्कयश्चतुर्विश्वतिसाहस्रो य उक्तस्तस्य द्विगुणम् अष्टाचत्वारिंशत्साहस्रमभिन्याप्य । तदुपरि शरीरावयवो-पघातानिमित्ता दण्डहाद्धिर्नास्तीत्यर्थः । स्वामी तु स्थानविशेषेण वेति प्रतीक-मुपादाय व्याचष्टे — ''उत्तमादिवारप्राधान्येन दण्डवृद्धिः कल्पनीया । आ

प्राप्ताधिकारां गणिकां घातयतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः। मात्-कादुहितृकारूपदासीनां घात उत्तमः साइसदण्डः।

सर्वत्र प्रथमेऽपराध्रे प्रथमः, द्वितीये द्विगुणः, तृतीये त्रिगुणः, चतुर्थे यथाकामी स्यात् ।

राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिकासहस्रं छभेत । पञ्चसहस्रं वा दण्डः।

भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगद्विगुणो दण्डः । वसतिभोगापहारे भोगमष्टगुणं दद्याद् अन्यत्र व्याधिपुरुषदोषेभ्यः ।

कुत इत्याह — आ निष्क्रयद्विगुणादिति । निष्कयश्चतुर्विश्वतिसाहस्रः तद्विगुणोऽष्टाचत्वारिंशत्साहस्रः'' इति । आ निष्क्रयद्विगुणादित्येतदनन्तरं 'पणसहस्रं वा दण्डः' इति वाक्यम् अर्थशास्त्रादशेषु पठ्यते । तत्तु स्वामिटीका-भाषयोरननुसंहितत्वात् पूर्वोत्तरप्रन्थानाकाङ्कितत्वाच प्रक्षिप्तं मन्यमानैन व्या-स्यातमस्माभिः ।

प्राप्ताधिक (रामिति । लब्धच्छत्रभृक्षारादिनियोगां, गणिकां, धात-यतः, निष्कयत्रिगुणः द्वासप्ततिसाहसपणो, दण्डः । मानृकादुहिनृकारूपदा-सीनां धाते कुट्टन्याः कुमार्थाः प्रतिकर्मदास्या वा ताडने, उत्तमः साहसदण्डः ।

सर्वत्रेति । सर्वसिन् , प्रथमेऽपराधे यो य उक्तस्तिस्मिनिदम्प्र-थमकृतेऽपराधे, प्रथमः यो य उक्तो दण्डः स स प्रथम इत्यर्थः । द्वितीये तिसमस्तिसमन्तपराधे पुनरारच्धे, द्विगुणः स स दण्डः कार्य इति शेषः । नृतीये, त्रिगुणः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी स्यात् चतुर्गुण-सर्वस्वहरण-प्रवा-सनादिक्षपं दण्डं स्वेच्छानुरोधेन विद्य्यादित्यर्थः ।

राजाज्ञयेति। राजाजानुरोधेन, पुरुषमनभिगच्छन्ती, गणिका, शिफा-सहस्रं कशाधातसहस्रं, दण्डं लगेत। पञ्चसहस्रं वा दण्डः शिफासहस्रामावपक्षे पञ्चसहस्रपणात्मको दण्डः।

भोगमिति । भोगं सम्भोगवेतनं, गृहीत्वा, द्विपत्याः भोगदं पुरुषम-रेाचयमानायाः, भोगद्विगुणो दण्डः । वसतीत्यादि । वसतिभोगापहारे वसति-भोगस्य रात्रिसम्भोगस्य अपहारे कथादिब्याजेन कालयापने, भोगं सम्भोगवे-तनं गृहीत्म्, अष्टगुणं दखात् । तत्रापवादः — अन्यत्र व्याधिपुरुपदो-षेभ्य इति । व्याधयः कुष्ठादयः पुरुषदोषा अरागत्वादयः तद्यतिरेकेण । पुरुषं घ्रत्याश्चिताप्रतापोऽप्सु प्रवेशनं वा । गणिकाभरणमर्थं भोगं वापहरतोऽष्टगुणो दण्डः।गणिका भोग-मायति पुरुषं च निवेदयेत् ।

एतेन नटनतेकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्रवकसौभिक -चारणस्रीव्यवहारिणां स्त्रियो गृहाजीवाश्च व्याख्याताः !

तेषां तूर्यमागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं द्यात् । स्पाजीवा भागद्वयगुणं मासं द्युः ।

गीतवाद्यपाठ्यन् तनाठ्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचित्तज्ञानगः
न्धमारयसंयूहनसम्पादनसंवाहनवैशिककलाङ्गानानि गणिका दासीरङ्गोपजीविनीश्च प्राहयतो राजमण्डलादाजीवं कुर्यात् ।

पुरुषिमिति । पुरुषं प्रत्याः मारयन्त्याः, चिताप्रतापः तेनैव सह चि-तायामारोप्य दहनम् , अप्सु प्रवेशनं वा गलमहाशिलावन्धेन जलनिमज्जनं वा कर्तन्यम् ।

गणिकाभरणमिति । गणिकाया आभरणम्, अर्थं तदन्यद् वा वस्तुः, भोगं वा सम्भोगवेतनं वा, अपहरतः, अष्टगुणः अपहृतद्वव्याष्टगुणः, दण्डः । गाणिकति । सा, भोगम् आयति तन्म्लमायं, पुरुषं च कृतवासं, निवेदयेत् ।

प्तेनेति । उक्तेन गणिकाकल्पेन, नटादीनां दशानां, स्नियः, गूढा-जीवाश्च प्रच्छन्नव्यभिचारजीविन्यश्च, व्याख्याताः उक्ताः, त एते गणिका-विधय एवं यथासम्भवमासु योजनीया इत्यर्थः । तत्र नटा अर्घाभिनयजीविनः, नर्तकाः गात्रविक्षेपमात्रकारिणः, गायकाः कण्ठगायिनः, वादकाः वैणिका-दयः, वाग्जीवनाः कथकाः, कुर्धाळवाः नर्तकीप्रधानाः, प्रवका रज्ज्वारोहकाः, सौभिका 'ऐन्द्रजालिकाः छायाष्ट्राहका इत्यपरे' इति स्वामी, चारणाः विटम-छादयः, स्नीव्यवहारिणो वन्धकीकुटुम्बिनः । चारणानां स्नीव्यवहारिणामिति व्यस्तपाठोऽपि ।

तेषामिति। तेषां, तृर्यं नटनर्तकादिमेलकम्, आगन्तुकं विदेशादागतं, पद्रचपणं प्रेक्षावेतनं स्वकलापकाशनार्थं वेतनं, दद्याद् राज्ञे ।

रूपाजीवा इति । गणिकाः, भोगद्वयगुणं दिवसद्वयलामं, मासं मास-दयं, दश्वः ।

गीतवाद्येत्यादि । गीतादीनां कलान्तानां पोडशानां ज्ञानानि, गणिकाः

गणिकापुत्रात् रङ्गोपजीविनश्च मुख्यात् निष्पाद्येयुः सर्वता-

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च ख्वियस्तेषामनात्मसु । चारघातप्रमादार्थे प्रयोज्या बन्धुवाहनाः ॥

इति काँटलीयाथेशाखे अध्यक्षमचारे द्वितीयाधिकरणे सप्तविशोऽध्यायः गणिकाध्यक्षः, भादितोऽष्टाचल्यादिशः॥

पूर्वोक्ताः, दासीरक्रोपजीविनीश्च दासीर्गणिकाविरिक्तवेदयाः रक्रोपजीविनी-र्नटादिक्षियश्च, आह्यतः शिक्षयत आचार्यस्य, राजमण्डलाद् राज्ञो यन्मण्डलं नगरआमादिसम्होध्यमायजातं तत्सकाशाद्, आजीवं वृत्तिं, कुर्यात् करूपयेद् राजा । तत्र गीतवाद्ये प्रसिद्धे, पाट्यमाख्यायिकादि, नृत्तं पदार्थाभिनयः, नाट्यं वाक्यार्थाभिनयः, अक्षरं लिपिः, चित्रम् आलेख्यकर्म, बीणा वेणुर्धृ-दक्षश्च प्रसिद्धाः, परचित्रज्ञानं परिक्रिताकारवेदनं, गन्धमाल्यसंयूहनसम्पादने गन्धसंयुहनं गन्धयुक्तिः माल्यसम्पादनं माल्यगुम्फनं, संवाहनमक्रमर्दनं, वैशिकं दक्तकाचार्यादितन्त्रं, कलाः उक्ताविरिक्ताश्चतुष्यश्चन्तर्गताः कलाविद्याः ।

गणिकेत्यादि । गणिकापुत्रान् , रङ्गोपजीविनश्च, मुख्यान् निष्पाद-येयुः प्रधानान् आचार्यादिस्थानीयान् कुर्युः । केषां, सर्वतालावचराणां च सर्वे-पामपि रङ्गोपजीविनाम् ।

प्रान्ते श्लोकमाह—संज्ञत्यादि । संज्ञाभाषान्तरज्ञाः सक्केतविशेषज्ञाः भाषाविशेषज्ञाश्च, तेषां तालावचराणां, खियः, अनात्मसु अजितान्द्रियेषु दूष्येषु, चारघातप्रमादार्थं चाराणां परप्रयुक्तगृढपुरुषाणां धातार्थं रहोविसम्भवधार्थं प्रमादार्थं च विषयासक्तिजननेन स्वकर्तव्योपेक्षोत्पादनार्थं च, प्रयोज्याः विषयी-कृत्य प्रयोक्तव्याः राज्ञा । विषयत्वार्थमाह — वन्धुवाहना इति । वन्धुभिर-र्थदानवशीकृतैर्वाक्षमाना यथाराजादेशं नीयमानाः ॥

इति कैटिकीयाधेशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे सप्तिविधोऽध्यायः गणिकाध्यक्षः, भादितोऽधाचत्वारिशः ॥

४५. प्रक. नाबच्यक्षः।

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतस्यचारान् देवसरोविसरोनदी-तरांश्व स्थानीयादिष्ववेक्षेत ।

तद्वेलाकुलग्रामाः क्लप्तं द्याः।

मत्स्यवन्धका नौकाभाटकं पर्भागं दधः। पत्तनातुवृत्तं शुल्क-भागं वणिजो द्युः । यात्रावेतनं राजनौभिः सम्पतन्तः । शह्युक्ता-ब्राहिणो नौभाटकं द्युः, स्वनौभिर्वा तरेयुः।

अध्यक्षश्रेषां खन्यध्यक्षेण व्याख्यातः ।

नाबध्यक्ष इति सूत्रम् । नावां यानपात्राणाम् अध्यक्ष आदेयभागाः धिकृत इत्यर्थः । समाहर्तृकर्मण्यात्मरक्षितके च नावोऽभिहिताः । तद्ध्यक्ष-स्त्वनुक्त इहाभिधायते ।

नावध्यक्ष इति । सः, समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान् समुद्रकूलस-मीपयानस्य नदीसमुद्रसङ्गमतरणस्य च मार्गान् , देवसरोविसरोनदीतरांश्च देवसरः सदाजलसमृद्धं महासरः विसरः शोध्यसरः नदी प्रसिद्धा एषां तरण-मार्गीश्च, स्थानीयादिषु स्थानीयद्रोणमुखखार्वटिकसंग्रह्मामेषु, अवेक्षेत ।

तद्वेलेस्यादि । तद्वेलाकूलमामाः समुद्रतटमहासरः प्रभृतितीरवर्तिमाम-वासिनः, क्छप्तं कल्पितं किमपि तरणार्थं राजादेयं, दशुः नौध्यापारसततोप-योगात् । तदमावान्नान्ये जानपदास्तद् दद्यः ।

मत्स्येत्यादि । मसयबन्धका दाशाः, नौकाभाटकं राजकीयाया नी-काया अवकयं, पड्भागं मत्स्यपष्टभागं, द्युः । पत्तनानुवृत्तं पण्यपत्तनसिद्धं, शुरुकभागं शुरुकार्थं मागं पण्यम्रह्यस्य पञ्चमभागं षष्ठभागं वा, वणिजः, दुषु: । शुरुकाध्यक्षप्राह्म एवायं शुरुकमाग इहोक्तः तदतिरिक्तप्रार्थना नाव-ध्यक्षेण मा कारीत्येतदर्थम् । यात्रावेतनं, राजनौभिः, संपतन्तः गतागतं कु-र्वन्तः, द्युर्यथाप्रसिद्धम् । शङ्कमुक्ताप्राहिणः नौमाटकं द्युः, विशेषाकथनाद् उक्तमस्यचन्धकवत् यड्भागम् । स्वनैभिन्नी तरेयः । एषां स्वनौतरणाभ्यन्-भानाम्मरस्यवन्धानां स्वनौतरणप्रतिवेधो गम्यते । नौहाटकमित्यपपाठः । नैविन-भागकमिति तु ब्याख्यापाठः।

अध्यक्षश्रेति । नावध्यक्षश्च, एषां शङ्कादीनां विषये, सन्यध्यक्षेण ब्याख्यातः खन्यध्यक्षवद् भाटकलञ्बशङ्खादीनां कर्मान्तान् पण्यव्यवहारं च नाबध्यक्षः कारयेदित्यर्थः ।

पत्तनाध्यक्षनिबन्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत् । महवाताहतां तां पितेवानुगृहीयात् । उदक्याप्तं पण्यमञ्जलकम-धंशुरकं वा कुर्यात्।

यथानिर्दिष्टाञ्चेताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु मेपयेत् । संयान्ती-र्नावः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत । हिंसिका निर्घातयेद् , अमित्रविष-

यातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च ।

शासकनियामकदात्ररहिमग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो हेमन्तप्रीष्मतार्यासु महानदीषु प्रयोजयेत्। श्रुद्रिकाः श्रुद्रिकासु वर्षास्रा-विणीप ।

बद्धतीर्थाञ्जेताः कार्याः राजद्विष्टकारिणां तरणभयात् ।

पत्तनेत्यादि । पत्तनाध्यक्षनिवन्धं पत्तनाध्यक्षप्रतिष्ठापितं, पण्यपत्तन-चारित्रं पण्यपत्तनाचारं, नावध्यक्षः, पालयेत् नातिवर्तेत । 🔹

मृहवाताहतामिति । मूढां दिब्बोहापयातां वाताहतां विपरीतवाता-कुलितां च, तां नावं , पितेव, अनुगृहीयात् तारयेत् । उदकपातं जलदूपितं, पण्यम् , अशुरूकम् , अर्धशुरूकं वा, कुर्यात् तच्छेदानुरूप्येण ।

यथानिर्दिष्टाञ्चेति । अशुरुका अर्थशुरुका वा, एता नावः, पण्यपत्त-नयात्राकालेषु, प्रेषयेद् असङ्गं विस्रजेत् । संयान्तीर्भच्छन्तीः , नावः, क्षेत्रानु-गताः शुल्कस्थानगताः, शुल्कं याचेत । इह शुल्कस्य याचनं न वक्तव्यं सिद्धत्वात् , तदिहोच्यते शुक्कतोऽधिकं मा याचित्यपदेशार्थम् । हिंसिकाः हिंसाब्योरादयः तद्वतीः, नावः, निर्धातयेत् । अमित्रविषयातिगाः शत्रुदेशया-थिनीः, पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च नावः, निर्घातयेत्।

जासकेत्यावि । शासकादिपञ्चकाधिष्ठिताश्च शासको निदेश निया-मकः पोतवाहः दात्रपाहको लावत्रवाही रादिमग्राहकः प्रवहमाही उत्सेचकः प्रविज्ञान्त्रेता एतरपायप्रतिविधायिभिरध्यासिताश्च, महानावः, हेमन्त-म्रोप्मतायां स अववाकाले ऽपि नौतरणीयास, महानदीपु सिन्धुसरयूपभृतिष, थयोजयेत् । श्रुद्रिकाः श्रुद्रनावः, श्रुद्रिकासु वर्षामाविणीषु वर्षाकालमात्रतर-णीयजलासु कुनदीषु, प्रयोजयेदिति वर्तते ।

बद्धेत्यादि । बद्धतीर्थाश्च बद्धाः संयताः सनियन्त्रणाः इतारक्षा इति यावत् तीर्था अवतारा यासां तास्तथाभृताः, एताः नावः, कार्याः । कृतः, राजद्विष्टकारिणां शञ्जपयुक्ततीक्षणरसदादीनां, तरणभयात ।

अकालेऽतीर्थे च तरतः पूर्वः साहसदण्डः। काले नीर्थे चानि-सृष्टतारिणः पादोनसप्तविंशतिपणस्तरात्ययः।

कैवर्तकाष्ठतृणभारपुष्पफलवाटपण्डगोपालकानामनत्वयः सम्भा-व्यद्तानुपातिनां च सेनाभाण्डचारप्रयोगाणां च । स्वतरणस्तरतां, बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्रान्पग्रामाणां तारयताम्।

ब्राह्मणप्रविज्ञितबाल्हद्भव्याधितशासनहरगर्भिण्यो नावध्यश्रमु-द्राभिस्तरेयुः।

> कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्थप्रमाणा वा विशेयः। परस्य भार्यो कन्यां वित्तं वापहरन्तं शक्कितमाविश्रमुद्राण्डीकृतं

नियन्त्रणविधिमाह — अकाल इति । अकाले निशीधादौ, अतीर्थ अषट्टे च, तरतः पूर्वः साहसदण्डः । काले, तीर्थे च, अनिसृष्टतारिणः अन-नुज्ञातस्य तरतः, पादोनसप्तविंशतिपणः, तरात्ययः तरणदण्डः ।

तरणदण्डापवादमाह - कैवर्तेत्यादि । कैवर्तादीनां कैवर्तानां धीवराणां काष्ट्रवाहिनां तुणवाहिनां पुष्पवाटपालकानां फलवाटपालकानां पण्डपालकानां गोपालकानां च, अनत्ययः अदण्डः । सम्भाव्यद्तानुपातिनां च सम्भाव्यम् अनुपतनीयतया शङ्कितं चौरादिमनुपततां दूतं राजदूतं कार्यशेषार्थमनुपततां च , अनत्यय इत्यनुषज्यते । सेनाभाण्डचारप्रयोगाणां च सेनोपकरणगृदपुरुषप्र-योगाणां च, अनत्ययः । स्वतर्णैः स्वकीयैस्तरणसाधनैः बाह्वलान् मसादिभिः, तरतां, बीजमक्तद्रव्योपस्करांध्य बीजं वापार्थं भक्तं कर्मकराशनं द्रव्यं पुष्प-फलशाकादि उपस्करः वेशवारः इत्येतां अ, आनुपमामाणां जलप्रचुरदेशस-निविष्टमामवासिनां, तारयताम्, अनत्ययः ।

आतराप्रदानेन नावध्यक्षमुद्रामात्रं गृहीत्वा ये तरणाही जनास्ता-नाह - ब्राह्मणेत्यादि । सुगमम्।

कृतप्रवेशा इति । कृतप्रवेशा अभ्यनुज्ञातप्रवेशाः, पार्विषयिकाः परदेशागताः, सार्थप्रमाणा वा अननुजातमवेशत्वेऽपि अनुजातसार्थाधिष्ठातृका वा, विशेयुः, नृपस्य देशम् ।

परस्येति । परस्य भार्यो कन्यां वित्तं वा अवहरन्तम्, उपमाहयेत् शक्तित्वादिलिक्नैर्वक्ष्यमाणैरनुमाय बन्धयेत्। तत्र शक्तितं चिकतचारिणम्,

महाभाण्डेन मूर्झि भारेणावच्छादयन्तं सद्योग्रहीतिछिक्किनम् अछिक्किनं वा मत्रजितमछक्ष्यच्याधितं भयविकारिणं गृहसारभाण्डशासनश्चाः श्रियोगं विषहस्तं द्विपथिकममुद्रं चोपग्राहयेत्।

श्चद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो मापकं दद्यात् । शिरोभारः काय-भारो गवार्थं च द्वौ । उष्ट्रमहिपं चतुरः । पञ्च छष्ट्रयानम् । पद् गो-छिङ्गम् । सप्त शकटम् । पण्यभारः पादम् ।

> तेन भाण्डभारो व्याख्यातः । द्विगुणो महानदीषु तरः । क्छ्प्रमान्प्यामा भक्तवेतनं दयुः ।

आविशं सम्भान्तम् उद्घाण्डीकृतं समधिकभाण्डभारवाहिनं, महाभाण्डेन मूर्भिं भारेणावच्छादयन्तं बृहदाकृतिना पलालादिभारेण शिरासि कृतेनावृतप्रायमुखं, सद्योगृहीतलिङ्गिनं पत्रजितं तत्कालकिलपरिवाजकिचिह्नम्, अलिङ्गिनं वा प्रवित्तं सद्यःपरित्यक्तपरिवाजकिचिह्नं वा, अलक्ष्यव्याधितं व्याधितव्यपदेशिनम् हृष्ट्याधिचिह्नं, मयविकारिणं वदनश्चेतीभावादिभयचिह्नयुक्तं, गृहसारभाण्डशा-सनश्चाशियोगं गृहसारभाण्डं गृहरलादिद्रव्यं गृहशासनं गृहलेखं गृहश्चं गृहशासनं गृहलेखं गृहश्चं गृह्यं गृहश्चं गृहश्चं गृह्यं गृहश्चं गृहश्चं गृहश्चं गृहश्चं गृहश्चं गृहश्चं गृह्यं गृह

तरवेतनविधिमाह— शुद्रेत्यादि। लुद्रपशुः अजादिः, मनुष्यश्च सभारः कर्मृहीतभारः, मापकं द्यात्। किरोभारः शिरोधायी भारः, कायभारः एक-न्यधार्यः, गवाश्चं च गौश्चाश्चश्च, हो मापौ, द्यादिति सम्बध्यते। उष्ट्रमहिषम् उष्ट्रश्च महिषश्च, चतुरः मापकान्, द्यात्। पश्च लघुयानं लघुगन्त्री पश्च मापकान् कान् द्यात्। पश्च गोलिकं मध्यमगन्त्री पद् मापान्, द्यात्। सप्त शकटं द्यात्। पण्यभारः पण्यानां तुलाविश्वतिः, पादं पणचतुर्भागं, द्यात्।

तेनिति । तेन पण्यभारवेतनकथनेन, भाण्डभारो ,महिषोष्ट्रादिवाह्यो, व्याख्यातः उक्तः, एकेकस्य भारस्यैकं मापकं दद्यादिति । त एत आतरा छषुनदीविषयाः । अत एवाह — द्विगुणो पहानदीषु तर इति । तरः तरणवेतनम् ।

क्लुप्तिमिति । क्लुप्तं यत्किञ्चिद् , आनूपमामाः, भक्तवेतनं राजभा-ज्यातिरिक्तं, दशुः नाविकस्य ।

मत्यन्तेषु तराः गुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च गृह्वीयुः। निर्गच्छ-तश्रामुद्रस्य भाण्डं हरेयुः । अतिभारेणावेलायामतीर्थे तरतश्च ।

पुरुषोपकरणदीनायामसंस्कृतायां वा नात्रि विपन्नायां नाव-ध्यक्षो नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत ।

सप्ताइवृत्तामापाढीं कार्त्तिकीं चान्तरा तरः। कार्मिकमत्ययं द्याचित्यं चाहिकमावहेत्॥

इति कौटलीयार्धशास्त्रेऽप्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरण अष्टार्विकोऽध्यायः नावध्यक्षः आदित एकोनपञ्चाशः॥

प्रत्यन्तेष्विति । विषयसीमसु, तराः तारकाः, शुल्कम्, आतिवाहिकम् अतिबाह्ननिमित्तं राजभाव्यं, वर्तनी च अन्तपालदेयं च, गृहीयुः सार्थात् । निर्गच्छतश्चामुद्रस्य सार्थस्य, भाण्डं हरेयुः। अतिभारेणेति । अतिभारेण पुरुषद्वयवहनीयेन भारेण युक्तस्य, अवेलायाम् अकाले, अतीर्थे अपटे, तरतधा, भाण्डं हरेयुरिति वर्तते ।

पुरुषेत्यादि । पुरुषैः शासकनियामकादिभिः उपकरणश्चारिष्टसेचना-दिभिहींनायाम्, असंस्कृतायाम् वा सीवनादिसंस्काररहितायां वा, नावि, विप-नायां सत्यां, नावध्यक्षः, नष्टं जलप्रलीनं लवणनातीयं, विनष्टं जलयोगदृषि-तरूपादिकं वा, पण्यद्रव्यम्, अभ्याबहेद् दद्यात् ।

तरवेतनकालं श्लोकेनाह — सप्ताहेत्यादि । सप्ताहो वृत्तो यस्या ऊर्ध्व सा सप्ताहवृत्ता तादशीम् , आषाढीम् आषाढपौर्णमासीं, कार्तिकी कार्तिक-वैर्णिमासी तथाविधाम् , अन्तरा आषाढवहुलसप्तम्याः कार्त्तिकबहुलसप्तम्याश्च मध्ये इत्यर्थः, तरः आतरः, माह्य इति क्षेत्रः, निर्दिष्टस्य कालस्य वर्षास्वाद वर्षातायीसु नदीषु । सर्वेर्तुतार्यासु तु नित्यं प्राह्म इत्यर्थात् सिद्धम् । कार्मिक-प्रत्ययम् अयमयं कर्मदिवस इति कर्मदिवसज्ञानं, दद्याद् नावध्यक्षाय । नित्यं च, आहिकं दिने दिनेऽधिगतमातरम्, आवहेत् दद्यात् ॥

> इति कौटलीयार्थशास्त्रव्यास्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाथिकरणे अश्रविशोऽध्यायः नावध्यक्षः, आदित एकोनपन्नादाः ॥

४६. प्रक. गोध्यक्षः।

गोध्यक्षो वेतनोपग्राहिकं करमतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानुम-विष्टकं ब्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं श्रीरघृतसञ्जातं चोपलभेत ।

गोपालकपिण्डारकदोहकमन्थेकलुब्धकाः शतं शतं धेन्नां हि-रण्यभृताः पालयेयुः । श्लीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युरिति वेतनोप-ग्राहिकम् ।

जरद्गुधेनुगर्भिणीपष्टौद्दीवत्सतरीणां समविभागं रूपशतमेकः पालयेत्। घृतस्याष्टौ वारकान् पणिकं पुच्छम् अङ्कचर्म च वार्षिकं

दचादिति कस्पतिकरः।

गोध्यक्ष इति स्त्रम् । गवाम् उपलक्षणया महिवादीनां गोमहिवा-द्याजीवानां चाध्यक्षो गोध्यक्षः तत्कर्माभिवीयत इत्यर्थः । स्वपक्षपरपक्षवशी-करणसाधनभृतामु वार्तापदार्थेषु कृषिपाशुपाल्यवणिज्यामु कृषिवणिज्ये सीता-ध्यक्षपण्याध्यक्षयोरूपपादिते । पाशुपाल्यं त्वनुक्तमिहाभिधीयत इति सङ्गतिः ।

गोध्यक्ष इति । गोध्यक्षः, वेतनोपमादिकादीन्यष्टौ, उपलमेत अध्य-

क्षेयत् ।

तानि कमशो व्याचष्टे — गोपालकेत्यादि । गोपालकादयः पञ्च गोपालकः प्रसिद्धः पिण्डारको महिषपालः दोहकः क्षीरदोग्धा मन्थको दिध-मथनकर्मा छुट्धको व्यालभयपरिहर्ता इत्येते, शतं शतं धेनुनां गवां, पाल-येयुः । किंवेतनास्ते, हिरण्यमृताः हिरण्येन धनधान्यरूपेण वेतनेन मृताः पृष्टाः, न तु तदन्येन क्षीरेण घृतेन वेत्यर्थः । कुतः श्लीरघृतभृता न कर्तव्या-स्तत्राह् — श्लीरघृतभृता हीति । तहेतना हि, वत्सान् स्तनन्धयान् , उप-इन्युः क्षीरलोभनिमित्तादितदोहनात् कर्शयेयुः । इति एतद्, वेतनोपग्राहिकं वेतनोपग्राहनिमित्तत्वात् तत्संज्ञम् ।

जरित्यादि । जरद्गुर्जरह्वी गोहस्वत्वमार्षम् । धेनुदींग्जी गार्भणी प्रसिद्धा पष्ठौही वृषगवेषिणी वत्सतरी अतीतस्तनन्धयभावा इत्येतासां पञ्चानां, समाविभागं प्रत्येकं विशतिक्रमेण तुल्यविभागयुक्तं, रूपशतं शतात्मकं जरद्रव्यादिमेदमेलकम्, एकः पालनवृत्तिः, पालयेत् । घृतस्येति । घृतस्य, अष्टौ बारकान् चतुरशीतिकुडुवान्, पाणिकं पुच्छं पुच्छगणनया देयः करः

व्याधितान्यक्रानन्यदोहीदुदोंहापुत्रधीनां च समविभागं रूप-श्रतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं द्युतिति भग्नोत्सप्रकम् ।

परचकारवीभयादनुपविष्टानां पश्नां पालनध्येण द्शभागं द्युरिति भागानुपविष्टकम्।

वत्सा वत्सतरा दम्या वहिनो तृपा उक्षाणश्च पुक्रवाः। युगवा-इनशकटवहा तृपभाः स्नामहिषाः पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च महिषाः । व-त्सिका वत्सतरी पृष्ठोही गर्भिणी भेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महि-प्यश्च । मासद्विमासजातास्तासाम्रुपजा वत्सा वत्सिकाश्च । मासद्विमास-

पुच्छः तमेकैकस्य पशोरेकैकपणात्मकम्, अङ्कचर्म च राजमुदायुक्तं मृतचर्म च, वार्षिकं वर्षदेयं, दद्यात् स्वामिने । इति करमतिकरः एप प्रकारः करम-तिकरसंज्ञः ।

व्याधितत्यादि। व्याधितादीनां पद्मानां व्याधिता रुग्णा न्यद्गा अक्ष-विकला अनन्यदोही एकेनैव दोहनीया न त्वन्येन दोहनीया दुर्दोहा पाद-वन्धनादिक्षच्छ्रदोह्या पुत्रज्ञी सवद्गर्भा भिष्माणवत्सा च इत्येतासां च, सम-विभागं रूपश्चतं पूर्वोक्तपत्थेकविशतिप्रकारं, पालयन्तः, तज्जातिकं भागं पूर्वो-कस्यार्धे त्रिभागं वा तदनुरूपं धृतादिराजभागं, द्युः। इति भद्गोत्सप्टकं तदाद्यम्।

भागानुपविष्टकमाह — परचक्रेत्यादि । परचक्राटवीभयात् शशुच्छ-छनभयात् वनचरापहारभयाच, अनुप्रविष्टानां राजवजपवेशितानां, पशूनां, पाछनधर्मेण पाछनस्य सवेतनत्वनियमेन, दशभागं, दशुः पशुस्वामिनो राज्ञे । इत्येतद्, भागानुप्रविष्टकं तदाख्यम् ।

त्रजपर्यममाह — बत्सा इत्यादि । वत्साः स्तनन्थयाः, वत्सतराः परिस्यक्तस्तनपानाः, दण्याः दमनयोग्याः, विहनः वोद्धारः, वृषाः सेक्तारः, उक्षाणश्च जरद्भवाश्च, पुक्रवाः इत्येते पड्विधाः पुमांसो गावः । युगवाहनशकरवहाः, वृपभाः सेक्तारः, स्नामिहिषाः मांसमात्रोपयोगिनो महिषाः, पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च, महिषाः इत्येते चतुर्विधा महिषाः । स्त्रीगवीनां महिषीणां च
साधारणान् भेदानाह — वित्सकेत्यादि । तत्र धेनुद्रोग्धी । अमजाता विजननाईवयोऽनिधिरुदा । वन्ध्या वशा । शेषाः प्रसिद्धाः । इत्थं सप्तविधा गावो

जातानङ्कयेत् । मासद्विमासपर्युपितमङ्कयेत् । अङ्कं चिह्नं वर्ण शृङ्गान्तरं च लक्षणम्, एवग्रुपजा निवन्धयेदिति व्रजपर्यग्रम् ।

चोरह्तमन्यय्थप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम् । पङ्कविषमञ्याधिजरातोयाहारावसम् द्वश्वातटकाष्ट्रशिलाभिह-तमीशानञ्यालसर्पप्राहदावाग्निविषमं विनष्टम् । ममादादभ्यावहेयुः ।

एवं रूपाग्रं विद्यात् । स्वयं इन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च वध्यः ।

महिष्यश्च । मासेत्यादि । मासद्विमासजाताः मासजाताः द्विमासजाताश्च, तासां गोमहिषीणां, वत्साः स्तनन्धयाः, वित्सकाः स्तनन्धयश्च, उपजाः उपजासंजिताः । तासु मासद्विमासजातान्, अङ्कयेत् तसमुद्रया योजयेत् । भागानुमविष्टकादिविषयमङ्कनमाह — मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेदिति । ज्ञातस्वामिकस्याज्ञातस्वामिकस्य वा राजव्रजप्रविष्टस्यकमासपरिवासे द्विमासपरिवासे वा
जाते तमप्यङ्कयेद् गोध्यक्ष इत्यर्थः । चतुर्विधं छक्षणमाह — अङ्कमिति ।
अङ्कं स्वितकादिसन्तिवेशं तप्तमुद्राकृतं कृत्रिमं, चिह्नं पुच्छश्चेतिमकािकमादि
सहजं, वणं शुक्ककृष्णादि, शुङ्कान्तरं च शुङ्कगतं विशेषं च, छक्षणं, निबन्धयेत् पुस्तके छेखयेत् । एवम् अनेन प्रकारेण उक्तचतुर्ठक्षणीयोगेन, उपजाः,
निबन्धयेत् । इति एतत् सप्तद्शविधं व्रजपर्यमं तदाष्ट्यम् ।

त्रिविधं नष्टमाह — चोरेत्यादि । चोरहृतम् , अन्ययूथप्रविष्टम् , अवलीनं वा वने स्वयूथाद् अष्टं वा, नष्टं नष्टाख्यम् ।

विनष्टमाह — पङ्कत्यादि । पद्मादिभिः पद्भिः पद्मन कर्दममज्जनेन विषमेण गर्नादिपतनेन व्याधिना रोगेण जरया वयोष्टद्धतया तोयेन महार-यज्ञलप्रवाहाकृष्ट्या आहारेण इत्येतरवसन्नं विषनं, दक्षादिभिश्चतुर्भिः वृक्ष-पातमृगुअश्चमहाकाष्ट्रपतनमहाशिलापातरूपैरभिहतम्, ईशानादिपञ्चकविपनम् ईशानेन विद्युज्ज्योतिषा हिंसमृगपन्नगनन्नवनविद्यिश्च प्रमीतं, विनष्टं तदाद्यं भवति । प्रमादादिति । पालकानवधानदोषाद् , विनष्टमिति वर्तते, अभ्याव-हेयुः दद्यः, अर्थात् पालकादयः ।

एवपिति । उक्तेन प्रकारेण, रूपामं गवादिप्रमाणं, विद्यात् । स्वयमेव गवादिहननहरणकर्तुस्तत्प्रयोजयितुश्च गोपालकस्य वधो दण्ड इत्याह — स्वयं इन्तेत्यादि । परपश्चनां राजाङ्केन परिवर्तयिता रूपस्य पूर्व साहसदण्डं द-धात्।

स्वदेशीयानां चोरहृतं प्रत्यानीय पणिकं रूपं हरेत् । परदेशी-यानां मोक्षयितार्थे हरेत् ।

बालहद्भव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः ।

कुष्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपरवाधभयमृतुविभक्तमरण्यं चारयेयः।

सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्नुनां घण्टातूर्ये च बभीयुः।

समव्युदतीर्थमकदमग्राहमुदकमवतारयेयुः पाकयेयु ।

परपश्चनामिति । अराजपश्ननां, राजाक्केन रूपस्य परिवर्तियिता राज-कीयाक्कदानेन रूपभेदियता, पूर्वे साहसदण्डं दथात् ।

स्वदेशीयानामिति । तेषां, चोरहतं, प्रत्यानीय प्रत्यप्यं, पणिकं रूपं होत् रूपसंख्यानप्राद्धो दण्ड इह रूपमित्युच्यते एकैकस्य रूपस्यैकपणप्रमाणं रूपदण्डं गृहीयात् । परदेशीयानां परदेशपश्नामुपगतानां, मोक्षयिता त-त्स्वामी, अर्घ हरेत् तन्म्रूपस्यार्घ गृहीयात्, अर्थादर्घ दण्डं दद्यात् ।

बालहद्वेत्यादि । सुगमम् ।

लुक्धक व्याणि।भिरित्यादि । व्याधैः श्वगणपोपकेश्व, अपास्तस्तेन-व्यालपरबाधमयं परिद्धतचोरहिंसमृगशत्रूपद्रवमयम्, ऋतुविभक्तम् ऋतुषु विभक्तम् अस्मिन्नस्मिन् ऋताविदमिदं तृणजलादिसमृद्धतया समुचितमिति विभज्यं व्यवस्थितम्, अरण्यं, चारयेषुः ।

सपेंत्यादि । सर्पव्यालत्रासनार्थं सर्पव्यालानां भयजननार्थं, गोचरानु-पातज्ञानार्थं देशममुकमनुसञ्चरन्ति गाव इति घण्टातूर्यशब्दतोऽनुमानार्थं च, त्रस्नुनौ शब्दत्रासिनां पश्नामत्रासार्थपरिचेतव्यशब्दानां, घण्टातूर्यं लोहप ण्टारूपं तूर्यं, बच्नीयुः, कण्ठे ।

समेत्यादि । समन्युहतीर्थम् अविषमविस्तीर्णावतारम्, अकर्यमग्राहम् अपहनकम्, उदकम्,अवतारयेयुः स्नानपानार्थं, पारुयेयुश्च यावत्सनानपान-कालमग्रमचा जलजन्यभयाद् रक्षेयुश्च पशुयूचम् । स्तेनव्यालसर्पप्राहगृहीतं व्याधिजरावसम् च आवेदयेयुरन्यथा रूपमृल्यं भनेरन् ।

कारणमृतस्याङ्कचर्म गोषहिषस्य, कर्णलक्षणमजाविकानां, पुच्छ-मङ्कचर्म चाश्वस्यरोष्ट्राणां, बालचर्मचस्तिपित्तस्त्रायुद्दन्तसुरशृङ्गास्थीनि चाहरेयुः।

मांसपाममाई शुष्कं वा विक्रीणीयुः । चदित्वत् श्वतराहेभ्यो द्युः । क्रुचिकां सेनाभक्तार्थमाहरेयुः । किळाटो घाणिषण्याककेदार्थः । पश्चिकेता पादिकं रूपं द्यात् । वर्षाश्चरदेमन्तानुभयतः काळं दुखः । श्विशिरवसन्तग्रीष्मानेक-काळम् ।

चोरायपद्दतं रोगवार्धकप्रमीतं पशुमध्यक्षाय काले निवेदयेयुरनिवेदने म्रूप्यमेकैकस्य रूपस्य दशुरित्याह —स्तेनेत्यादि ।

कारणेत्यादि । कारणमृतस्य व्याधिजरादिमृतस्य, अङ्कमी अङ्कयुक्तं चर्म, गोमहिपस्य, आहरेयुः आहत्य दर्शयेयुः प्रत्ययार्थम् । कर्णलक्षणं कर्ण-कृतं चिह्नम् , अजाविकानां वस्तीरम्राणाम् , आहरेयुः । पुच्छम् अङ्कचर्म च अधावरोष्ट्राणाम् , आहरेयुः । वालादीनि च नव, आहरेयुः कुप्यार्थम् । तत्र वस्तिमृत्राशयः, पित्तं मायुः, स्नायुः स्नावः । शेषं प्रसिद्धम् ।

भांसामिति। मांसम्, आगम् अपकम्, आर्द्रे, शुष्कं वा, विकीणीयुः। चद्रिविदिति । उद्धित तकं, श्ववराहेम्यो, द्युः पोपणार्थम् । कृचिकामिति । तक्षयुक्तक्षरिविकृति, शुष्क्रधनीकृततकाविकारामिति स्वामी । सेनाभकार्थम्, आहरेषः ।

किलाट इति । किलाटः क्षीरविकृतिः , घाणिषण्याकक्केदार्थः किश्चि-स्मावशेपतेलः पिण्याको घाणपिण्याकः तस्य गौमहिषादिभक्ष्यस्य क्केदार्थः क्केदनरूपे संस्कारे विनियोक्तस्यः ।

पशुविक्रतेति । सः, पादिकं ऋषम् एकैकस्य ऋषस्य विक्रीयमाणस्य पादपणं, ददात्, अध्यक्षाय ।

वर्षेत्यादि । वर्षाशरदेमन्तान् ऋतून् , उमयतःकालं साथं प्रातश्च, दुषुः, गोमहिषाः । शिशिरवरान्तयीणान् , एककालं रात्रावेव, दुषुः ।

द्वितीयकालदोग्धुरकुष्ठच्छेदो दण्डः । दोहकालमातेकामतस्त-त्फक्कहानं दण्डः।

एतेन नस्यद्भययुगिपङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः । पत्र्चभागाधिको महिषीणाम् । द्वि-मागाधिकोऽजावीनाम् । मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणं, भूमितृणोदकविशे-षाद्धि क्षीरघृतदृद्धिभवति ।

> य्थवृषं वृषेणावपातयतः पूर्वः साइसदण्डः, घातयत उत्तमः । वर्णावरोधेन दशतीरक्षा ।

द्वितीयत्यादि । द्वितीयकालदोग्धुरङ्गष्टच्छेदो दण्ड इति अयं च काल-नियमो देशव्यवस्थया द्रष्टव्यः, कचिद् देशे श्रीष्मेऽपि त्रिकालदोहदर्शनादि-त्याह स्वामी । दोहकालामिति । तं प्रातः सायं च यभोक्तम्, अतिकामतः, तत्फलहानं तद्दिवसवेतनहानिः, दण्डः ।

्प्तेनेति । दोहकालातिपातनेन, नस्यदम्ययुगपिक्रनवर्तनकालाः नस्य-कालो नासावेधनकालः दम्यकालो दमनाईकालः युगपिक्रनकालः अदान्तस्य दान्तेन सह युगे योजनकालः वर्तनकालो मेथियन्धनप्रचारणकाकः इत्येते, ज्यास्याताः तानप्यतिकामतस्तत्कलहानं दण्ड इत्यर्थः ।

श्चीरेत्यादि । श्चीरद्रोणे, गवां घृतप्रस्थः प्रस्थिमतं वतं जायते । पञ्च-भागाधिकः प्रस्थपञ्चमभागयुक्तो वृतप्रस्थः, महिषीणां, श्वीरद्रोणे भवति । द्विभागाधिकः अर्धकुडुवाधिको वृतप्रस्थः, अजावीनां, श्वीरद्रोणे भवति । इदं च घृतप्रमाणं प्रायिकम् । अत प्वाह — मन्थो वेति । मथनमेव, सर्वेषां वृत-परिमाणानां , प्रमाणं निश्चायकम् । तत्र हेतुकथनं — भूमितृणोद्कविशेषा-द्वीत्यादिना । श्वीरवृतवृद्धिः श्वीरवृतयोर्वृद्धिः श्वीरे घृतस्य वृद्धिवां ।

यूथेत्यादि।यूथवृषं सेकारं, वृषेण तथाविषेन सह, अवपातयतः योध-यतः, पूर्वः साहसदण्डः । घातयतः उत्तमः साहसदण्डः ।

व्यणित्यादि । वर्णावरोधेन दशतीरक्षा वर्णनियमेन दशकवर्गाणां रक्षा शुक्कवर्ण एको दशकवर्गः लोहितवर्णोऽन्य इत्येवं नियतैकैकवर्णयोगिनां दशानां दशतां रक्षणं, कर्तव्यम् । दशतीशब्दस्य स्नीत्वमत एव पाठान् करूप्यं, दशतामिति वा पाठः । उपनिवेशदिग्विभागो गोत्रचाराद् बळान्वयतो वा गवां रक्षा-सामध्यीच्च ।

अजादीनां पाण्मासिकीमृणी ब्राहयेत् । तेनाश्वसरोष्ट्रवराहबजा व्याख्याताः ।

वलीवर्दानां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां यवसस्यार्धभारः, तृणस्य द्विगुणं, तुला घाणपिण्याकस्य, दशाढकं कणकुण्डकस्य, पञ्चप-ालेकं मुखलवणं, तैलकुडुबो नस्यं, प्रस्थः पानम् । मांसतुला, दथ्नश्चाढकं, यबद्रोणं, माषाणां वा पुलाकः । क्षीरद्रोणमधीढकं बा सुरायाः, स्नेहप्रस्थः, क्षारदश्च शक्किवरपलं च प्रतिपानम् ।

उपनिवेशेत्यादि । उपनिवेशदिग्विभागः गवायुपनिवेशदिग्ववस्था, गोप्रचाराद् गोप्रचारदिशमनुस्त्य, वलान्वयतो वा गवां गोबलयोगमनुस्त्य च, रक्षासामध्याच चोरादिभयरहितत्वनिमित्तकं रक्षणसौकर्यमनुस्त्य च, भवति ।

अजादीनामिति । अजावित्रभृतीनां, पाण्मासिकीं पण्मासपद्धाम् , ऊर्णो, प्राह्येत्।

तेनेति । उक्तेन गवादिकल्पेन, अश्वसरोष्ट्रवराहत्रजाः, व्याख्याताः वेतनोपप्राहिकादन्यिशादियुथेण्वपि यथासम्भवं योज्यानीत्यर्थः ।

अश्नादिक्षपाह — बलीवदीनामिति । तेषां मध्ये, नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां नस्यानां कृतनासावेषानाम् अश्वभद्रगतिवाहिनां च अश्वास्तेजस्सस्वयुक्ता अश्वभद्राः तद्रतिवाहिनां रथव्यायोगाहीणां गवां, यवसस्य पासस्य,
अर्थभारः दश तुलाः, अश्ननं भवतीति शेषः । तृणस्य सामान्यस्य, द्विगुणं
विश्वतितुलाः । तुला घाणिपण्याकस्य । दशाढकं चत्वारिशत् प्रस्थाः कणकुण्डकस्य स्क्षतण्डुलांशयुक्तस्य तण्डुलमलस्य । पञ्चपित्रंत, मुखलवणं सिन्ध्द्ववं लवणम् । तेलकुढुनो नस्यं कुडुविमतं तेलं नासापुटनिषेच्यमौषधम् ।
प्रस्थः प्रस्थपरिमाणं तेलं घृतं वा, पानम् । मांसतुला शतपलप्रमाणं मांसम् ।
दश्नश्चाढकम् । यवमाषपुलाकयोश्वायं विकलपः । सीरद्रोणिपिति । द्रोणवितं क्षीरम् , अर्थादकं वा सुरायाः क्षीराभावे अर्थादकिमता सुरा । स्नेहप्रस्यः
तैलघृतान्यतरस्य प्रस्थः, क्षारदशपलं गुडपलदशकं, श्वित्रवेरपलं गुण्याः
पर्लं च, इत्येतच्यतुष्टयं ।मिलितं, प्रतिपानम् अग्निदीपनार्थं पानं, भवति ।

पादोनमश्वतरगोखराणां, द्विगुणं महिषोष्ट्राणां कर्मकरवलीव-दीनाम् । पायनार्थे च धेनूनाम् । कर्मकालतः फलतश्च विधानम् । सर्वेषां तृणोदकमाकाम्यम् । इति गोमण्डलं व्याख्यातम् ।

> पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम् । शत्यं गोमहिषोष्ट्राणां यूथं कुर्याच्चतुर्रेषम् ॥

इति कौटकीयार्थवास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे एकोनिजन्नोऽध्यायः गोध्यक्षः, आदितः पण्चानः ॥

पादोनिमिति । पादन्यूनं पूर्वोक्तं भद्रगतिबलीवदिविधानमेव, अधतरगोलराणां वेसरपुद्रवान्तरगर्दभानां, भवाति । द्विगुणमिति । द्विगुणं भद्रगत्युक्तद्विगुणं महिषोष्ट्राणां, कर्मकरबलीवर्दानां शकटा युपयोगिनां पुङ्गवानां
च । पायनार्थं च धेनुनामिति । पायनप्रयोजनकं यद् विधानमुक्तं तच्च
चक्राराद् मक्षणार्थं च, द्विगुणमिति वर्तते । कर्मकरबलीवर्दिवषये धेनुविषये
च विधानद्वेगुण्यवचनेनाण्यपरितुष्यन् विधानसारमुपदिशाति — कर्मकालतः
फलतश्च विधानमिति । कर्मकालपरिमाणाधनुसारेण कर्मकरबलीवर्दानां
दुग्धवादुस्यादिफलप्राप्त्यनुसारेण च धेनुनामश्चनपानिधानं द्विगुणं ततोउप्यिकं वा निश्चेतव्यमित्यभिप्रायः । सर्वेषामिति । सर्वपश्चनां, तृणोदकप्राकाम्यं तृणस्य उदकस्य च प्राकाम्यं पर्याप्तत्वं, कार्यम् । तृणोदकं प्रकाम्यमिति पाठे तृणं च उदकं च प्रकर्षण काम्यं दुग्धवृद्धानुरूपमपेक्षणीयं, यद्वा
कामः पश्चित्रवायस्तरपूरणानुरूपमित्यर्थः । इति गोमण्डलं तत्सम्बदं विधाजातं, व्याद्यातं वितत्य प्रतिपादितम् ।

य्यकल्पनां स्रोकेनाह — पञ्चर्षभामिति । शत्यं व्यक्तिशतप्रमाणं, प्यं, सराधानां, पश्चर्षभं पश्च ऋषभाः सेकारो यस्मिस्तत् तथाभृतं, कुर्यात् । सजावीनां, प्यं, दश्चर्षभं दशसेऋधिष्ठितं, कुर्यात् । गोमहिषोष्ट्राणां, य्यं, चतुर्वं सेक्तृचतुष्टयाधिष्ठितं, कुर्यात् ॥

> इति कीटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे एकोनत्रिकोऽध्यायः गोण्यकः,

आदितः पत्राधः॥

४७. प्रक. अभ्वाध्यक्षः।

अश्वाध्यक्षः पण्यागारिकं क्रयोपागतमाहवलक्षमाजातं साहा-य्यागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वाश्वपर्वेष्ठं कुलवयोवर्णचिहकर्म-वर्गागमैलेखयेत्।

अम्झस्तन्यङ्गव्याधितांश्चावेदयेत् । कोशकोष्टागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाभमश्ववाहश्चिन्तयेत् । अश्वविभवनायतामश्वायामद्विगुणविस्तारां चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां

अश्वाध्यक्ष इति सूत्रम् । अश्वाध्यक्षः सर्वाश्वनायकः अर्थात् तद्या-पारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । स्वास्यादिप्रकृत्यभिधानानन्तरं दण्डप्रकृति प्राप्ता-वसरां वश्तुमुपक्रमः । तत्राश्वानां प्राधान्यात् प्रथमं तद्ध्यक्षाभिधानम् ।

अश्वाध्यक्ष इत्यादि । अश्वपतिः, पण्यागारिकं प्राभृतोपनीतं पण्यागारगतं, क्रयोपागतं कीतम् , आह्वलब्धं युद्धाहृतम् , आजातं निजाश्वोत्पत्रं,
साहाय्यागतकं साहाय्यदानेन लब्धं, पणिश्वतम् आधित्वेन स्थितं, यावत्कालिकं यावान् प्रयोजनकालस्तायते कालायान्यस्मादानीतं, वाशब्दश्चार्थे, इत्यं
सप्तप्रकारम्, अश्वपर्यप्रम् अश्वानां प्रमाणं, कुलवयोवणिचिह्नकर्मवर्गागमेः कुलेनपारसीककाम्बाजारह्वनायुप्रभृतिना वयसा द्विवर्धत्रिवर्षचतुर्वर्धादिना वर्णेन
शुक्ककृष्णादिना चिह्नेन धवलवालफालप्रोथादिना कर्मणा सालाधादिना वर्गेण
पारसीकादिभिरियाद्विरियानयं वर्ग इति वर्गीकरणेन आगमेन प्राप्तिस्थानेन
च, इत्येवं सप्तिभिर्विशेषेर्युक्तं, लेखयेत् ।

अप्रशस्तेत्यादि । अप्रशस्तान् शृङ्गस्थानमांसबुद्धदत्वान्यप्रमैकाङ्षि-त्वादिदोषयुक्तान् न्यङ्गान् अङ्गविकलान् व्याधितांश्च, क्षावेदयेत् , यथाकाले परिवर्तनार्थे चिकित्सार्थे च ।

कोशकोष्ठागाराभ्यां चेति । कोशात् कोष्ठागाराच, गृहीत्वा मास-लामं मासपरिज्ययक्छपं हिरण्यमश्चमोज्यं चादाय, अश्ववाहः, चिन्तयेत् तत्कार्यम् ।

शालाविधिमाह — अश्वविभवेनेति । अश्वविभवेनायताम् अश्वपर्य-आनुरूप्येण दीर्घाम् , अश्वायामद्विगुणविस्ताराम् अश्वायाममनुपदं वक्ष्यति, तिह्रगुणविस्तारां, चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां चतुर्द्वारं सुखप्रवेशनिर्गमार्थमग्न्यादि- सप्रग्रीवां पद्वारासन्फलकयुक्तां वानरमयूरपृपतनकुलचकोरशुकशारि-काभिराकीणीं शालां निवेशयेत्।

अश्वायामचतुरश्रश्रहणप्रलकास्तारं सखादनकोष्टकं समृत्रपु-रीपोत्सर्गमेकैकशः माङ्गुखग्रुदङ्गुखं वा स्थानं निवेशयेत् । शालाव-शेन वा दिग्विभागं कल्पयेत् । बडवार्रेषिक्शोराणाम् एकान्तेषु ।

बद्दवायाः प्रजातायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थपानम्, अत ऊर्ध्वं सक्तु-प्रस्थः स्नेहभैपज्यप्रतिपानं दशरात्रं, ततः पुलाको यवसमार्तवश्राहारः।

भये निष्क्रमणद्वाराणां सर्वतः सौलभ्यार्थं च परिकल्पितद्वारचंतुष्टयम् उपा-वर्तनं प्रसुठनस्थानं मध्ये यस्यास्तां तथाभृतां, सप्रग्रीवां प्रग्रीवेण सुखपासा-देन सहितां, प्रद्वारासनफलकयुक्तां प्रद्वाराभ्यां द्वारोभयपार्श्वगताभ्याम् आस-नफलकाभ्यां युक्तां, वानरमयूरादिभिः सप्तभिविषयतीकारप्रयोजनाभिराकीणी, शालां मन्दुरां, निवेशयेत् निर्मापयेत् ।

अश्वायामेत्यादि । अश्वायामचतुरश्रस्थणफलकास्तारम् अश्वदैध्यी-नुगुण्येन चतुरश्रनिर्मितं श्रद्षणं च फलकम् आस्तार् आस्तरणं यर्हिमस्तत तथामृतं, सखादनकोष्ठकं खादनकोष्टेर्यवसादिविकरणाधारभूतैस्तद्भशणकोष्ठैः सहितं, समूत्रपुरीषोत्सर्गे म्त्रपुरीपानवरोधसंविधानसहितम् अर्थात् किञ्चिद-अतः समुन्नतम् , एकैकशः प्रत्यश्चं, पाङ्मुखम् उदङ्मुखं वा स्थानं निवेश-येत् । शास्त्रावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेदिति । राजभवनस्य य उत्तर-पूर्वी दिग्विभागोऽधशालार्थ उक्तः 'उत्तरपूर्व भागं कोशो गवाश्वं च' इति, स चेदश्वानां बाहुल्यादपर्याप्तः, तदा निर्मातन्यशालामहत्त्वानुगुण्येन दिग्वि-भागोऽन्यः स्वीकरणीय इत्यर्थः । बडबेत्यादि । बडबानां प्रसविनीनां वृषाणां सेक्तणां किशोराणां पण्मासादूर्ध्वम् आ त्रिवर्षात् किशोराः तेषां च, एकान्तेषु तदन्याधानां तेषां चान्योन्यदृष्ट्यगोचरेषु स्थलेषु, स्थानं कृष्ययेदिति वर्तते।

वडवाया इति । तस्याः, प्रजातायाः प्रस्तायाः, त्रिरात्रं, वृतप्रस्थपानं प्रथमदिवसाद्ध्वे पातः पातरिति स्वामी । अत ऊर्ध्व , सक्तुपस्थः अपराह-भोजनं, तदनन्तरं स्नेहभैषज्यप्रतिपानं सेह्युक्तम् लकाथादिप्रतिपानं, दशरा-त्रम् । तत इति । तदनन्तरं, पुरुाकः अर्धसिद्धयवादिः, यवसं घासः, आर्त-वश्चाहारः ऋतुयोग्यश्चाहारः सस्यलक्षणः ।

दशरात्राद्ध्वे किशोरस्य धृतचतुर्भागः सक्तुकुडुवः, क्षीरम-स्थश्राहार आ पण्मासादिति । ततः परं मासोत्तरमर्धवृद्धिर्यवमस्य आ त्रिवर्पाद्, द्रोण आ चतुर्वर्षादिति। अत ऊर्ध्व चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा कमेण्यः पूर्णप्रमाणः ।

दात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य, पञ्च मुखान्यायामः, विश्वत्य-ङ्गला जङ्गा, चतुर्जङ्ग उत्सेधः । ज्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः । शता-

ङ्गुलः परिणाहः । पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः ।

उत्तमाश्वस्य द्विद्रोणं शालिबीहियविषयङ्गुणामर्थशुष्कमर्थसिद्धं वा, मुद्रमापाणां वा पुलाकः । स्नेहप्रस्थथ । पञ्चपलं लवणस्य । मांसं

द्यारात्रादिति । दशरात्रादृध्वै, किशोरस्य, घृतचतुर्भागः पादकुदु-बवृतयुक्तः सक्तुकुडुवः, क्षीरप्रस्थश्च, आहारः। आ पण्मासादिति। आमास-पर्कम् एवं कर्तव्यम् । ततः प्रमिति । पण्मासादूध्वै, मासोत्तरमर्थवृद्धिः प्रतिगासं वर्धमानार्धप्रस्थः, यवप्रस्थः। आ कुतोऽयं यवप्रस्थो वर्धत इत्याह — आ त्रिवर्पादिति । द्रोण इति । यवद्रोणः त्रिवर्षादूर्ध्वम् , आ चतुर्वर्षाद् , आहारः । अत ऊर्ध्व, चतुर्वर्षः, पञ्चवर्षो वा अश्वः, कर्मण्यः सानाबादिक-र्माईः, पूर्णप्रमाणः पूर्णे प्रमाणं वक्ष्यमाणं यस्य स तथा म्तो भवति ।

तदेव प्रमाणं ब्याचष्टे-द्रात्रिंशदित्यादि । उत्तमाश्वस्य, द्रातिंशदशुळं मुखं, पञ्च मुखानि आयामः षष्ट्यधिकशताङ्गुलं दैर्ध्यं, विश्रत्यङ्गुला जङ्गा, चतुर्जिङ्घ उत्सेधः अशीत्यङ्गलमीनत्यम् । व्यङ्गलावरं मध्यमावरयोः यदुक्तमु-त्तमस्य मुखादिप्रमाणं तद् मध्यमस्य ज्यङ्गुलावरं ज्यङ्गुलन्यूनम् अवरस्य अ-धमस्य ततोऽपि व्यङ्गुलन्यूनम् । टीकामापयोः द्वचङ्गुलावरमिति पाठ उपातः। अथ परिणाहस्य प्रमाणमाह—शताङ्गुल इति । अङ्गुलशतप्रमाणः, परिणाहः परिक्षेपः, अशीदुत्तमाधस्य । पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः उत्तमाश्वपरिणाह्य-माणात् पञ्चभागन्यूनम् अर्थादशीत्यङ्गलं मध्यमाश्वस्य **षष्टञङ्गलमवराश्वस्य** परिणाहप्रमाणम् ।

आहारविधानमाह — उत्तपाश्वस्येति। तस्य, द्विद्रोणं शालिबीहिय-विधयङ्गूणां शाल्याद्यन्यतमस्य द्रोणद्वयम्, अर्धशुण्कम् अर्धसिद्धं वा, भोज-नामिति शेषः । मुद्रमापाणां वा, पुलाकः भक्तसिक्थकः, उक्तपरिमाणः । स्नेहप्रस्थश्च घृतस्य तैलस्य वा प्रस्थश्च पानार्थः । पञ्चपलं लवणस्य । मांसं, पञ्चाशत्पिकम् । रसस्याहकं द्विगुणं वा दश्नः पिण्डक्रेदनार्थम् । क्षारपञ्चपिकः सुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम् । दीर्घपथभारक्वान्तानां च खादनार्थं स्नेहपस्थोऽनुवासनम् । कुडुवो नस्यकर्मणः । यवसस्यार्थभारः, तृणस्य द्विगुणः, पडरिवपिरिक्षेपः पुजीलग्रहो वा ।

पादावरमेतन्मध्यमावरयोः । उत्तमसमी रथ्यो वृषथ मध्यमः । मध्यमसम्थावरः । पादहीनं वडवानां पारशमानां च । अतोऽर्ध कि-शोराणां च । इति विधायोगः ।

पञ्चाशत्पिलकं पञ्चाशत्पलप्रमाणम् । रसस्य मांससंम्कृतस्य, आढकं, द्विगुणं वा दध्नः दध्याढकद्वयं वा, पिण्डक्केदनार्थं मुक्तपुलाकक्केदनार्थम् । क्षारपञ्चपिलकः गुलादिपञ्चपलयुक्तः सुरायाः प्रस्थः, पयसो वा, द्विगुणः प्रस्थद्वयं, प्रतिपानम् अपराह्नदेयम् । दीर्घपथभारक्कान्तानां च दीर्घाध्वलङ्कनभारवहनपरिश्रान्तानां च, सादनार्थम् अग्निदीपनद्वारेण सम्यगाहारम्रहणार्थं, स्नेहप्रस्थः, अनुवासनम् अनुवासनाख्यवस्तिचिकित्सादानं, भवति । यदुक्तं —

"वस्तिर्द्धिधानुवासाख्यो निरूद्ध ततः परः । यः खेहैर्द्धायते स स्यादनुवासननामकः ॥ कषायक्षीरतैलैयों निरूद्धः स निगद्यते ।"

इति । कुडुवः स्नेहस्य प्रस्थचतुर्भागः, नस्यकर्मणः नासिकासेचनस्य । यव-सस्य हरितसस्यादेः, अर्धभारः दश तुलाः । तृणस्य गुक्कस्य, द्विगुणः विंश-तितुलाः, यवसाभावे । पडरितपरिक्षेपः पुङ्गीलग्रहो वा हस्तपट्कपरिणाहः पुङ्गीलानां तृणस्तम्यानां ग्रहो वा अर्थाद् भुजद्वयालिङ्गनग्राह्यस्तृणस्तम्यस-हातो वा ।

पाद्।वर्मतन्मध्यमावरयोरिति । उत्तमस्याश्वस्योक्तं द्विद्रोणादिकं सर्वे चतुर्भागन्यूनं मध्यमस्य तताऽपि चतुर्भागन्यूनमधमस्य । उत्तमसम इति । उत्तमाश्वविधासमानविधः, रथ्यो वृषश्च मध्यमः स्थवाही मध्यमाश्चः सेका च मध्यमाश्चः । मध्यमसमश्चावरः अधमाश्चो स्थवाही अधमाश्चः सेका च मध्यमाश्चविधासमानविधः । पादहीनं चतुर्भागहीनम् अर्थात् त्रिविधमपि विधाविधानं, बडवानां, पारशमानां च अश्वतराणां च । इह पारशमानामिति

विधायाचकमुत्रब्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभाजः। युद्धव्याधिजराक्ष्मेश्वीणाः पिण्डगोचरिकाः स्यः । असमरप्र-योग्याः पौरजानपदानामधेन वृपा वडवास्वायोज्याः।

प्रयोग्यानामत्त्रमाः काम्बोजकसैन्धवारहजवानायुजाः। मध्यमा

वाहीकपापयकसावीरकतैतलाः । शेषाः पत्यवराः ।

तेलां टीक्ष्णभद्रमन्द्वशेन सामाह्यभौपवाह्यकं वा कर्म पयोजयेत्। चतुरशं कर्माश्वस्य साम्राह्म ।

माकार्यक्तपाठलेखनं कोशेषु चिन्त्यम् । पारशवानामिति तु वाकारयुक्तं पठि-त्व्यं, तदा हि पारश्चवशब्दः सङ्करजातिमन्ष्यवचनः सङ्करजेऽधे वेगसराख्ये भक्त्या प्रवृक्त इति शक्यते वक्तुम् । अतोऽर्धे बढवाविधाया अर्ध, किशो-राणां च । इति एवं, विधायोगः उक्तः ।

विधापाचकम्त्रग्राहकचिकित्सका इति। अश्वाहारपकारोऽधपीरचा-रका अधवैद्याधा, प्रतिस्वादभाजः विधामागिनः, अतो विधायास्तद्भजनीया मात्रापि अश्वभोज्यमात्राभिः सह संविधेयेत्यभिप्रायः ।

युद्धव्याधिजराकमेश्लीणा इति । युद्धादित्रयक्षीणाः सान्नाद्धादि-कर्मक्षीणाश्च, पिण्डगोचरिकाः अप्रशस्तः पिण्डः कुक्षिपूरणमात्रार्थ आहारो गोचर एपामिति तथामृताः, स्यः । असमरप्रयोग्या इति । यद्वानहीः, पौर-जानपदानाम् , अर्थेन प्रसूतिरूपप्रयोजनेन, वृषाः सेक्तारो भवन्तः, बडवासु आयोज्याः ।

प्रयोग्यानामिति । प्रगतचर्याशिक्षाणां युद्धयोग्यानामधानां मध्ये, उत्तमाः, काम्योजकादयः कम्योजादिदेशचतुष्टयोत्पन्नाः । मध्यमा बाह्रीका-दिदेशचतुष्टवोत्पन्नाः शेषाः उक्तेतरसीराष्ट्रादिदेशभवाः, प्रत्यवराः अथमाः।

अधानां द्विविधं कमीह—तेपामिति । उत्तमादीनां, तीक्ष्णभद्रमन्द-क्क्षेन तीरुणोऽतिमात्रतेजस्सत्त्वः आधातलेशस्याप्यसोढा भद्रस्तेजस्सत्त्वयुक्तः आधातसत्त्वानुरूपचेष्टी मन्दो निस्तेजस्सत्त्वो महाधातोत्पादनीयकर्मप्रतिपत्तिः त्रिविवतत्त्वभावानुगुण्येन, सात्राह्यं साङ्घामिकम् , औपवाह्यकं वा क्रीडायाना-ध्वयान।दिपयोजनकं वा, कर्म, प्रयोजयेत ।

चतुरश्रमिति । चतुरश्रं सीष्टवयुक्तं, कर्म शालिहोत्रादिपपन्चितवि-शेष साहामिककर्म, सालासं, भवति ।

वलानो नीचैर्गतो लङ्गनो घोरणो नारोप्श्रीपवाद्याः। तत्रौपवेणुको वर्धमानको यमक आलीहसुतः (पृथ १ पूर्व)गिह्य-कचाली च वलानः।

स एव शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः, पोडशमार्गो वा । प्रकी-र्णकः प्रकीर्णोत्तरो निपण्णा पार्श्वानुवृत्त अर्मिमार्गः श्ररभक्रीडितः शर-भमुतः त्रितालो वाह्यानुहत्तः पश्चपाणिः सिंहायतः स्वाधृतः हिष्टः श्लिक्तितो बुंहितः पुष्पाभिकीर्णश्चेति नीचैर्गतमार्गाः ।

कपिष्ठतो भेकष्ठत एणप्रुत एकपाद्युतः कोकिलसंचार्युरस्यो

वकचारी च लहुनः।

औपवाह्मं पञ्चधा विभजते —वल्गन इत्यादिना । औपवाह्याः औप-वाद्याधमार्गाः ।

वस्गनमार्गं विवृणोति -- तन्नेत्यादि । तत्र वस्गनादिपु पञ्चसु मा-र्गेषु मध्ये, औपवेणुकः हस्तमात्रमण्डल इति स्वामी, वर्धमानकस्तावन्मात्र-मण्डलपङ्किपरिपाटीवरुगनः, यमको युगपदुभयमण्डलवरुगनः, आलीदपुतः एकपादसङ्कोचापरपादप्रसारणपूर्वप्रुतियुक्तः, पूर्वगः पूर्वार्धवल्गनः, त्रिकचाली त्रिकं पृष्ठवंशाधरः तेन पश्चार्धेरुक्षणात् पश्चार्धवरूगनः ।

स प्रवेति । वल्गनमार्ग एव, शिरःकर्णविशुद्धः शिरसा कर्णाभ्यां चाविकृतः, नीचैर्गतः तदाख्यः । षोडशमार्गो वा वक्ष्यमाणषोडशविधश्च सः । के ते प्रकारा इत्याह — प्रकीर्णक इत्यादि । प्रकीर्णकः सर्वगतिसङ्क-रयुक्तः, प्रकीर्णोत्तरः प्रकीर्ण एवैकगतिप्रधानः, निषण्णो निष्कम्पपृष्ठगतिः, पार्श्वानुवृत्तिर्यमातिः, कर्मिमार्गः उन्नतानतगतिः, शरभकीडितः शरभगतिः, शरभप्छतः शरभतुरुयोत्पतनः, त्रितालः त्रिपदगामी, बाह्यानुवृत्तः सन्याप-सन्यवस्थानगतिः, पञ्चपाणिः चरणत्रयं सकृदवस्थाप्य एकं द्विरवस्थापयति, सिंहायतः सिंहतुल्यगतिः, स्वाधूतः अतिदीर्घगतिः, क्रिष्टो विवहनविसञ्ध-गति:, शिक्कितोऽवनतामयायी, बृंहित उन्नतामयायी, पुष्पाभिकीणों गोमूत्रि-कागतिः । इति एते, नीचैर्गतमार्गाः ।

लङ्घनमाह-किपण्छत इत्यादि । बानरमण्ड्कहरिणप्छतः सहग्र-प्लतस्वात् कपिप्लुतो भेकप्लुत एणप्लुतश्च, एकपादप्लुतः संकोच्य पादत्र-यमेकेन पादेन प्लतं यस्य सः, कोकिलसञ्चारी पिकवरसञ्चारः, उरस्यः सं-कोच्य सर्वान् पादान् उरसैव प्रवमानः, वकचारी च वकवत्सछारश्च, लङ्घनः।

काङ्को वारिकाङ्को मायूरोऽर्धमायूरो नाकुलोऽर्धनाकुलो वारा-होऽर्धवाराहश्रेति धोरणः।

संज्ञामतिकारो नारोष्ट्र इति ।

पण्णव द्वाद्श्वेति योजनान्यध्वा रथ्यानाम् । पञ्च योजनान्य-धीष्टमानि द्श्वेति पृष्ठवाद्यानामश्वानामध्वा ।

विक्रमी भद्राश्वासी भारवाहा इति मार्गीः।

विक्रमी वल्गितमुपकण्डमुपजवी जवश्र धाराः।

तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रतिदिशेषुः । साङ्ग्रामिकं स्थाश्वालङ्कारं च स्ताः । अश्वानां चिकित्सकाः शरीरद्रासद्वदिपती-कारमृत्विभक्तं चाहारम् ।

धोरणमाह — काङ्क इत्यादि । कङ्कसमानगतिः काङ्कः, वारिकाङ्कः इंसादिसमानगतिः । एवं मायूरादिव्यारुयेयः । इति एवमष्टविधो धोरणः ।

नारोष्ट्रमाह — संज्ञानितकार इति । शिक्षितसङ्केतानुरूपचेष्टितः, नारोष्ट्राख्यः । इतिशब्द औपवाद्यनिरूपणसमाप्तौ ।

गन्तव्याध्वमानमाह — पण्णबद्वादशेत्यादि । रथ्यानां रथवाहिना-मुत्तमगध्यमाधमानाम् अधानाम्, अध्वा, षट् नव द्वादशेति कमात् पड्यो-जनो नवयोजने। द्वादशयोजनश्च भवति । तथा पश्च योजनानि, अर्घाष्ट-मानि सार्धानि सप्त योजनानि, दश योजनानि, इति कमेणः पृष्टभारवाहि-नाम् अधानां त्रिविधानाम् अध्वा ।

त्रिविश्वं गतिभेदमाह — विक्रम इति । विक्रमः शनैर्गमनं, मद्रा-श्वासो मध्यमः, भारवाद्या द्वतगमनम्, इति मार्गाः ।

धारा आह — विक्रमो विरातिमिति । विक्रमः शनैर्गमनं, विरातं धिङ्कितम्, उपकण्ठमुरप्छत्योरप्छत्य गमनम्, उपजवः प्रथमवेगः, जवश्चरम-वेगः, इति धाराः ।

तेषामिति । रघ्यानां पृष्ठवाद्यानां चाथानां, वन्धनोपकरणं वन्धनान्युपकरणानि च मुखकण्ठपृष्ठपादादियोजनीयानि कवियपर्याणादीनि, योग्याचार्याः प्रतिदिशेयुः धश्वशिक्षाचार्याः उपदिशेयुः । सांप्रामिकं रथाधालद्वारं
च, स्ताः सारथयः प्रतिदिशेयुः । अश्वानां चिकित्सकाः अश्ववैद्याः, शरीरह्यसमृद्धिप्रतिकारं देहवलहानिप्रतिकियां मेदोन्नद्विप्रतिकियां च, ऋतुविभक्तं
चाहारं तचहत्योग्यतया व्यवस्थितम् आहारं च, प्रतिदिशेयुः ।

सूत्रप्राहकाश्ववन्धकयावसिकविधापाचकस्थानपालकेशकारजा-क्रुकीविदश्च स्वकर्मभिरश्वानाराधयेयुः।

कर्मातिक्रमे चैपां दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । नीराजनोयरुद्धं वाहयतश्रिकित्सकोपरुद्धं वा द्वादशपणो दण्डः । क्रियाभैषज्यसङ्गेन व्याधिवृद्धौ प्रतीकारद्विगुणो दण्डः । तद्वपराधेन वैलोम्ये पत्रमृल्यं दण्डः ।

तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम्। द्विरहः स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत् । कृष्णसन्धिषु भूतेज्याः शुक्केषु स्वस्तिवाचनम् ॥

मुत्रेत्यादि । सूत्रबाहकादयः सप्त, स्वकर्मभिः, अधान् , आराधयेयुरूप-चरेयुः । तत्र स्त्रमाहकः स्त्रमहणाधिकृतः वेल्लनपायनोद्धर्तनादिकर्ता, अश्व-बन्धकः खळीनपर्याणाद्यपकरणबन्धनाधिकृतः, यावसिकः ऋत्वनुगुणयवसमास-यिता, विधापाचकः शालिमुद्रमापादिपक्ता, स्थानपालः अधावस्थानदेश-शोधकः, केशकारः कालिककेशकल्पकः, जाङ्गलीविद् विषविद्याकोविदः।

कर्मातिकमे चेति । स्वस्वकर्मणामननुष्ठानेऽन्यथानुष्ठाने वा. एवां स्त्रप्राहकादीनां , दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । नीराजनोपरुद्धं नीराजना शा-न्ख्दकपुष्पदीपादिना सत्कारो दुरितशान्तये बलवृद्धये च कियमाणः तद्र्थमु-परुदं, चिकित्सकोपरुद्धं वा चिकित्सार्थं, वाहयतः, द्वादशपणो दण्डः। क्रिया-भैषज्यसङ्गेन कियायाश्चिकित्सनस्य भैषज्यस्य औषघस्य च यथाकालाकरणेन, व्याधिवृद्धौ, प्रतीकारद्विगुणः प्रतिक्रियार्थव्ययद्विगुणः, दण्डः, अश्वाध्यक्षस्य । तदपराधेन कियाभैषज्यदोषेण, वैलोम्ये अश्वस्य विपत्तौ, पत्रम्ल्यं विपत्तवाह-मुख्यं, दण्डः।

तेनेति । तेन अधाराधनादिविधिनोक्तेन, गोमण्डलं खरोष्ट्महिषम् अजाविकं च व्याख्यातं गोमण्डलादिविधिरप्युक्तप्रायः। अश्वयदेव गोमण्ड-लादेरप्याराधनादिकं कर्तव्यं, तदकरणे गवाच्यक्षस्य दण्डश्च मयतीत्यर्थः।

अयायान्ते श्लोकावाह — द्विरहः स्नानमश्वानामित्यादि । दिने-दिने वारद्वयम् अधानां स्तानं, शरद्शीष्मयोः, दापयेत्। गन्धमाल्यं च दाप-येत्, नित्यम् । कृष्णसन्धिषु भूतेज्याः कृष्णपर्वसु अभावास्यासु भूतवलीन्, दापयेत्। शुक्केषु शुक्कसन्भिषु स्वस्तिवाचनं त्राह्मणाशीर्वाद्नं, दापयेत् ।

नीराजनामाश्वयुजे कारयेश्वयमेऽहान । यात्रादाववसाने वा व्याधी वा शान्तिके रतः ॥

इति कीटलीयार्थशाखे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे विशोऽध्यायः अश्वाध्यक्षः, आदित पुकपनाशः ॥

नीराजनाम् आरात्रिकाम्, आश्वयुजे मासि, कारयेत्, नवभेऽहिन नवम्याम्, यात्रादे अवसाने वा उद्योगस्यारम्भे समाप्तौ च, व्याभौ वा अश्वमारके च, ज्ञान्तिके रतः शान्तिप्रयोजनके कर्मण्यासक्तः॥

इति कौटलोयार्थशास्त्रव्यास्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रिशोऽध्यायः अश्वाध्यक्षः, आदित एकपचाशः ॥

४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः।

इस्त्यध्यक्षो इस्तिवनरक्षां दम्यकर्मक्षान्तानां इस्तिहस्तिनीक-लभानां शालास्थानशय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्ध-नोपकरणं साङ्घामिकमलङ्कारं चिकित्सकानीकस्थोपस्थायुकवर्गं चा-नुतिष्ठेत् ।

इस्त्यायामद्विगुणोत्सेषविष्कम्भायामां इस्तिनीस्थानाधिकां स-मग्रीवां कुमारीसङ्गहां माङ्ग्रखीमुदङ्मुखीं वा घालां निवेशयेत्।

इस्त्यायामचतुरश्रश्रहणाङानस्तम्भफलकान्तरकं मृत्रपुरीषो-त्सर्गस्थानं निवेशयेत् । स्थानसमशय्यामधीपाश्रयां दुर्गे साम्राह्यौप-वाणानां वहिर्देश्यव्यालानाम् ।

- हस्त्यध्यक्ष इति सूत्रम् । हस्त्यध्यक्षव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । सङ्गतिस्वश्वाध्यक्षवद् द्रष्टव्या । इदं च प्रकरणमध्यायद्वयेन वितन्यते ।

इस्त्यध्यक्ष इति । सः, हस्तिवनरक्षां गजवनप्रवेशनिषेधादिक्ष्यां, दम्यकर्मक्षान्तानां शिक्षाब्रहणदान्तानां, हस्तिहस्तिनीकलभानां, शालादिषट्क-प्रमाणं शाला कुटी स्थानम् आलानप्रदेशः शय्या संवेशस्थानं कर्मे सानाखा-दिकं विधा आहारः यवसं हरितसस्यादि एतेषां प्रमाणं, कर्ममु आयोगं दम्या-दिकर्मसु वक्ष्यमाणेषु आसक्ति, बन्धनोपकरणं बन्धनमालानभैवेयकादि उप-करणम् अङ्करावेणुयन्त्रादि च, साङ्कामिकं वर्मतोमरादिकम् , अलङ्कारं वैज-यन्तीक्षुरप्रमालादिकं, चिकित्सकादिवर्गं च चिकित्सका गजवैद्याः अनीकस्थाः गजिशक्षाविचक्षणाः उपस्थायुकाः कर्मकराः तेषां वर्गं च, अनुतिष्ठेत् अवेक्षेत ।

शालानिवेशमाह — हस्त्यायामेत्यादि । नवहस्तो हस्त्यायामः तद्दि-गुण: अष्टादशहस्त उत्सेध उच्छ्य: विष्कम्भो विस्तारः आयामो दैर्ध्यं च यस्यास्तां तथाभूतां, इस्तिनीस्थानाधिकां हस्तिनीस्थानं पडरान्ने तेनाधिकाम् अर्थाचतुर्विशंतिहस्तदीर्घी, सप्रभीवां प्रभीवेण मुखशालयोपेतां, कुमार्रीसंग्रहां कुमारी आछानस्तम्भोपरिनिबेशिता तुला सुखबन्धनार्था तत्सङ्ग्रहवती, पा-**ब्मुखीम्** उदब्**मुखीं** वा शालां, निवेशयेत् निर्भापयेत् ।

स्थाननिवेशमाह — हस्त्यायामेलादि । हस्त्यायामो नवहस्तः तच-तुरश्चं तदनुरूपमवृत्ताद्याकारं सहणो गसण आलानस्तम्भः फलकान्तरं फल-करूपं स्थलच्छादकं च यस्य तत् तथाभूतं च, मूत्रपुरीपोत्सर्गस्थानं तद्तस- पथमसप्तमावष्टमभागावहः स्त्रानकालौ, तदनन्तरं विधायाः । पूर्वोडे व्यायामकालः, पश्चाहः प्रतिपानकालः । रात्रिभागौ दौ स्वप्न-कालौ, त्रिभागः संवेशनोत्थानिकः ।

ग्रीष्मे ग्रहणकालः । विंशतिवर्षो ग्राह्मः ।

· विको मृदो मत्कुणो व्याधितो गर्भिणी धेनुका इस्तिनी चा-ग्राबाः ।

सप्तारिकरुत्सेघो नवायामो दशपरिणाइः प्रमाणतथत्वारिंश-दुर्पो भवत्युत्तमः । त्रिंशद्वर्षो मध्यमः । पश्चविंशतिवर्षोऽवरः ।

र्गातुगुणं किश्चिदमोत्त्रतं स्थानं, निवेशयेत्। स्थानसमशस्यां स्थानसमां श-य्याम्, अर्थापाश्रयाम् अर्थम् अर्थपञ्चमहस्तः तावन्मानोऽपाश्रय उन्नतस्थानं यस्यां ताहशीं, दुर्गे दुर्गान्तः, सान्नाह्यौपवाद्यानां, बहिर्दम्यव्यालानां दुर्गबहि-देशे दमनीयानां हिंसाणां च, निवेशयेत्।

कालविनियोगमाह — प्रथमेत्यादि । अहः, प्रथमसप्तमो, अष्टमभागौ, खानकालौ । पतेन द्विः खानमुक्तम् । तदनन्तरं विधायाः द्वितीयोऽष्टमागो भोजनस्य कालः । पूर्वाहे, व्यायामस्य कर्माभ्यासस्य कालः । पश्चाहः अपराहः, प्रतिपानकालः । इहापरशब्दस्याहशब्दपरकस्य पश्चभावकरणमार्षम् । रात्रि-भागाविति । रात्रेहौँ जिभागौ, स्वभकालौ । तिभागः संवेशनोत्थानिकः अवशिष्टस्तृतीयभागो दशघटिकात्मकः संवेशनोत्थानविनियोज्यः । तत्र पश्च घटिकाः संवेशनस्य, परा उत्थानस्येति द्रष्टव्यम् ।

गजमहणकालमाह — ग्रीष्मे ग्रहणकाल इति । तदा हि गजास्तापा-तिरेकात् प्रक्षीणवला भूत्वा समहा भवन्तीति । विश्वतिवर्षोऽतिकान्तविश्वति-वयस्कः तद्धिकवयस्को वा, प्राद्धः प्रहणार्हः।

अमाद्यानाह — विक इति । विकः स्तनन्धयः, मूदः हस्तिनीस-मानदन्तः, मत्कुणो दन्तगहितः, व्याधितः रोगी, गर्भिणी प्रसिद्धा, धेनुका स्तनपानदायिनी, हस्तिनी च, अग्राद्याः ।

प्रमाणमाह — सप्तारित्तरुत्सेध इति । सप्तह्त्तोच्छ्रायवान्, नवा-यामो नवहस्तदैर्घः, दशपरिणाहः दशहस्तपरिक्षेपः, प्रमाणतः प्रमाणेन यथा-केन युक्तः, चत्वारिंशद्वर्षः, उत्तमो भवति । त्रिंशद्वर्षः ताबद्वयस्को वक्ष्य-माणपडरानिप्रमाणो, मध्यमः । पञ्चिविंशतिवर्षोऽवरः ताबद्वयस्को वक्ष्यमाण-प्रमाणोऽधमः । तयोः पादावरो विधाविधिः।

अरत्नौ तण्डुछद्रोणः। अर्धाढकं तैलस्य। सर्पिपस्रयः प्रस्थाः। दश्चपलं लवणस्य। मांसं पञ्चाशत्पलिकम्। रसस्याढकं द्विगुणं वाद्धः पिण्डिलेदनार्थम्। क्षारं दश्चपलिकम्। मद्यस्य आढकं द्विगुणं वा पयसः मतिपानम् । गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः शिरसोऽष्टभागः प्रादीपिकश्च। यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ शंष्पस्य शुष्कस्यार्धतृतीयो भारः। कडकः स्यानियमः।

सप्तारिवना तुल्यभोजनोऽष्टारिवरत्यरालः । यथाइस्तम्बद्येषः पडराविः पश्चारिवश्च ।

विधाविधिमाह — तयोः पादावरो विधाविधिरिति । वक्ष्यमाणो-तमविधाविध्यपेक्षया चतुर्भागन्यूनो विधाविधिर्मध्यमस्य , मध्यमविधापेक्षया बतुर्भागन्यूनश्चाधमस्य ।

उत्तमस्य विधाप्रमाणमाह — अरत्नौ तण्डुलद्रोण इति । एकस्योत्मेधारत्नेः प्रमाणस्य एकस्तण्डुलद्रोणः । अधीहकं तैलस्येत्यादि सुगमम् ।
सस्य मांससंस्कृतस्य आहकं, द्विगुणं वा दघः रसामावे दध्याहकद्वयं वा,
पिण्डक्लेदनार्थं मुक्तिपिण्डसेचनार्थम् । क्षारं दशपिलकं गुडादि दशपलप्रमाणम् ।
मद्यस्याहकं, द्विगुणम् आहकद्वयं वा, पयसः क्षीरस्य, प्रतिपानम् अपराह्रदेयम् ।
गात्रावसेकः शरीराभ्यकः, तैलप्रस्थः । शिरसः, अष्टभागः तैलार्थकुदुवः ।
प्रादीपिकश्च प्रदीपार्थश्च, अष्टभागः। यवसस्य हरितस्यादेः, द्वौ भारौ चत्वारिशत् तुलाः । शण्यस्य वालतृणस्य हरितस्य, सपादौ द्वौ भारौ । शुष्कस्य यवसस्य शप्यस्य च, अर्धतृतीयो भारः सार्धं भारद्वयम् । कडक्ररस्य शाखानुसस्य सल्लकीपल्लवादेः, अनियमः यावनृति दानिमत्यर्थः। अनया चैकारत्न्युत्सेधोक्तया प्रक्रियया सप्तारत्न्युत्सेधस्योत्तमहित्तनस्तण्डुलादिकडक्ररान्तं विधाजातं
सप्तगुणितं द्रष्टव्यम् ।

अष्टारत्न्युत्सेधस्यात्यरालाख्यस्यानेन प्रकारेण विधाधिक्यप्राप्तावपवाद-माद्द — सप्तारत्निना तुल्यभोजन इत्यादि ।

यथाहस्तमिति । पडरलेस्तण्डुलद्रोणपट्कं पञ्चारत्नेस्तण्डुलद्रोणपञ्च-कमित्येवम् उत्सेधहस्तमानानुरोधेन, अवशेषः सप्तारत्न्यष्टारत्न्यातिरिक्तः , पड- श्रीरयावसिको विकः कीडार्थ ग्राह्यः । सञ्जातलोहिता श्रतिच्छना संलिप्तपक्षा समकक्ष्या व्यतिकीर्ण-मांसा समतल्पतला जातद्रोणिकेति शोभाः ।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत्। मृगसङ्कीर्णलिङ्गं च कर्मस्टतुवशेन वा ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे एकत्रिकीऽध्यायः इस्स्यध्यक्षः, आदितो द्विपण्डादः॥

रितः सप्तारत्युरत्वेधापेक्षयैकारितन्यूनोत्तेधो मध्यमगणनीयः, पञ्चारित श्र मध्यमापेक्षयैकारितनन्यूनोत्तेधोऽधमगणनीयश्च, विश्वापरिमाणयोगीति शेषः। तत्र मध्यमाधमयोरुत्तेधवदायामे परिणाहे चैकैकारितनहासो द्रष्टव्यः।

श्रीरयावसिक इत्यादि । कीडार्थं न तु कर्मार्थं भाषा विका यदि कौ-तुकाद् गृहीतः, तदा स क्षीरयवसाभ्यां यथातृप्तिदत्ताभ्यां वोषणीय इत्यर्थः ।

समिवधाः शोभा आह — सञ्जातलोहिती । त्वगस्थिमात्रयुक्तस्य हस्तिन उपजातरुधिरा प्रथमावस्था तत्कृता शोभा सञ्जातलोहिता नाम, प्रतिच्छला किञ्चिन्मांसोपजनच्छलास्थिका, संलिमपक्षा गांसलेपमस्णपार्धा, समकक्ष्या अन्यूनानितिरिक्तमांसावयवा, व्यतिकीर्णमांसा किचितुलतं काचिदव-नितित्येवं व्यामिश्रं मांसं यस्यां सा तथाभूता, समतल्पतला समं पृष्ठवंश-समोत्पल्लमांसं तल्पतलं पृष्ठवंशपार्श्व यस्यां सा तथा, जातद्रोणिका द्रोणीव द्रोणिका द्रोणीसमाना पृष्ठस्याकृतिः सा वंशस्य निम्नीभावात् तत्पाश्चीत्रति-कृताज्जाता यस्यां सा तथा । इति शोनाः, सप्त सप्तावस्थाकृताः ।

अध्यायान्ते क्षोकमाह — शोभावशेनेत्यादि । उक्तावस्थानुगुण्येन, व्यायामं शिक्षां, कारयेन् । कं, भद्रम् उत्तमं, मन्दे मध्यमं, चकारात् मृग-मवरं च हस्तिनम् । मृगसङ्गीणिङ्कां च मृगं भद्रादिसङ्कां च भद्रमन्द्रभद्र-मृगादिनवप्रकारं हस्तिनम् । कर्मेषु सान्नाधीपवाधेषु, व्यायामं परिश्रमं कारयेत् । अद्युवशेन वा शरदाद्यनुष्णकालानुसारेण च, कर्मसु व्यायामं कारयेत् ॥

वृति कौटलीयार्थसास्यास्यासामान्यस्य चारे द्वितीयाधिकरणे एकत्रिशोऽण्यायः इस्त्यच्यक्षः, आदितः द्विपनाषाः ॥ कर्मस्कन्धाः चत्वारः दम्यः साम्राह्य औपवाह्यो ज्यालद्य । तत्र दम्यः पञ्चविधः — स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतोऽव-पातगतो युथगतक्चेति । तस्योपविचारो विकक्षमे ।

सान्नाधः सप्तक्रियापथः—उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो इस्तियुद्धं नागरायणं साङ्ग्रामिकं च। तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म यूथकर्म च।

औपबाद्योऽष्टविधः — आचरणः, कुन्जरीपवाद्यः, धीरणः,

कर्मस्कन्धा इत्यादि । कर्मस्कन्धाः कियासमूहाः, चत्वारः चत्-रूपाः । रूपाण्याह — दम्य इत्यादि ।

तत्रित । तेषु चतुर्षु मध्ये, दम्यः पञ्चविधः । ता एव विधा आह— स्कन्धगतः स्कन्धारोहपवणः, स्तम्मगतः आलानबन्धनसहः, वारिगतः वारि-र्गजमहणभूमिस्तत्पविष्टः, अवपातगतः अवपातनार्थं किश्पतं तृणादिच्छन्नं गर्ते गतः, यूथगतो दान्तहस्तिनीसहविहारन्यसनी, चः समुचये । तस्य दम्यस्य, उपविचारः उपचरणं, विककर्म विकस्योपचरणमिव भवति । तच्च क्षीरयव-सेक्षुकाण्डादिदानम् ।

सालाद्यमाह — सालाद्य इत्यादि । सः, सप्तिक्रयापथः उपस्थानादिसप्तिविधिक्रयामार्गः। तत्र उपस्थानं पूर्वापरावयवानां नमनोल्लमनादिकं ध्वजोल्कावेणुरज्ज्वादिलङ्घनं च,संवर्तनं शयनोपवेशनरेखागर्तिविधिषः, वधावधः
स्मिक्रमे, संयानम् ऋज्ञवकगोम्त्रिकामण्डललाघवादिगतिविशेषः, वधावधः
हस्तदन्तगात्रैरश्वनरस्थादेश्तरप्रिनिधेवा घातो प्रहणं वा, हस्तियुद्धं हस्तिभिहानतुल्यनमः सह वरण्डकाद्यामिषमन्तरतः कृत्वा युद्धं 'प्रसिद्धलालापिण्डिकास्यिभि'ति स्वामी । नागरायणं गोपुराष्टालकपरिधादिमञ्जनं, सालामिकं प्रकाशयुद्धसौतिकादिकम् । तस्योपविचार इति । सालाद्यस्योपचरणं,
कक्ष्याकमे वरत्रावन्धनशिल्यं, प्रैवेयकमे कलापकादिकण्ठवन्धनकौशलं, यूथकमे च पूर्वकायोलतत्वापरकायोलतस्वसमकायत्वादिचिह्दहिस्तशास्त्रोक्तिगिरिचरादियुधान्तगत्वं विद्याय तत्तद्यथानुगुणकर्मस् नियोजनं च ।

श्रीपवाद्यमाह — औपवाद्योऽष्टविध इत्यादि । तत्र आचरणः पूर्व-कायोन्नतावनतापरकायोन्नतावनतादिसर्वविधगजगत्यनुसारी, कुझरौपवाद्यः आधानगतिकः, यथ्युपवाद्यः तोत्रोपवाद्यः, शुद्धोपवाद्यः, मार्गायुक-इचेति । तस्योपविचारः - शारदकर्म द्वीनकर्म नारोष्टकर्म च ।

व्याल एककियापथः । तस्योपविचार आयम्यैकरक्षः कर्मश्र-क्रितोऽवरुद्रो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मद्हेतुविनिश्चयश्च । क्रियाविपन्नो व्यालः। शुद्धः सुत्रतो विषयः सर्वदोषपद्गृश्च। तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणम् । आलानग्रेवेयकक्ष्या-

कुलरान्तरेण सहीपवाबादिकर्ता, धोरण एकेनैव पक्षेण सर्वकर्मकर:, आधान-गतिकः द्वित्रविषगतियायी सर्वगतिकुशलश्च, यष्ट्यपवाद्यः यष्ट्येव केवलया कियाकारी, तोत्रोपवाद्यः सकण्टकयष्ट्या कियाकारी, शुद्धोपवाद्यः यष्टितोत्र-नैरपेक्ष्येण पदाघातादिसंज्ञयैव केवलया सर्वकर्मकर:, मार्गायुकश्च मृगयुकर्म-शिक्षितश्च, इति । मार्गयुक इति हस्बद्धितीयाच्कपाठी युक्तः । तस्य औप-वाद्यस्य, उपविचारः उपचरणम् । तदेवाह् — शारदकर्म शारदस्याप्रतिभस्य अनुरूपं कर्म । शारदश्च चतुर्विधः स्थूलकृशलोहितपाकृतमेदात् । तेन स्थूलस्य कुशीकरणं कुशस्य स्थूलीकरणं लोहितस्य मन्दामेरभिदीपनं पाकृतस्य प्रकृ-तिस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमिति चतुष्प्रकारं शारदंकमे । हीनो निवर्यायामस्तस्य व्यायामयोजनं हीनकर्म, नारोष्ट्रकर्म च संज्ञाशिक्षणं च ।

व्याल इति । सः, एकित्रयापथः एककर्ममार्गः । तस्योपविचारः उच्यत इति शपः । आयम्यैकरक्षः नियम्यैकेन रक्षणीयः अथवा आयम्यो दण्डस्तेनैवैकेन रक्षणीयः सः । तस्य विशेषानाह — कर्मशक्कितः शिक्षाकाले विसंवादी, अवरुद्धः कर्मानुपयोगोपेक्षितः, विषमः यहच्छानुष्ठायी, प्रभिन्नो मददोपदुष्टः, प्रभिन्नविनिश्चयः मदाद् विधादिदोषाच व्याकुलीभूतः, मदहेतु-विनिश्चयश्च सदामदत्वादविज्ञातमदहेतुश्च ।

व्यालसामान्यलक्षणमाह — क्रियाविपन्न इति । दुष्टकर्मदूषितः, ब्याकः । शुद्ध इत्यादि तद्विशेषकथनम् । तत्र शुद्धः केवलघातुकोऽष्टादश-दोषयुक्तः, सुत्रतः केवलचालकः पञ्चदशदोषयुक्तः, विषमः घातनचालनोमय-कारी शुद्धमुत्रतोमयदोषेर्युक्तः, सर्वदोषपदुष्टः उक्तैखयिख्वहोषेः स्वकीयैख्वैको-नविंशतिदोषेर्युक्तः। युद्धादीनां तद्दोषाणां च लक्षणं हस्तिशास्त्रतोऽवगन्तव्यम्।

तेषामिति । गजानां, बन्धनोपकरणं बन्धनमुपकरणं च, अनीकस्थ-प्रमाणम् अनीकस्था हस्तिशिक्षाविचक्षणस्त्रमाणकं तदुपदिष्टं, करणीयम् ।

परायणपरिक्षेपात्तरादिकं बन्धनम् । अङ्कश्चेणुयन्त्रादिकम्रुपकरणम् । वैजयन्तीश्चरममालास्तरणङ्कथादिकं भूषणम् । वर्षतोमरशरावापयन्त्रा-दिकः सारुग्रामिकालङ्कारः ।

- चिकित्सकानीकस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाच-कयावसिकपादपाशिककुटीरश्वकौपशायिकादिरौपस्थायिकवर्गः।

चिकित्सककुटीरक्षविधापाचकाः प्रस्थौदनं स्नेहंप्रसृति क्षार्छव-णयोश्र द्विपलिकं हरेयुः । द्वपलं मांसस्यान्यत्र चिकित्सकेश्यः। पथिच्याधिकर्ममद्जराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः।

आलानेत्यादि । आकानादिकं बन्धनं तत्र शालानं स्तम्भः प्रेवेयं कलापकः कण्ठबन्धः कक्ष्या वरत्रा परायणम् आरोहणालम्बरज्जुः परिक्षेपः पादपा-शादिः उत्तरं द्वितीयं कलापादिकम्, आदिशब्दात् त्रिपद्यादिग्रहणम्। अङ्करो-त्यादि । अङ्कशादिकम् उपकरणम् । तत्र अङ्कशः मुणिः वेणुर्दण्डः यन्त्रम् आयुधागाराध्यक्षोक्तं पाञ्चालिकादि । मुषणमाह — वैजयन्तीत्यादि । वैज-यन्ती गजपताका क्षुरप्रमाला नक्षत्रमाला आस्तरणं नमतं कुथः वर्णकम्बलः आदिपदाच्छङ्कादिश्रहणम् । साङ्गामिकालङ्कारमाह — वर्मेत्यादि । वर्म कवचं तोमरश्चर्त्वहंस्तादिरायुधागाराध्यक्षोक्तः शराबापस्तूणी यन्त्रं नाना रूपमायुधा-ध्यक्षोक्तम् एतदादिकः, साङ्गामिकः युद्धार्थः अलङ्कारः ।

हस्तिकर्मकरवर्गमाह — चिकित्सकेत्यादि । चिकित्सको गजवैदाः अनीकस्थः प्रतीतः आरोहकः शास्त्रज्ञो गजारोहः आधोरणः शास्त्राभिद्यः कर्म-कुञ्चलः हस्तिपको हस्तिरक्षी औपचारिकश्चारणोद्वर्तनाभ्यञ्जनादिकर्ता विधा-पाचकः आहारपक्ता यावसिकः यवसप्रवेशकः पादपाशिकः पादवन्धकः कुटी-रक्षकः शालापाञ्चराज्ञीकरणाद्यधिकृतः औपशायिकः शयनशालाधिकृतः एतदादिः, जीपस्थायिकवर्गः कर्मकरवर्गः।

चिकित्सककुटीत्यादि । चिकित्सकादयख्यः, प्रस्थौदनं प्रस्थपमाणमन्नं, स्नेह् प्रसृतिं तैलघृतादेरधीञ्जलि, क्षारलवणयोध, द्विपलिकं पलद्वयप्रमाणं, हरेयुः हस्त्याहाराल्रभेरन्, प्रत्येकमात्मार्थे । दशपलं मांसस्य, अन्यत्र चिकित्सकेभ्यः चिकित्सकान् वर्जयित्वा, हरेयुः कुटीरक्षा विधापाचकाश्च ।

पयीत्यादि । पथ्यादिपरूचकाभितप्तानां हस्तिनां, चिकित्सकाः, प्रति-कुर्युः पथिगमनादिजन्याभितापप्रतीकारं कुर्युः।

स्थानस्याशुद्धियवसस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परा-रोइणमकाले यानमभूमावतीर्थेऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि । तम् एषां भक्तवेतनादाददीत ।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्रातुर्मास्यृतसन्धिषु । भूतानां कृष्णसन्धीज्याः सेनान्यः शुक्रसन्धिषु ॥ दन्तम् अपरीणाइद्विगुणं त्रोज्झ्य कल्पयेत्। अब्दे झर्षे नदीजानां पञ्चाब्दे पर्वतीकसाम् ॥ इति कीटबीयार्थमासेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे हात्रियोऽध्यायः हस्तिप्रचारः, आदितः त्रिपञ्चादाः ॥

दण्डहेतृनाह — स्यानस्येत्यादि । स्थानस्य अशुद्धिः अमार्जनं, यव-सस्य अमहणम् आञानाभावः, स्थले स्थण्डले शायनम् , अभागे घातः ताड-नानहें मर्मादी ताडनं, परारोहणम् आरोहणानधिकृतस्यारोहणम्, अकाले यानम् अनियते काले चारणम्, अम्मौ विषमदेशे यानम्, अतीर्थे नदादे-रघट्टे अवतारणं, तरुपण्डे तरुगहने अवतारणम्, इति एवझातीयानि, अत्य-यस्थानानि दण्डस्य कारणानि, अर्थाद् औपस्थायिकवर्गस्याध्यक्षस्य च । तं दण्डम्, एषां, मक्तवेतनाद्, आददीत गृहीयात्।

विधिशेषं स्रोकद्वयेनाह — तिस्न इति । तिस्रो नीराजनाः बलवृद्धि-दुरितशान्तिश्योजना आरात्रिकाः, कार्याः। कदा कदा, चातुर्मास्यृतुसन्धिषु चातुर्मास्यश्चर्तेषु मासेषु भवाः पौर्णमास्यः तासु, ऋतुसान्धषु पूर्वापरऋतुस-न्धिस्थासु अर्थात् कार्त्तिकीफाल्गुन्याषादीषु, भूतानां, कृष्णसन्धीज्याः अमा-वास्यासु बलयः, कार्याः। सेनान्यः स्कन्दस्य, शुक्कसन्धिषु पूर्णिमासु, इज्याः कार्या इति शेषः ॥

दन्तेत्यादि । दन्तम्लपरीणाहद्विगुणं विपाणम्लपरिक्षेपमानाद्विगुणमानं भागं, प्रोज्झ्य परिहाय, कल्पयेत् छित्त्वा गृह्वीयात्, प्रोज्झितातिरिक्तं दन्तभा-गमित्यार्थम् । छेदकालमाह — अब्दे द्वचर्धे सार्धे वर्षद्वये अतीते, नदीजानां नदीचारिणां हस्तिनां, पञ्चाब्दे अतीते, पर्वतौकसां गिरिचराणाम् ॥

इति कौटलीयार्वशासन्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे हात्रिशोऽध्यायः इस्त्यध्वक्षे हस्तिप्रचारः,

भादितस्त्रियञ्चादाः ॥

४९-५१ प्रकः रथाध्यक्षः, परयध्यक्षः, सेनापतिप्रचारः। अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः।

स स्थकर्मान्तान् कारयेत्।

दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः । तस्मादेकान्तरावरा आ पडन्त-रादिति सप्त रथाः ।

देवरथपुष्यरथसाङ्घामिकपारियाणिकपरपुराभियानिकवैनिय-कांश्र रथान् कारयेत् ।

स्थाध्यक्ष इति सूत्रम् । स्थानाम् अध्यक्षः घटनसंस्करणाद्यधिकृतो स्थाध्यक्षः अर्थात् तत्कमीभिधीयतः इति सूत्रार्थः ।

अश्वाध्यक्षेणेति । अश्वाध्यक्षविधानेन, रथाध्यक्षः व्याख्यातः रथाध्य-क्षविधानं व्याख्यातं रथ्यानां शालानिवेशनं विधादानं कर्मायोजनं गन्तव्याध्व-परिकल्पनं वन्धनोपकरणघटनं कर्मकरनियोजनं नीराजनिमत्येवज्ञातीयमधा-ध्यक्षोक्तं कर्म रथाध्यक्षेणाप्यनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अधिकं त्वाह—स इत्यादि । रथाध्यक्षः, रथकर्मान्तान् घटनसंस्कर-णरूपान्, कारयेत् ।

स्थस्य प्रमाणमाह — दशपुरुष इति । 'द्वादशाङ्गुलो वितस्तिरछा-यापौरुषं चे'ति द्वादशाङ्गुलो यः पुरुष उक्तः तेन पुरुषप्रमाणेन दशपुरुषः दश्वितस्तिः अर्थादुत्सेथे पञ्चहस्तः, द्वादशान्तरः हस्तषट्कविस्तारः, रथः । अयमुक्तमः । इतो न्यूनप्रमाणान् रथानाह — तस्पादिति । दशपुरुषरथाद्, एकान्तरावराः आ पडन्तरात् आ पड्वितस्तिविस्तारादेकेकवितस्तिविस्तार-न्यूनाः, अर्थाद् विस्तारन्यूनतानुगुणोत्सेथन्यूनतायुक्ताश्च, रथा भवन्तीति शेषः । इति अनेन प्रकारण, सप्त रथाः दशपुरुषेणादिमेन सह ।

विनयोगभेदनिबन्धनांस्तःसंज्ञाभेदानाह — देवरथेत्यादि । देवरथेा यात्रोत्सवेषु देवप्रतिमासञ्चारणार्थो रथः, पुष्यरथः विवाहादिमङ्गलावसरारो-हणार्थः, साङ्गामिकः युद्धार्थः, पारियाणिकः अध्वसञ्चारार्थः, परपुराभिया-निकः शञ्चदुर्गभञ्जनावसरोपयोज्यः, वैनयिकः विनयश्चर्याशिक्षणं तदर्थः, एवं-संज्ञान् रथान् कारयेत् ।

इष्वस्त्रप्रहरणावरणोपकरणकल्पनाः सार्थिरिधकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विद्यात । आ कर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भृतानामभृतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्थमानकर्म च।

एतेन पत्त्यध्यक्षी व्याख्यातः। स मौलभूतश्रेणिमित्रामित्राटवी-वलानां सारफल्गुतां विद्यात् । निम्नस्थलमकाशकृटखनकाकाशदि-वारात्रियुद्वयायामं च विद्यात् । आयोगमयोगं च कर्ममु ।

इच्चख्रेत्यादि । इप्वादिकल्पनाः इष्णां वाणानां सत्णीराणाम् अस्राणां धनुषां प्रहरणानां तोमरादीनाम् आवरणानां पल्याणादीनाम् उपकरणानां वरुगादीनां च करुपना रचनाः , सारिश्वरिधकरध्यानां कर्मस् आयोगं च य-न्तुणां रथयोक्तुणां रथवाहानां च स्वस्वकर्मसु अभियोगातिशयं च, विद्यात् । आ कमेभ्यश्रेति । आ कमेणां परिसमाते:, भक्तवेतनं, भृतानां नित्यनियुक्त-शिल्पिनाम्, अमृतानाम् आगन्तुशिल्पिनां च सपरिकर्मिणां, योग्यारक्षानुष्ठानं योग्यानां स्वकर्मण्यतिनिपणानां शिल्पिनां यद्वा अश्वहृदयरश्रचर्यादिशिक्षा-रूपयोग्योपदेशाचार्याणाम् आरक्षा परोपजापाद् रक्षणम् अनुष्ठानं व्यापार-सौष्ठवासौष्ठवमात्रां च, अर्थमानकर्म च अर्थकर्म प्रमृतधनदानं मानकर्म पारि-तोषिकवलयवस्त्रादिदानसत्कारं च, विद्याद् आकलयेत् ।

इति रथाध्यक्षप्रकरणं समाप्तम् ।

पत्त्यध्यक्ष इति सूत्रम् । पदात्यधिकृतव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्तेनेति । उक्तेन स्थाध्यक्षव्यापारेण, पत्त्यध्यक्षो व्याख्यातः पदा-त्यध्यक्ष इप्यस्त्रप्रहरणादिकरुपनाः कर्मस्वायोगं भक्तवेतनं योग्यारक्षानुश्चानम-र्थमानकर्म चेत्येतत् सर्वे पदातिविषयं चिन्तयेदित्यर्थः । अधिकविधिमाह-स इत्यादि । पत्यध्यक्षः, मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटवीनलानां मौलं मूले स्था-नीये भवं सैन्यं भृतं वेतनपरिगृहीतं वलं श्रेणिर्जनपदवर्त्यायुधीयगणः मित्र-बलममित्रवलमटवीपालबलम् इति पड्विधानां बलानां, सारफल्गुतां, विद्यात् स्थानविनियोगाय जानीयात् । निम्नादियुद्धव्यायामं च निम्नयुद्धाद्यष्टवि-धयुद्धशिक्षां च, विद्यात् । तत्र निम्नयुद्धं सतृणजलमध्यदेशयुद्धं स्थलयुद्धं निरुदकस्तम्बदेशयुद्धं प्रकाशयुद्धं प्रतीतं कृटयुद्धं साङ्घामिकाधिकरणविक-ल्पितं कपटयुद्धं खनकयुद्धं भूमिं खात्वा तत्र स्थित्वा क्रियमाणं युद्धम् आका-

तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धमहरणविद्याविनीतो हस्त्यश्वरथचर्या-संघुष्टश्चतुरङ्गस्य वलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यात् ।

स्वभूमिं युद्धकालं पत्यनीकम्भिन्नभेदनं भिन्नसन्धानं संहत-भेदनं भिन्नवधं दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत् ।

शयुद्धं प्राकारादिकमारुख कियमाणं युद्धं दिवायुद्धरात्रियुद्धे प्रतीते । आयो-गमयोगं च कमेस्विति । पत्तीनां स्वकर्मसु 'सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्याया-मश्चेति पदातिकर्माणि' इति साङ्ग्रामिकाधिकरणे वक्ष्यमाणेषु तत्परत्वमव्या-पारं च विद्यात् ।

इति पत्त्वध्यक्षप्रकरणं समाप्तन् ।

सेनापितप्रचार इति सूत्रम् । हस्त्यश्वरथपदातिरूपचतुरङ्गसमुदा-यात्मकं मौलभृतादिषद्पकारोपेतं वलं सेना तस्य पतिनीयकः सेनापितः तस्य प्रचारो व्यापारोऽभिधीयत इति स्त्रार्थः । एकैकाङ्गाध्यक्षकथनानन्तरं सर्वी-ङ्गसमुदायाध्यक्षस्य कमपासत्वाद् वचनम् ।

तदेवत्यादि । अधाध्यक्षादीनां पत्त्यध्यक्षान्तानां चतुर्णामङ्गाध्यक्षाणां यत् कर्मजातमभिहितं तदेव, सेनापातेः, विद्यात् । स कथम्भतः, सर्वयुद्धप्वरणविद्याविनीतः सर्वेषु युद्धेषु निम्नयुद्धादिषु सर्वेषु पहरणेषु धनुर्वगीदिषु विद्यासु आन्वीक्षिकीप्रभृतिषु च कृताशिक्षः, हस्त्यश्चरथचर्यासङ्घुष्टः गजा- वारोहणयोधनादिकमसु प्रख्यातः । तदेवत्येतद् विशिनष्टि—चतुरङ्गस्य चलस्यानुष्ठानाधिष्ठानमिति । हस्त्यश्चरथपदात्यात्मिकायाः सेनायाः यान्यनुष्ठानानि 'हस्त्यश्चरथपतिकर्माणी'ति साङ्ग्रामिकाधिकरणे वक्ष्यमाणानि कर्माणि तद्धिष्ठानं तद्यश्चयम् अश्वाध्यक्षादिकर्मणामश्चादिकर्मानुरूपकरणी- यत्वात् ।

अतिविष्टकर्मातिरिक्तं कमीह — स्वभूमिमित्यादि । स्वभूमि सेनाव्यायामार्दं देशं , युद्धकालं प्रकाशादियुद्धयोग्यं कालं, प्रत्यनीकं शत्रुवलम् ,
अभिन्नभेदनम् अभिन्नस्य परव्यूहस्य भेदनं विश्लेषणं, भिन्नसन्धानं भिन्नस्य
विश्लिष्टस्य खवलस्य संश्लेषणं, संहतभेदनं परस्परस्क्षार्थसङ्घटितानां विधटनं,
भिन्नवधं विधटितानां वधं, दुर्गवधं परपुरस्थानीयादिविध्वंसनं, यात्राकालं च
अभिषणनकालं च, पश्येत् विद्यात् ।

त्र्यध्वजपताकाभिन्यूंहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् । स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः ॥

इति कीटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयश्चिशोऽप्यायः स्थाप्यक्षः पत्त्यध्यक्षः सेनापतिश्रचारश्चः आदितः चतुष्यस्वाशः ॥

विधिशेषं स्रोकेनाह— त्यंत्यादि । स्थाने गमननिवृत्तौ, याने गमने प्रहरणे परामिहनने च विषये, त्यंध्यजपताकाभिः वाधैः शङ्कचकादिचिद्धैः वैजयन्तीभिश्च, व्यूहसंबाः युद्धव्याहितस्वसैन्यस्य सङ्कतान् पराधिज्ञेषान्, प्रकल्ययेद् उक्षिस्तेत् । उक्षिस्तितसङ्केताविसंवादेन स्वसैन्या वाद्यविशेषश्रवण-ध्यजपताकाविशेषदर्शनः स्थानयानाद्यनुष्टानं यथा कुर्युस्तथा तान् शिक्षयेचे त्यभिशायकमध्यक्षविशेषणमाह — सन्यानां विनये रत इति ॥

इति क्रीटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षत्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयांक्षश्चीऽध्यायः रथाष्यक्षः प्रयथ्यक्षः सेनापतिप्रचारस्य, आदितश्चतुष्यचाशः ॥ ५२, ५३ प्रक मुद्राध्यक्षः विवीताध्यक्षः। मुद्राध्यक्षो मुद्रां मापकेण द्यात् । समुद्रो जनपदं प्रवेष्टं निष्क्रमितुं वा लभेत । द्वाद्शपणममुद्रो जानपदो द्यात्। कृदमुद्रायां पूर्वः साहसद्ण्डः। तिरोजनपदस्योत्तमः ।

विवीताध्यक्षो मुद्रां पश्येत्।

मुद्राध्यक्ष इति सूत्रम् । मुद्रा नाम पण्यलेख्यादिषु करणीयो राज-कीयश्चिद्वविशेषः ग्रुक्काध्यक्षे प्रस्तुतः तस्या अध्यक्षो मुद्राध्यक्षः । स तद्धा-पारश्च तत्रानुक्त इहाभिधीयत इत्यर्थः ।

मुद्राध्यक्ष इति । सः, मुद्रां नायं चोरः शञ्जचारो वेति प्रत्ययजन-नार्थां, मापकेण द्यात् मापकं राजकोशवृद्धचर्यं गृहीत्वा द्यात्, प्रवेष्ट्रे निष्क-मित्रे च ।

मुद्राप्रहणस्य फलमाह — समुद्र इति । मृहीतमुद्र एव जनः, जन-पदं विजिमीपुदेशं, प्रवेष्टं, निष्कमितुं तस्मान्निर्मन्तुं च, लमेत अधिकारं प्रामु-यादित्यर्थः ।

अगृहीतमुद्रस्य प्रविशतो निर्गच्छतश्च दण्डमाह — द्वादशपणिम-स्यादि । द्वादशपणं दण्डम् , अमुद्रः अगृहीतमुद्रः, जानपदः विजिगीपुजन-पदभवः, दद्यात् । अन्यजनपदभवस्य तु अमुद्रस्य कृटमुद्राकरणवश्चमाण-दण्डवृद्धिन्यायेन दण्डवृद्धिः काचित् स्थापनीया । कृटमुद्रायां कृत्रिममुद्रायां भदर्श्यमानायां, पूर्वः साहसदण्डः, अर्थोद् विजिगीपुजनपदभवस्यैव । तिरो-जनपदस्य अन्यजनपदभवस्य कृटमुद्रापदशिखतः, उत्तमः साहसः ।

इति मुद्राध्यक्षपकरणं समाप्तम् ।

विवीताध्यक्ष इति स्त्रम् । विवीतं गोप्रचरणाईस्तृणादिमान् प्रदेशः तस्याध्यक्षस्तद्धापारोऽभिधीयत इति स्त्रार्थः । य एते मुद्राध्यक्षदण्डनीया उक्ता अमुद्रकूटमुद्राः, ते महापथमृजुमपहाय विमार्गेणैव विवीतगतेन पाय-श्चरन्तो विवीताध्यक्षेणैव स्वयं स्वपुरुषद्वारेण वा गृहीत्वा मुद्राध्यक्षायापणीया इत्यतो मुद्राध्यक्षानन्तरं विवीताध्यक्षकथनसङ्गतिः ।

विवीताध्यक्ष इति । सः, मुद्रां पश्येत् प्रतिविवीतपाथिकं मुद्रास्ति नवेति परीक्षेत ।

भयान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत् । चोर्व्यालभयात्रिम्नार-ण्यानि शोधयेत् ।

अनुदक्षे कूपसेतुवन्धोत्सान् स्थापयेत्, पुष्पफलबाटांश्र । लुब्धकश्वगणिनः परित्रजेयुररण्यानि । तस्करामित्राभ्यागमे शङ्कदुन्दुभिशव्दमग्राह्याः कुर्युः शैलवृक्षाधिरूदा वा शीघवाहना वा । अभित्राटवीसञ्चारं च राज्ञो गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैर्हारयेयुः धूमा-

प्रियरम्परया वा ।

मुद्राविचयस्य व्याप्त्यर्थमाह - भयान्तरेषु चेति । भयं चोरपरापः सर्पचारशङ्का तद्गोचरेषु भूपदेशेषु कृष्येष्वकृष्येषु वा सर्वविधेषु, विवीतं स्था-पयेत्। एतेन 'अकृष्यायां भूमी पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेद्' इति भूमि-च्छिद्रविधानप्रकरणोक्त्या कृष्यभूमौ विवीताभावात् तत्पथचारिषु मुद्रावि-चयाभावप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्ता । चोरव्यालभयात् , निम्नारण्यानि निम्नानि गमीराणि म्चिछद्राणि अरण्यानि च, शोधयेत् तस्करा हिंस्रमृगाश्च तत्र नि-लीय वसन्ति रवेति मुहुः परीक्षेत ।

अनुद्क इति । निर्जले प्रदेशे, कूपसेतुबन्धोत्सान् कृपान् उद्पानान् सेतुबन्धान् जलावरोधबन्धान् उत्सान् तात्कालिकान् क्षुद्रकृषांश्च, स्थापयेत्। पुष्पफलवाटान् , चकारात् प्रपादिकं च, स्थापयेत् ।

लुब्धकश्वगणिन इति । लुब्धकाश्च श्वगणिनश्च, परित्रजेयुररण्यानि वनानि परितश्चरेयुः, अर्थाचोरामित्रादीनां प्रवेशपरिहाराय प्रविष्टपरिज्ञानाय च । चोराद्यागमस्यान्तपालादीन् प्रति निवेदनार्थमाह — तस्करेत्यादि । तस्करा-मित्राभ्यागमे शर्खदुन्दुभिशब्दम् , अमाबाः तस्करामित्राणां महणागोचराः सन्तः, कुर्यः। अमाबत्वप्रकारमाह — शैलह्साधिरूढा वेत्यादि। स्पष्टार्थम्।

अमिन्नेत्यादि । अमित्राटवीसञ्चारं च अमित्राणां रात्रृणाम् अटवीसञ्चारं मृगयादार्थं वनसञ्चारवृत्तान्तं, राज्ञः स्थानीयस्थितस्य, गृहकपोतेर्मुद्रायुक्तैः लेखयुक्तिगृद्धकपारावतेः, हारयेयुः नयेयुः । घूमाभिपरन्परया वा हारयेयुः दिवा धूमपरम्परया नक्तमभिपरम्परया वा नयेयुः । परम्परा तु- आ वनाद् आ-स्थानीयं विवीताध्यक्षपुरुषाः कृतसङ्केताः कोशान्तरेषु स्थिताः वनगतपुरुष-प्रथमपद्शितघूमामिद्शीनात् तदुत्तरकोशान्तरस्थितेन स्वोत्तरं कोशान्तरास्थितं प्रति धूमाभिप्रदर्शनं, तेन स्वोत्तरं प्रति तेन स्वोत्तरं प्रतीत्येवंरूपा द्रष्टव्या ।

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तनीं चोररक्षणम् । सार्थोतिवाह्यं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत् ॥

इति काँदलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे चतुर्भित्रक्षोऽध्यायः मुद्राध्यक्षो विजीताध्यक्षः, आदिसः पञ्चपञ्चादाः ॥

व्यापारशेषं श्लोकेनाह — द्रव्येत्यादि । द्रव्यहम्तिवनाजीवं द्रव्यवने हम्तिवने च विद्यमानो य आजीवः उपजीव्यपदार्थः कुप्याध्यक्षहस्त्यध्यक्षो-पादेयव्यतिरिक्तः यवसेन्धनाङ्गारादिः तं, वर्तनीं दुर्गमार्गसन्तारणभृतिं, चोर-रक्षणं तद्भृतिं, सार्थातिवाद्यं भयस्थानेषु वाणिक्सङ्कस्यातिवाहनवेतनं, गोरक्ष्यं गोरक्षानिमित्तमादेयं, व्यवहारं यथोक्तपदार्थक्रयविक्रयव्यवहारं च, कारयेत अनुष्ठापयेत ॥

> इति कौटलीयार्थशासस्याख्यःयामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे चतुस्त्रिशोऽध्यायः मुद्राध्यक्षो विवीताष्यक्षयः, आदितः पञ्चपञ्चाशः ॥

५४, ५५. प्रकः समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवेदेहकतापसन्यञ्जनाः प्राणिधयः।

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुष्यविष्टिमतिकरमिदमेता-वदिति निवन्धयेत् ।

समाहर्तृप्रचार इति स्त्रम्। सर्वेभ्य आयस्यानेभ्यो दुर्गराष्ट्रसनिसेतु-वनव्रजवणिक्ष्यलक्षणभ्यो राजार्थानां सम्यगाहर्ता समाहर्ता तस्य प्रचारो व्यापारः सर्वजनपद्चिन्तनरूपोऽभिधीयत इति स्त्रार्थः। एकेकार्थाध्यक्षाणां प्रतिपादनानन्तरं सर्वार्थाध्यक्षस्य प्राप्तावसरत्वात् कथनम्।

समाहर्तेत्यादि । समाहर्ता, चतुर्धा जनपदं विभव्य चतुर्भरंशैः जन-पदं पृथक्कृत्य, ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठाविभागेन चतुर्विष्यंशेषु पत्येकं ज्येष्ठो मध्यमः कनिष्ठ इति विभागं कुलसंख्यापयुक्तं ग्रामाणां सारफल्नुत्वप्रयुक्तं च विभागं कृत्वा, श्रामाप्रं निवन्धयेत् ग्रामाणां प्रातिस्विकं सामृहिकं च परिमाणं लेख-येत्। कथं निबन्धयेदित्याह - इदमेताबदितीति। एतच प्रामाप्रादौ सर्वत्र सम्बध्यते । अमुक्रमाम ईटम्प एतत्वरिमाणः अमुक्रमानसमुदाय ईटम्प एतस्परिभाणश्चेत्यनेन प्रकारेण । तथा परिहारकं परिहार: महादानादिनि-मित्तः करमोक्षस्त युक्तं प्रामाप्रम् , इदमेतावदिति निवन्धयेत् एत एता-वन्तो ग्रामाः करमोक्षिता इति लेखयेत् । आयुधीयं दण्डकरदायंकं ग्रामा-प्रम्, इदमेताबदिति निबन्धयेत् एत एताबन्तो ग्रामाः एतावत आयुधी-यान् प्रयच्छन्तीति छेखयेत् । धान्यादिपञ्चकप्रतिकरम् इदमेतावदिति निवन्ध-येत् । प्रतिनियतः करः प्रतिकरः, स धान्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते, धान्यप-तिकरं पशुप्रतिकरं हिरण्यप्रतिकरं कुप्यप्रतिकरं विष्टिप्रतिकरं च, इदमेतावदिति निबन्धयेत् एप्वेषु प्रामेषु अमुकामुकधान्येभ्य एतावद्भच एतावांस्तत्तद्धा-न्यप्रतिकरः प्रतिवत्सरम् उपसम्पद्मत इति छेखयेत्। एतावान् पशुप्रतिक-रोऽमुकामुकजातीयान् बाहदोहलोमायुपकर्तृन् एतावतः पश्न् उपनयतीति लेखयेत्। एव एतावान् हिरण्यप्रतिकरः कोश्चप्रवेश्यं हेमरूप्यं रूप्यरूपं ताम्र-रूपं चैतावत् प्रयच्छतीति लेखयेत् । कुप्यप्रतिकर् एष एतावान् एतान्येता-वन्ति कुप्यद्रव्याणि वितरतीति लेखयेत् । विष्टिप्रतिकर एप एतावानेतावतां कॅर्मकरपुरुषाणामपीणनोपकरोतीति छेखयेत्।

तत्प्रदिष्टः पञ्चप्रामीं दशग्रामीं वा गोपश्चिन्तयेत्। सीमावरोधेन ग्रामाग्रं कृष्टाकृष्टस्थलकेदारारामपण्डवाटवनवा-स्तुचैत्यदेवगृहसेतुबन्धक्मशानसत्रप्रपाषुण्यस्थानविवीतपयिसङ्ख्यानेन क्षेत्राग्रं, तेन सीम्नां क्षेत्राणां च मर्यादारण्यपथित्रमाणसम्प्रदानविक-यानुप्रह्परिहारनिबन्धान् कारयेत् । गृहाणां च करदाकरदसङ्ख्यानेन ।

इत्यं कृतनिबन्धस्य जनपदस्य चतुर्गागमेकैकमेकैकः स्थानिकश्चिन्तये-दिति वक्ष्यति । चतुर्भागेऽपि मामान् पञ्चशो दशशो वा विभज्य एकैकस्मिन् मामविभागे स्थानिकनियम्यमवान्तरचिन्तकं गोपसंज्ञमेकैकं कुर्यादित्याह — तस्प्रदिष्ट इति । तेन समाहर्त्रा प्रदिष्टो नियुक्तः पुरुषः, पश्चमामी दशमामी बा प्रामाणामुत्तमत्वे तत्पब्चकम् अधमत्वे तह्शकम् अर्थान्मध्यमत्वे तत्पर्-कादिकं च यथोचितं, गोपश्चिन्तयेत् गोपसंज्ञः सन् चिन्तयेत्, यश्चिन्तयित स गोपसंज्ञयोच्यत इत्यर्थः।

कथं चिन्तयेदित्याह् — सीमावरोधेनेति । नदीशैलादिसीमपरिच्छे-देन, ब्रामाबं ब्रामपरिमाणं, कारयेत् निबन्धयेत् । कृष्टाकृष्टायष्टादशसंख्या-नेन, क्षेत्राप्र क्षेत्रपरिमाणं, कारयेत् एतावत् कृष्टमेतावदक्ष्टमित्येवं कृष्टादिक्षेत्रं परिच्छिय निबन्धयेत् । तत्र कृष्टं कृष्टपच्यत्रीद्वायुत्पतिक्षेत्रम् , अकृष्टम् अकृष्टपच्यनीवाराबुत्पतिक्षेत्रं, स्थलम् उज्जटदेशः, केदारः शालेयादिक्षेत्रम् , भारामः उपवनं, पण्डः कदल्यादिक्षेत्रं, बाटः इक्ष्वादिभूमिः, वनं आमवास्यु-पजीव्यवृक्षबृन्दस्थानं, वास्तु मामभूमिः, चैत्यः उद्शवृक्षः, देवगृहादित्रयं प्रसिद्धं, सत्रम् अनदानशाला, प्रपा पानीयशाला, पुण्यस्थानं तीथीदि, विवीतं गोपचारप्रदेशः, पन्थाः रथशकटपद्रगतागतमार्गः । तेनेति । तेन संख्यानेन, सीम्नां नदीशैलादीनां, क्षेत्राणां च, मयीदादिनिबन्धान् कारयेत् मयीदा-दिपुस्तकानि छेखयेत् । तत्र मर्यादा परस्परावधिः, अरण्यमनुपजीव्यवनं, पन्थाः कृष्टादिपरस्परप्रवेशनिर्गमनार्गः, प्रमाणं स्वस्वपरिमाणं, संप्रदानम् अगु-केनामुकस्य दत्तमितीदशं, विकयः प्रसिद्धः, अनुप्रदेः धान्यावृणदानेन कर्ष-काणामुपकारः, परिहारः करमोक्षः । गृहाणां च करदाकरदसंख्यानेन, निब-न्धान कारसेदिति वर्तते एतावन्ति गृहाणि करदासकैर्जनैरध्युपितानि एता-वन्ति चाकरदायकैरित्येवं संख्याय पुस्तकेषु लेखयेत्।

तेषु चैतावचातुर्वण्यमेतावन्तः कर्षकगोरक्षकवैदेहकारुकर्मकर-दासावचैतावच्च द्विपद्चतुष्पद्मिदं च हिरण्यविष्टिश्चुस्कद्ण्डं समुत्ति-ष्टतीति ।

कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां बालवृद्धकर्मचरित्राजीवन्ययपरिमाणं

विद्यात् ।

एवञ्च जनपद्चतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेत् । गोपस्थानिकस्थानेषु प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलित्रब्रहं च कुर्युः ।

तेषु चेति । तेषु च गृहेषु, एतावत् चातुर्वर्ण्यम् एतावन्तोऽमुकामुक-वर्णभवा जनाः, एतावन्तः कर्षकादयः पड्गीश्च, एतावच द्विपदचतुष्पद-मिदं च पिण्डेनैताबन्तो मनुष्याश्च पशवश्चेते, वसन्तीति सर्वत्र शेषः । इदं च हिरण्यविष्टिशुरुकदण्डं हिरण्यं स्वर्णरूप्यादि विष्टिः कर्भकरः शुरुकः चट्टदेयं दण्डः सैन्यः इत्येतचतुष्टयं वार्षिकं, समुत्तिष्ठति उत्पर्यत राजार्थम् , इति अनेन प्रकारेण, निबन्धान् कारयेदिति वर्तते ।

कुलानामिति । कुलानां च स्नीपुरुषाणां कुटुम्बसम्बन्धिनां च स्नीणां पुरुषाणां च, बालादिपरिमाणं बालवृद्धपरिमाणम् प्रताबद्धयस्काः स्नियः पुरुषाक्षेत्रयेवं वयःपरिच्छेदं कर्माणि वर्णजातिमसिद्धानि तत्परिमाणं चरित्रं देश-जात्याधाचारस्तत्परिमाणम् आजीवो वृत्तिः अर्थात् तिन्निमत्त आयस्तत्परि-माणं व्ययः कुटुम्बभरणार्थधनविनियोगस्तत्परिमाणं च, विद्यात्, गोपः ।

एवञ्चीत । अनेन प्रकारेण, जनपदचतुर्भागं, स्थानिकः स्थानिकपद-व्यपदेश्यश्चतुर्भागनायकः, चिन्तयेत्।

गोपत्यादि । गोपस्थानिकस्थानेषु गोपानां स्थानिकानां च स्वव्यापारा-नुष्टानप्रदेशेषु, प्रदेष्टारः कण्टकशोधनाधिकारिणः, कार्यकरणं कण्टकोद्धरण-लक्षणकायीनुष्टानं, बलिपमहं च बलीनां गोपस्थानिकनिबन्धारुदानां राजा-र्थानां प्रसम्महणं च अर्थात् स्वयमदायकेभ्यः, अथवा बलिपमहं बलिनां राष्ट्रमुख्यानां राजार्थोत्थापनविज्ञकारिणां प्रमहं गोपस्थानिकविधेयास्ते यथा स्युस्तथा दमनं, कुर्युः ।

इति समाहर्तृत्रचारः समाप्तः ।

समाहर्तपदिष्टाश्च गृहपतिकव्यञ्जना येषु प्रामेषु प्रणिहितास्तेषां प्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्नं विद्यः । मानसञ्जाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपिहाराभ्यां गृहाणि वर्णकर्मभ्यां कुलानि च । तेषां जङ्घाप्रमायव्ययौ च विद्यः । प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणमनथ्योनां च स्त्रीपुहषाणां चारप्रचारं च विद्यः ।

पृह्पतिकवैद्हकतापसन्यञ्जनाः प्रणिधय इति स्त्रम् । गृह्पति-कन्यञ्जना वैदेहकन्यञ्जनास्तापसन्यञ्जनाश्च संस्थाविशेषा गृहपुरुषोत्पत्तिप्रकर-णोक्ताः, प्रणिधयः गृहपुरुषाः अक्षणया तेषां प्रणिधानानि प्रामेषु जनपदेषु च नियोजनानि अभिधीयन्त इति स्त्रार्थः । गृहपतिकवैदेहकतापसन्यञ्जनप्रणिधय इति समस्तपाठे गृहपतिन्यञ्जनादीनां त्रंयाणां संस्थाविशेषाणां प्रणिधयः प्रणि-धानानि नियोजनानीति स्पष्ट एवार्थः । संस्थापष्ठके तिस्तृणां प्राधान्याद् प्रहणमन्ययोरप्यभ्यपायत्वाविशेषादुपलक्षणम् । तेन कापिटकोदास्थितसंस्थ-योरपि प्रणिधानं संगृहीतं द्रष्टन्यम् । संस्थाप्रणिधानं च ग्रामजनपदवृत्तान्त-ज्ञानस्य गोपस्थानिकप्रचारपरीक्षणस्य च समाहर्त्ववश्चपेक्षणीयस्थाभ्यपायभृतं समाहर्तृप्रचारस्थैवाज्ञमिति तस्येहाभिधानसङ्गतिः ।

तत्र गृहपतिन्यञ्जनप्रणिधानं ताबदाह — समाहर्तृपदिष्टाश्चेति । समाहर्त्रा नियुक्ताः, गृहपतिकव्यञ्जनाः, येषु प्रामेषु, प्रणिहिताः नियोजिताः, तेषां प्रामाणां, क्षेत्रगृहकुलां क्षेत्रसंख्यां गृहसंख्यां कुलसंख्यां च, विद्युः । कानि कानि कथं विद्युरित्याह — मानसञ्जाताभ्यां क्षेत्राणीति । मानेना-वामविस्तारादिपरिच्छेदेन उत्पत्रसस्यिपिकेन च क्षेत्रां विद्युः । मोगपरिहार्गाभ्यां गृहाणि करकरमोक्षाभ्यां गृहवास्तव्यान्, विद्युः । वर्णकर्मभ्यां कुलानि च बाह्मणादिजात्या तथा यजनकृष्यादिकर्मणा कुटुम्बानि च, विद्युः । तेषा-पिति । कुलानां, जङ्घामं जङ्घाश्चेदेन पादचारिणो लक्ष्यन्ते कुलसम्बन्धिनां पादचारिणां द्विपदचतुष्पदानामप्रम् इयक्ताम्, आयव्ययौ च धनोत्पत्तिविन्तियोगौ च, विद्युः । प्रस्थितत्यादि । प्रस्थितामतानामिति व्यस्तसमस्तविन्तियोगौ च, विद्युः । प्रस्थितत्यादि । प्रस्थितामतानामिति व्यस्तसमस्तविन्त्यम् प्रस्थतानां निजाधिवासस्थलादन्यत्र वस्तुं गच्छताम्, आगतानां वस्तुमन्यप्रदेशादागतानां, प्रस्थितामतानां वस्तुमन्यत्र गस्ता पुनः प्रत्यागतानाम्, आगतप्रस्थितानां किचिद् वस्तुमागत्य ततोऽन्यत्र वस्तुं प्रस्थितानां वत्यर्थः । प्रवासावासकारणं प्रवासे अध्युष्यमाणस्थलवासपरित्यागे आवासे वत्यर्थः । प्रवासावासकारणं प्रवासे अध्युष्यमाणस्थलवासपरित्यागे आवासे

प्वं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राजपण्यानां खनिसेतुवन-कर्मान्तक्षेत्रज्ञानां परिमाणमधे च विद्युः । परभूमिजातानां वारिस्थल-पथोपयातानां सारफल्गुपण्यानां कर्मसु च । शुल्कवर्तन्यातिवाहिक-गुरुमतरदेयभागभक्तपण्यागारप्रमाणं विद्युः ।

एवं समाहतृप्रदिष्टास्तापसञ्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेहकाना-मध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्यः । पुराणचोरव्यञ्जनाश्चान्तेवासिन-श्रैत्यचतुष्प्यश्चन्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थायतनाश्रमार्ण्यशैखवनग-हनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनान्युपल-भेरन् ।

तद्म्यस्थलवासपरिष्रहे च कारणं, विद्युः । अनध्यीनां च खीपुरुषाणाम् अना-शंसनीयानां नर्तकीवन्धक्यादीनां स्त्रीणां विटकितवादीनां पुरुषाणां च, प्रवासा-वासकारणं विद्युः । चारप्रचारं च परप्रयुक्तापसपंप्रवृत्तिं च, विद्युः ।

वेदेहकव्यक्षनप्रणिधानमाह — एविमिति । एवं यथा गृहपित्य्यक्षनास्तथा वेदेहकव्यक्षनाः, स्वभूमिजानां राजपण्यानां पण्याध्यक्षप्रतिपादितानां, खिनसेतुवनकर्मान्तक्षेत्रजानां खिनजानां खन्यध्यक्षोक्तानां श्रह्वव्रादीनां सेतुजानां मत्स्यप्रवादिनां वनजानां कुप्याध्यक्षोक्तानां द्रव्यवनभवानां
कर्मान्तजानां खातवप्रादिकर्मान्तभून्युत्पनानां क्षेत्रजानां त्रीद्धादीनां सीताध्यक्षोक्तानां च, परिमाणम् इयत्ताम्, अर्ध मूल्यं च, विद्युः । परभूमिजातानां देशानतरजातानां, वारिस्यळपथापयातानां जलमार्गण स्थलमार्गण च स्वदेशमुपगतानां, सारफलगुपण्यानां साराणां रत्नादीनां फलगूनां शाकादीनां च पण्यानां,
कर्ममु च क्रयविक्रयादिषु च, परिमाणमर्थे च विद्युरिति वर्तते । तथा शुस्कावष्टकप्रमाणं शुस्कस्य शुस्काध्यक्षोक्तस्य वर्तन्या अन्तपालादेयस्य आतिवाहिकस्य सार्थातिवाहनार्थस्य विवीताध्यक्षश्राद्धस्य गुस्मदेयस्य रक्षिसङ्खदेयस्य
तरदेयस्य नावध्यक्षदेयस्य भागस्य सहष्यवहारिविमाज्यांशस्य भक्तस्य व्यवहर्तृपुरुपवलीवर्दादिभोजनव्ययस्य पण्यागारस्य पण्यगृहभाटकादेश्च प्रमाणम्
इयत्तां, विद्युः ।

तापसन्यक्जनप्रणिधानमाह — प्वामिति । अनेन प्रकारेण , समाहर्तृ-प्रदिष्टाः समाहर्तृनियुक्ताः, तापसन्यक्षनाः, कर्षकगोरक्षकवैदेहकानाम् , अध्य-क्षाणां च गोपादीनां च, शौचाशौचं विद्यः । पुराणचोरन्यक्षनाश्चेति ।

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः । चिन्तयेयुक्च संस्थास्ताः संस्थाक्चान्याः स्वयोनयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पञ्चित्रशांऽध्यायः समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसम्प्रजनप्रणिधयश्च, आदितः पट्पण्चाशः ॥

सिधच्छेदादिना परद्रव्यापहारिणश्चोराः ते चिराभ्यस्ततत्क्रमाणः पुराणचोराः तद्वयञ्चनास्तद्वेषाः, अन्तेवासिनः तापसन्यञ्चनशिष्याः, चैत्यादिष्वेकादशसु स्थानेषु, तत्र चैत्यं देवालयः चतुष्पथं शृक्षाटकं शृत्यपदं निर्जनस्थानम् उद-पानः स्रोतःप्रापितावरुद्धजलो जलाधारः नदी प्रसिद्धा निपानम् उपकूपजला-श्यः तीर्थायतनं पुण्योदकप्रदेशः आश्रमो मुनिगृहम् अरण्यं ब्रह्मसोमारण्यं शैलगहनवनगहने प्रसिद्धे एतेषु । स्थित्वेति शेषः । स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च स्तेनानां चोराणाम् अमित्रपुरुषाणां शत्रुप्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदादीनां प्रवीरपुरुषाणाम् अल्पानिमत्तपरमारणसाहसिकानां च, चकारादनर्थ्यसीपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनानि अमुध्मिन् देशे अमुष्मिन् काले प्रवेशः स्थिति-निर्गमनमित्येतानि प्रयोजनं च, उपलमेरन् जानीयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—समाहतेति। एवम् उक्तेन प्रकारेण, उत्थित उद्युक्तः, समाहती जनपदं चिन्तयेत्, अर्थाद् गोपस्थानिकसहायः। ताश्च संस्थाः समाहर्तृप्रदिष्टाः पूर्वोक्ताः गृहपितकव्यञ्जनादयः संस्थाविशेषाः, जनपदं चिन्तयेयुः, चकाराद् गोपस्थानिकौ च । संस्थाश्च ताश्च तत्तव्यञ्जनयोनीन् संस्थाविशेषान्, अन्याः स्वयोनयः तत्तवोनिसमानयोनयः संस्थाः, चिन्तयेयुः परीक्षेर्त् । संस्थापरीक्षार्थस्य चेदं संस्थान्तरप्रणिषानस्य वचनं न तात्पर्यतो विध्यर्थे, किन्तु कर्मकराः प्रायोऽर्थलोभाद् राजार्थं वा हापयन्ति प्रजा वा परिपीडयन्तीत्यवस्यं तत्कर्मशोधने समाहर्जा नित्यं प्रतिजागरितस्यिमस्युपदेन् शार्थम् । तेन संस्थाचिन्तनाय संस्थान्तरकल्पने संस्थानवस्थाप्रसङ्ग इति न

इति कीटलीयार्थशास्त्रव्याक्यायाम् अध्यक्षप्रसारे द्वितीयाचिकरणे पञ्चित्रशोऽभ्यायः समाइर्नृप्रसारः गृहपतिनैदेहकतापसभ्यभनाः प्रणिधयश्च, आदितः यटपन्नाशः ॥

५६ प्रक. नागरिकप्रणिधिः।

समाहर्त्वन्नागरिको नगरं चिन्तयेत्। दशकुली गोपो, विन्नति-कुली चत्वारिंशत्कुली वा । स तस्यां खीपुरुपाणां जातिगोत्रनामक-र्माभेः जङ्गाग्रमायव्ययौ च विद्यात् ।

एवं दुर्गचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत्।

धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेद्य वासयेयुः । स्वप्रत्ययाश्च तपस्विनः श्रोत्रियांक्च ।

नागरिकप्रणिधिरिति स्त्रम् । नगरे स्थानीये नियुक्तो नागरिकः तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारे नियोजनम् अभिधीयत इति स्त्रार्थः । सर्व-समुद्रयानां यथोक्तरूपाणां रक्षणीयत्वाद् तद्रक्षणस्य तदाश्रयस्थानरक्षणाधीन-त्वात् स्थानीयस्य तदाश्रयस्थानरक्षणाधीन-

समाहर्न्बदिति । नागरिकः, नगरं स्थानीयं, समाहर्न्वत् चिन्तयेत् यथा समाहर्ता जनपदं चतुर्था विभज्य गोपस्थानिकसहायश्चिन्तयेत् तथा स्थानीयं चतुर्धा विभज्य गोपस्थानिकसहायश्चिन्तयेत् । तत्र गोपस्य चिन्तनीयं विषयमाह—द्शकुलीमिति । दशकुली दशकुलानि उत्तमानि, गोपः, चिन्त-येदिति सम्बन्धते । तथा विशतिकुली विशति कुलानि मध्यमानि, चत्वारि-शत्कुली वा चत्वारिशतं कुलानि वाधमानि, चिन्तयेत् । स गोपः, तस्यां दशकुल्यां विशतिकुल्यां चत्वारिशत्कुल्यां वा स्वचिन्ताविषयभ्तायां, श्वीपुरु-षाणां स्वीणां पुरुषाणां च, जातिगोत्रनामकर्मभिः, जङ्घात्रं जङ्घाशब्देन पादचारिजनो लक्ष्यते तेन जनसंख्यामित्यर्थः, आयव्ययी च, विधात् ।

स्थानिकस्य चिन्तनीयमाह — एवपिति । एवं यथा गोपो दशकु-लीप्रमृति तद्गतस्त्रीपुरुषजङ्षामायन्ययुज्ञानपूर्वे चिन्तयेत् तद्गत् , दुर्गचतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेद् दुर्गचतुर्भागगतस्त्रीपुरुषजङ्घामायस्ययज्ञानपूर्वे तन्त्रयेत् , दुर्गचतुर्भागचिन्तकश्चायं स्थानिकारूयः ।

धर्मावसिथन इति । धर्मावसथाः धर्मशालाः तद्धिकारिणो धर्मावस-थिनः, पाषण्डिपथिकान् पाशुपतशाक्यभिक्षुकादीन् अध्वगान् , आवेद्य मोपाय-निवेदा, वासयेयुः धर्मावसथेषु । स्वप्रत्ययाश्च स्वकृतः स्वयं विचार्य कृतः प्रत्ययः तपस्विश्रोत्रियविश्वासो येषां ते तथान्ताः सन्तः, तपस्विनस्वापसान्, श्रोत्रियान्

कारुशिल्पिनः स्वकर्षस्थानेषु स्वजनं वासयेषुः । वैदेहकाञ्चा-न्योन्यं स्वक्रमस्थानेषु । पण्यानामदेशकालविक्रेतारमस्वकरणं च निवे-दयेयुः।

शौण्डिकपाकमांसिकौदनिकरूपाजीवाः पारेज्ञातमावासयेयः। अतिष्ययकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः।

चिकित्सकः प्रच्छन्नव्रणपतीकारकारयितारमपथ्यक।रिणं च ग्रहस्वामी च निवेद्य गोपस्थानिकयोर्मुच्यते । अन्यथा तुल्यदोषः स्यात् ।

छान्द्रसांध्य, वासयेयुरिति वर्तते । स्वपत्ययत्ववचनं तद्वासनिनिमित्तस्य दोषस्य स्वगामित्वद्योतनार्थम ।

कारुशिल्पन इति । कारवः शिल्पिनश्च, स्वकर्मस्थानेषु सजनं वासयेयुः, स्वप्रत्ययाः । वैदेहकाश्च वणिजश्च, स्वप्रत्ययाः, अन्योन्यं स्वकर्म-स्थानेषु तत्पण्यवणिक तत्पण्यवाणिजमिति न्यायमनपहाय पण्यव्यवहारस्था-नेपु, वासयेयुः। पण्यानाम्, अदेशकालविकेतारम् अदेशे अकाले च विकय-कर्तारम् आगन्तुकं, निवेदयेयुः, नागरिकाय । अस्वकरणं च अस्वीयस्य पण्यस्य व्यवहरणं च, निवेदयेयुः।

शौण्डिकेत्यादि । शौण्डिकाः मद्यविकयिणः पाक्रमांसिकाः पक्रमांसिक-यिणः औदनिका अन्तविकयिणः रूपाजीयाः वेश्याश्च, परिज्ञातं समानशीलादि-द्वारेण विदितं, आवासयेयुः । पुनः किं कुर्युः, अतिव्ययकर्तारम्, अतिव्ययस्य विज्ञातायत्यभ्यभिकस्याविज्ञातायतिकस्य वा व्ययस्य कर्तारम्, अत्याहितक-र्माणं च अतिमात्रारव्यमद्यपान।दिकर्माणं च निवेदयेयुः, गोपस्थानिकेभ्यः ।

चिकित्सक इति । भिषक् , प्रच्छन्नवणप्रतीकारकारयितारं प्रच्छन्न स्वकृतापराधोद्भेदभयादन्याविदितं यथा भवति तथा त्रणानां शस्त्राद्यस्पादि-तानां प्रतीकारस्य चिकित्सायाः कारयितारम् , अपध्यकारिणं च अपध्यानि रे।गमरणोत्पादकानि द्रव्याणि करोति सम्पादयत्यन्विष्यति वेत्यपध्यकारी तं च, निवेद गोपस्थानिकयोः, मुच्येत शुध्येत् । अन्यथा अनिवेदने, तुस्यदोपः स्याद् अपराधिभ्यां समानदोषो गण्येतेत्यर्थः। तथा गृहस्त्रामी च यस्मिन् गृहं ब्रणपतीकारयित्रपथ्यकारिणोरनुष्ठानं तद्गृहपतिश्च, निवेच गोपस्थानिकयोर्म-च्येतान्यथा तुस्यदोषः स्यात्।

प्रस्थितागतौ च निवेदयेत्। अन्यथा रात्रिदोषं भनेत । क्षेमरा-

त्रिषु त्रिपणं दद्यात् ।

पथिकोत्पथिकाञ्च वहिरन्तञ्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवन-जमञ्जानेषु सत्रणमनिष्टोपकरणमुद्धाण्डीकृतमाविग्रमतिस्वममध्वक्रान्तम-पूर्व वा गृह्णीयुः।

प्वमभ्यन्तरे शून्यनिवेशावेशनशौण्डिकौद्निकपाकमांसिकस्त-

पापण्डावासेषु विचयं कुर्युः।

अग्निमतीकारं च ग्रीष्मे मध्यमयोरहश्चतुर्भागयोः । अष्टभागो-ऽग्निद्ण्डः । बहिरधिश्रयणं वा कुर्युः ।

मस्यतागती चेति । प्रस्थितः स्रगृहात् कार्यान्तरेण देशान्तरं प्र-स्थितः आगतः देशान्तरात् कार्यान्तरेण स्वगृहं प्राप्तः तौ न, निवेदयेत् प्रस्था-नागमनकालप्रयोजनाद्यास्त्यानपूर्वमावेदयेत् , अर्थाद् गृहस्थामी । अन्यथा निवे-दनाभावे, रात्रिदोषं भजेत रात्रौ ताभ्यां कृतस्य चौर्यादिलक्षणस्य दोषस्य भागी भवेत् । क्षेमरात्रिषु क्षेमयुक्तासु अनुपजातचौर्यासु अनिवेदनरात्रिषु, ति-पणं पणत्रयात्मकमनिवेदनापराधदण्डं, दद्यात् । क्षेमेऽपि दण्डविधानं निवेद-नानुष्ठानस्य कदाप्यव्यमिचारार्थम् ।

पिकत्यादि । पथिकोत्पथिकाश्च पथिका महामार्गचारिणा वैदेहका-दिव्यक्षनाः उत्पथिका विवीतपथचारिणः काष्ट्रनुणादिहारकगोपालकादिव्य-क्षनाः त उभये सश्चाराः, बहिरन्तश्च नगरस्य विद्यमानेषु, देवगृहादिषु चतुर्षे स्थानेषु, सत्रणं शस्त्राद्यत्पादितत्रणम्, अनिष्टोपकरणम् अनिष्टानि वर्जनीया-न्युपकरणानि काकल्यादीनि चोरादिसाधनानि यस्य तम्, उद्भाण्डीकृतं सम-धिकभाण्डभारवाहिनम्, आविमं भीतम्, अतिस्वर्नं रात्रिव्यायामजागरव-शादितमात्रनिद्रापत्रम्, अध्यक्कान्तं दीर्घोध्वसञ्चारश्चान्तम्, अपूर्वे वा अज्ञात-पूर्वे वा, गृहीयुः, अर्थाकागरिकाय चार्पयेयुः ।

एवमिति। अनेन प्रकारेण, अभ्यन्तरे स्थानीयान्तराले, शून्यिनवेशा-दिषु शून्यिनवेशे शून्यालये आवेशने शिल्पशालायां शौण्डिकावासे औदनि-कावासे पाकमांसिकावासे यूनावासे पापण्डावासे चेत्येवं सप्तमु, विचयं सत्र-णाद्यन्वेषणं कुर्युः, अर्थाद् गूढपुरुषा नागरिकादिसम्बन्धिनः।

अमीत्यादि । कुर्युरित्यनुवर्तते । अमिन्नतिषेषं च अमिकार्याणां महताम्

पादः पञ्चघटीनाम् । कुम्भद्रोणीनिःश्रेणीपरशुशूर्पाङ्कुशकच-ग्रहणीदतीनां चाकरणे ।

तृणकटच्छनान्यपनयेत् । अग्निजीविन एकस्थान् वासयेत् । स्वग्रहमद्वारेषु ग्रहस्वामिनो वसेयुरसम्पातिनो रात्रौ । रथ्यासु कुट-व्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः, चतुष्पयद्वारराजपरिग्रहेषु च ।

अम्यतिप्रज्वलनवहुलस्फुलिकोद्गतिहेत्नां वारणं च कुर्युः । कदा, मीघ्मे मी-ध्मतौं, तत्रापि न सर्वदा किन्तु मध्यमयोरह्मश्चतुर्भागयोः दिवससम्बन्धिनोः द्वि-तीयतृतीययामयोः । तृणपणीदिमयपटलावृतगृहविषयश्चायं प्रतिषेधः । निषिद्ध-कारिणां दण्डमाह—अप्रभाग इति । पणाष्टभागः, अभिदण्डः निषिद्धकाला-भिकार्यकरणानिमित्तो दण्डः । अभिकार्यस्य पाकार्थस्थाल्यधिश्रयणस्य तदा-नीमवर्जनीयत्वे त्वाह — बहिरिति । बहिरिधश्रयणं वा पटलानावृतावकाशा-धिश्रयणं वा, कुर्युः ।

अभिकार्यकरणस्य घटिकाविशेषसम्बन्धे दण्डविशेषमाह — पादं इति । पादः पणचतुर्भागदण्डः, पञ्चघटीनां द्वितीयतृतीययाममध्यमपञ्च-घटिकानां सार्धद्वादशघटिकात कर्ध्वम् आ सार्धससदशघटिकात इत्यर्थः । कुम्भद्रोण्यादीनां चाकरणे कुम्भो घटो जलपूर्णः द्रोणी दारुमयो जलाधारो जलपूर्णः निःश्रेणी अधिरोहणी उच्चदेशारोहणाश्री परशुः कुटारो दार्वादिच्छे-दनार्थः शूपं प्रस्पोटनं प्रतिमुखध्मप्रसरवारणार्थम् अङ्करां सृणिर्दद्यमानव-स्त्वाकर्षणार्थः कचमहणी शालापटलतृणहरणसाधनं इतिश्चर्ममयमुदकपात्रम् इत्येतेषामभिनिर्वापणसाधनानां प्रीष्मकाले गृहद्वारेष्वनिवेशने, पाद इत्यनुव-र्तते पणचतुर्भागो दण्डः ।

त्णकटच्छन्नान्यपनयेदिति । तृणकटमयच्छदीपि गृहाणि, अपनयेद् निरस्येद् प्रीप्मे । अग्निजीविनः अयस्कारताम्रतक्षादीन् , एकस्थान् वासयेत् एकस्मिन् महाति चतुरशाले कृताग्निमयप्रतिविधाने वासयित्वा कर्मे कारयेत् । स्वगृहेस्यादि । स्वगृहप्रद्वारेषु स्वगृहमुखद्वारेषु, गृहस्वामिनो वसेयुः । कथ-म्भृताः, असम्पातिनो रात्रौ निशायामन्यत्र सञ्चारं वर्जयन्तः । रथ्यासु वि-शिखासु, कुटवजाः सजलाः कुम्भपक्षयः, सहस्रं तिष्ठेयुः । चतुष्पश्रद्वारराज-परिप्रहेषु च चतुष्पथेषु शृक्षाटकेषु द्वारेषु नगरादिद्वारेषु राजपरिप्रहेषु कोश-गृहकुष्यगृहकोष्ठागारपण्यगृहगजाश्वशांलादिषु च, कुटवजास्तिष्ठेयुः । प्रदीप्तमनभिधावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः । पर्पणो -ऽवक्रियणः । प्रमादाद् दीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

प्रादीपिकोऽग्रिना वध्यः ।

पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः।पङ्कोदकसन्निरोधे पादः । राजमार्गे द्विगुणः ।

पुण्यस्थानोदकस्थानदेवग्रहराजपस्त्रिहेषु पणोत्तरा विष्ठादण्डाः । मुत्रेष्वर्थदण्डाः ।

भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमद्ण्डयाः।

प्रदीप्तमिति । प्रदीप्तम् अनिभधावतः प्रज्वितामिकं किमिष गृहं दृष्ट्वाय्यनिमद्भवतः, गृहस्वामिनः, द्वादशपणो दण्डः भवति । पर्पणोऽवक-यिणः भारकेन गृहे वसतोऽनिभधावतो गृहस्वाम्युक्तदण्डार्धदण्डः । प्रमा-दादिति। प्रमादाद् अनवधानाद्, दीप्तेषु सत्सु अर्थात् स्वगृहेण्यपि, चतुष्प-ज्वाश्वत्पणो दण्डः । स गृहारक्षकस्येत्येके ।

प्रादीपिक इति । प्रदीपिका बहिना गृहसन्दीपनं तत्कर्ता, अभिना तहीपितेनैव, बध्यः तदैव गृहीतश्चेत्। कालान्तरगृहीतस्याप्यभिदाहः कण्टक-शोधने वक्ष्यते — 'विचीतक्षेत्रखलवेदमद्रव्यहस्तिवनादीपकपश्चिना दाहये-दिशति।

पांस्वित्यादि । रथ्यायां रथशकटादिसञ्चारमार्गे, पांसुन्यासे पांस्नां धूळीनां तञ्जातीयानामवकराणां च निक्षेपे, अष्टभागः पणाष्टमांशः, दण्डः। तत्रैव पङ्कोदकसित्ररोधे पङ्कामिश्रजळावरोधने, पादः पादपणदण्डः । राजमार्गे महामार्गे, द्विगुणः पांसुन्यासे पङ्कोदकसित्ररोधे च रथ्योक्तद्विगुणः पादपणा- रमकोऽर्धपणात्मकश्च क्रमेण दण्डः।

पुण्येत्यादि । राजमार्ग इत्यनुवर्तते तत्र, पुण्यस्थानादिषु चतुषु च, पणोत्तरा उत्तरोत्तरैकैकपणाधिकाः राजमार्ग एकपणः पुण्यस्थाने द्विपणः उद-कस्थाने तटाकादौ त्रिपणः देवगृहे चतुष्पणः राजपरिमहे राजगृहकोशागारादौ पञ्चपण इत्येवमात्मकाः, विष्ठादण्डाः । मृत्रेषु उत्केष्वेव प्रदेशेषु मृत्रविसर्जने, अर्थदण्डाः क्रमाद् अर्थपणैकपणसार्थपणद्विपणार्थनृतीयपणात्मका दण्डाः ।

भैपज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्या इति । भैपज्यं विरेचनद्रव्यसेवनं व्याधिरितसारप्रमेहादि भयं प्रसिद्धम् एतिनिमित्तकं चेद् विष्ठामूत्रकरणं राज-मार्गादौ, तर्हि दण्ड्या न भवन्ति ।

मार्जारश्वनकुलसर्पमेतानां नगरस्यान्तरुत्सर्गे त्रिपणो दण्डः । खरोष्ट्राश्वतराश्वपञ्चमेतानां पटपणः । मनुष्यमेतानां पञ्चाश्चतपणः ।

मार्गविपर्यासे शबद्वारादन्यतः शबनिर्णयने पूर्वः साहसदण्डः । द्वाःस्थानां द्विशतम् । श्मशानादन्यत्र न्यासे दहने च द्वादशपणो दण्डः।

विषण्नालिकमुभयतोरात्रं यामतूर्यम् । तूर्यश्चन्दं राज्ञो गृहा-भ्याशे सपादपणमक्षणताडनम् त्रथमपश्चिमयामिकम् । मध्यमयामिकं द्विगुणम् । बहिश्चतुर्गुणम् ।

माजीरेत्यादिवाक्यत्रसमतिरोहितार्थम् ।

मार्गेत्यादि । मार्गिविषयांसे प्रसिद्ध मार्गादन्यन मार्गेण शवानां नयने, शबद्धारादन्यतः शवनिर्णयने व्यवस्थितप्रेतिनिर्हरणद्वारातिरिक्तद्वारेण प्रेतिनिर्हरणे, पूर्वः साहसदण्डः। द्वाःस्थानां द्वाररक्षिणां द्वारान्तरनिर्णयनमप्रतिषेधतां, द्विशतं पणद्विशतदण्डः। समञानादित्यादि । न्यासे स्थापने, स च बाळाना-थादीनाम् । शेषं स्पष्टम् ।

विषण्नालिकमिति । यामतूर्य यामे यन्त्रणीयजनसञ्चारे प्रहरे मवं
तूर्य तत्सञ्चारनिरोधस्चकं बाद्यवोषणं यामतूर्यं, तत् , उभयतोरात्रं रात्रेरुभयोः पार्श्वयोः, अर्थात् प्रथमपश्चिमयामयोः कर्तन्यभिति शेषः । तत्रापि घटिः
कानियमार्थमाह — विषण्नालिकं विवर्जिताः षट् नालिकाः रात्रिपूर्वपश्चिमभागसंबन्धिनयो यस्मिस्तद् यथा भवति तथा, रात्रेरादितः षट्यु घटिकास्वतीतासु
अन्ततश्च षट्यु घटिकास्ववशिष्टास्वित्यर्थः । इह उभयतोरात्रमिति रात्रिमुभयत
इत्यर्थेऽव्ययीमावः समासान्तश्चार्षः । तूर्यश्चब्द् इति । श्रूयमाणे, राज्ञो, गृहाभ्याशे गृहसमीपे सञ्चरतामिति शेषः, सपादपणम् अक्षणताडनं पादाधिकपणोऽकालसञ्चारदण्डः भवति । तचाक्षणसञ्चारदण्डनं किं सर्वरात्रियामविषयं,
नेत्याह—प्रथमपश्चिमयामिकं प्रथमयामश्चेषसञ्चारविषयं पश्चिमयामश्चेषसञ्चारिवषयं नेत्यर्थः । द्वितीयतृतीययामसञ्चारविषयमाह — मध्यमेत्यादि । मध्यमयामिकम् अक्षणताडनं, द्विगुणम् अर्थतृतीयपणम् । इदं सर्वे नगरान्तःसञ्चारविषयं, नगरबहिर्दशसञ्चारविषयमाह — बाह्रिरिति । बाह्रनगराद्
बहिर्नगरपरिसरदेशे, चतुर्गुणं राजगृहाभ्याशसञ्चारोक्तदण्डचतुर्गुणम् अर्थात्
पञ्चपणात्मकम् अक्षणताडनं भवति ।

शङ्कनीये देशे लिक्ने पूर्वापदाने च गृहीतमनुयुद्धीत । राजपरिग्रहोपगमने नगररक्षारोहणे च मध्यमः साहसदण्डः । स्तिकाचिकित्सक्षेत्रवदीपयाननागरिकत्र्येत्रेशामिनिमित्तं सदा-भिश्राप्राद्याः ।

चाररात्रिषु मच्छन्नविपरीतवेषाः मत्राजिता दण्डशसहस्ताश्र मनुष्या दोषतो दण्ड्याः ।

शङ्कनीय इति । शङ्कनतेऽस्मिन् स्थितं पुरुषं चोरजारादित्वेनेति शङ्क-नीयः तथामूते सति, देशे निष्कुटादी, सङ्क्षनीये छिङ्के अवगुण्ठनकुट्यच्छा-यानिलयनादिके सति, प्रवीपदाने च पूर्वकृते चौर्यादिवृत्ते च प्रतीते सति, गृहीतम् अनुयुक्तीत तदेशस्थं तिलिक्तिनं तद्पदानकं च जनं दृष्टं गृहीत्या पृच्छेत् — कस्त्वं कुतः कस्य किमर्थमिहागतोऽसीति ।

राजपरिग्रहोपगमन इति।राजकीयावसथोद्यानादिप्यननुमतस्य प्रवे-शने, नगररक्षारीहणे च नगररक्षाणां शकाराद्वालकादीनामारोहणे च, मध्यमः साहसदण्डः ।

स्तिकेत्यादि । स्तिकादिससकनिमित्तं स्तिका प्रस्ता तरपदेन तच्छु-श्रुपणं लक्ष्यते । स्तिकानिमित्तं स्तिकाशुश्रुपणे निमित्ते चिकित्सकनिमित्तं विकित्सकपरिचरणे निमित्ते प्रतिनिमित्तं अवनिर्हरणे निमित्ते पदीपयाननिमित्तं दीपेनात्मानं भकादय गमने निमित्ते नागरिकतूर्यनिमित्तं नागरजनसमूहनविद्व-तूर्यवादने निमित्ते प्रेक्षानिमित्तं राजानुज्ञातनाटकादिमयोगदर्शने निमित्ते अभि-निमित्तं च स्वपरगृहाद्यशिदीपने निमित्ते च अभिग्रहणस्योपळक्षणार्थत्वादन्य-स्मिन्निष भयहेती निमित्ते, अग्राह्माः अक्षणसञ्चारिणो न प्राह्माः ।किन्तु नि-मित्तं परीक्ष्य मोक्तव्या इत्यर्थः । तथा मुद्राभिश्वात्राद्धाः मन्त्रिनागरिकादिमु-द्रोपेताश्चाक्षणचारिणो न माद्याः ।

चाररात्रिप्विति । बारः सर्वसञ्चारः तत्सम्बन्धिनीषु रात्रिषु अनुमत-सर्वसञ्चारासु महोत्सवादिरात्रिव्वित्वर्थः, प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रच्छना अव गुण्ठनादिसंवृतस्तरूपाः विपरीतवेषाः पुंवेषाः क्रियः स्त्रीवेषाः पुरुषाश्च राजा-ज्ञानिष्कासिताः, प्रत्रजिताः परित्राजकाः, दण्डरास्त्रहस्ताश्च दण्डपाणयः शस्त्र-पाणयश्च, मनुष्याः, दोषतो दण्ड्याः परीक्ष्य यथादोषोपक्रममं दण्डनीयाः ।

रक्षिणामवार्ये वारयतां वार्यं चावास्यतामक्षणद्विष्ठणो दण्डः । स्त्रियं दासीमधिमेहयतां पूर्वः साहसदण्डः, अदासीं मध्यमः, कृताव-रोधामुत्तमः, कुळस्त्रियं वधः ।

चेतनाचेतनिकं रात्रिदोपमशंसतो नागरिकस्य दोषानुरूपो दण्डः, प्रमादस्थाने च ।

नित्यपुदकस्थानपार्भभूमिच्छन्नपथवनमाकाररकावेक्षणं, नष्टम-स्मृतापस्रतानां च रक्षणम् ।

बन्धनागारे च बालवृद्धन्याधितानाथानां जातनक्षत्रपौर्णमा-सीषु विसर्गः । पुण्यञ्चीलाः समयानुबद्धा वा दोषनिष्कयं दद्यः ।

रिक्षणामिति। अवार्यम् अभ्यनुज्ञाताक्षणसञ्चारं स्तिकाशुशृपुपमृतिं, वारयतां, वार्यं च सामान्यजनम्, अवारयतां, रिक्षणां नागरिकपुरुषाणाम्, अक्ष-णद्विगुणः अक्षणसञ्चारविहितदण्डद्विगुणः सार्धपणद्वयात्मकः, दण्डः । स्त्रियं दासीम् अन्यदीयाम् , अधिमेहयतां चलाद् गच्छतां रिक्षणां, पूर्वः साहस-दण्डः । अदासीं गणिकाम् अधिमेहयतां, मध्यमः साहसदण्डः । कृतावरोधां दासीमदासीं वा केनचिद् भार्यात्वेन परिगृहीताम्, अधिमेहयताम्, उत्तमः साहसदण्डः । कुलस्त्रियम्, अधिमेहयतां, वधः प्राणवियोजनं दण्डः ।

चेतनाचेतिकमिति । चेतनभवमचेतनभवं च, रात्रिदोपं रात्रिदृष्ट-ममङ्गलम्, अशंसतः अनिवेदयतः, नागरिकस्य पौरस्य, दोपानुरूपो दण्डः कल्प्यः । प्रमादस्थाने च प्रमादो राक्षिपुरुषाणां रक्षाव्यापारशैथिल्यं तस्य स्थाने, हेतुभूते मद्यपानादौ च, दोषानुरूपो दण्डः ।

नित्यपिति। उदकस्थानानि नदीक् तिदाकादीनि, मार्गाः प्रवेशनिर्मम् द्वाराणि, भूमयः स्थलानि, छलपथाः सुरुङ्गादिमार्गाः, वृद्याः प्राकाराधाराः, प्राकारा वरणाः, रक्षाः अञ्चलकपरिखादयः, एपामुदकस्थानादीनां सप्तपदा-र्थानामवेक्षणं परीक्षणं, नित्यं प्रतिदिवसानुष्ठेयं कर्म भवति नागरिकस्य। नष्ट-प्रस्मृतापस्तानां च नष्टानां स्वामिप्रमादगलितानां भूषणादीनां प्रस्मृतानां स्वामिविस्मृतानाम् अपस्तानां स्वयमपगतानां द्विपदचतुष्पदानां च, रक्षणं, नित्यं नियतानुष्ठेयम् आ स्वामिद्यीनात्।

वन्धनागारे चेति। कारागृहे च स्थितानां, बालादीनां चतुर्णां, जात-नक्षत्रपौर्णमासीषु राज्ञो वार्षिकजन्मक्षीत्सवेषु पूर्णिमासु च, विसर्गः बन्धन-गृहाद् मोक्षणं, कर्तव्यमिति शेषः। पुण्येत्यादि । पुण्यशीलाः धर्माचरणस्व- दिवसे पद्यरात्रे वा वन्धनस्थात् विशोधयेत् । कर्मणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा ॥ अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने । पुत्रजन्माने वा मोक्षो वन्धनस्य विधीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रं अध्यक्षप्रचारं द्वितीयाधिकरणे पद्भिशीऽध्यायः नागरिकप्रणिधिः । आदितः सप्तप्रचाशः ॥ एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्याध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समसाम् ॥

भावाः कुतोऽपि याद्यच्छिकाद् वृत्तव्यतिकमात् प्रसक्तकारःगृह्यवेशा इत्यार्थे, समयानुबद्धा दोषनिष्कयं दद्युः समयेन आयतिविशुद्धिपातिभाव्यसंविदा प्रति-बद्धाः कृतदोषानुरूपं हिरण्यदण्डं दद्युः, बन्धनगृहे प्रवेशाभावाय । तदिदं बन्ध-नगृहप्रवेशनपक्षप्रतिक्षेपकं पक्षान्तरं वाशक्दो द्योतयित ।

अध्यायान्ते खोंकाबाह — दिवस इति । दिवसे मतिदिवसं, पञ्चरात्रे वा प्रतिपञ्चरात्रं वा, वन्धनस्थात्, विशोधवेत् विशोधनं दृण्डग्रहणेन दोष-निष्कयं कारयेत् । कथं, कर्मणा भारवहनशकटाकर्षणादिना दृण्डदानासा-मध्यें, कायदण्डेन शरीरताडनादिना कर्मकरणासौकर्ये, हिरण्यानुप्रहेण वा हिरण्यग्रहणऋषणानुग्रहेण वा वन्धनस्थगुणित्वे । इह केचिद् 'विशोधयेदि' -त्यस्यावृत्त्या 'वन्धनगतान् विशोधयेत् सुस्या दुःस्था वेति परीक्षेतेत्यर्थान्तर-मपि संगृह्णन्त ॥

बद्धमोक्षनिमित्तान्याह — अपूर्वेत्यादि । अपूर्वदेशाधिगमे शत्रुजयनि-

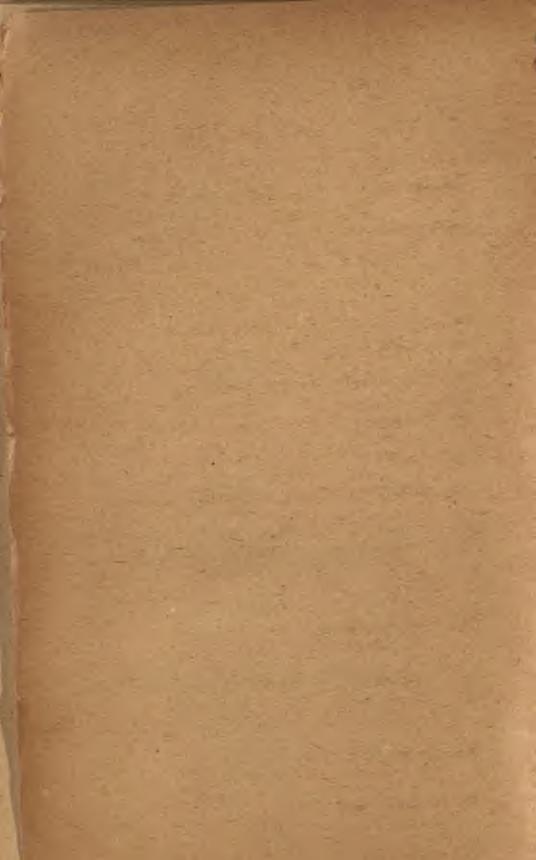
मित्ते नृतनदेशलाभे । शेषं सुगमम् ॥

व्याख्यायामधैशास्त्रस्य श्रीमृलाख्यानभाजने । आध्यक्ष्याख्याधिकरणं द्वैतीयीकमपूर्यत ॥ शति श्रीचिश्चमण्डलमहाराजाश्चितस्य तामपणीतारवर्तितस्वामहाराभिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्थस्नोमेहामहोवाध्यायगणपतिशास्त्रिणः इतिषु कौटलायांचा(स्वव्याख्यायां श्रीमृलाक्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितायाधिकरणे पर्यविक्षोऽध्यायः नागरिकप्रणिषिः। अध्यक्षप्रचारी द्वितायमधिकरणं समाप्तम्॥

> प्रथमसम्बद्धाः समाप्तः । ग्रुमं भूयात् ।

शुद्धिपत्रम् ।

युष्टम् .	पक्रिः.	अशुद्रम्.	श्रुद्ध स्
919	38	च	वा
पद	₹ α	वन्त्रिभ	भवन्ति
44	90	UT	न जें
23	99	- या	यो
398 -	₹9.	न घे	त्र पष्टौही भारवहनसमर्था चे
220	8.4	नी, ह	नी ह
146 .	4	मप्ताम्	माप्तम्

READY FOR SALE.

		RS.	AS.	Pe.
भक्तिम	sift (Stuti) by H. H. Svâti Sri Râma Varma			
	Mahârûjah.	1	0	(
स्यानन	दरपुरवर्णनप्रबन्धः (Kavya) Syânandûrapuravarna-			
	naprabandha by H. H. Svåti Sri Rama			
-1	Varma Maharajah, with the commentary	^		E
	Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampurān	Z	U	0
	the same of the sa			
	Trivandrum Sanskrit Series.			
No.	1—देवम् (Vyākarana) by Deva with Puru-			
	shakara of Krishnalilasukamuni.	-1	- 0	11-
No.	2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामृतिस्तवौ by			
	Krishnalilâsukamuni.	0	2	0
No.	3—नकाञ्चदयः (Kâvya) by Vânnana Bhatta			
10	Bana (Second Edition).	0	4	0
No.	4—विवडीङार्णवः (Kâvya) by Nilakantha Dik-			
- 1	shita.	2	0	0
No.	5 अकिविवेकः (Alankâra) by Mahima Bhaita			
	with commentary	2	12	-0
No.	6—guzum: (Vyakarana) by Saranadeva.	2	0	0
No.	7—महातरवप्रकाशिका (Vedânta) by Sada-			
	sivendra Sarasvati	-2	-4	0
No.	8-अयुक्तास्युद्यम् (Nâtaka) by Ravi Varma			
2101	Bhùpa.	1	- 0	C
No.	9-विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedânta) by Virûpâksha-			
	natha with the commentary of Vidya-			20
	chakravartin.	-0	8	0
	10- मातद्वर्शका (Gajalakshana) by Nilakantha.	-0	8	0
No.	11-वपतीसंवरणम् (Nataka) by Kulasekhara			
	Varma with the commentary of Siva-	14		
	rāma	.2	4	0
No.	12- परमार्थसारम् (Vedânta) by Bhagavad Adi-			
	sesha with the commentary of Raghav-	F)	73	-12
40	Ananda.	0	8	- 11
No.	13 सुभद्राधनकयम् (Nataka) by Kulasekhara	F	74	10
	Varma with the commentary of Sivarâma.	2	0	0

	RS.	AS	TV.
Committee of Camina and	3	8	0
No. 15—स्वमवासवद्यम् (Nâtaka) by Bhasa. (Second Edition).	-1	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायोगन्धरायणम् (Nātaka) by Bhāsa.	1	8.	0
No. 17—чапяц Do. Do.	1	0	0
No. 18—नारावणीयम् (Stuti) by Nârâyana Bhatta with the commentary of Desamangala Vărya.	4	0	0
No. 19— मानमेयोदयः (Mimamsa) by Narayana Bhatta and Narayana Pandita.	1	4	0
No. 20—अविमारकम् (Nâtaka) by Bhāsa.	1	-8	-0
No. 21 arealited Do. Do.	-4.	0	0
No. 92—मध्यमव्यायोग-दृतवाक्य-दृतबदोत्कच-कर्णभारोरुभङ्गानि (Nataka) by Bhasa.		8	0
Nc. 23—नानायोणेवसंक्षेप: (Kesa) by Kesavaswamin (Part I. 1st & 2nd Kandas).	1	12	0
No. 24—जानकीपरिणयः (Kavya) by Chakra kavi.	1	0	0
No. 25 - काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyava) by Ganga-dharasûri.	.0	12	0
No. 26-अभिषेकनाटकम् (Nâtaka) by Bhâsa.	0	12	0
No. 27— THROTHE: (Kavya) by Kalidasa with the two commentaries, Prakasika of Arumagirinatha and Vivarana of Nara-			
yana Pandita (Part L 1st & 2nd Sargas)	. 1	12	(
No. 28 - वैवानसंघमित्रकः (Dharmashtra) by Vikhanas		8	C
No. 29 - नानाथांणेवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswâmi (Part II. 3rd-Kânda)	n). 2	4	0
No. 30- वास्तुविद्या (Silpa).		19	0
No. 3) - कानाबीजेबसंदेप: (Kosa) by Kesavaswami	n). 1	-) 0

	100	C. The state of th	RS.	A8.	P.
No.	32-	-इमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the			
		two commentaries, Prakâsikâ of Aruna-			
- 5		girinatha and Vivarana of Narayana			
		Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No.	33-	-बारक्चसंबदः (Vyākarana) with the com-			
		mentary Dîpaprabhâ of Nârâyana.	-0	8	9
No.	34-	मणिद्रपंपः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyâya) by Râja	-		
-		chǔdâmanimakhin.	1	4	0
No.	35-	- मणिसारः (अनुसानखण्डः) (Nyâya) by Gopî-			
		nâtha.	1	8	0
No.	36-	-कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the			
		two commentaries, Prakasika of Aru-			
		nagirinātha and Vivarana of Nārāyana			
		Pandita (Part III. 6th, 7th & 8th Sargas).	3	0	0
No.	37-	आशोबाष्टकम् (Smriti) by Vararuchi with			
		commentary.	0	4	0
No.	38-	नामिक्कानुसासनम् (Kosa) by Amarasimha			
		with the commentary Tikasarvasva of		-	
-		Vandyaghatiya Sarvânanda (Part I. 1st			
		Kânda).	2	0	0
No.	39-	- बार्व चम् (Nâtaka) by Bhāsa.	0	12	0
No.	40-	अडहारपुत्रम् (Alankâra) by Râjānaka Sri	04		
		Ruyyaka with the Alankarasarvaswa of			
		Sri Mankhuka and its commentary by			
		Samudrabandha.	2	8	0
No.	41-	अध्यसमप्रत्यम् (Kalpa) by Apastamba with	-		
-	-	Vivarana of Sri Sankara Bhagavat Pada.	0	4	0
-	-				
		-प्रतिमानादकम् (Nûtaka) by Bhâsa.	1	8	0
No.	43-	-नामिक जुजासनम् (Kosa) by Amarasimba			
		with the two commentaries, Amarakoso-			
		dghatana of Kshiraswamin and Tika-	1		
	-	sarvaswa of Vandyaghatiya Sarvananda		13	
		(Part II, 2nd Kanda 146 Verens)	9	10	0

RS. AS. P.
No. 41-वन्त्रश्रद (Tantra) by Bhattaraka Sri Ve-
dottama, 0 4 0
No. 45—अपबाहदयम् (Prapanchahridaya).
No. 46-परिमापानुसिः (Vyákarana) by Nilakantha
Dikshita. 0 8 0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाधनम् (Vedânta) by Sri
Krishnananda Sarasvati. (Part I.) 1 12 @
No. 48- Do. Do. (Part II.) 2 0 0
No. 49—गोडदीपिका (Jyotisha) by Parameswara. 0 4 0
No. 50-रसाणेवसुभाकरः (Alankâra) by Singa
Bhûpâla, 3 0 0
No. 51—नामिलक्षानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha
with the two commentaries, Amarakoso-
dghātana of Kshiraswāmin and Tikā-
sarvaswa of Vandyaghatiya Sarvananda
(Part III. 2nd Kanda 7—10 Vargas) 2 0 0
No. 52-नामिकतानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha
with the commentary Tikasarvaswa of
Vandyaghatiya Sarvananda (Part IV. 3rd Kanda) 1 8 0
No. 58—शास्त्र (Vedanta) by Prakasatmaya-
tindra 0 12 0
No. 54—स्फोडसिडिन्यायाविचारः (Vyākarana) 0 4 0
No. 55- मराविकासप्रहसनम् (Nâtaka) by Sri
Mahendravikramavarman. 0 8 0
No. 56 मनुष्याख्यचन्द्रिका (Silpa). 0 8 0
No. 57— रह्योरचरितम् (Kâvya). 1 4 0
No. 58- विद्वान्तिवाजनम् (Vedanta) by Sri
Krishnananda Saraswati (Part III.) 2 0 0
No. 59— नागानस्यम् (Nataka) by Sribarshadeva
with the commentary Nagananda-
vimarsini of Sivaramu. 3 4 0
No. 60- Studie (Studi) by Sri Laghubhattaraka
with the commentary of Sri Ragha-
vanda 0 8 0

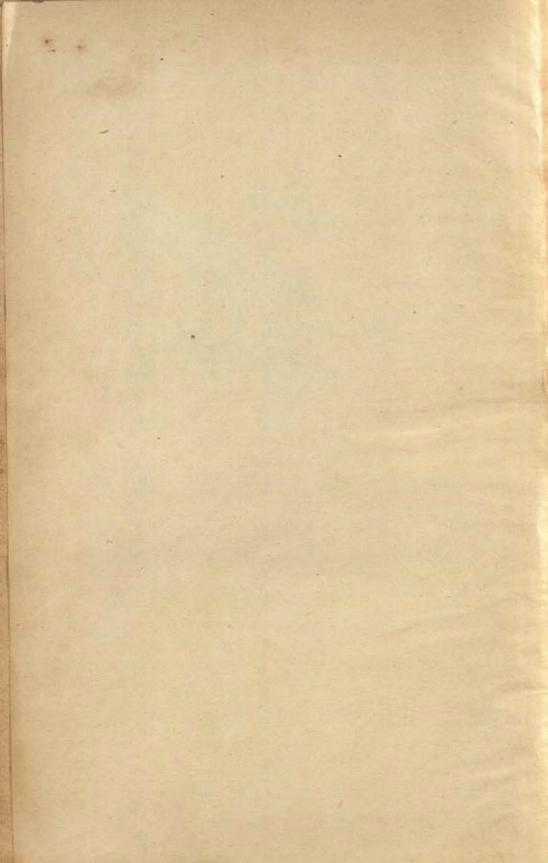
	RS.	AS.	P-
No. 74— श्रीयाज्ञवस्यस्मृतिः (Dharmasāstra) with the commentary Bālakridā of			
Visvarûpâchêrya. (Part I—Achâra		160	
and Vyavahára Adhyáyas)	4	0	0-
No. 75—विष्यत्त्रम् (Silpa) by Srikumara (Part 1).	3	1	0
No. 76-आर्थमञ्जूक्षीमूलकल्पः (Part II).	3	4	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्भितः by Isanasivagurudeva- misra (Part III, Kriyapada 1—30 Patalas).		4	0
No. 78 - आकडायनगृजसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattacharya.	5	. 0	0
No. 79—minung of Kantalya with the commentary by Mahamahodpahyaya T. Ganapati Sastri (Part I— I & : Adhikaranas).	l	0	0

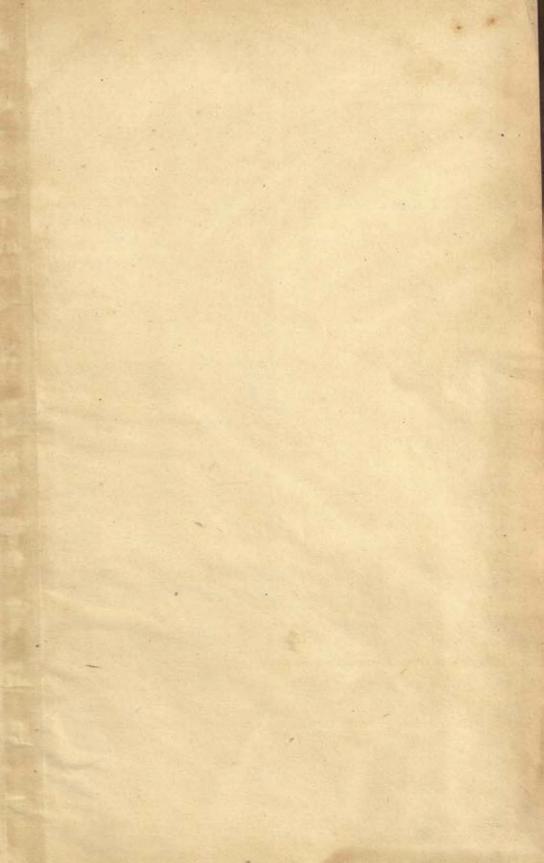
Apply to:-

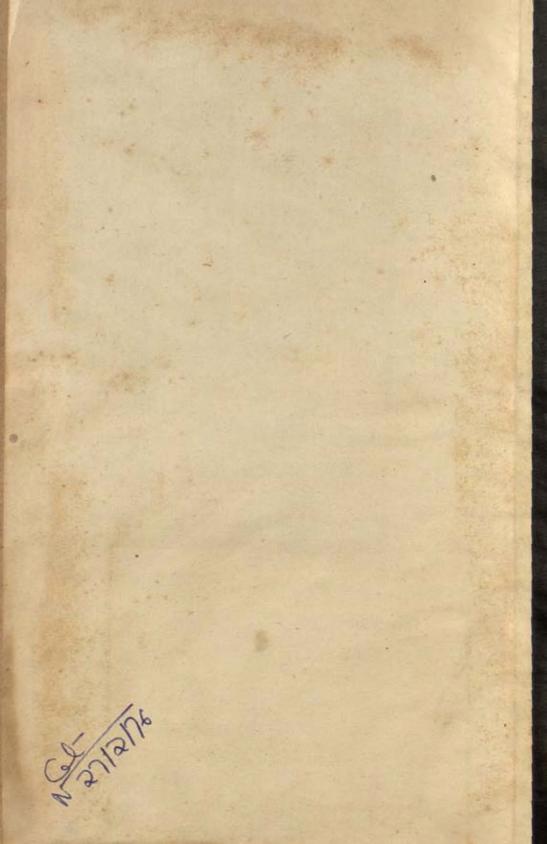
The Curator, for the publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.

(372 cm)

Central Archaeological Library,

NEW DELHI

Call No. Sa3A/ Kau/ Gan

Author - Sastri, T. O.

Title—The Arthorsofra
of Kantalya.

"A book that is shut is but a block"

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book clean and moving.